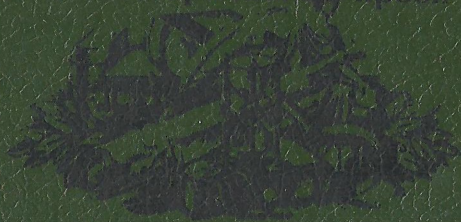

Бібліотека історичної прози

Василь ШУКШИН

Я ПРИЙШОВ
ДАТИ ВАМ ВОЛЮ

«ДНІПРО»

Бібліотека історичної прози

Заснована в 1988 році

Василь ШУКШИН

Я ПРИЙШОВ ДАТИ ВАМ ВОЛЮ

РОМАН

Переклав з російської
Григорій КОЛЕСНИК

КИЇВ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1991

ББК 84Р7
Ш95

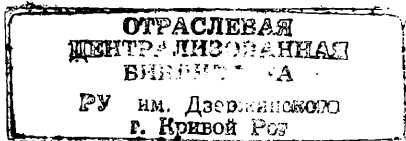
Твір відомого російського радянського письменника,
лауреата Ленінської премії (1929—1974) —
широке історичне полотно
про складні й драматичні перипетії
козацько-селянського руху проти самодержавства
під проводом Степана Разіна.
Письменник створив яскравий,
колеритний образ народного ватажка,
в якому втілив одвічне людське прагнення до волі,
до кращого життя.

039434/10 11 02
Редакційна колегія:

Дончик В. Г., Дяченко Ю. П., Загребельний П. А.,
Іваничук Р. І., Мушкетик Ю. М. (голова), Сердійчук Т. І.,
Смолій В. А., Шахова К. О.

В оформленні книги
використано
гравюри художників XVIII ст.

Редактор З. Г. Коваль

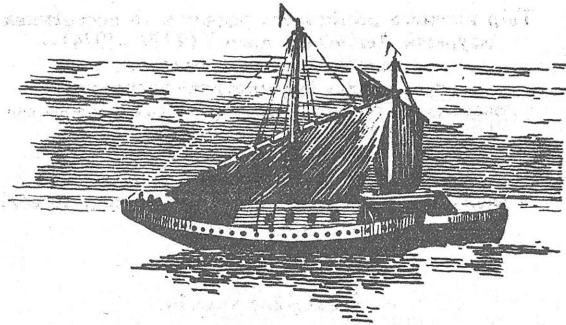
Ш 4702010201—154
M205(04)—91 154.91

ISBN 5-308-00956-2

© «Советский писатель», 1974.
© Український переклад.
Видавництво «Дніпро», 1980.
© Художнє оформлення.
О. В. Мазниченко, 1991.

ЧАСТИНА
I

ВОЛЬНІ КОЗАКИ

Кожного року, на першому тижні великого посту, православна церква на різні лади проклинала:

«Лиходій, і зрадець, і хрестовідступник, і душогубець Стенька Разін забув святу соборну церкву і православну християнську віру, великого государя зрадив, і многі пакості і кровопролиття і вбивства у граді Астрахані і в інших низових градах учинив, і всіх купно православних, котрі до його підступу не пристали, перебив, по тому і сам невдовзі шез, і з одnodумцями своїми хай буде проклят! Яко і прокляті нові еретики: архімандрит Касіян, Івашко Максимов, Некрас Рукавов, Вовк Курицин, Митя Коноглев, Гришка Отреп'єв, зрадець і лиходій Тимошка Акиндінов, колишній протопоп Аввакум...»

Важко бухали на морозі остиглі дзвони. Здригалась, коливалася тиша; полохалися горобці на дорогах. Над полями білими, над заметиами пливли урочисті скорботні звуки, послані людям людьми ж таки. Голоси в храмах божих розказували принишклим — щось жахливе, зухвале:

«...Страх господа бога вседержителя упослідивши, і годину смертну і день забувши, і покару прийдешню злотворцям за ніщо маючи, церкву святу обуривши і облаявши, і великому государю цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всея Великої і Малої і Білої Росії самодержцю, хресне цілування і клятву переступивши, ярмо роботи знехтувавши...»

Над пагорбами терпеливими, над оселями гула лита мідна музика, така ж прекрасна, тривожна, як і звична. І слухав російський люд, і хрестився. Та спробуй збагну душу — що там: біда і жах чи затаєна гордість і біль за «того, хто знехтував годину смертну»? Мовчали.

«Народ християно-російський підбуривши, і багатьох невігласів знадивши, і підступно рать піднявши, вітців на синів, і синів на вітців, братів на братів підбуривши, душі купно з тілесами без ліку християнського люду погубивши, і премногому невинному кровопролиттю виною будши, і на всю державу Московську, зловмисник, ворог і хрестовідступник, розбійник, душогубець, людина-новбивець, кровопивець, новий лиходій і зрадець донський козак Стенька Разін, з напутниками і зловмисниками такого зла, з найближчими своїми радниками, які з його волі і до лиходійства його пристали, пособники, котрі підступно починання його провадили, яко Дафан і Авірон, хай будуть прокляті. Анафема!»

Отакую — величально-смертну — грянули державні голоси з підголосками отаманові Разіну, ще живому, іще до того, як московська сокира порубала його на площі, привселюдно.

1

Золотими днями, серпня 1669 року, Степан Разін привів свою ватагу з моря до гирла Волги і став біля острова Чотирьох Бугрів.

Небезпечний, затяжний, виснажливий, проте на рідкість удачливий похід у Персію — позаду. Разінці приповзли ледь живі; не вони перші, не вони останні «збігали на Хволинь», але такими багатими повернулися звідти лише вони. Там, у Персії, за «сіряки» zostалися козацькі життя, та й багато. І, може, найдорожче — Серьоги Кривого, улюбленого Степанового товариша, його побратимя. Зате струги донців ломились од усякого добра, якого молодці «наторгували» у «косооких» шаблею, мужністю і віроломством. Козаки попухли від солоної води, багато було хворих. Усіх 1200 душ (без полонених).

Треба тепер набратися сили — відпочити, наїстися... І козаки знову взялися до оружжя, та воно не знадобилось. Учора налетіли на учуг¹ митрополита астраханського Йосифа — позабирали солону рибу, ікру, в'язигу, хліб, скільки було... А було — мало. Позабирали також човни, неводи, казани, сокири, ості. Оружжя через те не знадобилося, що робітні люди з учуга майже всі порозбігалися, а хто zostався, і не думав чинити опору. І отаман велів нікого не чіпати. Він ще залишив на учузі різне церковне начиння, ікони в коштовних окладах — щоб в Астрахані наперед знали його доброту і схильність до миру. Треба було якось пройти додому, на Дон. А перед своїм походом у Персію разінці добряче насолити астраханцям. Не так астраханцям, як астраханським воєводам.

Два шляхи додому: Волгою через Астрахань і через Терки річкою Кумою. Там і там — цареві стрільці, яким, може, вже звелено переловити козаків, поодбирати у них добро і роззброїти. А потому — пристрашити й розпустити по домівках, і не такою оравою одразу. Що робити? І добро віддавати шкода, і роззброюватись... Та й навщо ж оддавати?! Усе добуте кров'ю, поневіряннями он якими... І — все оддати?

2

...Круг гомонів.

З бочонка, поставленого на попа, огризався навсібіч здоровенний козак, голий до пояса.

— Ти що, в гості до кума зібрався?! — гукали йому. — Таж не кожний кум дармівщину любить, інший почастує, чим ворота підпирають.

¹ Учуг — ділянка на річці, де затримували й виловлювали рибу.— Тут і далі приміт. перекладача.

— Мені воєвода не кум, а оця штука в мене — не хватки! — гордовито відповів козак з бочонка, показуючи шаблю.— Сам можу хоч кого пригостити...

— Він у нас козак хваткий: як ухопить молодичку за цицьки, то й кричить: «Цур на одного!» Ох і жаднюга!

Навколо засміялися.

— Кіндрате, чуєш, Кіндрате!..— Наперед вийшов старий сухорлявий козак з великим гачкуватим носом.— Ти чого це галасуєш, що воєвода тобі не кум? Як це перевірити?

— Перевірити? — пожвавівшав Кіндрат.— А давай витягнемо твого язика: якщо він буде коротший від твого ж носа,— воєвода мені кум. Стинай мені тоді голову. Але я ж не дурень, щоб голову свою задарма підставляти: я знаю, що язик у тебе три рази з половиною круг шиї обкручується, а ніс, якщо його підрубати з одного боку, тільки до потилиці...

— Годі зубоскалити! — Кіндрата зіпхнув з бочонка козак в осавульській одежі, серйозний, розважливий.

— Брати! — почав він; довкола притихли.— Горло дерти — голова не болить. Давайте думати, що робити. Дві дороги додому: Кумою і Волгою. Обидві закриті. Там і там треба пробиватися силою. Добром нас ніякий дурень не пропустить. А коли таке діло, давайте вирішимо: де легше? В Астрахані нас давно чекають. Там тепер, я гадаю, дві зміни стрільців-строковиків зібралось: нові прийшли і старих на нас держать. Тисяч із п'ять, а то й більше. Нас — тисяча з чимось. Та хворих он скільки! Це — одно. Терки — там теж стрільці...

Степан сидів на камені, трохи осторонь від бочонка. Поряд з ним — хто стояв, хто сидів — осавули, сотники: Іван Чорноярець, Ярослав Михайло, Фрол Минаєв, Лазар Тимофеев та інші. Степан слухав Сукніна байдуже; здавалося, думки його були далеко звідси. Так

здавалося — не слухає. Не слухаючи, він, однак, добре все чув. Несподівано різко й голосно він спитав:

— А сам ти як думаєш, Федоре?

— На Терки, батьку. Там не солодко, а все-таки легше. Тут ми всі головами накладемо даремно, не пройдемо. А Терки, дасть бог, візьмемо, зазмуємо... Є куди притиснутися.

— Тьху! — знову скипів жилавий старий Кузьма Хороший, на прізвисько Стир (стерно).— Ти, Федоре, наче й козаком зроду не був! Там не пройдемо, тут не пустять... А де нас так уже пускали? Де це нас прямо-таки слізно просили: «Ідіть, козаченьки, пошарпайте нас!» Підкажи мені такий городок, я туди без штанів побіжу...

— Не втручайся, Стирю,— жорстко мовив серйозний осавул.

— Ти мені рота не затикай! — озлився й Стир.

— А чого ти хочеш?

— Нічого. Але здається мені, дехто тут даремно шаблюку собі начепив.

— Дак це бач — кому як, Стирю,— в'їдливо зауважив Кіндрат, що стояв поряд зі старим.— Як на тебе, то вона тобі зовсім без діла: ти своїм язиком не тільки Астрахань, а й Москву на карачки поставиш. Не ображайся — аж надто він у тебе довгий. Покажи, га? — Кіндрат удав, що дуже серйозно цікавиться.— А то мелють, що він у тебе не простий, а нібито на ньому шерсть...

— Що там язик! — сказав Стир і витяг шаблю з піхов.— Я краще тобі оцю ляльку покажу...

— Годі! — гримнув Чорноярець, перший осавул.— Жеребці. Обидва язикаті. Про діло треба говорити, а вони тут...

— А в нього все одно довший,— докинув наостанку Кіндрат і відійшов про всяк випадок від старого.

— Говори, Федоре,— звелів Степан.— Говори, що почав.

— До Терок треба, братці. Надійне діло. Пропадемо ми тут. А вже там...

— А добро ж там де подінемо?! — спитали голосно.

— Перезимуємо, а навесні...

— Не треба! — загукали багато хто. — Два роки вдома не були!

— Я вже забув, як бабою пахне.

— Молоком, як...

Стир одстєбнув шаблю й кинув її на землю.

— Самі ви баби всі тут! — сказав злісно й гірко.

— На Яїк ходімо! — лунали голоси. — Однімемо Яїк — з ногайцями торгівлю заведемо! У нас тепер з татарвою чвар нема.

— Додо-ому!! — горлала більшість. Гамірно стало.

— Та як же додому?! Яа-ак? Верхи на ломаці?! —

— Ми військо чи — казна-що! Проб'ємося! А не проб'ємося — загинемо, не велика біда. Хіба ми перші, чи що!

— Не взяти нам тепер Яїк! — надривався Федір. — Ослабли ми! Дай боже Терки здолати! — Та де йому перекричати.

— Братці! — На бочонок до Федора виліз невисокий, кудлатий, широчезний у плечах козак. — Пошлемо до царя з сокирою і плахою — карай або милуй. Помилує! Єрмака ж цар Іван помилував...

— Цар помилує! Наздожене та ще раз помилує!

— А я гадаю...

— Пробиватися!! — стояли на своєму такі, як Стир. — Якого біса тут думати! Дяки думні знайшлися...

Степан усе стьобав очеретинкою по носку чобота. Підвів голову, коли гукнули про царя. Подивився на кудлатого... Може, хотів запам'ятати, хто перший вихопився «з сокирою і плахою», який розумник.

— Батьку, скажи Христа ради, — обернувся Іван Чорноярець до Степана. — А то до вечора галасуватимемо.

Степан підвівся, дивлячись перед себе, пішов у коло. Ішов важкуватою міцною ходою. Ноги — трохи розкарячені. Крок неподатливий. Але, видно, стійкий чоловік на землі, не зразу повалиш. Іще в отамановій поставі — гордовитість, не пуста гордовитість, не смішна, а та, що вражає тією самою важкою силою, якою сповнена вся його постаць.

Притихли. Замовкли зовсім.

Степан підійшов до бочонка... З бочонка зіскочили Федір і кудлатий козак.

— Стирю! — покликав Степан. — А йди-но до мене. Любо слухати мені твою річ, козаче. Іди, хочу послушати.

Стир підняв шаблю й заторохтів одразу, ще не доходячи до бочонка:

— Тимофійовичу! Поміркуй сам: от якби ми з твоїм батьком, царство йому небесне, стали тоді у Воронежі думати-гадати: йти нам на Дон чи ні? — не бачити б нам Дону як своїх вух. Але ж ні! Подумали, струснулись — та й пішли. І стали козаками! І козаків породили. А тут я не бачу жодного козака — баби! Та чи ми воювати розучилися? Чи м'ясників-стрільців злякалися? Чого ж дух забило нам? Козаки...

— Добре говориш, — похвалив Степан. Перекинув на бік бочонок, показав старому: — Ану — з нього, щоб чутніше було.

Стир не зрозумів.

— Як це?

— Лізь на бочонок, говори. Але так само до ладу.

— Незручно... Навіщо перекинув?

— Спробуй так. Вийде?

Стир у чудернацьких перських шароварах, з кривою турецькою шабелькою поліз на крутобокий пороховий бочонок. Під сміх і вигуки видерся з гріхом пополам, подивився на отамана...

— Говори,— звелів той. Незрозуміло було, що він затіяв.

— А я й говорю, чому я не бачу тут козаків? Самі якісь...

Бочонок крутнувся, Стир затанцював на ньому, замавав руками.

— Говори! — звелів Степан, сам теж усміхаючись. — Говори, старий!

— Та не можу! Він крутиться, як та... жінка, винувата...

— Навприсідки, Стирю! — гукали з круга.

— Не підкачай, ятри твою душу! Язиком упирайся!..

Стир не втримався, зіскочив з бочонка.

— Не можеш? — голосно — навмисне голосно — спитав Степан.

— Давай я поставлю його на попа...

— От, Стирю, ти й говорити мастак, а не можеш — не твердо під тобою. Я не хочу так...

Степан поставив бочонок на попа, виліз на нього.

— Мені теж додому кортить! Тільки додому прийти треба господарями, а не псами побитими. — Отаман говорив короткими, гавкаючими фразами — наскільки вистачало повітря на раз; помовчавши, знову кидав різке, містке слово. Виходило напористо, незаперечно. Багато тут — у манері триматися й говорити перед кругом — теж ішло від Степанової сили, справді владної, могутньої, але багато було тут хисту, досвіду. Він знав, як треба говорити, навіть коли не завжди знав, що треба говорити.

— Щоб не крутились ми на Дону, як Стир на бочці. Треба пройти, як є, — з оружжям і добром. Пробиватися — сила невелика, братове, мало нас, притомилися. Хворих багато. А якщо й проб'ємося — не дадуть більше підвестися. Доконають. Сила наша там, на Дону, ми її зберемо. Але прийти треба цілими. Поки що стоятимемо тут — відпочинемо. Наїмося досхочу. Тим часом

прознаємо, які пироги печуть в Астрахані. Роздягайтеся, добудьте риби... Тут у ямах багато її. Дозорцям — чатувати!

Круг став розходитись. Роздягалися, розгортали неводи. Летіла на землю дорога перська одіж... Ходили по ній. Солодко мружились, підставляючи ласкавому рідному сонечку схудлі боки. Парами забрідали у воду, розтягуючи неводи. Охкали, ахкали, весело матюкалися. Подеквди запалали багаття; підвішували на триногах великі артільні казани.

Хворих позносили зі стругів на бережок, поклали рядком. Вони теж раділи сонечку, святковій метушні, що зчинилася на острові. Полонених теж перевели на берег, вони розбрелися по острову, помагали козакам: збирали дрова, носили воду, розпалювали вогнища.

Отаманові напнули шовковий намет. Туди до нього зібралися осавули: чогось недомовляв отаман, здавалося, затаїв щось. Їм хотілося збагнути, що він приховує.

Степан терпляче, але знову ж таки не до кінця і непевно говорив, і сердився, що багато говорить. Він нічого не приховував, він не знав, що робити.

— З царем сваритися нам не з руки, — говорив він, намагаючись не дивитися на осавулів. — Недобре кінчило. Куди!.. Ви подумайте своєю головою!

— А як же пройдемо? Кого ждатимемо? Поки воеводи прийдуть?

— Їх обдурити треба. Ходив раніше Ванько Кондирев до шаха по сіряки — пропустили. І ми так само: був гріх, а тепер сумирні, додому хочемо — от і все.

— Коли б вони не перехитрували нас — пропустять, а в Астрахані переб'ють, — зауважив обережний, досвідчений Фрол Минаєв.

— Не посміють — Дон підніметься. І з гетьманом у царя неладно. Ні, не переб'ють. Тільки самим на рожен

тепер негоже лізти. Приспічить — станицю ¹ до царя пошлемо: покірної голови меч не бере. Будемо стирчати, мов більмо на оці, силу, яку маємо, збережемо. А поткнемося — переб'ють.— Степан подивився на осавулів.— Зрозуміло кажу? Я сам не знаю, що робити. Треба почекати.

Помовчали осавули в задумі. Вони, правда, не знали, що робити. Але здогадувалися, що Степан щось приборігає, щось він знає, не хоче поки що казати.

— Тримати нас у себе за спиною — до цього тільки дурень додумається,— знов обізвався Степан.— Я не чув, що воеводи астраханські такі вже клаповухі. А з князем Львовим у нас умова: виручати один одного з біди.

— Звідки у вас дружба така повелася? — з цікавістю спитав Ларко Тимофеев, розумний і жорстокий осавул з несподівано синіми лагідними очима.— Чи не побратим?

Він увесь якийсь — завжди з усмішечкою, цей Ларко, зі шпильками, але Степана любить, як жінку, ревнує, і не хоче цього показати, і злиться всерйоз, і вимагає від Степана, щоб він завжди знав, куди йти і що робити, і щоб діяв немилосердно. Буває, отамана затрясе нестримна лють — Ларко тут як тут: готовий підказати й показати, на кого спрямувати отаманові свій гнів. Зате перший же й ховається, коли отаман відійде й мучиться. Степан не любить його за це, та цінує за відданість.

Степан відповів не сразу, неохоче... Не хотів розголошувати зайвий раз своєї таємної змови з Львовим, другим астраханським воеводою, але щось, видно, треба сказати, якось треба заспокоїти... Трохи подумав, підвів очі на Ларка.

— А хто нас тоді через Астрахань на Яїк пропустив? Діва непорочна? Вона в цьому ділі не помічниця. Якщо

¹ Станиця.— тут — посольство.

скоїться тепер лихо з нами, я викажу Львова, він знає. Що ж він, сам собі ворог?

— Як же він тобі тепер допоможе?

Степан, як видно, і про це думав сам.

— Співатиме на вухо Прозоровському: «Пропусти Стеньку, ну його к бісу! Він день у день силу збиратиме тут — нам неспокійно». Інакше йому не можна. Треба з ним тільки якось стрітися.

— А коли цар їм звелить? — допитувався Ларко. — Тоді як? Що ж він, наперекір царській волі піде?

— Ми з царем поки що не гиркалися — нащо йому? І кажу вам: з Україною у них погані справи. Іван Сірко завжди прийде нам на підмогу. А як зійдемося ми із Сірком, хитрий Дорошенко на наш бік схилиться. Він завжди собі товаришків шукав — хто сильніший. Цар вище за нас сидить — на престолі, повинен це бачити. Він і бачить — не дурний, щоправда... — Степан помовчав знову, подивився на Чорноярця. — Іване, пошли на Дон двох-трьох тямковитіших, нехай із Паншина вниз пройдуть, скажуть: погано нам. Хто легший на ногу, нехай збирається і йде до нас — хоч Волгою, хоч через Терки — кому як зручніше. До гребінських теж пошли — і вони нехай ідуть, хто бажає. А як насунуть звідусюди... Я не знаю, якої заспівають тоді воеводи. Отак. Я їм підспіваю. Посилай, Іване. Прийдуть чи не прийдуть — хоч шум буде: ми без шуму не збираємось. А шумом і цих, — Степан кивнув у бік Астрахані, — настрахаємо: либонь, зговірливішими стануть.

— До гребінських послав, — озвався Іван.

— Ну, добре. Тепер на Дон споряди. Ходімо, Фроле, на вартових поглянемо. — Степан вийшов з намету. Набридло говорити. І говорити набридло, і — в душу знову лізуть, смикають.

— На біса стільки митрополиту відвалив на учузі? —

невдоволено спитав Фрол, ідучи трохи на відстані за Степаном.

— Так треба, — коротко відповів той, думаючи про щось своє. Помовчав і додав: — Молитиметься за нас, гіршних.

— Ну, а ясир навіщо? — допитувався Фрол.

— Хитрий ти, Фроле. Але скупий. Церква, вона як добра курва: даси їй — хороший, не даси — сам гіршим за курву станеш. З нею заводитись — легше на коні по болоту їхати.

Степан зупинився над затончиком, задивився в прозору лагідну воду... Плюнув, пішов далі. Бездіяльність гнітила й самого отамана.

— Нудьга, Фроле. Довго тут теж не треба — прокинемо.

Якийсь час ішли мовчки.

Давно вони дружили з Фролом, давно й дивно. Подобалася Степанові Фролова розсудливість, його поважність, яка, зрештою, вміла просто й несподівано обірватися: Фрол міг утнути таке, до чого, приміром, головоріз Серьога Кривий ніколи й не додумався б (років п'ять тому Фрол заїхав у церкву верхи на коні й спитав у людей: «Як на Київ проїхати?»). Ця Фролова винахідливість, од якої, бувало, сам Фрол жорстоко страждав, теж дуже подобалася Степанові. Фрол видавався старшим за отамана, хоч вони були однолітки. Степан час від часу оглядався на Фрола, слухав, але не давав знаку, що слухає, а іноді навіщось навіть перечив — на зло, чи що, тільки сам Степан не зміг би, мабуть, пояснити (та він якось і не думав про це): навіщо йому треба на зло Фролові робити? Фрол хитрий, терплячий. Зробить Степан наперекір йому, гляне — перевірити — як?.. Фрол — наче так і треба, мовчить і робить, як велено, але відчував Степан, що завдає болю другові, відчував і тому іноді навмисне показував усім, яка у них міцна дружба з Фролом.

Неподалік, у прибережних кущах, почувлися жіночі голоси, плескіт води — купалися.

— Хто це? — зацікавився Фрол.

— Тихіше... Давай наполохаємо.— Степан трохи пригнувся, пішов сторожким нечутним кроком. Скрадався всерйоз, як на полюванні, навіть суворо оглянувся на Фрола, щоб і той не шумів.

— А-а...— здогадався Фрол. І теж пригнувся й намагався ступати тихо.

Ось — найшла мить, отаман весь перемінився, зібрався в міцний клубок... Тут він увесь. І в бою він такий самий. У таку мить він усе бачив і все розумів добре і ясно. Лець тремтіли ніздрі його великого прямого носа, і голос — спокійний — трошки слабшав: говорив мало, діловито. Умить метикував, вирішував одразу багато — аби тільки закипіло діло, аби тільки мчали, оточували, валили валом — аби тільки здолати чи врятуватися. Видно, то й були жадані хвилини, яких прагнула його неспокійна вдача. Але й це ще не все. Під сорок років життя навчило отамана і хитрощів, і жорстокого воїнського мистецтва, і думати він умів, і в людях начебто розбирався... Але — весь він, крутий, гордий, навіть самовпевнений, незговірливий, часом жорстокий, — ось у такому, жила в ньому м'яка, добра душа, яка вміла жаліти й страждати. Це незбагненно, але все життя його, і раніше, і потім — вчинки і діла його — тому доказ. Тільки-но де натикалася ця добра душа на підлість і злість людську, як Степана мовби зривало з місця. Прямо й просто вирішувалося тоді: скривдив — діставай сам. Отоді він і лютував, бував жорстокий. Та цю добру, справедливу душу відчували в ньому люди, й тяглися до нього, і надіялися, бо з кривдою людині треба кудись іти, комусь казати, щоб знали. І хоч інколи стомлювала Степана ця поголовна тяга до нього, він не міг відштовхувати людей — отоді б і сталася його найжорстокіша жор-

стокість, про яку він і гадки не мав. Він і не знайшов би її в собі, та він і не шукав. Він тільки мучився й лютував, скрізь хотів устигнути заступитися, але то запізнавався, то не вмів, то сильніші за нього знаходилися... І серце його раз у раз стискалося від жалю й люті. Свій жаль він приховував і через те ще більше сердився. Він беріг і любив друзів, проте бачив, хто чого вартий. Він шумно братався, але сам усе майже про всіх знав, особливо не шкодував і не журився, та втомлювався від своєї тверезості й ясності. Часом він спохвачувався й думав про своє життя — куди його тягне, навіщо? — і кидав: не те що не під силу, а... Тоді вже сиди на березі, без кінця-краю думай і думай — теж витерпіти треба. А оце якраз і не під силу — довго сидіти. Посидить, посидить, подумає — треба щось робити. Є такі люди: не можуть усидіти. Є чоловіки: сяде на лавці, а вже чогось йому не вистачає, починає оглядатися... Вийде на подвір'я — хоч кілок треба похитати, полінце розколоти. Такі непогамовні.

...Купалася дочка астаринського Мамед-хана з нянькою. Персіянки усамітнилися і про все на світі забули — раділи теплу й воді. І було це в них смішно й беззахисно, як у дітей.

Козаки підійшли зовсім близько... Степан випростався й гаркнув. Шахиня присіла від страху, навіть не прикрила сорому свого; нянька скрикнула і обхопила ззаду дівчину.

Степан сміявся беззвучно; Фрол, усміхаючись, пожирав зголоднілими очима прекрасне юне тіло шахині.

— Солодка дівка, в святителя мати, — мовив він з ніжністю. — Серце обпалює, змія.

— Ну, вдягай її! — сказав Степан няньці. — Або геть — у воду. Чого розчепірилася, мов квочка!

Стара не розуміла; обидві зі страхом дивилися на чоловіків.

— У воду! — повторив Степан. Показав рукою.

Молода й стара плюхнулись у воду по шию.

— Даремно зігнав,— пожалкував Фрол.— Хоч подивитися...

— Очима ситий не будеш.

— Нехристи, а туди ж — соромно.

— У них жінки до сорому більше за наших привчені.

Гріх.

— Така призведе до гріха... Осліпну, не дивись!

Жінки дивилися на них, ждали, коли вони підуть.

— Що? — незрозуміло, з усміхом спитав Фрол.— Попалася б ти мені десь одному, я б тебе приголубив... До татка, мабуть, хочеться? Га?

Стара нянька щось сказала по-своєму, сердито.

— От-от,— «погодився» Фрол,— її татко — бека: кинув донечку і — драла...

— Годі тобі,— сказав Степан.— Купайтесь! Ходімо.

Двоє дозорних козаків на пагорбі, серед каміння, теж забули про все на світі — різались у карти. На кону між ними лежали золоті обручки, намисто, персні... Навіть шаль якась дивна лежала.

Картярі — старий, сивий і зовсім ще молодий, майже недоліток, — захопившись грою, не почули, як підійшли Степан з Минаєвим.

— Сучі діти! — гримнув над ними Степан.— У дозорі?

— Та хто ж це так робить, га?! — подав голос і Фрол.

Молодий козачок схопився й відбіг... Старий, понуривши голову, залишився сидіти. Весь він був чорний від сонця, тільки борода строката та голова сива. Чорною сухою рукою він пригладив волосся на голові.

— Чий? — спитав Степан у молодого.

— Федорів.

— Як звати?

— Макся.

— Знаєш, що за це буває? У дозорі — в карти...

— Знаю.

— А чого побіг? Од мене, чи що, втекти хочеш?

— Прости, батьку.

— Іди сюди!

Козак зволікав.

— Ну, я за тобою ганятися не буду, на якого біса ти мені здався. Скидай штани, старий, тобі доведеться усипати, раз молодий утік. Раз йому не совісно...

— Ехе-хе,— зітхнув старий і став скидати штани.— Замолоду не був битий, то хоч на старість канчука скуштую. Не дуже старайся, Степане Тимофійовичу, а то в тебе рука...

Степан краєм ока спостерігав за молодим. Той подумав-подумав і вернувся, розперізуючись на ходу.

— Напаскудив — та й тікати? — сказав Степан.— Недобре, козаче. Од своїх не тікають. Щоб ти це як слід затямив,— ушквар йому, Никифоре, півсотні гарячих. А з тобою яюсь поквитаємось.

— Лягай, Максимку, всиплю тобі, поганцю, щоб старих людей не обдурював,— зрадів Никифор.

— Обіграв? — поцікавився Степан.

— Всього обчистив, стерво!

— Молодець! Ти теж не розвішуй вуха.

— Та він махлює, мабуть! — вигукнув старий козак, яюсь — і обурюючись, і скаржачись — водночас.

— Хто, я махлюю?! — обурився й Макся.— Навіщо ж даремно, дядьку Никифоре... Карта везуча йшла. Я сам учора Минькові Чуприндиру ретязь золотий продув — карта погана йшла.

— Лягай, лягай,— підігнав його старий.

Макся спустив штани.

— А хоч і махлює — дивитися треба, на те очі,— втрутився Фрол задля справедливості.

— За ними угледиш! Вони звиваються, як чорти на вогні... Зарікався — не грати більше, так ні, розохотило, бісеня...

Макся ліг долілиць, закусив зубами м'якуш долоні.

Степан із Фролом попрямували до інших дозорів.

— Сам лічи — скільки: я тільки до двох десятків умію, — мовив Никифор.

— Я скажу «досить», а ти не повіриш, скажеш, обдурюю... — Макся відпустив долоню — хотів був побалакати, навіть і голову підвів — тут його пронизав біль, він зойкнув, уп'явся зубами в долоню, не випускаючи її, крикнув: — Ти ж сам не лютуй, сатана!

— Я по спині побачу, коли вистачить, — сказав старий. — А це тобі за «сатану» — од мене. — Старий ще раз боляче шмагнув хлопця. Потім ще раз, і ще раз, і ще — від щирого серця, досхоchu... Швидко навітшався — разів із сім огрів — і звелів: — Надягай штани, будемо далі грати. Та коли знову махлюватимеш!..

— А я з тобою зовсім грати не буду!

— Не будеш, іще лягай: усі півста віддам тобі.

Макся скривився, сердито сплюнув і сів бочком на камені — знову грати.

Степан із Фролом зупинилися на увзвишші.

Унизу гомонів, роївся, вирував табір.

Різнобарв'я, строкатість одягу й товарів, шум, гамір і метушня — усе це скидалося швидше на ярмарок, аніж на стоянку війська.

Степан довго мовчав, дивлячись униз. Мовив потаємно:

— Ні, Фроле, з таким табором — не війна, біда: манаття каменем на шиї повисне. Куди вони годні, отаки?.. Хіба що тільки торгувати.

— Отож і треба скоріше збути його.

— Як? Кому?..

— А Терки візьмемо!

— Терки? — в задумі, але з неприхованим протестом повторив Степан.— А на якого біса вони мені... ці Терки? Мені Дон потрібен.

По-різному використовували жаданий відпочинок натомлені, зголоднілі, зморені під нещадним морським сонцем люди. Відпочинок поблизу рідної землі, за якою вони знудилися.

Ось вусатий літній українець, мастак базікати, зручно влаштувавшись на купі манаття, розповідає молодим козакам:

— Ішов дядько з поля, підходить до своєї хати, зирк у вікно, а в хаті москаль... гм... цілує його жінку...

Українець, справді, мастак: підвівся, «показав», як ішов собі дядько додому, нічого не підозрюючи, як глянув у вікно — і побачив... І все — стримано, не поспішаючи, з насолодою.

— Отож. Дядько мерщій у хату, а москаль примітив дядька, та мерщій на покуття, вкрився, сучий син, — нібито спить. Дядько шасть у хату і баче, що москаль спить, а жінка пораяється біля печі. «Хіба ж то я нічого й не бачив!» — каже дядько. «А що ти там бачив?» — пита в нього жінка. «Як що, бісова дочко!» — «Чого ти лаєшся, вражий сину?» — «Як чого, хіба ж я не бачив, як тебе москаль цілував». — «Коли?» — «Як коли?!»

Молоді, затамувавши подих, ждуть, що буде далі, хоча й чули, напевно, цю оповідку.

А ось бандурист... Наладнав свій інструмент, мляво перебирає струни. І так само неквапно, навіть ніби знехотя — упросили — походжає по колу, поводить плечима якийсь новгородський «перс». Він і не співає, і не танцює — це щось спокійне, нескінченне, зі своєю хваткою, гримасами, ходою — усе вивірене. Таке можна дивитися

й слухати довго. І можна думати свої думи. Щось рідне, пісенно-доладне:

Гуси-лебеди летели,
В чисто поле залетели.
В поле банюшку доспели..
Воробей дрова колол,
Таракан баню топил,
Мышка водушку носила,
Вошка парилася,
Пришумарилася.
Бела гнидка подхватила,
На рогожку повалила;
Тонку ножку подломила,—
Вошку вынесли...

А тут своє, кривне — вояцьке: підкидають угору очеретини й рубають їх на льоту шаблями — хто скільки разів перерубає. Тут — інший хист. Тонко посвистують блискучі кола, легко, «смачно» січе хижа сталь соковиті очеретини. І тут свій майстер. Дід. Силу й міць руки втратив він у нескінченних походах, намахався за своє життя вдосталь, знає «ремесло» досконало. Навчає молодих:

— Поспішаєш... Не поспішай.

— Охота ще разок дістати.

— Дістанеш, як не ловитимеш бліх. Відпускай не на всю руку... Не на всю — а щоб вона в тебе навколо руки сама ходила, не від собак одбиваєшся. Ось — глянь...

Штабка холодної сталі на диво слухається дідової руки, ніби й не вбивати він учить, а грається коштовною світлою іграшкою. Сам собою милується, вищирив попсовані зуби, примовляє:

— Отя-тя, от-тя...

— Ну?... — скривився недоліток, схожий на Максю.

— Хріна гну! Бачиш, у мене лікоть не ходить.

— Зате удар слабкий.

— А тобі міцність тут і не потрібна, тобі швидко треба. А коли міцність, тоді на всю руку — і на себе. От-такечки! — секир башка! Тут — прикладай, скільки стане сили, і — трошки на себе, на себе...

З півсотні хлопців біля води махають шаблями. Засмагли, спітнілі тіла грають м'язами... Красиво.

Степан, спустившись із пагірка, задивився збоку на цю любу його серцю картину. До нього підійшли Іван Чорноярець, Іван Аверкієв, Сукнін, Ларко Тимофеев...

— Та з очеретом ви спритні! Ви — один з одним! — не стримався Степан.

Перестали махати.

— Ану, хто жвавіший? — Отаман вийняв шаблю, чекав. Він любив молодих, та коли б хто-небудь із них наважився позмагатись із ним у вправності володіти шаблею, то зітнувся б він із тим брикуном смертельно. — Нема нікого, чи що? Ну й козаки!.. І куди ти дивишся, діду? Вони в тебе тільки з очеретом молодці. Наші молодці — хто більше з'їсть, той і молодець? Ех... — Отаман жартував. Але й завжди — і серйозно — повчав: «Тюхтія ніхто не любить, навіть найпоганіша молодця. А смерть тюхтія любить». Він особисто карав за незграбність, нерозторопність і неухажність. Але тепер він жартував. Йому любо було, що молоді не марнують часу, а осягають головне в їхньому небезпечному житті. — Ну, молодці?.. Хто?.. Справді, кортить.

Рубака-дід гучно висякався, утерся заморською хусткою незвичайної роботи, знову заткнув її за пояс.

— Щось я не розчув, — звернувся він до молодих, — хтось тут начебто вихваляється? Га?

Молоді усміхалися, дивились на отамана. Вони теж любили його. І знали, як він рубається.

— Я вихваляюся! Я! — сказав Степан.

— Ого!.. Отаман? — здивувався дід. — Легше жартуй, батьку. А то вже я хотів підморгнути тут декому,

щоб трохи обтесали язика... Коли глядь — отаман. Ну, щастя твоє — очі ще бачать, а то...

— А є такі? Обтешуть?

— Та є,— скромно відповів дід.— Можуть.

— А де ж?

— А осьдечки! Перед тобою. Ти не дивись, що в нас іще молоко на губах не обсохло,— ми й воювати вміємо.

— Хто? Оці-о?

— Еге. Оці-оці.

Степан поморщився, кинув шаблю в піхви.

— Ну, таких телят...

— Ойо! — вигукнув дід і підняв догори пальця.—

Це про нас, синки! Він думає, що ми тільки дівок приступом брати вміємо. Нічого не вдієш, доведеться повчити отамана. Ну, ми легенько — на згадку. Глядіть не забувайтеся, хлопці, все-таки отаман. Чого ж ти шаблюку сховав, батьку?..

Аж тут згори, від дозорів, загомоніли:

— Струги!

Це був грім серед ясного неба. Цього ніхто не чекав. Надто вже спокійно було довкола, по-рідному гріло сонечко, і надто вже мирно настроїлися козаки...

Табір припишк. Дивилися вгору, в бік дозорців. Не вірилося...

— Звідки?!

— Од Астрахані!

— Багато?! — гукнув Чорноярець.

Дозорці, видно, рахували — не відповіли.

— Багато?! — загукали їм з усіх боків.— Якого там?!

— З тридцять! — поспішив обізватися молодий дозорець, але його поправили:

— Півсотні! Великі!..

Осавули повернулися до Степана. І всі, хто був близько, дивилися тепер на нього.

Степан збентежено думав.

Увесь величезний табір завмер.

— У гроб! — сердито сказав Степан.

Тепер стало ясно: треба відходити. Півсотні астраханських великих стругів із стрільцями — це багато. Накриють.

— У гроб! — залунало з кінця в кінець табору; весь він заворушився; замиготіли, перемішалися барви. Не страх охопив цих людей, а досада, що треба йти звідси. Надто вже безглуздо.

3

З єдиного проходу в густих очеретах вигрібалися на велику воду.

— У гроб — не в гроб: можна постаратися. Наляж, братці!

— Ех ти!.. Р-раз! Ма-р'я в лаз!

— Утечемо чи ні, а побігли шпарко.

Скрипіли кочети, шумно плутався під веслами очерет, ламався, хлюпотіла вода... Козаки, перемовляючись у стружках, перегукуючись, не приховували злої досади й безглуздя цієї втечі. Стиха матюкалися.

— Втечемо-о, де ми подінемося!

— Щерби сьорбнути не встиг, — скрушно мовив кременний козак, налягаючи на весло. — Воно б веселіше діло пішло.

— Ти диви, на щербу — губа цицькою.

— Не журися, Кузьмо! Ось усипле воєвода по одному місцю — і без щерби весело буде.

— А куди ж нам утікати? Знову до шаха? Він, мабуть, розгнівався на нас...

— Це вже хай батько з ним веде мову... Вони друзки.

— То чого ж утікаємо? — голосно спитав молоденький козачок, усерйоз занепокоєний цим питанням.

Біля нього засміялися.

— А хто втікає, Федотку? Ми хіба втікаємо?

— А чого ж ми?..

Знову зареготали.

— Це ми в квача граємо, дурнику! З воеводою.

— Іди ти! — образився козачок. — Йому дірку в боці вертять, а він — смішки!

Головні струги вийшли у відкрите море. Воно було тихе, безвітряне. Налаштувалися в дорогу далеко, невідому. А щоб дружніше веслувалося, з переднього струга, на якому був Іван Чорноярець, голосистий козак гучно, звично завів:

— Ехх!

— Слухай! — скомандував Чорноярець.

Не великої там огоньшек горит...

Ураз дружний удар веслами; майже лягли вздовж бортів.

То-то в поле кипарисный гроб стоит...

Ще гребок. Усі струги підлаштувалися махати до головних.

Во гробу лежит удалый молодец,—

веде голос; сумний зміст наспіву нікого не засмучує. Веслюють уміло, податливо: трохи все-таки відпочили.

Во резвых ногах-то уж и чуден крест,
У буйной-то головы душа добрый конь.
Как и долго ли в ногах-то мне стоятъ,
Как и долго ли желты пески глотать?
Конь мой, конь, товарищ верный мой!..

Степан сидів на кормі останнього струга. Похмурий. Часто обертався, дивився назад.

Ген позаду косим строем розтяглися важкі струги астраханців. Веслярі на них не такі дружні — намахалися від Астрахані.

Эх-х!..

Ты беги, мой конь, к моему двору,

Ты беги, конь мой, все не стежкою,
Ты не стежкою, не дорожкою;
Ты беги, мой конь, все тропинкою...
Ты тропинкою, все звериною...

— Утікаємо, діду?! — з недоброю веселістю, голосно спитав Степан у діда, який навчав молодих козаків володіти шаблею.

— Утікаємо, батьку! — відгукнувся дід-рубак.— Нічого! Не карайся: втікати — не мед пити, зате здоров'ю не вадить.

Степан знов оглянувся, вдивляючись у далину, примружив, як завжди, ліве око... Ні, погано на душі. Тоскно.

Прибеги ж, конь, к моему ты ко двору.
Вдарь копытом у верейки.
Выдет, выдет к тебе старая вдова,
Вдова старая, родная мать моя...—

тужив голос на передньому струзі.

— Утікаємо, в гробину їх!.. Радіють — козаків женуть. Га, Стирю? Сміється воевода! — мучився Степан, розпалював себе злістю.— Від домівки майже, від рідної Волги — женуть кудись!

Стир, відчувши отаманові муки, непевно хитнув головою. Сказав:

— Тобі видніше, батьку. У мене — ніс та язик, а в тебе — голова.

Вдова старая, родная мать моя,
И про сына станет спрашивать:
Не убил, не утопил ли ты его?
Ты скажи: твой сын жениться захотел,
В чистом поле положил-то я его,
Обнимает поле чистое теперь...

Степан став на кормі... Подивився на своє військо. Потім ще оглянувся... Видно, в душі його відбувалася тяжка боротьба.

— Куди їм наздогнати,— заспокоїв дід-рубак.— Вони намахалися від Астрахані.

Степан промовчав. Сів.

— А чи не розвернутися нам, батьку?! — несподівано вигукнув войовничий Стир, побачивши, що отаман і сам немовби схильний до бою. — Дуже на серці погано — негоже козакам утікати.

— Батьку! — підтримали Стиря з усіх боків. — Чого ж це ми так ураз намастили салом п'яти?!

— Спробуємо?!

Степан не одразу відповів. Відповів, звертаючись до одного Стиря: іншим, хто ближче сидів, не хотілось у вічі дивитися — тяжко. А Стиреві сказав навмисне голосно, щоб інші теж чули:

— Ні, Стирю, не хочу тебе тут лишити.

— Така наша доля, батьку: десь та лишатися.

— Не поспішай.

— Думка твоя, Степане Тимофійовичу, дуже вірна, — заговорив Федір Сукнін, що досі мовчав. Почекав, поки звернуть на нього увагу. — Спекатися треба спочатку оцих... — Повів очима на астраханську флотилію. — А тоді вже гадати. Бувало й таке: до царя з плахою ходили. Єрмак ходив...

— Єрмак не ходив, — заперечив Степан. — То ходив Івашко Кольцов.

— Але ж од нього!

— Од нього, та не сам, — затято мовив Степан. — Нам царя утішати нічим. І бігати до нього щоразу по ласку — теж не велика радість.

— Сам сказав допіру...

— Я сказав!.. — підвищив голос Степан. — А ти лоба розлисив: ладен до Москви рачки лізти! — Гнів Разіна закипав ураз. І недобрій він бував у ті хвилини: невідступним зором, що приводив у заціпеніння, упинався в людину, ставав блідий і важко добиравав слова... Міг і не оволодіти собою — траплялося.

Він підвівся.

— На!.. Віднеси zarazом мій пістоль! — Вихопив з-за пояса пістоль, кинув Федорові в обличчя; той ледве встиг відхилитися.— Бери Стеньку голими руками! — Схопився з місця, пройшов до носа, вернувся.— Гукни там: нема вже вольного Дону! Хай ідуть! Усе боярство нехай іде — хай мучить нас!.. Козаки їм чоботи лизатимуть!

Федір сидів ні живий ні мертвий: надала лиха година бовкнути про царя! Адже знав, утекли від царєвого війська — бути грозі: над чиеюсь головою вона гримне.

— Батьку, чого напосівся на мене? Я хотів...

— У Москву захотів? Я посилаю: іди! А ми грамоту тобі складемо: «Пішов, мовляв, од нас Федір на поклін: ми тепер сумирні. А в дар великому дому посилаємо від себе... одну штуkenцію в золотій оправі — козакам, мовляв, тепер вона ні до чого: перевелися. А вам згодиться: для примноження царського роду».

— Батьку, тоді й мене посилай,— сказав Стир.— Я свого додам.

На передньому струзі астраханської флотилії стояли, дивлячись уперед, князь Семен Львов, стрілецькі сотники, Микита Скрипцін.

— Утечуть,— сказав князь Семен неголосно. А втім, без особливого виразу сказав — лис, жаднучий, як біс, і хитрий.— Відпочили, собаки!

— Де ж вони тепер дінуться? — спантеличено запитав стрілецький сотник.

— У Терки підуть... Городок візьмуть, тоді їх звідти не виколупнеш. Перезимують і Кумою на Дон потягнуться.

— А то й знову до шаха — грабувати,— озвалися заду.

— Їм тепер не до шаха — додому прийшли,— задумливо сказав князь Семен.— У них струги від добра ломляться. А в Терки їх відпускати не треба б... Не треба б. Еге, Микито?

— Не треба б,— погодився простодушний Микита Скрипцін, служилий з приказу Галицької четі.

— Не треба б,— повторив князь Семен, а сам у цей час болісно вирішував: як бути? Ясна річ, козаків тепер не наздоженеш. Як бути? Чи прогнати їх далі в море і стати в гирлі Волги заслоном? Але тоді переговори з Разіним вестимуться через його голову — це не в інтересах князя. Князеві хотілося першим побачитися з Разіним, тому він і напросився в похід: якщо вдасться, то накрити ослаблих козаків, забрати в них добро й під конвоем припровадити в Астрахань, а не вдасться, то приперти десь, вступити самому з Разіним у переговори, злупити з нього якнайбільше й без бою — що ліпше — доставити в ту ж таки Астрахань. Але — в одному й другому випадку — як слід покористуватися з козацького добра. Минулого разу, прикинувшись довірливим дурником, він пропустив Разіна на Яїк «торгувати» й добряче від нього поживився. Разін здуру хотів навіть од нього бумагу одержати про всяк випадок, що ось князь Львов, другий воевода астраханський, прийняв од нього, від похідного отамана, від Степана Тимофійовича... Князь Семен звелів посланцям передати отаманові: нехай не химерує! І ще звелів сказати: умова дорожча від золота, і ніяких бумаг!

Так було минулого разу.

А тепер складалося так, що не злупити з Разіна — гріх і дурість. У розбійників — правда! — струги ломляться від усякого добра, а на руках у князя «прощальна» царська грамота: рік тому Олексій Михайлович писав до Разіна, що коли він угамується від розбою і піде додому, на Дон, цар простить йому свої каравани, пущені на Волзі на дно, простить стрільців і стрілецьких десятників, повішених на щоглі, простить ченців, яким Степан Тимофійович сам, у бою ламав руки об коліно. (Забув Степан, розмовляючи з Фролом Минаєвим про церкву, забув про тих ченців). Князь Львов порадив

князеві Прозоровському, першому воеводі, скористатися тепер цією грамоткою і не заводити з донцями сварки, бо стрільці в Астрахані ненадійні, а Разін багатий і в славі: купить і спокусить стрільців.

— Але ж не встигнути нам за ними, — мовив нарешті князь Семен. — Ні, не встигнути. Микито, візьми когось — наздоганяйте у легкому човні. Віддай грамоту, тільки — боронь боже! — нічого не обіцяй. Не треба. Нехай у Волгу зайдуть — там зручніше розмовляти.

— Адже спитають: як, що? Не повірять...

— У грамоті, мовляв, усе написано: «Цар вам провини ваші віддає — ідіть». От і все. З богом, Микито: хай у Волгу зайдуть, а там буде видно.

Через якийсь час із-за переднього струга астраханців вилетів бистрий човник і замажав у бік разінців. Із княжого судна гримнула важка гармата. Флотилія стала.

Зачувши гарматний постріл, Степан скочив на ноги.

— Човен! — гукнув стерновий. — Ті стали, а човен навздогін пливе.

— Ану, зажди! — наказав Степан. — Чи не до нас?

— Посли, мабуть? — гадали козаки.

— До нас, чи що?! — гукнув Степан нетерпляче. Посли — це вже не бій. Не йому тепер, ослабленому, обвішаному добром, як гирями, бажати бою. Посли — це добре. — Ану, хто зіркіший — дивися гарненько!

Усі дивилися на далекий човник.

— До нас! — запевнили зіркіші. — Прямо сюди летить. Легкий, без набоїв .

За хвилину Степан уже розпоряджався:

— Смальни з якої гучніше! Сенько, гайда до Чорноярця — нехай до купи спливають. А сам нехай до мене йде. Повдягатися всім!

¹ На бої — тут — набивні дошки на бортах.

У разінській флотилії почали готуватися до зустрічі з послами. Дзявкнула гармата. Передні струги розвернулися й пливли до отамана. Козаки вдягалися: на каспійській вечірній воді квітли найнесподіваніші яскраві барви. Заблищало біля поясів коштовне оружжя — шаблі, пістолі. У Степана при боці опинився золотий пернач, гнугий красень пістоль.

— Веселіше дивіться! — лунав бадьорий Степанів голос. — Хворих назад!

Великий плаский диск сонця торкнувся обрію і повільно осідав у воду. А в небі, в тій стороні, почала розгорятися нежарка солом'яна пожежа.

Човник з послами все линув і линув по воді. Поспішав. Сонце було якраз між човником і Степановими стругами. Воно повільно котилося донизу. А човник усе поспішав.

І ось сонце закотилося зовсім; на воді лишився широкий кров'яний слід. Човник поплив по цьому сліду. Перетнув його, підплив до отаманового струга. Кілька рук простяглися з баграми — придержали човника. Послів підняли на високий борт.

На морі тиша. Тільки чайки кружляють і кричать, мов прищемлені коти.

Рівне, гладеньке море. Скоро ніч. Супокій.

— «...Щоб ішли ви з моря на Дон, — читав Микита Скрипідин Разіну та його осавулам. — І щоб ви, йдучи додому, ніде ніяких людей за собою не підмовляли. А котрі люди і без вашої підмови почнуть до вас приставати, щоб ви їх не приймали і за те опали на себе не накликали...»

Степан скоса глянув на осавулів. Осавули уважно слухали.

— «І щоб ви за провини свої служили, і провини свої заслужували...»

— Читай до ладу! — розсердився Степан. — Заторочив одне: «служили та заслужували!»

— Тут так написано! — вигукнув Микита й показав Степанові.

Той відштовхнув грамоту.

— Читай!

— «А що забрали низових людей і добра багато, то все те у вас забрати й оддати в Астрахані...»

Князь Семен Львов, поки його посла роздражнювали Разіна, обмірковував простий і надійний план. Те, що разінці зупинилися для переговорів, обіцяло вигоду. Тепер, мабуть, треба не прогавити мить.

Князь Семен розмовляв із сотниками.

— Думка в мене така, хлоп'ята, — зволикав, як завжди, хитрий Львов. — Стеньці подітися нема куди: шахові насолить, у Терках стрільці, в Астрахані стрільці... А на бій їти йому неохота. Йому додому треба — розвантажитися. О-от... А тільки-но зайдуть у Волгу — тут ми їх і замкнемо, відріжемо од моря. Він одразу згідливим стане. У Волгу його заманити, у Волгу... Заберемо манатячко, а тоді вже приведемо в Астрахань. Га?

Милостиву царську грамоту прочитано.

Козаки думають. Посли ждуть.

Степан ходив по стружку туди-сюди. У нього дозрів свій план, не такий простий, як у князя Львова, і трохи, може, ризикованіший. Річ у тім, що він не повірив ні грамоті, ні словам Львова (він вирішив, що грамота фальшива), але в діях астраханців він уловив якусь невпевненість і зробив ставку на неї. Та ще на свою кмітливість і спритність.

— Іване! — покликав він Чорноярця.

— Ну, — відгукнувся той.

— Зробимо так: ми на десяти стругах залишимося тут, а ти на дванадцяти, з ясиром, з бусами¹ підеш у Волгу. А ми острів з того боку обійдемо і станемо. Якщо вони

¹ Буса — великий човен, видовбаний із цілого дерева.

готують пастку — ми у них за спиною опинимося. Уторопав? Бач, вони обдурити нас задумали...

— Ти хитрий, Стень... Степане Тимофійовичу,— заговорив Микита Скрипцін,— але й там не останні дурні: там знають, що ви не на дванадцяти стругах ішли, а на двадцяти двох. Зметикують.

— Звичайно, зметикують. Іване, зайдете у Волгу, зразу ж кого-небудь у човен — і до князя Львова. Скажете, що вийшла тут у нас незгода: одні на милість пішли, інші з Степаном у Терки відчалили. Посли з нами побудуть. Виявиться, що підступ,— з них почнемо: своїми руками обох задушу. Підбирай людей, Іване. Якнайменше бери — тільки веслярів. Ларко, Федір, Фрол — зі мною. Розкажіть козакам, щоб усе знали. Щоб напоготові були. Пильнуйте послів. Гайда!

Разінська флотилія заворушилася.

Тут і там спалахували смолоскипи; козаки мінялися місцями. Дванадцять стругів вирушали з Чорноярцем, решта мали бути із Степаном — у засідці.

Микита Скрипцін затужив. Посольство могло вилізти йому боком... Потайний князь Семен додумається: влаштує козакам пастку. Тоді отаман дотримається слова — задушить, це вже напевно. Та не знав Скрипцін, що отаман сам хоче виставити його, Скрипціна, як грамоту, але не фальшиву, як думав отаман про ту, що йому зачитали, а справжню: коли дати Скрипціну втекти, то він і сповістить Львова, що козаки не ймуть віри і налаштували свою пастку. Цього треба було Степанові: він уперто не хотів бою. Коли з'ясується, що козаки не дали себе ошукати, астраханці муситимуть розкрити карти. Може, грамота й не фальшива, дідько її розбере отак.

— Пропали, Кузьмо,— неголосно сказав Скрипцін своєму товаришеві.

— Відчуваю,— відгукнувся той.

— Що робити? Ану, як там візьмуть та кинуться на ці дванадцять стружків? Подумають, що всі пройшли, й кинуться.... Пресвята богородице, одведи напасть. Пропадемо...

— Перехитрив, чорт хитрий!

— Хіба їх обдуриш — з малолітства розбійники, самого гаспида круг пальця обведуть.— Скрипідин мимоволі прислухався, як збиралися козаки, прикидав у думці, скільки вони ще збиратимуться і скільки мине часу, поки козаки підійдуть до Волги, а князь Львов відріже їх з моря,— устигне розвиднитися чи ні? А що Львов піде на віроломство й здріство, у цьому Скрипідин не сумнівався — піде. Коли б на той час хоч розвиднилося, козацькі хитрощі розкрилися б, і Львов схаменувся б...

— А що Львов надумав? — спитав у нього Кузьма.

— Звідки мені знати? Ти знаєш?

— Я знаю... Ви там усе перешіптуєтеся, все вимудровуєте... Накинеться він на цих, як гадаєш?

Скрипідин помовчав і сказав злісно й нестямно:

— Наче ти сам не знаєш!

Дванадцять стругів під команду Чорноярця, з безліччю смолоскипів рушили в напрямку Волги. Десять з Разіним лишилося.

— Вогні у воду! — долинув голос Разіна.— У греб! І тихо треба! Намочіть кочети, весла...— Отаманів голос наближався в північ. Його кремезна постать ураз опинилася вже на струзі, де були посли, на кормі.— У греб! Але — тихо,— повторив він. Обернувся до стернового.— Триматимешся поки що за ними,— показав на даленіючі вогники.— Замріє острів, звернеш ліворуч. Стирю, ходи-но до мене, доручу вам одне важливе діло,— покликав він.

Стир пройшов на корму.

— Як зовсім стемніє,— зашепотів Степан старому на вухо,— я накажу перевести послів на інший струг...

Приставними пошлю вас із дідом. У їхньому човні. Треба, щоб вони втекли від нас. Дайте їм...

— Як? — не зрозумів Стир. Він теж говорив пошепки.

— Дайте їм утекти.

— А ми як? — усе ще не міг уторопати Стир.

— Не знаю. Може, з собою візьмуть.

— Гм... А може, стукнуть веслом та у воду?

— Не знаю. Піди скажи дідові. Боронь боже, щоб посла щось зачули... Самі себе пожалієте, я вас не пожалію. Зробіть, щоб утекли.

Стир подумав. Підвівся. Він зрозумів.

— Утечуть. А про всяк випадок — дай цмокну тебе. Я хоч і не шахова дівка, а люблю тебе... — Поцілувався. Стир іще сказав: — Батькові твоєму уклін передам.

— Передчасно не вмирай.

— А хто знає! Вони он які бугаї.

— Іди до діда, розкажи йому все, — поквапив Степан.

— Не згадуй лихим словом, Тимофійовичу.

Степан якийсь час дивився в темряву. Потім наказав веслярам:

— Не поспішайте. Встигнемо. Веслуйте повільніше.

Довго пливли в цілковитій тиші. Тільки ледь чутно закипала вода під веслами, шипіла. Струги з Чорноярцем були вже далеко; танцювали, плуталися в пільмі й коливалися довгасті вогники смолоскипів. Ліворуч забовванів острів, насувався невиразною довгою тінню.

— Острів, батьку, — озвалися з носа струга.

— Бери ліворуч. Як острів обігнемо... Стирю! І ти, діду Любиме! Проведіть послів на останній струг, до Федора. А то вони тут вуха порозвішували — забагато знатимуть, — навмисне голосно сказав Степан. — Заберіть їх звідси!

— Ходімо, голубчики! — скомандував Стир. — В'язати будемо, Любиме?

— Ворушіться! — нетерпляче гримнув Степан.

— У човні пов'яжемо,— вирішив дід Любим.—
Тупайте.

Веслярі причалили струг; четверо з правого борту
злізли в човен. Мовчали.

Струг у ту ж хвилину повернув ліворуч, до острова,
і одразу зник у темряві, наче його й не було. І задніх
іще не чути, теж тихо скрадаються.

— Побудемо тут. Федір підійде, ми йому гукнемо,—
сказав Стир.— А дай-но, братику, рученьки твої білі,
я їх ремінцем перехоплю.— Стир нахилився до Микити
Скрипціна.

Микита трохи отетерів од несподіваного повороту,
простягнув був руки... Але його товариш згріб уже діда
Любима й ламав під собою, затикаючи йому рота. Тієї ж
миті і Стир опинився на дні човна, і велика долоня служи-
лого міцно запечатала йому рота. Ремінці, що їх узяли для
послів, туго стягли руки приставних. Посли вхопилися за
весла і налягли на них; човен очманіло полетів у темряву.

— Мм!..— замукав Стир і задрігав ногами.

Микита нахилився, тугіше запхнув полу каптана йому
в рот... Затис у вузлуватій лапі сиву дідову борідку,
кілька разів посовав його головою — туди-сюди — по
днищу човна.

— Будеш тіпатися, дам веслом по макітрі й у воду,—
сказав неголосно й весело.

Стир притих. Дід Любим теж лежав сумирно: мабуть,
Микитин товариш перестарався, нам'яв Любима від душі.
А може — природжений воїн — Любим хитрував і, на
відміну від Стиря, не шкріб даремно свого хребта.

— Пресвята богородице,— шепотів переляканий на
смерть Микита Скрипцін,— спаси-пронеси, свічок
у храмі наставляю. Поможи тільки, господи.

Князь Семен до болю в очах, до сльози вглядався
із струга у нічну темряву. Вогники смолоскипів на стру-
гах Чорноярця танцювали віддалік, коливалися...

— Пройшли, чи що? Нічогісінько не розберу...

— Пройшли. Немає більше.

— Скільки налічив?

— По вогниках — начебто багато... Вони миготять, як...

— Ну, скільки? Бісів сину...

— Із двадцять, — непевно відказав молодий стрілець. — А може, й більше. Вони миготять, як... Може, більше, не розбереш.

— Та звідки їх більше? Їх стільки й є. **О-от...** Погасить вогні! Пішли. Без діла не шуміть. З богом! Гармаші — готуйся. Як відріжемо, так човна до них: «Складай оружжя — оточені». Ми їх сьогодні припремо... **У** Волзі, там з ними крутіше побалакаємо. **Опиратимуться**, підніmemo стрілянину... Але, я гадаю, вони розумніші — не опиратимуться. **О-от.** Топити їх не варто... Не варто — у них добра багато. Не топити! Так домовимося.

Князь Семен був задоволений.

— Добре! Стій! — розпорядився Іван Черноярць. — Так і є, — оточують, собаки: вогні у воду покидали. Суче поріддя... Ну, хто? — до батька! Відрізають, мовляв, з моря. До воеводи я сам подамся. Ох, іророва душа: медом не годуй, дай обдурити. — Забув перший осавул, зовсім ялось забув, що самі вони перші розставили сіті стрільцям. — Батькові скажи, щоб не поспішав стріляти: може, я їх зараз настрахаю там. Може, владнаємо миром, коли довідаються. Спину вони нам підставили, а не ми їм...

— А затіється бій, — ти як же?

— Ну, як? Як є... Не затіється, я їх настрахаю зараз. Давай човна!

В астраханській флотилії заворушилися, почулися голоси... Так, наче хтось прибув, чи що.

— Якого дідька там?! — засичав князь Семен. — Голодранці... Почаділи?

Гомін наближався. Так, хтось прибув із сторони.

— Тихо! — долинуло з воєводського струга.

— Микита повернувся, — мовили з води. — Ану, прийми! Спусти кінець... Та куди ж ти багром?! Дай кінець!

— Микита? — здивувався князь. Він так був захопився своїми хитрощами, так з головою вліз в азарт продуманої гри, що забув про своїх послів. — Давай сюди його. А що вони? Що, Микито?

— Біда, князю! — заговорив Микита, перевалившись через борт. — Слава тобі господи!.. встигли. Хух!.. З того світу.

— Що? Кажи! — майже закричав воєвода.

— Перехитрували нас, воєводо! Ти їх одрізав з моря?

— Одрізав.

— А Стенька у нас за спиною! Слава тобі господи, встигли. Я так і знав, що відріжеш. Налетіли б зараз на рум'яну...

— Як же так? — роздратовано спитав князь. — А хто ж пройшов?

— Скільки їх пройшло?

— Двадцять налічили...

— Дванадцять стругів! А десять, найнадійніших, у нас за спиною. Розділилися вони — підступ відчули. Ми насилу голівоньки свої винесли. Двох козаків із собою прихопили. Від цих не було нікого? — Скрипцін кивнув у бік разінців з Чорноярцем, яких воєвода замикав у Волзі.

Воєвода помовчав.

— А хіба ж вони не всі пройшли?

— Скоро пришлють посланців. Почуєш, що вони плестимуть! Скажуть, що сталася незгода: Стенька на десяти стружках пішов до Терків, а ці начебто на милість ідуть. Лиходії хитрющі... Ми двох прихопили — приставлених до нас. Слава тобі господи! А про нас, князю,

і не подумав? Стенька нахвалявся своїми руками задушити нас...

— О-от,— зрозумів нарешті воевода.— Хіба з вами можна що-небудь зробити! — Прикро йому стало — так усе до ладу обмірковував, так усе добре виходило в голові, а тепер треба було все переінакшувати, все ламати і знову збиратися з духом та з думками. Такими різними, несхожими виявляються російські люди: там, де Разін, приміром, швидко й легко зміркував і надихнувся, там Львов так самі швидко втратив інтерес до діла, йому стало досадно.— А спробуємо?! — зненацька пожвавився він.— Їх же менше. Та й про їхні хитрощі ми вже знаємо. Га?

Зразу відповіли кількома голосами:

— Що ти, Семене Івановичу!

— Ні, князю! Господь з тобою!..

— Вони як коти. Їм тільки того й треба, щоб уночі бій затіяти. Добре діло... Вони й місяць козацьким сонечком називають.

Знову з води почулися шум і голоси. Мабуть, знову зайшли.

— Хто?! — гукнули з воеводського струга.

— Осавул Іван Черноярець! До воеводи.

— Клич,— наказав князь.— Запаліть вогонь.

Микита з Кузьмою відійшли вбік — із світлого кола. Іван піднявся на струг, уклонився воеводі.

«Тепер Стенька стільки не дасть, скільки міг би дати, коли б я його замкнув у Волзі,— подумав князь Семен.— Справді, вдачею козаки як собаки».

— Ну? — спитав князь суворо.— З чим завітав?

— Б'ємо чолом, боярине,— почав Іван.— Наші провини спокутуємо перед великим государем...

— Ви тут усі? — нетерпляче перебив князь.

— Ні, не всі. Отаман наш з десятьма стругами пішов до Терків.

— А чому ж він пішов? Провини спокутувати не хоче?

— Побоявся царського гніву...

— А ви не побоялися?

— Воля твоя... Цар нас милував. Нам грамотку зачитали.

— А ти не брешеш? Чи справді пішов Стенька? — Тепер князь гнівався не криючись; особливо розлютила його осавулова брехня, та ще й те, що осавул при цьому дивиться прямо й нелукаво. — Пішов ваш отаман?! Чи ви знову виляете, собаки?! Пішов отаман?

— Ось — божуся! — Іван, не змигнувши, перехрестився.

— Соромітники, — сказав князь гидливо. — Микито!..

В коло світла ввійшов Микита Скрипцін, несподіваний і веселий.

— Здоров був, осавуле! Чи пізнаєш?

Іван придивився до посланця, впізнав:

— А-а... — І похилив голову, навіть дуже похилив.

— Чого ж ти брешеш, поганцю?! — крикнув князь. — Та ще й святий хрест кладеш на себе!

— Не брехали б ми, боярине, коли б ви перші не заїли проти нас злого умислу, — підвів голову Іван. — Навіщо з моря відрізав нас? У царській милостивій грамоті нема такого, щоб нас оточити й перебити, як тих собак.

— Хто вас перебити збирався?

— Навіщо ж тоді з моря шлях заступили? Навіщо було...

— Де ваш отаман? — спитав воєвода.

— Там, — кивнув Іван у бік моря. — За спиною у вас... Ти, воєводо, будь з нами, як з рівними. А то обманюєш, як малих дітей. Навіть кривдно, їй-бо... І ти, служилий, ти ж тільки-но грамоту нам читав: хіба там так сказано! Хто ж обманом служить?..

— Посилай до Стеньки! — сказав князь. — Хай до мене йде без остраху: хрест цілувати будете. Гармати, які захопили на Волзі, в Яїцькому городку і в шахових володіннях, віддасте. Служилих астраханців, царицинських, чорноярських, яїцьких — відпустите в Астрахані. Струги і всі припаси віддасте в Царицині. Посилай.

— Я сам піду, навіщо посилати...

— Сам тут побудеш! — різко мовив воевода. — Посилай!

Іван подумав... Підійшов до краю струга, перехилившись через борт, довго щось казав козакові, який приплив з ним і сидів у човні. Той відштовхнувся від струга і зник у темряві.

Воевода тим часом розглядав старих — Стиря й Любима, яких підвели до нього, — він звелів. Завів балачку з ними.

— Куди нечистий поніс — на край світу? — докірливо спитав князь. — Помирати скоро! Воїни...

— Чого поспішаєш, боярине? Поживи ще, — сказав Стир співчутливо. — Чи, може, яка хвороба?

Старі осмілилися при осавулові: чули, як той розмовляв з воеводою — з гідністю. Особливо осмілів Стир.

— Я про вас кажу, опудала! — вигукнув князь.

— Що він каже? — спитав дід Любим у Стиря.

Стир загорлав щосили на вухо Любимові:

— Помирати, каже, треба!

— Навіщо?! — теж дуже голосно спитав дід Любим.

— Я про це не питав!

— Е?!

— Я враз язика прикусив! Злякався!

— А-а. У мене теж у пузі щось забурчало. Теж злякався!

Воевода спочатку не зрозумів, що діди строять із себе дурнів. Потім дійшло.

— Не подивлюся зараз, що старі: спущу штани й добре всиплю!

— Чого він? — знову спитав дід Любим голосно.

— Хоче штани скидати! — якимось навіть радісно горланив Стир. — Я боярської ще не бачив! А ти?

— Ідїть з-перед очей! — крикнув воєвода. Ще й ногою притупнув.

Може, він і всипав би старим тут-таки, не сходячи з місця, але справа його пішла навскіс, треба тепер якимось її вирівнювати — не сердити, приміром, зайвий раз Стеньку: за старих той, звичайно, розлютиться.

Іванів посланець розповів Степанові, чого вимагає воєвода:

— Привести до віри все військо. І щоб ішли ми в Астрахань, а гармати й знамена щоб оддали. А струги і припас щоб оддали в Царицині...

— Голих і неоружних одіслати?! — вигукнув Фрол Минаєв. — От бісова личина!..

— Батьку, давай підійдемо непомітно, всукаємо йому щетини під шкіру, — підказав Ларко Тимофеев. — Щоб він, гугнявий, до самої Астрахані чухався.

— Диви-но!.. — вигукнув Степан. — Які молодці наші осавули! А то вже геть були в Москву зібралися — милості просити. А цар, бач, наперед здогадався — грамотку вислав. Молодець! І осавули молодці, і цар молодець! — Степан щиро радів.

— Ми не напрошуємося в молодці, — образився Ларко.

— Славний цар! Катай, Ларко, до воєводи. Насамперед скажи йому, що він — бовдур з очима: хотів козаків обдурити. Потім наобіцяй йому три мішки... Хреста поцілуй за нас. Чого насупився?

— Я не ходак у такому ділі, — сказав Ларко.

— Хто ж піде? Я, чи що?

— Он Мишко Ярославов: і писати, й танцювати мастак. Нехай він.

— Я можу, звичайно, затанцювати, тільки не під воевину дудку. Шпар, Лазарю, не бійся.— Мишко широко всміхнувся.

— Разом підете,— вирішив Степан.— Молодець, Ларко, напоумив. Збирайтеся.— Степан посерйознішав.— Згинайтеся там перед ним, хоч рачки лазьте,— а додому нам попасти треба. Що віддати, що не віддати — про це ми в Астрахані гадатимемо: грамотка, видно, справжня. Аби тільки вони ще до Астрахані не налетіли на нас. Катайте.

Осавули, Лазар і Михайло, підвелися знехотя.

— Гармати, знамена, струги, припас — на те, мовляв, у нас в Астрахані круг буде, там обговоримо,— наказував Степан.

— Ліпше вже зараз прямо наобіцяти,— порадив Фрол,— щоб у них душа була спокійна. А в Астрахані на стрільців подивимося — які вони міцні, на посадський люд... Там зручніше розмови вести.

— А й справді,— погодився Степан.— Обіцяйте й гармати. Тих наших людей, яких він оточив, хай до нас пропустить, а сам хай попереду нас іде. До самої Астрахані. А щоб воеводине серце пом'якшало, підберіть шахового манаття — мовляв, од мене. Якогога більше! Натякніть воеводі: нехай пам'ятає про наш заклад. А то він мало не забув. І в Астрахані, мовляв, іще дари будуть. Скажіть: отаман усе пам'ятає — і добре, й погане.

Так Разін пройшов у Астрахань — без жодного пострілу, не втративши жодного козака. То була неабияка перемога.

«Найтихіший» у Москві тупотів ногами, блимав темним оком, квапив і гнівався. Він саме збирався на соколине полювання, коли йому доповіли з бумажки:

— «...Спустошив татарські учуги, захопив царські торгові судна, пограбував міста Баку, Рящ, Ширвань, Астрабат, Фарабат, і, вчинивши скрізь страхітливе лиходійство, вигубляв безпорадних мирних жителів. І розбив перський флот. І тепер пішов до Волги...»

— Об'явився, лиходій! — вигукнув цар. — Звідки пишуть?

— Із Терків.

— Писати в Астрахань, до князя Івана Прозоровського: зупинити! Оружжя, припас, награбоване — усе відібрати! Лиходіїв допитати, виказати їм їхні провини й роздати всіх по стрілецьких наказах! Собаки неспокоїні!.. Вони вже розохотилися — грабують і грабують. Усіх по наказах!

Окольнічий Бутурлін, який саме нагодився, нагадав:

— Царю, минулого року ми писали в Астрахань прощальну Стеньці. Понадіється князь Іван на ту грамоту...

— Ту грамоту розірвати! Рік тому писана... Треба встигнути, щоб Стенька на Дон не потягся. Треба встигнути! Не баріться! Ох, лиходій!.. Він так мені увесь мир із шахом перебаламутить. Не пускати на Дон!

Царська грамота заквапилася в Астрахань — вирішувати долю непокірного отамана.

А поки що отаман ішов до Астрахані. Позаду Львова князя.

І поки він ішов до Астрахані, у Москві «найтихіший» виїжджав із Кремля на полювання.

Думні дворяни, стольники, бояри, сокольничі, сокольники... Усе палає на них — усі в дорогому одязі, який видається двором при такій нагоді. Навіть кречети на рукавицях сокольників (рукавиці в сокольників із золотою бахромою) і ті з золотими кільцями та шнурками на ногах.

Нема ще головного «мисливця» — царя Олексія Михайловича, «народженого й вихованого в благочесті» (як він сказав про себе на суді Вселенських Патріархів).

Ось вийшов і Він... У високій соболевій шапці, в дев'ять рядів унизаній перлами. Нагрудний хрест, гудзики й намисто — все з діамантів і коштовного каміння. Бояри та окольничі з ним — у парчевому, оксамитовому і шовковому вбранні.

Дорога від Красного ганку до карети встелена червоним сукном. Цар пройшов до карети... «Царева карета була вельми майстерно зроблена і обтягнута червоним оксамитом. На верху оної було п'ять бань, із щирого золота зроблених». Кучерське вбрання і вся зброя теж були оксамитові.

Поїзд рушив.

Попереду їхав «сумирний духом».

«Був він на зріст високий, мав приємний вигляд. Стан його був стрункий, погляд ніжний, тіло біле, щоки рум'яні, волосся біляве. Він вельми дорідний».

«Характер його відповідав цій пригожій зовнішності. Ревно прихильний до віри батьків своїх, виконував він од душі всі правила оної. Часто, подібно до Давида, вставав уночі й молився до ранку».

«Хоч він і був Монарх Самодержавний, але карав тільки з самої необхідності, і то з душевним жалем. Щадячи життя своїх підданих, він також ніколи не користувався майном їхнім. Любив допомагати нещасним і навіть надавав допомогу тим, кого засилали в Сибір. Засланим у цей дикий край давав невеликі пенсії, щоб вони там зовсім не пропали.

Хвилювання умів і внутрішні невдоволення спонукали його заснувати Таємний Приказ, дії якого були не завжди справедливі; а жахливе СЛОВО і ДІЛО повергало в третет найневинніших».

«Поглянемо тепер світлим зором на ті мудрі діяння царя Олексія Михайловича, якими він підніс добробут підданих своїх і дарував їм нове життя».

«Проти Червня 1662 р. стався у Москві бунт.

Якийсь дворянин порозвішував у різних частинах міста на стінах і парканах пасквілі, в яких застерігав народ, щоб він не довіряв боярам, бо вони, безбожники, змовившись з іноземцями, продадуть Москву. Буйна чернь, довідавшись про це, кинулася до царського двору і вчинила б там неабияке лиходійство, якби цар і бояри, попереджені про це повстання, не виїхали в село Коломенське.

Несамовиті злочинці ці, числом до 10 000, кинулися в село Коломенське, оточили палац і, вимагаючи за списком бояр, погрожували цій споруді цілковитим знищенням, коли бажання їхнє не буде виконано».

«Цар Олексій Михайлович, навчений попереднім досвідом, учинив у цьому випадку так, як Монархові й годилося. Німецькі солдати і стрільці охоронного корпусу з'явилися несподівано на площі й почали діяти так успішно, що 4000 бунтівників полягли на місці, а більшість інших, разом з їхнім ватажком, були схоплені й заковані.

Після цього повернувся цар у Москву і наказав учинити слідство над злочинцями. Більша частина з оних прийняла належну кару, так що 2000 душ було четвертовано, колесовано і повішено. Іншим одрізали вуха, позначили розпеченим залізом на лівій щоці літеру «Б» і заслали з сім'ями до Сибіру. Хлопчикам від 12 до 14 років одрізували тільки одне вухо».

«Учинивши ці важливі діяння, для заспокоєння Отчества нашого конче потрібні, зайнявся цар Олексій Михайлович внутрішнім упорядкуванням держави. Видано було новий Поліцейський Статут, виконавцем якого призначено князя Македонського».

«Милосердя і людинолюбство були характерними рисами душі царевої...»

Зранку, тільки-но розвиднілося, бабахнули гармати першого російського бойового корабля «Орел», що стояв біля астраханського Кремля...

З флотилії князя Львова теж відповіли пострілами.

Разінці, довго не роздумуючи, зарядили свої і теж бабахнули.

Першими пливли струги Львова, за ними, на певній відстані, правильним строем ішли разінці.

— Не розумій, ми кого зустрічайт: князь Льфоф чи Стенька Расін? — спитав, усміхаючись, капітан корабля Бутлер воеводу Прозоровського (вони були на борту «Орла»).

Той засміявся:

— Обох, капітане! Живі-здорові — і то слава богу. — Він підкликав до себе приказного писаря і велів, що треба зробити: — Пливи до князя Семена Івановича й скажи: Стеньку провести до Болди, до гирла, хай там стоїть. Сам князь після того хай іде до мене. Наші струги тут поставити. І нехай він Стеньці скаже: щоб козаків у місті не було! І наших до себе хай не пускають. Ніякого торгу не заводити!

— Горілочка як? — підказав спритний писака.

— Горілочка?.. Тут, брате, нічого не вдієш: знайдуться торговці. Скажеш князеві, щоб біля Болди зоставив наших стругів... п'ять — для нагляду. Нехай підбере надійніших стрільців, щоб у розгул не вдалися з розбійниками.

Разінські струги скупчилися в гирлі річки Болди (вище Астрахані).

На носі отаманського струга з'явився Разін.

— Гуляй, братці! — гукнув він. І махнув рукою.

Мало не тисяча козаків сипонуло на берег. І пішло діло.

По всьому узбережжю розгорнулася неабияка торгівля. Спритні люди уже встигли сюди з Астрахані — з посаду, з Білого міста, навіть із Кремля. Багато було іноземних купців, послів і всіляких «жонок». За третину ціни, а то й менше переходили з щедрих козацьких рук у халіви, меткі руки покупців доріжки з сажень завширшки, зендень, сап'ян, зуф, дорогі перські килими, від яких очі розбігалися, шматки міткалю, кумачу, курпех бухарський (каракуль); узористий золотий товар: персні, сережки, намисто, ланцюги, сулії, келихи...

Настала мить, заради якої козак зносить голод, холод, дивиться смерті у вічі...

Трясуть, жбурляють додолу барвисте манаття, ходять по ньому на знак щонайвищої до нього зневаги. Козак чомусь особливо охочий позмагатися в торговому ділі з татариним, калмиком і... з молодичею.

Ось розохотився в торзі високий, носатий козак. Розгорнув на траві перед жінками дорогий килим і розхвалює. Вигукує:

— Який я? Отакий! — Показав свій зріст. — А я на ньому двічі вміщаюся. Диви: раз! — Ліг. — Примічайте, вертихвістки, а то обдурю. — Схопився й розлігся вдруге, розкинув ноги. — Два. З-під самого шаха взяв.

— Та хіба на ньому сплять? — зауважила одна. — Його вішають!

— А шах із жінкою, надісь, був? Зігнав, чи що?

— Шах?.. Шах — він шахом і зостанеться: я йому своє, а він своє: вередливий, сяк-так умовив...

Розгортають доріжки, мнуть у руках сап'ян...

— Се сап'ян! Карош?

— А тобі що, повилазило?

— Ся скур дусе блеха — товста...

— То в тебе шкура товста, мармизо! Можу обтесати!

— Сого крицис? Сого?

— Сого, сого... Того! Того, що здохла та курочка, яка золоті яечка татарам несла, ось чого.

Спритні астраханці не забули про сивуху. Подекуди чашники орудують прямо з возів. З'явилися перші «ластівки»... Пройшовся для проби звеселілий козачок:

Ох,
Бедный еж!
Горемышный еж!
Ты куды ползешь?
Куды ежисся?
Ох,
Я ползу, ползу
Ко боярскому двору,
К высокому терему...

Але осавулам якнайсуворіше наказано пильнувати: не час іще заспокоїтися, ні. Осавули й без отамана розуміли це.

Іван Чорноярець, кудись збираючись із струга, звелів сотникам:

— За вартою пильно наглядати! А то влаштують нам тут другий Монастирський Яр. Жодному собаці не можна вірити. На думбасах нехай весь час хто-небудь залишається. Сьомко, вишли на Волгу човників зо три — хай кружеляють. Як тільки помічу серед варти п'яного, зарубаю без жодних слів.

Різнобарвне людське море, охоплене радістю першого сп'яніння, наживи, волі, торгу — всім, що має назву СВЯТО, коливається, вирує, регоче. Усі радісінькі — і ті, хто обдурює, і ті, кого обдурюють.

Ох,
Бедный еж!
Горемышный еж!
Ты куды ползешь?
Куды ежисся?..

Назрівало велетенське гульбище. Воно було немичним, його не зміг би зупинити ніхто, жоден найсуво-

рішій, найулюбленіший отаман, його найдосвідченіші осаули.

У приказній палаті в Кремлі — верховна влада Астрахані: князь, боярин, воєвода Іван Семенович Прозоровський, князь, стольник, помічник воєводи Семен Іванович Львов, князь, стольник, товариш воєводи Михайло Семенович Прозоровський (брат Івана Семеновича), митрополит Йосиф, піддячий, стрілецький голова Іван Красулін. Думали-гадали.

— Що привів ти їх — добре, — говорив князь Іван Семенович, високий огрядний боярин з простодушним, відкритим обличчям. — А що далі робити? Ти поглянь, ми їх навіть тут угамувати не можемо: я ж наказував не затівати торгівлі!.. А воно бач що діється! А якщо вони оружні й з усім добром підуть на Дон?.. Що тоді буде?

— Нам до того байдуже, князю, — зауважив Львов. — Маємо цареву грамоту: спровадимо їх, от і все.

— Грамота грамотою... Та хіба в ній діло? Почнуть вони, розбійники, дорогою лихо коїти — де й грамота була! А питають з нас: куди дивилися? Потім хоч лоба розбий — не доведеш. Думка моя така: відправити їх на Дон неоружних. Перепис їм учинити, весь припас забрати...

— Отакої, князю! — спересердя вигукнув митрополит, сухорлявий довготелесий старий, у якого безперервно сіпалася голова. — Розмахався ти — все забрати! Ти їх ще не знаєш, і не доведи боже знати! Розбійники! Анчихристи!.. Вони все місто по деревинці рознесуть.

— Та й ми не з голими руками!

— Ні, князю, на стрільців мала надія, — сказав Львов. — Хитнуться. А коли б віддали гармати й струги — велике діло. Через Царицин бог проніс би, а на Дону хай один одному горлянки переріжуть — не наш клопіт. І питатимуть не з нас.

— Чого ж, Іване, такі погані стрільці? — спитав воевода Красуліна, стрілецького голову.

— Хвалитися нема чим, Іване Семеновичу, — признався той. — Тяжкий саме час: цих відправляти треба, а заміна — коли ще буде! А скажи цим, залишіться: одразу бунт.

Князь Михайло, який досі мовчав, по-молодечому схвильовано заговорив:

— Та що ж це таке?.. Розбійники, лиходії, цареві ослушники!.. А ми з ними нічого зробити не можемо. Сид нам і сором! Кури засміють — з голодранцями не змогли впоратися! Думка моя така: привести до віри божої, передати за списком приставам — до нового царєвого указу. Царєва грамота — річної давності. Пошлемо гінців у Москву, а розбійників поки що тут залишимо, за приставами.

— Ех, князю, князю... — зітхнув митрополит. — Кажеш, курям на сміх? Мене як насмішив шаблею один такий голодранець Заруцького, так усе життя й сміюся та головою трясу, он як насмішив, соромітник. Архієпископа Феодосія, царство небесне, як безчестили!.. Це кара господня! Пронесе її — і нам порятунок, і церкві нема ганьби. А ми самі її на свою голову хочемо на-кликати.

— Що налякав тебе в малолітстві Заруцький — це я розумію, — сказав Іван Семенович. — Але зрозумій і ти, святий отче: ми за розбійників перед царем відповідаємо. Хіба знаємо, що в нього, у Стеньки, на думці? Відійде він до Чорного Яру та й знову за своє візьметься. А з кого питають? Скажуть: тут були й не змогли у них відібрати оружжя?

— Наближається зима — не візьметься, — докинув Іван Красулін.

— До зими ще далеко, а йому хіба довго: зустрінуть караван — і на дно. Тільки й діла.

— Та й то правда,— сказав піддячий,— залишати їх тут неохота: почнуть стрільців перемановати. А то вже кепське діло. Моя думка така: спробувати умовити їх утихомиритися, оружжя віддати й порозходитися, хто звідки прибув. Коли вони вкупі та оружні, ліпше їх не зачіпати. Треба спробувати умовляннями...

— А до віри їх, лиходіїв, привести! По книзі. У храмі божому,— сказав митрополит.— І хай віддадуть мені все, що на моєму учузі забрали. Я цареві написав, який вони мені розор учинили...— Митрополит дістав з-під поли списаний аркуш.— «У нинішньому, государю, році, проти сьомого числа серпня приїхали з моря на надільний мій митрополичий учуг Басагу лиходійні козаки Стеньки Разіна з товариством. І, перебуваючи на тому моєму учузі, солону корінну рибу, та ікру, та клей, та в'язигу — все до останку пограбували й різні учужні заводи мідні та залізні, та казани, та сокири, та гаки, та долота, та скобелі, та напар'ї, та свердла, та неводи, та струги, та човни, та хлібні запаси все до останку позабирали. І розоривши, государю, мене, богомольця твого, вони, Стенька Разін з товариством, zostавили у нас же на учузі, в тайниках заховане, всіляке церковне начиння і всіляке манаття та ясир і, поїхавши з учуга, списків того всілякого манаття не лишили.

Милосердий государю цар і великий князю Олексію Михайловичу, зроби ласку мені, богомольцеві твому...»

Увійшов стряпчий. Сказав:

— Від козаків посланці.

— Проти,— сказав воєвода.— Стривай. Хто вони?

— Два осавулами назвалися, один козак.

— Проти. Ану-у... суворішими з ними будемо.

Увійшли Іван Чорноярець, Фрол Минаєв, Стир. Уклонилися звичайним поклоном.

— Од військового отамана од Степана Тимофійовича од Разіна: осавули Івашко і Фрол та донський козак Стир,— представився Іван Чорноярець. Усі троє ошатно

одягнені, при коштовній зброї; Стир трошки напідпитку, але зовсім трошки. Узяв його з собою Іван Чорноярець заради його довгого язика: як вийде заминка в розмові з воеводами, підштовхнути Стиря,— той почне молоти язиком, а за цей час можна встигнути обміркувати, як доладніше сказати. Стир хотів був узяти з собою ще й діда Любима, та Іван не дозволив.

— Я такого у вас військового отамана не знаю,— сказав воевода Прозоровський, пильно розглядаючи козаків.— Корнія Яковлева знаю.

— Корній — то не наш отаман, у нас свій — Степан Тимофійович,— вихопився Стир.

— Відколи це на Дону два війська повелося?

— Ти хіба нічого не чув?! — вигукнув Стир.— А ми вже на Хволинь збігали!

Фрол сіпнув ззаду старого.

— З чим прийшли? — суворо запитав старший Прозоровський.

— Кланяється тобі, воеводо, батько наш, Степан Тимофійович, дари обіцяє прислати...— почав Чорноярець.

— Ну? — нетерпляче перепинив його Прозоровський.

— Звелів переказати: завтра сам буде.

— А чому ж не сьогодні?

— Сьогодні? — Чорноярець поглянув на астраханців.— Сьогодні ми прийшли домовитися: як астраханці стрінуть його.

Тінь подиву перебігла по обличчях астраханських державців. Це було несподівано й вельми вже зухвало.

— Як же він хоче, щоб його стріли? — запитав воевода.

— Прапори щоб повивішували, гармати з розкатів стріляли...

— Та ще,— мовив Стир, звертаючись до митрополита,— треба б молебень одслужити, отче...

— Скажений пес тобі отець! — крикнув митрополит і вдарив посохом об підлогу. — Гнати їх, здирників, гадів смердючих! Нечестивці, що вигадали — молебень служити!.. — Голова у митрополита затряслася ще дужче; старець мав круту вдачу, був прямодушний і бистрий на слово. — Це Стенька з молебнем вас напоумив? Я проклену його!..

— Вони п'яні, — гидливо сказав князь Михайло.

— У вас круг був? — спитав Львов.

— Не було. — Чорноярець пожалкував, що взяв Стиря: з молебнем переборщили. Тепер треба було триматися з гідністю. — Буде.

— Це ви самовільно затіяли?.. З молебнем? — допитувався митрополит.

— Чому? Все військо хоче. Ми — християни.

Воевода підвівся з місця, показав рукою, що переговори закінчено.

— Ідіть у військо і скажіть своєму отаманові: щоб завтра був тут. І ще скажіть, щоб він ніяких дурощів не затівав. А то таку стрічу вчиню, що до самого дому не очухаєтеся.

5

Дивно гуляв Разін: то швидко хмелів, то хоч би скільки пив — не п'янів. Тільки важким ставав його пильний погляд. Нікому не відомі думки заповоняли його; випивши, він поринав у них цілком, і тоді вже зовсім ніхто не міг збагнути, про що він думає, чого хоче, кого любить у цю хвилину, кого ні. Побоювалися його такого, але й поважали тією особливою повагою, якою росіяни уважають суворого, проте справедливого батька або сильного старшого брата: є кому осадити, але й пожаліти і заступитися теж є кому. Люди відчували постійну про себе турботу

Разіна. І хоч вона одразу не помітна, хоч Разін — сам людина, яку роздирають пристрасті, хоч сам він не завжди вміє володіти характером, шаленіє, коли його охопить туга й біль душі, але в глибині цієї душі є жаль до людей, і живе вона, ця душа, і болить — у судорожному трепеті любові й справедливості, і нема в ній однієї лише оголеної гидкої пристрасті — насититися людським приниженням, — ні, цю душу любили. Разіна любили; з ним було надійно. Адже не вмерти страшно, страшно оглянутися — а нікого нема, хто потурбувався б про тебе, пожалів: усім не до того, всі штовхаються, уривають шматки... Або — зачне, розумака й силач, вихвалитися своєю вищістю, або візьметься упиватися владою, або полюбить розкіш... Багато розумних і сильних, мало добрих, у кого болить серце не за себе самого. Разіна дуже любили.

«Застілля» душ на п'ятсот сиділо прямо на березі, біля стругів. Вистелили в довжину нашість (банки, лавки для веслярів) і посідали вздовж цього «столу», попідбиравши під себе ноги.

Разін сидів на чільному місці. З боків — осавули, улюблені діди, Івашко Піп (розстрига), знатні бранці, серед яких і молода полонянка, Степанова наложниця.

Далеко навкруги линула вільна, зворушлива пісня донців. Славна пісня, та й співати вміли...

На восходе было солнца красного,
Не буйные ветры подымались,
Не синее море всколыхалось,
Не фузеюшка в поле прогрянула,
Не люта змея в поле просвиснула...

Степан слухав пісню. Сам він співав рідко, сам собі іноді помугиче в задумі, і все. А любив пісню до сліз. Особливо цю; здавалося йому, що вона — про названого брата його дорогого, отамана Серьогу Кривого.

Она падала, пулька, не на землю,
Не на землю, пуля, и не на воду.

Она падала, пуля, в казачий круг.
На урочную-то на головушку,
Што да на первого есаулушку...

І вже як стогін, тяжкий і гіркий:

Попадала пулечка промеж бровей,
Што промеж бровей, промеж ясных очей:
Упал молодець коню на черну гриву...

Сиділи якийсь час, пригнічені почуттям, що його викликала пісня. Сумно стало. Не сумно, а — рідкісна це, глибока мить: ураз осяється людське серце духом ясним, нетутешнім — чи то любов торкнеться його, чи земна краса, чи охопить туга за любою батьківщиною — і засмутиться в німоті людина. Ні, вона завжди сумовита, ця мить, бо незбагненна і прекрасна.

Степан подолав заціпеніння.

— Ну, сиві! Не хили голови!.. — Він і сам відчував: що ближче дім — то дужче туга гризе. Гризе і гнітить. — Подужаємо! Тепер уже... поряд, чого ви?!

— Подужаємо, батьку!

— Наливай! — звелів Степан. — Ну, перехилимо разом!.. Амінь!

Випили, втерли вуса. Відлетіла дорога мить, та все одно хороше, навіть ще краще — не сумно.

— Наливай! — знову звелів Степан.

Ще поналивали в чари. Раз так, то — так. Чого й сумувати, справді. Своє діло зробили, славно зробили... Тепер і погуляти не гріх.

— Щоб не гнулася сила козацька! — голосно мовив Степан. — Щоб не гриз сором братів наших у сирій землі. Амінь!

— Чарочко Христова, ти звідки?..

— Не питай її, Миколо, вона сама скаже.

— Кхе!..

Випили. Шумно стало; загомоніли, засовалися...

— Наливай! — знову звелів Степан. Він знав, як прогнати цей світлий смуток із серця.

Налили ще. Добре, матері його ковівька. Добре погуляти — дім близько.

— Щоб довіку стояв вольний Дон! Разом!

— Любо, батьку!

— Заспівуй! Веселої!

— Е-у-а!.. Гат-тя! — Здоровило козарлюга Кіндрат припечатав долоню до дошки... А співати не вмів.

Гримнули заспівувачі, умілі, давно злагоджені в пісні:

Ох, по рюмочке пьем,
Да по другой мы, братцы, ждем;
Как хозяин говорит:
За кого мы будем пить?..

— Ат-тя! — знову заграла Кіндратова душа, він торхнув по дощці кулаком.— Що б його утнути?

А хозяин говорит:
Ох, за тех мы будем пить,—
За военных молодцов,
За донских казаков,
Не в Казани, не в Рязани,
В славной Астрахани...

Хтось так свиснув, що аж у вухах засвербіло. Не в самого Кіндрата душа заходила, запросилася на волю. Хотілося якось вивихнутися, силою своєю настрахати — загорланити, чи що, або кого-небудь подужати.

На другому кінці завели іншої пісні, перекричали:

А уж вы, гусельки мои, гусли звонкие,
Вы сыграйте-ка мне песню новую!
Как во полюшке, во полянушке
Там жила да была молодая вдова,
Ух-ха-а! Ух-х!..

— Батьку, губи пісню! — загорлали з усіх боків.

Захвилювалася, занепокоїлася тисяча; більшість, особливо молоді, не співали — з нетерпінням дивилися на

отамана. Але пісня ще жила, і батько не помічав, не хотів помічати нетерпіння молодих. Пісня ще жила, ще могла подужчати.

Ох, вдовою жила,— горе мыкала,
А как замуж пошла — слез прибавила;
Прожила вдова ровно тридцать лет,
Ровно тридцать лет, еще три года...

— Батьку, не треба про вдову, бо мені жаль її. А то зареву-у!..— Кіндрат закрутив головою і ще раз торохнув по дощці.— Заридаю-у!..

— Чи добре перекусили, козаченьки?! — спитав отаман.

— Добре, батьку! — гаркнули. І ждали ще чогось. А батько все ніяк не помічав цього їхнього нетерпіння. Все не помічав.

— Не муч, батьку,— стиха мовив Іван Чорноярець,— а то й справді заревуть. Давай уже...

Степан усміхнувся, глянув на козаків... Видно, його й самого поривало. Він кріпився. Він дуже любив своїх козаків, але раз він повів гулянку, то знав, коли попустити віжки.

— А чи добра сивуха?

— Ой, добра, батьку!

— Наливай!

Тепер, здається, вже близько очікуване. Випили.

Степан поставив порожню чарку, утер вуса... Поліз наче по люльку... І враз рвучко підвівся, зірвав шапку і вдарив нею об землю.

— Валяй! — сказав завзято.

Це було те, чого ждали.

Лунко прокотився над водою могутній радісний скрик захмелілої ватаги. Попідхоплювалися... Бандуристи, скільки їх було, повсідалися в ряд, ушкварили по струнах. І пішло... Танцювали всі. Свистіли, ревли, тюкали... Утворилося величезне коло. В центрі кола стояв отаман, злегка притупував. Скалився по-доброму. Теж дорога

мить: усі життя враз сплелися й зчепилися в одне величезне життя, і воно крутиться й гаряче дихає — радіє. Схоже на несподіваний бойовий наскок або на нестямні жіночі пестоші.

Земля здригалася; чайки, що кружляли над берегом, шугнули вгору і врзнобіч, як од пострілів.

А сонце знову сідало. І швидко спадали сутінки. Запалали вогнища на березі.

Свято роздалося вшир: не було тепер одного кола, заохрення свята утворювалися навкруги вогнищ.

Біля одного великого вогнища до Степана тягли полонених, він їх підштовхував у коло: вони повинні були танцювати. Під козацьку музику. Вони танцювали. З козаками упереміш. Козаки щиро старалися, показуючи, як треба — по-козацькому. В гладкого перського купця ніяк не виходило навприсядки. Двоє козаків схопили його за руки, садовили на землю й ривком підводили. З купця — піт градом: він би й радий був затанцювати, щоб рук не повисмикували, і старається, а не може.

— Давай, тезику! Ворушись!

Тезик (купець) важко і смішно (уже радий, що хоч смішно) гопкає — тільки б не зім'яло ненароком це дике свято, це величезне кошлате життя, яке так розмашисто й небезпечно веселиться.

— Гоп-па! Геть! Гоп-па! Геть! Ох, гарно танцює, сучий син!.. Ти глянь, ти глянь, що виробляє!..

Серед танцюючих — і прегарна княжна. І нянька її слідом за нею підстрибує; усе мусить танцювати й підстрибувати, коли на те пішло.

— Дужче! — гукає Разін.— Шквар! Щоб землі свербіло...

До нього підвели молодого князька, полонянчиного брата: він відмовлявся танцювати й упирався. Степан глянув на нього, показав на коло. Князьок хитнув головою і забелькотів щось своєю мовою. Степан ухопив його за

барки і жбурнув на вогнище. Шугнув угору іскрянйї сніп... Князьок кулею вискочив з вогню й покотився по землі, щоб погасити тліючий одяг. Погасив, схопився на ноги.

— Танцюй! — крикнув Степан. — Я тебе, курво, поузиваюсь. Самого, як свиню, на вогні засмажу. Танцюй!

Не тепер би князеві норовитися, не тепер би... Та ще й лаятися почав... Тут багато хто розумів по-перському.

— Ну? — чекав отаман.

Бандуристи утнули дужче... А князьок стояв. Видно, молода його гордість стрепенулась і повстала, видно, вирішив, хай краще вб'ють, ніж принизять. Може, сподівався, що отаман усе-таки не займе його — заради сестри. А може, пригадав, що зовсім недавно сам наказував людям, і танцювали інші, коли він того хотів... Одне слово, затявся, та й край. Темні його очі палали гнівом і образою, губи тремтіли; на обличчі відчай і упертість водночас. Та хоч який був затятий молодий князь, отаман затятіший за нього; та й не тепер змагатися з отаманом у затятості: хіба ж допустить він, захмелілий, перед своїми воїнами, щоб хто-небудь його здолав у чомусь, у тій же таки затятості.

— Танцюй! — наказав Степан. Він уп'явся очима в смагляве тонке князькове обличчя. Той знову щось заговорив, розмахуючи руками. Степан потяг шаблю... З кола до отамана підбігла княжна, повисла в нього на руці. Перси схопили князька й самі затягли в коло. Степан відштовхнув княжну і, стежачи за князем, звелів: — Дужче! Повесели очі козацькі... Ось батько викупить, тоді вже... сам примушуй інших.

Біля одного вогнища гурт молодих і старих затіяли стрибати через вогонь. І тут ревище та регіт. Змочували водою тільки голову й бороду. І більше нічого. Пахло смаленим.

«Бедный еж» набрів на цей гурт... А був він зовсім п'яний.

— Ммх!.. Смачно пахне! — І «еж» став скидати з себе каптан.— Дай-но я свого теж прив'ялю.

Його прогнали. І він пішов, і знову заспівав:

Ох,
Бедный еж!..

А на все те, здивовано блимаючи, дивилися з темного неба великі зорі. І ще з темряви, з кущів, гляділи заздрісні очі вартових. Не всі з них стрималися: дехто зумів урвати дещицю — чарчину-другу.

Іван Чорноярець із сотниками обходив варту... В одному місці, де мав стояти вартовий, вийшла замінка. Вартовий спав... Та, почувши кроки, він підхопився, хоч було вже пізно. Коротка метушня, хрипке дихання, уривки слів:

— Тримай руку! Руку!.. Собака!..

— Дай йому по макітрі!

— Руку! Мх!.. Гик! — Тупий удар, мабуть, під дихало: вартовий перестав пручатися.— Я тебе покусаюся! В'яжи, Семене. Сюди іншого постав.

— Федько! — покликав сотник.— Ставай. За руку вкусив, змій. Довго тепер не загоїться. Людський укус довго не гоїться. Собачий — і то скоріше. От змій!.. Як іще живу не ушкодив.

— Помочись на неї — швидше загоїться.

— Цей нехай лежить,— наказав осавул.— Розв'яжеш, Федько,— гляди! Сонце зійде, ми з ним побалакаємо.

Група з Чорноярцем, шелестячи кущами, рушила далі. Поки військо гуляло, перший осавул спокою не знав.

Степан був у такому стані, коли не хочеться нікого бачити. Він випив ще келих і пішов до стругів — побути на самоті. Він не сп'янів, тільки в голові поштовхами коливалось.

Його наздогнала персіянка. Позаду, осторонь, маячила її нянька.

— Ну,— спитав Степан, не обертаючись: він упізнав дівчину по її легкій ході.— Натанцювалася?

Персіянка щось відповіла.

— З'якалася за брата? Чого він, дурень, затявся?

Вона знову залепетала щось — швидко-швидко, стихеним, благальним ніжним голоском.

Підійшли до води. Степан присів, обполоснув лице... Постояв, замислившись. Дивився у в'язку темряву.

Тихо плескалися біля ніг хвилі; галасував за спиною п'яний табір; перемовлялися на стругах вартові. Вогні смолоскипів на бортах одсвічувалися в чорній воді, зміїлися й миготіли. Тепла ніч м'яким черевом лежала на землі, на воді, на вогнях...

Було трохи парко; пахло рибою й димком.

Довго стояв Степан нерухомо. Здавалося, він забув про все на світі. Якісь далекі, нетутешні думки знову опанували його. Він умів оддаватися думкам, йому іноді дуже хотілося бути самому.

Персіянка доторкнулася до нього: вона, видно, змерзла. Степан отямився.

— Мабуть, змерзла? Ех, котеня заморське,— лагідно і з подивом мовив він. Погладив княжну по голові. Повернув за плече, підштовхнув: — Іди спати. А то й справді, прохолодно біля води.

Княжна радісно спитала щось, показуючи на свій струг.

— Іди, йди,— потвердив Степан.— Іди.

Княжна сплеснула руками й побігла. Гукнула на бігу своїй няньці; та відгукнулася, теж задоволена.

Степан, дивлячись у той бік, куди побігла княжна, хитнув головою.

— От і візьми з неї... Ляльками тут граються, дурепа мала.— І подумав: «Віддам, досить. А князька хай викупляють: заправлю, як за півсотні добрячих жеребців».

Знову став дивитися в пітьму... І пригадалася чомусь інша ніч, далека-далека...

Теж був початок осені... Було так само тепло. Стенька з братом Іваном (Іванові було тоді літ шістнадцять, Стенькові — десять) засиділися на березі Дону з вудочками,— сонечко сіло, темрява лягла на воду. Не хотілося йти додому. Сиділи, слухали тишу. І настав, видно, той теж рідкісний і дорогий дар юності, який одного разу переживають усі в щасливу пору: серце ураз солодко замре, і якийсь безпричинний захват захоче підняти зелену ще людинку на повен зріст, і людинка ясно зрозуміє: я є в цьому світі! І через те, що все-таки не встаєш, а сидиш, міцно обхопивши коліна,— тільки ще жаданіша й ближча віра: «Нічого, я ще зроблю це — встану». Це сильне почуття не забувається потім усе життя.

Брати сиділи довго, мовчали. Станиця засинала. Раптом вони почули недалеко жіночі голоси — козачки прийшли купатися. Вони завжди купалися, коли посутеніє. Блаженствували самі. Перемовлялися вони стиха, але якось ураз їхні голоси розтривожили ніч, заповнили весь простір над водою. Слова чулися виразно, близько.

— Ах, вода-а, ну й тепла!.. Ах, як добре!

— Пестить... Боже, прямо пестить. Справді, добре.

— Нюрашко, плигай, чого ти?! Плигай, Нюрашко!

— Нюрашка Сазонова,— пояснив Іван Разін.— Слухай, який зараз здіймуть вереск.

Він скинув одяг, заліз у воду й нечутно поплив. Стенька зразу ж і згубив його з очей. Потім Іван розказував, що він непомітно підплив до козачок, пірнув і спіймав котрусь за ногу. Стенька почув, як нічну тишу розітнув страшний жіночий крик, від якого похололо в душі. Він з дурного розуму побіг туди й почав гукати брата. Він злякався. Стеньку впізнали по голосу, впізнали й того, хто пірнав,— Ванько Разін. І вхопив він не Нюрашку, а, як на гріх, козачку старшу віком, Феклу Миронову, і без того полохливу, а тут... Тут вона предковічно скрикнула й зникла у воді. Витягли її на берег ледь живу.

Кость Миронов, Феклин чоловік, тієї ж ночі й пішов до Тимофія Разі — вимагати суду над шибениками. Тимофій узяв був близько до серця Костянтинові дорікання, намірився вчинити розправу над синами, тільки-но вони прийдуть додому... але Костянтин занадто розійшовся в кривді й перебрав міру:

— Наплодили гиделів отаких! Вони так і голову комусь одкрутять — шастають уночі. Чого уночі шастати?

— Коли вона в тебе припадочна, то тепер і купатися в річці не можна? — стримано запитав Тимофій.

— Купатися!.. Воно ж, гаденя таке, під них пірнало! Купатися... Купайся собі, а чого його під жінок понесло пірнати? Ясне діло: налякати хотів, соромітник.

— То чого ж це ти до гада прийшов скаржитися? Хіба ж гад тебе зрозуміє? Адже гаденя — від гада.

— А й справді, дивлюся,— гади. Усе поріддя гадюче — на ножах ходите, зарізяки.

— Навіщо ніж?.. З ганку я й так, без ножа зумію тебе спустити,— зовсім розізлився Тимофій.

Посварилися.

На прощання Кость пригрозив:

— Я сам з ними управлюся! Я їм ноги поперебиваю!

— Це вже — як вийде,— сказав Тимофій.— Спробуй.

Кость пробував. Не вийшло. Не зміг.

Кость Миронов загинув разом з Іваном Разіним у польському поході. Пам'ять про той згубний похід була свіжа, хоч і минуло чимало часу, ніла й кровоточила раною під серцем. І тепер бачив Степан... Мучився проклятим видінням: брата Івана, головщика (ватажка козацького загону, полковника), та його осавулів, зв'язаних, ведуть до сукуватої сосни. Іван ступав твердо, кривив в усміщці рота: ніхто не вірив, що козаків повісять, і сам Іван не вірив. Уся провина козаків була в тому, що вони — восени — послали пихатого князя Долгорукого к такій матері, розвернулись і пішли назад — додому:

взимку козаки не воювали. Так було завжди. Так робили всі отамани, що брали участь у походах разом з царевим військом. Так учинив і Разін Іван. Князь Долгорукий наздогнав бунтівливий загін, роззброїв... А головщика привселюдно, серед білого дня, повів душити. Це було неймовірно, ніхто не міг цьому повірити. Іван сам зліз на лаву, йому накинули на шию мотузку... Тільки тоді збагнули: це не жартома, не полякати, це — смертна кара. Долгорукий теж був тут... Іван в останню мить з тривогою глянув на князя, спитав: «Ти що, суко?» Князь махнув рукою, лаву вибили з-під Іванових ніг. Так було... І тепер Степан, як заплющить очі, бачить страшну братову муку: б'ється він у зашморгу, звивається всім тілом. І Степан спішив зійти куди-небудь з очей, щоб не бачили і його муку, що відбивалася в нього на обличчі. Ось чого ні за що в світі, видно, не забути!

«Славний цар!.. Славні бояри... Довгоруки: махнув білою ручкою — і нема козака. Отак!»

Степан зціпив зуби і весь напружився від болю: біль ризонув по серцю. Щоб заспокоїтися, він тричі проказав собі крізь зціплені зуби: «Мгм, мгм, мгм», немовби погоджувався чи умовляв себе. І пішов у свій намет на струзі.

Довго ще гув табір. Але дедалі тихішим ставав цей гул, дедалі приглушенішим. Тільки найміцніші голови не сп'янали вкрай; то там, то там біля згасаючих вогнищ стовбичили невеликі гуртки козаків, які стиха про щось гомоніли. Хропіння розлягалось по всьому берегу. Спали — де хто впав. Вартові лишилися на місцях і змінювалися вчасно.

Раптом серед ночі від стругів долинув нестямний жіночий скрик. Він повторився тричі. На стружку з наметом, у якому були молода персіянка зі своєю нянькою, заметушилися. Лунко плеснула вода: когось чи то кинули, чи то сам хтось зірвався. І ще раз нестямно закричала молода жінка...

Степан прокинувся, наче від поштовху. Підхопився, намацав рукою шаблю і, як був у панчохах, шароварах і спідній сорочці, так і вискочив з намету.

— Там щось... — сказав вартовий, вдивляючись у темряву. — Не розбереш... Когось, певно, прищучили. Начебто молодичку...

Степан, минувши хистку сходню, махонув із стружка у воду, вийшов на берег і побіг. Він знав, кого прищучили, — його персіянку, він упізнав її по голосу.

До стружка полонянок біг з другого боку Іван Черноярць.

Коли вони наблизилися, чоловіча постать на стружку метнулася до носу... Хтось там, на носі стружка, загаявся, вглядаючись у той бік, звідки біг Степан; напевно, впізнав його, стрибнув у воду й поплив, сильно гребучи руками. Коли прибіг на струг Іван, а трохи згодом і Степан, плавець був уже далеко.

Біля входу в намет стояла персіянка, тримала рукою розірвану на грудях сорочку, плакала.

— Хто? — спитав Степан Черноярця. Його тіпало.

— А біс його знає... темно, — відповів Іван. І непомітно сховав за пазуху пістоль.

— Дай пістоль, — сказав Степан.

— Немає.

Степан вихопив у нього з-за пояса дротик і сильно метнув у далекого плавця. Дротик тонко просвистів і з коротким соковитим звуком — вода наче ковтнула його — впав, не долетівши. Плавець, чути було, наддав.

— Далеко, — сказав Іван, прислухаючись до сплесків на річці.

Степан зопалу почав був рвати з себе сорочку, та Іван зупинив:

— Ти що, здурів? Він випливе — і в кущі, а там його до другого прирештя шукатимеш. Він уже біля берега майже...

Підійшла ззаду княжна, почала говорити щось, показуючи на борт. Потягла Степана до борту... Говорила швидко-швидко, так швидко, що Степан не розумів, хоч багато знав по-перському,— міг би іншим разом зрозуміти.

— Що? — не розумів він.— Хто там? Ти скажи мені, хто ота-ам!..— Степан повернув її обличчям до річки, показав.— Отам хто?!

— Еге!..— вигукнув Іван.— Стареньку він, певно, тее — скинув! Він стару туди? — спитав княжну; та втупилась у нього. Іван сплюнув і пішов у намет.— Так і є! — гукнув звідти.— Стареньку турнув — немає.— Вийшов із намету, гукнув до вартового на сусідньому струзі.— Ану, хто там?! Сплигни, пошукай стареньку.

Вартовий розсупонився, стрибнув у воду. Якийсь час пихтів, пірнав, згодом крикнув:

— Ось вона!

— Жива? — спитав Іван.

— Де там!.. Він її, видно, забив ще до того — вся голова в крові, липка.

Степан болісно розмірковував, хто той плавець. Хто ж це?

— Фролко! — сказав він.— Ось хто.

— Минаєв? — здивувався Чорноярць.— Бог з тобою, Степане!.. Ти що?

— Ну... як тебе? — перехилився Степан через борт, де вовтузився вартовий.

— Пашко Хоперський,— відгукнувся той.

— Катай до Фрола Минаєва. Поклич сюди. Мерщій!

— А цю ж куди?

— Відштовхни — хай додому пливе,— сказав Чорноярць.

Княжна, здогадавшись про щось, захвилювалася, торкнула Чорноярця й почала знаками показувати, щоб стареньку підняли.

— Іди звідси! — зашипів той і замахнувся.— Тебе б туди треба... гадюку чорну.— Іванові мов хто на вухо шепнув — він раптом зрозумів: Степан не помилився у своєму здогаді.

Вартовий побіг до осавульського струга.

— Втратили осавула,— гірко зітхнув Іван. Він тепер анітрохи не сумнівався, що це був Фрол Минаєв, жіночий догідник, ласий до цих солодоштів. Знав і те, що Фрол — від отаманового гніву — дремене тепер далеко. А то й зовсім зникне геть з очей. Отаку дурницю утнув осавул!

— На дні морському знайду, гада,— сказав Степан.— Живому йому не бути.

Чорноярцю до смерті шкода було Фрола. В такому гульбищі, звісно, щось та мало скоїтися, але втратити такого осавула... Через кого! Було б хоч через кого.

— Може, вона його сама спокусила,— сказав він.— Чого гарячкувати?

— Я бачив, як він на неї дивиться.

— Розкидаємося отак осавулами,— не відступав Іван.

— Зарубаю Фрола! — гаркнув Степан.— Сказав: зарубаю — зарубаю! Не встрявай.

— Рубай! — теж підвищив голос Іван.— А то в нас їх дуже багато, осавулів, дівати нікуди! Рубай усіх підряд, хто на неї гляне! І я дивився — в мене теж очі є.

Степан утупився в нього... Помовчав трохи і сказав благально, але глибоко непогамовно:

— Не доводь до гріха, Іване. По-доброму кажу...

— Чорт навіжений,— неголосно сказав Іван. І пішов із струга.

По дорозі зустрів посильного: той повертався з осавульського струга. Іван зупинив його, спитав приречено:

— Ну?

— Нема Фрола,— сказав посильний. І хотів бігти далі — сказати отаманові.

— Зажди,— зупинив Іван. Подумав, але нічого не придумав, махнув рукою.— Тьху!.. Іди.— Він хотів вигадати якийсь хитромудрий хід, але зразу ж і зрозумів, що все даремно: сталося те, що сталося, нікуди від цього не дінешся. Добре, що хоч Фрол вчасно накивав п'ятами — не минути б йому лиха цієї ночі.

Іван ще трохи постояв... І пішов будити старих: Стиря і розстригу. Щось йому таки спало на думку.

Степан сидів у наметі, підігнувши під себе ногу, коли ввійшли Стир та Івашко Піп. Вони ще не зовсім проспалися; їх похитувало. Але що їм треба робити, вони знали.

— На вогник, батьку,— сказав лицедій Піп, дід блудливий, полохливий, але дотепний балакун і гуляка.

— Сідай,— запросив Степан.

— Ех-хе,— зітхнув Стир.— Який я сон бачив, Тимофійовичу!..— І цей теж почав заходити здалеку. Його не раз підсиляли смирити отаманів гнів на ласку. Іноді йому це вдавалося. Степан любив старого (Стир батько Разіна, Тимофій, були земляками — з-під Воронежа), поважав старого вояку, але не потурав, Стир навіть ображався. «Ти тільки за мертвими журишся! — бовкнув йому одного разу Стир.— Навіщо потім кістки жаліти? Ти краще мене живого вшануй». Степан спохмурнів на це, але нічого тоді не сказав. А вже потім, набагато пізніше, мовби між іншим, спитав: «Ти зозла це? А чи й справді так думаєш?» А Стир і думати забув, не зразу й збагнув, про що каже отаман. «Та що мерців тільки жалію»,— нагадав Степан. І допитливо дивився у вічі старому. Стир не розгубився і почав далеко й туманно розводитися, що він так, звичайно, не думає, але іноді йому здається... Степан не дослухав, махнув досадливо: «Чого викручуватися почав? Я тебе звинувачую, чи що? Я ж не звинувачую». Але думка ця — що він не жаліє товаришів, а жаліє тільки тоді, коли їх уб'ють,— ця колюча думка застрягла скалкою, і Степан зрідка, ніби

ненаароком, запитував то одного, то другого. «Звичайно, отаман у вас лихий, нікого не жаліє... Так, мабуть?» Ні, так не думали. Але, хто сміливіший, не приховували й того, що думають. Іван Чорноярець, коли Степан дійняв його своїми натяками, сказав прямо: «Та чому лихий? Дурний буваєш, це правда, ти й сам про це знаєш, а лихий... Не знаю. Не лізь до мене, Степане, з такими речами, я тут тобі не допоможу: не вмію. Та й сам... Не задумуйся надто — лихий, не лихий... Який є». Ні, не розумів Іван, як це важливо для душі. Цікаво б із Фролом Минаєвим побалакати, але тут Степан сам не давав собі ходу. Щось його зупиняло. Можливо, те, що Степан повсякчас відчував: не до кінця ширий із ним Фрол, по ширості тут не буде, не вийде... Щось затаїв Фрол, задрив, чи що, другові — його воїнському щастю, його отаманству, — щось таке з певного часу постійно стояло між ними. А тепер із цією княжною... Не знали старі, Піп із Стирем, ніхто не знав, тільки Степан знав: не займе він Фрола. Саме тому й не займе, що — непросто між ними. Іншого зайняв би, а Фрола чомусь не можна. А чому не можна, цього й Степан не розумів, не міг збагнути, тільки знав, що — не можна через дівку.

— Ну? — запитав Степан. — Сон, кажеш?

— Чудний такий сон!.. — похопився був Стир, та Степан осадив:

— Запам'ятай: бабці розкажеш. Чого підвелися? Іван, либонь, розбудив?

— Іван, — признався Стир. — Тимофійовичу, ти отаман добрий, а на Івана хвоста не піднімай. У нас таких осавулів — раз-два, та й нема.

— А Фрол?.. — спитав Степан. — Фрол добрий був осавул. Мені його жаль. Іван, він, звісно, добрий осавул, але Фрол... У Фрола ж і голова була.

— А чому — «був», батьку? — спитав Івашко Піп, удаючи страшенно наївного.

— Який хитрий! Глянь на нього, Стирю... Отакий нечистий заморочить голову, і справді дурнем станеш. Нема більше Фролка.— Степан мовби навіть радий був повідомити старим цю сумну новину. І ще він зловтішався, що старі з Чорноярцем укупі так просто й нерозумно повели цю гру «в умовляння», так безпорадно й недоладно. А то надто вже всі розумні та хитрі, прямо не підкопаєшся ні під кого — такі всі розумні та хитрющі.

— А де ж він? — усе прикидався Піп.

— Пропав. Так мені його жаль!.. Ні за що пропав.

— Ну, може, ще не пропав?

— Пропав, пропав. Добрий був осавул.

Помовчали всі троє. Степан уявив собі, як мокрий Фрол лежить десь під кущем... Як він усе-таки насмілився на таке діло з княжною! Це дивувало Степана. Чи то п'яний як дим був, чи то сказився зовсім. Як же він міг подумати, що йому це минеться? Ну, Фрол!.. Ну, поганець! Цікаво, про що ти зараз лежиш думаєш своєю головою? Але ось що, мабуть, не менш дивне: коли допіру стали гадати, хто міг заміритися на княжну, першим, про кого подумав Степан, був Фрол. І це теж дивувало, і Фролкова безрозсудність дивувала. Він же обережний чоловік. Що це з ним сталося?

— От я тобі одну казку розкажу, — мовив Стир. — Розказував її мені мій дід. Жив на світі один добрий чоловік...

Степан підвівся, почав ходити в задумі.

— Посіяв той чоловік пшеницю... Еге. Посіяв і жде. Пшениця росте. Та так податливо росте — любо дивитися. Вийде чоловік увечері на межу, гляне — серце півнем піє. Надходять жнива...

— Я твою казку знаю, діду, — перебив Степан. — Послухай, яку я тобі розкажу. — Він тверезо й серйозно подивився на старих.

— Ану. Я люблю казки. А найбільше про чортів: відчайдушні, мать їх!.. Ану — казку? — пожвавівшав Стир.

— Жили на світі теж добрі люди...

— Кхм. Так.

— Гарно жили, вільно. Робили, що хотіли. А тоді їм сказали: «Більше вам волі нема». І почали їх всіляко утискувати. І життя їхнє... стало погане.— Степан подивився на старих, мимоволі всміхнувся, побачивши, як збентежив він своєю притчею.

— Оце і вся казка?

— Що цим людям робити? — весело і значущо спитав Степан.

— Хто це тобі таку казку розказав? — поцікавився Стир.

— Один чоловік... Тепер я вас питаю: що їм робити?

— От спитай того чоловіка: він знає, що робити. Хто затіває такі казки, той і мусить знати, що робити. Як припре, то придумаєш, що робити. Ми он із твоїм батьком ураз придумали, коли приперло. А як той чоловік радить?

— Гарна казка,— в задумі мовив Піп.— Шкода, кінця не знаєш.

— От і думаю: який би їй кінець приробити? Славний треба кінець. Га? — Степан визивно і з зухвалою веселістю подивився знову на Стиря. З якогось часу він діяв старого зловісною вигадкою: нібито Стир підмовляє отамана «підняти на ніж» цареві міста на Волзі — Астрахань, Царицин, Самару... До цієї жартівливої вигадки ставилися по-різному. Стир сердився й блазнював у відповідь: «Не Самару, а вже Москву тоді!» Іван Чорноярць чудувався. Фрол Минаєв пильно приглядався до Степана, коли той затівав дивну сварку із старим, Ларко Тимофеев хоч і скалив зуби, але теж із цікавістю й серйозно позирав на отамана — їм здавалося, що в цьому небезпечному жарті є — не жарт. Але ніколи про це не говорили — ні отаман, ні осавули.— Чого мовчиш? — спитав Степан.— Треба ж казці кінець приробити?

— Роби,— озвався Стир, відчуваючи, що отаман намірився знову позубоскалити.— Який я тобі порадник?

— Хто ж мені порадник тоді, як не ти? Та не Піп же... Ви багато бачили, багато думали...

— Знайшов думних! — вигукнув Стир.— Ми тобі надумаємо... Я от думаю: де б нам зараз сивушки добути? В тебе нема?

— Нема,— серйозно одказав Степан.— Чого приперлися? Фрола виручати? Хіба ж так роблять, як він?

— Він сп'яну, батьку. Здурів,— обережно повів був розстрига Піп.— Ударило в голову...

— Нехай молоко п'є, коли від сивухи дуріє,— одрізав Степан.

— Кинь, Тимофійовичу,— серйозно сказав Стир.— Хоч сердься на мене, хоч не сердься, скажу: не діло й ти ведеш. Де це видано, щоб через молодичю сварки якої в чоловіків не виникало? Це споконвіку так було! Віддати її треба — далі від гріха. А за неї ще й викуп добрий дадуть. За неї та за брата її треба...

— Гаразд! — озлився Степан.— З'явилися тут... апостоли. Самі п'яні ще, проспійться. Завтра в Астрахань поїдемо.

«Апостоли» замовкли. Іван Піп, той і зовсім заспішив до виходу — підштовхував Стиря.

— Ідіть спати,— вже м'якше мовив Степан.— А то... сни якісь почали розказувати... Робити нічого.

Старі вийшли з намету, постояли й навпомацки стали спускатися по сходні — одній хисткій дощці, на якій ріденько понабивано поперечних рейок.

— А ти, Іване, здогадливий: голову за пазуху поклав,— сердито сказав Стир.— Чого ж язика проковтнув, коли я заікнувся про дівку? То — «треба нараяти йому», а то онімів ураз. І нараяв би — саме час.

— Боюся,— просто сказав розстрига.— Навіщо, думаю, на свою руку сокиру впускати?

— Е-е... та ти справді з отих, із думних? — пустив шпильку Стир.

Розстрига зітхнув. Помовчав і сказав сумно:

— Був колись і в мені молодця жмут — вирвали.

На березі їх чекав Іван Чорноярець.

— Ну? — спитав осавул; він покладався на старих.

— Відійде, — пообіцяв Стир. — Весь у свого діда: той, бувало, оглоблю схопить — дай боже ноги. А потім нічого — відходив. І в цього звичка така сама. Викапаний дід Разя.

— Оглобля — то ще нічого, — зауважив Чорноярець. — Цей дещо гірше хапає.

— Лютий серцем, правда. А от Іван у них був — дівка красна! От кого я любив! І цього люблю, але... боюся, — признався й Стир. — Не збагнеш ніяк, що в нього на думці.

— Звести її, чи що, гадину? — розмірковував уголос осавул. — Підсипати їй чого-небудь?..

— Ні, Іване, то гріх. Що ти! — майже в один голос проказали старі.

— З нею більший гріх! «Гріх»... Ми через неї осавула втратили — ото гріх!

— Ні — гріх страшенний: труїти людину, — стояли на своєму старі; особливо розстрига розхвилювався. — Гріх це великий. Краще так убити.

— Убий так! — вигукнув осавул. — На словах ви всі хоробрі...

— Побачимо. Додому він її повезе, чи що? Там Олена без нас їй голову одкрутить. А де ж Фрол? — запитав Стир.

— Онде, біля вогню сидить. Сушиться. Що його діяти завтра? — Чорноярець був у скрутному становищі. — Не дам собі ради.

— Ходімо до Фрола, — сказав Піп. — Щось придумаємо.

— Чогось у мене голова якась стала?.. Забув, щось хотів сказати тобі, Іване...— Стир притримав осавулу, потер долонею лоба.— Що я хотів сказати?

— Ну? — невдоволено мовив осавул.— Що?

— А-а!.. Згадав: ходімо вип'ємо по чарочці! Прямо з голови вилетіло. Звечора ще пам'ятав...

— Щось недобре з тобою діється, Стирю,— зауважив Черноярць.— Про таке діло забуваєш... Старієш?

— Я? Анітрохи. Хто це тобі сказав?

— Старієш.— Осавул любовно ляснув старого по потилиці.— Ти хіба такий був? Я ж пам'ятаю...

— Старію, Ваню. Залишилося мені випити на цьому світі всього... двадцять бочок горілки.— Стир мовив це з удаваним смутком, навіть сякнувся якимось сумовито.

— Згориш к бісу.

— Не згорю! — випростався Стир.— Я хоч і старий, але старого замісу, не вам рівня. Якби опинився допіру на місці Фрола, у мене б осічки не було. Ви тільки головою берете, а ми, як яечко,— з усіх боків круглі. Хоч постав нас, хоч поклади — ми завжди боком. Отак воно, хлопче.

— Щось треба з нею діяти,— знову згадав Черноярць про княжну.— На Дону їй робити нічого. Куди?!

Він не був лихий чоловік, Іван Черноярць, але святе воїнство для нього — істинно святе, на тому він стояв, за те і любили його у війську, і поважали.

Троє звернули від берега в бік далекого вогнища, біля якого сушився Фрол Минаєв. З того берега його перевіз у човні Черноярць.

Десь у п'ятмі невриразно співали двоє:

Ох,
Бедный еж!
Горемышный еж!
Ты куды ползешь?
Куды ежисся?

«Бедный еж» знайшов нарешті рідну душу.

Свято, якого так ждали козаки, відшуміло. І славно! Так і було завжди. А як же інакше, коли не так? Де є одна крайність — неймовірне терпіння, стійкість, смертельна готовність до подвигу й до жертви, там обов'язково є друга — прямо протилежна. Разін не був би Разіним, якби чомусь — з якихось там важливих воєначальних міркувань — не благословив козаків на широке гульбище. Ніяких інших, навіть найважливіших міркувань! Так росіянин відпочиває — увесь, душею й тілом. Завтра будуть інші справи. Буде день — буде й харч. Це на Русі давно сказали.

6

Ранок зайнявся ясний.

Після важкої гарячкової ночі розгорнулася широчінь вільна, чиста. Клубочився туман.

Збиралося посольство в Астрахань.

Степан сидів на носі свого струга. Разом з ним на струзі були: Іван Чорноярець, Сир, Федір Сукнін, Лазар Тимофеев, Михайло Ярославов, княжна. Княжна сиділа причепурена й сумна. Степан теж задумливий. Козаки прим'яті, похмурі на похмілля: Степан не дав похмелитися, а упрошувати марно — знали, не дасть.

Іван Чорноярець порядкував зборами. Споряджали дванадцять стругів. Хотіли насамперед туману напустити астраханцям: вразити багатством, коштовним оружжям.

— А князька взяли?! — гукав Іван.— Як він там?

— Нічого! Мармизу йому трохи зіпсував батько вчора, а так нічого, веселий!

— Надягніть на нього якомога більше. Хай сміється, скажіть! Прапори взяли?!

— Взяли!.. А скільки ж брати?

— Тимофійовичу, скільки прапорів брати? На кожний стружок?

Степан подумав.

— Десять.

— Десять! — гукнув Іван.— Виберіть які справніші!

Дванадцять стругів палали на воді мальовничим різнобарв'ям. Повівав північний попутний вітерець; напнули вітрила. Вітрила були шовкові, на деяких понашивані червоні хрести. Снасть теж із шовку. Дванадцять стружків, немов зграя білогрудих лебедів, похитувалися біля берега, готові одчалити.

До Степана підійшов Стир (козаки підіслали).

— Що, Тимофійовичу, хотів я тобі сказати...— почав був він.

— Ні,— коротко відповів Степан.— Веслярам можна по чарці. Іване!..

— Га!

— Веслярам по чарці! Більше нікому!

— Добре! — Похмурий отаманів настроїв гнітив Івана, але він намагався удавати, що все добре. Нічого. Діло робиться, чого ж іще? Перший осавул навмисне бадьорив себе й інших.

Веслярі пожвавішали, зачувши про чарку. Весело поглянули на осавулів.

Засмучений Стир пішов на своє місце. Оглянувся на отамана... Підсів до одного смаглявого весляра.

— Васько, ти пам'ятаєш, сучий сину, як я тебе тоді виручив? — лагідно спитав він.— Ото коли тебе до берези прив'язали...

— Пам'ятаю, діду. А чарки не оддам.— Васько сплюнув за борт гірку слину.— Я краще до берези ще раз стану...

— Чого? Ти ж як огірочок сидиш! А в мене калган зараз трісне. Помру, мабуть. Невже тобі не жаль? Га? Васько...

— У мене в самого...— заговорив був смаглявий Васько, та Стир притиснувся до нього ближче, мало не обійняв і гаряче зашепотів, обдаючи смердючим перегаром:

— Стривай-но. Давай так умовимося: ти мені зараз оддаєш свою воїшиву чарку, а вдома поїдемо в Черкаськ до Мирона Чорного — сватати за тебе його дівку...

— Я про ту дівку ні сном ні духом,— здивувався Васько.— Я її у вічі не бачив. Ти що?

— Побачиш. Він мені кумом доводиться. Мирон. А дівка в нього — не дівка — скарб. Хрещениця моя. Ну? А вино в Мирона — ти, либонь, чував?.. Ти спитай у будь-кого тут: «Яке вино в Мирона?» — тобі скажуть. Ми там три тижні гулятимемо...

У гурті, де були осавули, точилася неголосна розмова. Свої справи.

— Де ж він тепер?

— У лозняку десь, Іван сховав.

— Ну, він хоч добрався до неї?

— Не встиг.

— Шкода. Потерпати, то вже хоч знати, за що.

— Іван підмовляє уморити її як-небудь...

— Як?.. Догадається ж. Раніше треба було. Тепер — зразу до нас кинеться. Ні, тут усім тоді не минути лиха.

— Та-ак... От сучка! Занапастила козака.

— Та він, Фрол, теж... жодної молодички так не пропустить.

— Задивлявся він на неї, я давно помічав. А це, видно, перебрав учора... Не витерпів.

Осавули взяли близько до серця нещастя свого товариша. Шкода було Фрола. Лютою ненавистю зненавиділи красуню княжну. Тільки двоє з них лишалися спокійними, не брали участі в пустій розмові: Ларко Тимофеев і Федір Сукнін. Ці двоє придумали, як позбутися княжни. Придумав Ларко.

Цей козак з ясними лагідними очима любив Степана особливою любов'ю і відданий отаманові зовсім не так, як усі, хто йде за ним, за його удачею. Він хотів, щоб отаман був справжнім отаманом, щоб навколо отамана все никло й трепетало, і тоді, за такого отамана, він не вагаючись поклав би голову. Тут він не знав упину. І коли він бачив, як Степана що-небудь відводить убік з обраного шляху, він щиро страждав. Він ладен був порубати людину, яка недобре вплинула на отамана, ладен був сам плазувати на животі перед отаманом — щоб усі бачили і щоб усі теж плазували, — аби лише звеличувався улюблений «вож» і благословлялось удачею його діло. Коли він, приміром, страхався отаманового гніву, то дуже рідко страхався насправді — частіше удавав, що страхається. Він не боявся, він любив, і якби він коли-небудь зрозумів, що отаман зовсім збився зі шляху істинного, він ліпше вбив би його ножем у спину, аніж своїми очима бачити, як обожнюваний ідол похилився і незабаром упаде.

Сьогодні вранці Ларко звірився Федорові: він придумав, як умертвити княжну. План був по-варварському простий і... жорстокий: до княжни дозволялося заходити її братові, молодому гордому князькові, і він іноді — вряди-годи — заходив. Хай він зайде до сестри в намет і задушить її подушкою. За це Ларко — клятвене слово! — сам візьметься визволити його з неволі. Тут — Астрахань, тут легко сховати князька, а як підуть звідси козаки, воєводи переправлять його до батька. Пояснення просте: князьок помстився отаманові за ганьбу. У косооких так буває.

Федір був здивований такою простотою.

— А чи задушить? Сестра ж...

— Задушить, я говорив з ним. Уночі через товмача говорив... Тільки боїться, що обдурю, не виручу.

— А виручиш?

— Не знаю. Може, виручу. Це — потім, треба спершу цю чорнявочку задушити. Як гадаєш? Треба ж!

— Давай,— трохи подумавши, сказав Федір.

Так вони вирішили сьогодні вранці.

— А куди він її оце зараз повіз? — і далі стиха гомоніли осавули.— Навіщо? Перед воєводами, чи що, вихвалитися?

— Біс його знає... Нарядив!

Подивилися на княжну. Княжна сумувала за своєю нянькою, яку порішив цієї ночі Фрол Минаєв. Няньку так і не витягли з води — відштовхнули плости.

Підійшов Стир. Судячи по очах, він умовив Васька.

— Ну? — спитали його з осавульського гурту.

— Не велів, козаченьки,— весело мовив Стир.— Аніяк. По-всякому пробував. Уже і так і сяк підкочувався... Ні! Нічого, потерпіль, хлоп'ята. А то справді — на таке діло їдемо...

— А ти десь уже урвав! — із заздрістю сказав Мишко Ярославов.— Ач, як розбалакався. Тут на світ білий дивитись не хочеться, а він іще торохтить... Урвав?

— Урвав,— признався Стир.— Хлопець один боржок віддав.

— Хто б і мені боржок віддав! — зітхнув Мишко.

— Потерпіль,— добродушно порадив Стир.— Ось побуваємо у воєводи, а тоді вже розговіємося.

Тим часом Степан махнув рукою.

А хвилиною раніше він же, Степан, поки осавули розмовляли між собою, звелів сказати Іванові Чорноярцю, щоб той висадив на берег молодого князька, котрого теж готували з собою в посольство. Іван здивовано подивився із сусіднього струга на Степана... Той кивнув головою, підтверджуючи, що — так, висади. Іван вивів нарядного князя і віддав козакам, які залишалися. Навіщо так зробив отаман, Іван не зрозумів. І ніхто не

зрозумів. Потім уже, пізніше, збагнули: щоб князь не знав про гірку долю своєї сестри й ніде не розказував, що йому довелось бачити.

Головний струг, а за ним решта виплили з Болди у Волгу. Зразу взяли гарний хід.

Степан сидів у тій самій позі, привалившись боком до борту, посмоктував люльку. Зрідка поглядав на осавулів. Бачив, що шушукуються. І напевне знав, зна-ав, які вони там розмови ведуть.

Княжна сиділа сама. Вона аж схудла за цю ніч.

Осавули все гомоніли. На отамана не дивилися.

А Степан уже невідступно дивився на них... І погляд його став недобрий — уважний. Він зітхнув. І раптом схопився і, ступаючи через лави, швидко пішов до них. Осавули мимоволі підвелися назустріч. Лазар Тимофеев помацав шаблю...

— Переховуйте Фрола! — стиха гукнув Степан, хапаючи першого-ліпшого за барки. Ним виявився Федір Сукнін. Степан штурхонував його. Той спіткнувся ззаду об лаву, гепнувся.— В гробину вашу, в кров!..— Іще один осавул полетів од сильного стусана, Мишко.— Жалко Фрола? А я вам хто?! Я отаман чи затичка?! Мною попихати можна?! Собаки!.. Шепочетесь тут?!

Двоє встигли вихопити шаблі — Федір, що миттю скочив на ноги, і Ларко. Федір прямо пішов на Степана, Ларко опинився збоку й теж рушив до отамана.

— А-а,— раптом зовсім тихо, якимось навіть радісно мовив Степан, і в його руді блиснув косий білий вогонь.— Ну?..

Ніхто не помітив, як вихопив шаблю Іван Чорноярець, що саме наспів; лише побачили, він махнув рукою... Тонкий, короткий дзвяк, і шабля Федора Сукніна перелетіла через борт і булькнула у воду: Іван вибив її у Федора. І він же заступив Федора й став перед Степаном. Федора відштовхнув далі назад Мишко Ярославов,

бо Федір, опинившись без шаблі, мацав рукою біля пояса, де пістоль.

— Миротворець, — тихо і вкрадливо сказав Степан. — Ну?.. Врятував отамана? Врятував? — І йшов на Івана, страшний, білий; губи його скривилися від образи, тремтіли, він ніяк не міг ними посміхнутися.

— Угамуйся, навіжений! — гукнув Іван. — Що ти робиш?

— Ать! — Степан різко хитнувся вбік... І Ларко чудом уцілів — ухилився. Все ж кінцем шаблі Степан черконув Ларка по руці. — На!..

Тієї миті, коли Степан обернувся до Ларка, Іван кинувся на Степана, розчепіривши руки, — хотів схопити. Степан з нелюдською спритністю пірнув йому під руку й підставив ногу. Іван упав, але шаблі не випустив, крутнувся лежачи, підняв шаблю, щоб затулитися нею од видимої смерті. Та отаманова шабля вже здійнялася над ним...

— Пропав, козаче! — гукнув Степан Чорноярцеві.

У цю мить гримнув постріл. Степан із силою загнав шаблю в дно стружка на чверть од Іванової голови. Тільки після цього обернувся на постріл.

— Хто стрілив?

— Я, — сказав Іван Аверкієв. — Хотів...

— Куди цілився? В руку?

— В шаблю, батьку. Святий хрест, у шаблю. Хотів вибити.

Степан сів на лаву, сплюнув за борт.

— Ну, повоювали, й годі. — Отруйна, люта туга, що зранку гризла серце, відринула. Стало легко. — Кажіть, про що ви тут шепотілися?

Усе це скоїлося так швидко, що не всі зразу отямилися. Звідусюди, з усіх стругів, на отамана зорили козаки. Отаман махнув їм — веслуйте.

— Сідай, — запросив Степан осавулів. Він повеселів навіть — так легко стало на серці. — Ларко, покажи

руку. Як ми її там? На отамана — з шаблею! Без-стидник.

— Що я, рубати, чи що, став би?

— Покажуй руку. А що б ти став робити? Зачісувати?

— Плазом дівстав би — щоб руку одсушити.

— Покажуй рану. Я тебе одсушу... Знайшовся!

Ларко, кривлячись від болю, стягнув рукав каптана, розірвав сорочку... Підійшов до Степана. Той оглянув рану. Рана була невелика, навіть до кістки не дістало.

— Пам'ять, Ларко: не підкрадайся збоку. Ходи тепер із зарубкою...

— Ти сказився, Степане, — докірливо мовив Іван. — Так можна заїкою стати. Чого розлютився?

— Ти хоч загодя кажи: лякатиму, — попросив Стир. — А то я трохи в штани не наклав.

— Годі про це, — сказав Степан. Помовчав... Подивився на річку, на безхмарне небо, промовив мовби з жалем: — Ясно ж як!.. Господи! Кінець літу. — Глянув на осавулів, лишився невдоволений: — Ну, повітріщали очі! На годині, кажу, стало! Значить, добре! І нема чого витріщатися...

Осавули мовчали. Таким вони свого отамана ще не бачили: на очах двоївся — то жах вселяв, то жалість.

Степан підвівся, пішов у ніс струга. На ходу легко взяв княжну, підняв і кинув у воду. Вона навіть не встигла скрикнути. Степан пройшов далі, у самий ніс, покликав:

— Ідіть до мене!

Він сів, знову привалився боком до борту... Зиркнув на воду, куди без крику пішла молода княжна... В очах на мить зринули біль і туга, він одвернувся.

Осавули підійшли; хто сів, хто залишився стояти. На отамана боялися дивитись. Тепер уже — тільки боялися: комусь ця княжна віділлється слізьми. Але ж хто знав, що він так її махоне? Якби знали осавули, що

він задумав, може, й учинили б опір... Хоча навряд. Може, хоч відійшли б собі на цей час. Якось не так треба було, не на очах же у всіх... Чи обміркував це заздалегідь Степан — отак, на очах у всіх, кинути княжну у воду? Ні, не обміркував, він уночі вирішив, що княжну віддасть в Астрахані. Але після сутички з осавулами, де він аж ніяк не лякав, а міг насправді молоснути кого-небудь, якби перед ним опинилися не такі вправні, як він сам, після цієї сутички розум його помутився, це була мить, він проходив повз княжну, його немов ужалило — він нахилився, взяв її й кинув. Тепер він почне жаліти її, сумувати, лютувати...

— Ларко, чого наобіцяли Львову? Перекажи,— звелів Степан.

— Віддати прапори, гармати...— почав переказувати Ларко: це те, що вони, домовившись з отаманом, згодилися віддати на переговорах із князем Львовим у гирлі Волги.

— Скільки?

— Не домовлялися. Сказали, важкі віддамо.

— Ну? Далі.

— Ясир. Морські струги, припас... Але припас і струги — в Царицині. Служилих людей, що з нами, він каже, відпустити...

— А як ми без припасу залишимося? — втрутився Чорноярець.

— Зажди. Ще?

— Іще: бити чолом цареві за провини. Без того, мовляв, не пустимо на Дон: цар, мовляв, з них теж питає, навіщо...

— Іване, скільки гармат у нас?

— Всіх сорок дві.

— Іще що, Ларко?

— Манаття, яке на бусах узяли...

— Іще?

- Все наче. Ну, до присяги станемо — само собою.
- Мишко, переписав, що в дар веземо?
- Переписав, — жваво відгукнувся Ярославов.
- Ану?

— Воєводі: оксамит червоний заморський — шість бунтів, дев'ять тюків сап'янів — у тюку по п'ять сап'янів, три килими ритих, кутні з травами — чотири косяки, стрічки золоті — сорок аршинів, недолиски — три, низки з яхонтом — дві, доріжки із золотими травками — тридцять аршинів, мережива шемахинські з золотом і сріблом — дві стопи, чашки золоті — тринадцять, тридцять юхт шемахинських — у чотирьох вузлах. Цьому воєводі веземо, другому: сорок юхт шемахинських — п'ять вузлів, десять косяків мережива із золотом і сріблом, дві якісь книги, килим великий турецький із шовком, три сувої оксамиту золотавого, іще сундук з грецькими книгами, вісім пар пістолів у позолоченій оправі, п'ять косяків тафти струменистої різних кольорів, кришталю — не злічити, шовк...

— Насобачився ти в цьому ділі! — здивувався Степан. — Чеше, як піп обідню.

— Іще списки є...

— Досить. — Степан подивився на осавулів. Спитав: — Вистачить чи ні — пельки позатикати? Чи ще мало?

Осавули промовчали: ніхто не знав цього. Тільки Чорноярець висловив свою думку:

— По горло. А припас навіщо пообіцяли віддати?

— Федоре, — покликав Степан, — чи посилав когось, куди я велів?

— Сімох. П'ятеро прийшли, двоє ще в місті.

— Що кажуть?

— Ждуть, кажуть, козаків: охота на наше багатство глянути.

— Ну? Це я без них знаю. А про стрільців?

— Стрільці-строковики додому збираються, ждуть нових. Воювати з нами не схиляються. Про цареву милостиву грамоту до нас — знають, навіть посадські знають.

Степан витяг із-за себе невелику шкіряну сумку з чимось важким. Кинув Федорові. У сумці брязнуло, коли Федір зловив її.

— То як же з припасом? — серйозно занепокоївся Чорноярець, дивлячись на отамана й на осавулів. — Що ви, справді? Куди ми без припасу?!

— Був би, Ваню, кінець, та трапився гаманець. Федоре, передай Красуліну — окремо, щоб не бачив ніхто. Я теж гадаю, вистачить. Кирпу вгору дуже не задирати, але й... телятами теж не прикидайтеся: вовки з'їдять. Дивіться на мене: я в таких бувальцях бував.

Бував — осавули це знали. Мовчали.

— Ну, раді тепер ваші душеньки? — раптом сердито спитав отаман. І знову ображено й гнівно поглянув знизу на осавулів. — Задоволені?.. Живолупи.

І на це йому ніхто нічого не сказав. Не те щоб осавули надто вже були задоволені, але... тепер сталося. А коли вже сталося, то воно й на краще.

Люду висипало на берег — сила-силенна. Гукали, махали руками, хустками... Раді були. Чужому хоч порадіти: вільні, багаті люди завітали до міста. Нікого не бояться.

Козацькі струги ткнулися в каміння. Козаки зійшли на берег і рушили до Кремля. Людське море роздалося, утворило неширокий прохід; козаки влилися в цей прохід яскравою, барвистою річкою.

Степан ішов в оточенні осавулів, нічим особливим не вирізняючись з-поміж них: на ньому було все осавульське. Тільки зброя за поясом дорожча. І все-таки його впізнавали, показували на нього... Він ішов спокійно, голову тримав прямо, ледь мружив очі.

Чотири кременні козаки йшли попереду, розкидали мідні й срібні гроші.

— А чи не послати нам воєводу к такій матері? — спитав раптом Чорноярець.— Тимофійовичу? Ти глянь, що робиться!..— Вони йшли поряд; Чорноярець подивився на отамана.— Га, Тимофійовичу? — Тимофійовичем Чорноярець називав Степана тоді, коли якесь ризиковане діло, затіяне отаманом, оберталось великою удачею.

Степан мовчав. Мовби не чув.

— Я кажу: не кланятися б нам тепер воєводі! Господарі, виходить, мій, а не воєводи, Тимофійовичу!..

Степан іще дужче примружив очі. Напевно, Степан був щасливий. Він був радий.

— Постривай, Ваню,— сказав він стиха.— Не жируй поки що. Може, й пошлемо, тільки не зараз. А кортить послати? — Степан глянув на першого осавулу й засміявся.

Люд тріумфував на всьому шляху разінців. Навіть ті, що призвичаїлися й отупіли в рабстві і не називають своє життя ганьбою, кому й стогін у горло забили, всі, з малолітства тавровані, одвічно безправні, вони теж по-справжньому радіють, коли бачать того, хто ногами потоптав страх і рабство. От вони й радіють. Любить народ вождів сміливих, добрих. Слава Разіна летіла поперед нього. В ньому й любили ту поховану свою надію на щастя, на світле воскресіння; надію цю не можуть, виявляється, зовсім убити ні найхитромудріші, ні найтупіші володарі цього світу. Народ сам обирає собі кумира — щоб любити, а не боятися.

З півсотні козаків увійшли з Разіним у Кремль, решта лишилися за стінами.

Щоб подіяти на гордого отамана ще й страхом божим, зустріч з ним астраханські власті призначили в домашній церкві митрополита. Так напоумив сам митрополит.

— Звісно, він несосвітений негідник, — сказав митрополит, — але все-таки хрестили ж його! Тут ми його дужче приймемо.

Перед невеликим вівтарем стояв довгий стіл, за ним поважно сиділи: князь Іван Прозоровський, князь Михайло Прозоровський, князь Семен Львов, дяк, піддячий, митрополит, голова стрілецький Іван Красулін, ще п'ятеро чи шестеро приказних — усього душ дванадцять-тринадцять.

— Е!.. — мовив Степан, заходячи в церковку і скидаючи шапку. — Я в Соловках бачив: отак само на великій іконі намальовано. То хто ж із вас Ісус?

Разін ще замолоду не раз ходив послом до калмиків — схилати тайшів проти кримчаків (при цьому спочатку треба було роз'ятрити до виску давню злобу калмиків до Малого Ногаю, а вже через Малий Ногай спрямувати цю злобу на Крим), був головщиком великих загонів у війні з тим же Кримом, у неповних тридцять літ побував у Азові, Астрахані, Москві, Соловках... І оцей самий Разін, опинившись перед лицем можновладців (особливо коли бачили козаки), такого інколи дурня корчив, так зухвало, люто й затято стояв на своєму, що здавалося — вже й не треба б так. Не впізнавали розумного, хитрого Стеньку, навіть побоювалися: так і до біди недалеко. Напевно ж, вельми досвідчений отаман розумів потім, що шкодить собі такими нестямними вихватками, але нічого не міг із собою вдіяти: коли бачив якогось можновладця (чи тих, кого з Москви на Дон присилали, чи своїх, подібних до Корнія), та ще бундючного,

суворого, то його мовби нечистий у спину штовхав: треба було обов'язково допекти цьому бундючному, суворому.

— Спершу лоба перехрестити треба, зухвальці! — суворо сказав митрополит. — До конюшні зайшли?!

Разін і всі козаки за ним перехрестилися на розп'яття.

— Так: це діло зробили, — мовив Степан. — Тепер...

— Усю ватагу привів?! — крикнув раптом перший воєвода, почервонівши. — Був тобі мій указ: не заходити козакам до міста, стояти в гирлі Болди! Був чи ні?

— Не галасуй, воєводо! — Різкий Степанів голос теж неабияк зазвучав під невисоким склепінням затишної церковки. — Ти боярин знатний, а все ж не вищий за царя. У його милостивій грамоті не сказано, щоб нам до міста не заходити. Нічого поганого ми тут не вчинили, чого ти горлянку дереш?

— Хто стрільців у Яїку повбивав? Хто посади пограбував, учуги порозоряв?.. «Нічого поганого»! — сказав митрополит теж злісно.

— Був гріх, за те приносимо цареві провини наші. Ось вам бунчук мій — кладу. — Степан підійшов і поклав на стіл перед воєводами символ влади своєї. — А ось прапори наші. — Він оглянувся... Десятеро козаків вийшли вперед із знаменами, пронесли їх повз стіл, поставили в куток — ганчірки на кілочках.

Степан стояв прямо, просто у вічі дивився тим, хто сидів за столом.

— А ось дари наші невеликі, — вів далі, не оглядаючись.

Знову козаки розступилися... І тринадцятеро молодців вийшли наперед, кожен ніс на плечі важкий тюк із дорогими товарами. Все поскладали на підлозі у велику купу. І відійшли.

— Мишко! — покликав Степан.

Мишко Ярославов порозкладав на столі перед можливо-владцями аркуші. Записався пустотливо, вловивши грайливу урочистість моменту й наслідуючи отамана.

— Списки — кому що, — пояснив він. — Дари наші...

— Ласкаво просимо прийняти їх. І просимо відпустити нас на Дон, — сказав Степан. Він блазнював, але набагато вигадливіше за Мишка, мудріше.

За столом сталося якесь блудливе замішання. Знали: битиме Стенька, битиме чолом, будуть дари... Не думали тільки, що перед столом стоятиме міцний, напористий чоловік і що дари (хай їм чорт, дарам оцим!) будуть такі щедрі, важкі... Так закортіло розпакувати ці тюки, віднести додому, розгорнути... Князь Львов моргнув приказним; один хутко кудись вийшов, приніс і підставив отаманові табуретку. Степан сильно копнув її ногою. Табуретка далеко відлетіла.

— Боронь боже! — вигукнув отаман. — Нам треба навколішки стояти перед такими знатними господарями, а ти табуретку приволік, дурило. Постояю, ноги не повідпадають. Слухаю вас, бояри!

Бачачи розгубленість властей, отаман вихопив у них віжки й ладен був сам міцною рукою пустити владний зустрічний виїзд — у бубонцях і в стрічках — з кручі вниз. «Прощенницький» спектакль не вийшов. Далі могло бути гірше.

Князь Іван Прозоровський підвівся й сказав суворо:

— Про справи військові та інші розмовляти будемо малим числом. Не тут.

Воєводи, дяк і піддячий від міста, Степан, Іван Чорноярець, Лазар Тимофеев, Михайло Ярославов, Федір Сукнін — від козаків пішли в приказну палату розмовляти «про справи військові та інші».

На переході митрополита з церкви до приказної палати, в тісному коридорчику із склепінчастою стелею, Степан наздогнав воєводу Львова, непомітно для всіх

торкнув його за плече. Той, побоюючись, що їхню близькість помітять, трохи відстав. Насупився.

— Здоров, князеньку! — стиха мовив Степан.

— Ну? — невдоволено буркнув той, не дивлячись на отамана.

— Здоров, кажу.

— Ну, що?

— Хочу тобі про уговор наш нагадати...

— Диявол! — зашипів князь. — Чого тобі треба? Мало — пройшов на Астрахань?

— Я неоружний на Дон не піду, — серйозно заявив Степан. — Не доводьте до гріха. Умовляй їх... Я в боргу не залишаюся. Голий теж додому не піду, так і знай.

— Знаю! Івана Красуліна підкупив?

— Бог з тобою! Хіба можна — голову стрілецького! — удавано здивувався отаман. — Де це видано!

— Диявол ти, а не чоловік, — ще раз проказав князь. — Негідник, правду кажучи.

— Чи й справді на морі хотів побити мене? — миролюбно спитав Степан. — А чи — так, про людське око? Либонь, якби вийшло, — то й побив би?.. Я думав, там Прозоровський був: грішним ділом злякався.

— Відійди од мене! — сердито сказав князь.

Степан відійшов. І вже більше до Львова не підходив і навіть не дивився в його бік: він усе сказав, а князь Львов усе зрозумів — це так і було.

Митрополит звернувся до козаків, що залишилися в церкві, з промовою, яку, видно, підготував заздалегідь. Історію він оповів славно!

— Я скажу вам, а ви скажіть своєму отаманові й усім начальним людям вашим і подумайте у війську, що я сказав. А скажу я вам притчу мудру, а серце ваше христолюбиве підкаже вам розгадку: чи можна забувати церкву господню! І як треба, пам'ятаючи господа б'ога, завжди

думати про церкву його святу, бо сказано: «Кесареve — кесарю, боrove — богу».

Козаки спочатку з цікавістю слухали довготелесого сухорлявого старця; говорив він доладно й загадково.

Митрополит почав:

— Заповідає яковь господь бог двом-трьом ангелам: «О, ви, мої ангели, три небесні воєводи! Зійдіть з неба на землю, поробіть гусельця із сухого явора та підіть по світу, мов бджола по цвіту. Од вікна божого — од сходу сонця, і питайте всі віри і всі городи підряд: чи знає всяк про бога та про ім'я боже?» Зійшли тоді ангели, поробили гусельця із сухого явора. Пішли по світу, мов бджола по цвіту. Од вікна божого — од сходу сонця, і питають усі віри і всі городи підряд: чи знає всяк про бога та про ім'я боже?

Козаки потроху занудьгували: схоже, святий старець розігнався здалеку — надовго. Частина їх, хто стояв позаду, непомітно поушивалися з церковки на волю.

— І ось прийшли ангели до двору багатого Хавана — а сталося це якраз у святу неділю — і простояли ангели до полудня. Тут боліли вони і ногами, й руками трудилися білими, від собак боронячись. Вийшла до них Олена, господиня знатна. Поперед неї ідуть служаночки, і за нею служаночки. І винесла Олена, господиня знатна, підгорілий окраець хліба, що місили в п'ятницю, у суботу в піч садовили, а в неділю вийняли...

Зовсім порідів гурт козаків. Уже зовсім мало слухали митрополита. Митрополит, бачачи таке, заговорив без перепочинку:

— Не дала його Олена, як бог милує, кинула його Олена черевиком з ноги правої: «Оце вам, убогі! Який це бог у вас, що прохарчувати не може своїх слуг коло себе, а посилає їх до мене? У мене мій бог удома, дав мені мій бог двір, свинцем критий, і столи срібні, багато худоби й майна...»

— Пересапни, отче,— порадив Стир.— Запалився.

— Тоді пішли ангели. Зустрів їх Степан, вірний Хаванів слуга. І кажуть убогі: «Слухай-но, брате Степане, подай, бога ради, що-небудь». А Степан їм: «Послушайте, брати убогі, ніде нічого немає у мене, крім одного ягнятка. Служив я у Хавана, служив повних дев'ять літ, нічого ж він не дав мені, крім одного ягнятка. Молоко жебрав я і ягнятко випоював. Тепер моє ягнятко найкраще з усіх овець. Коли б тут було моє ягнятко, я б вам віддав його тепер». Кажуть йому ангели: «Спасибі, брате Степане! Коли й на серці те, що на язиці,— зараз ягнятко буде тут». Обернувся Степан — аж іде ягнятко полем, мекаючи: воно Степанові радіє, мов своїй матері. Узяв Степан ягнятко, поцілував його тричі, потім дав убогому. «Оце, брати убогі, хай на вашу долю піде. Вам на долю, а мені — заслуга перед богом!» — «Спасибі, брате Степане!» І пішли ангели. І повели із собою ягнятко. Коли прийшли ангели до престолу Христового, розказують господові, як і що було на землі. А господь знає те краще, ніж вони розказують. І мовив їм господь бог: «Слушайте, ангели, зійдіть ви з небес на землю та йдіть до двору багатого Хавана, у його дворі зробіть болотяне озеро; схопіть Олену, прив'яжіть їй на шию студене каміння, прив'яжіть до каміння нечестивих дияволів, хай возять її по муках, як човник по морю». Ось яка притча,— закінчив митрополит. І міцно потер сухими білими руками голову, скроні, щоб угамувати трясіння.— Ну, зрозуміли хоч?

— Утопили? — спитав Стир (перед митрополитом стояв він та ще кілька літніх козаків).— Ая-яй!.. Як же це так?

— Карахтерний бог,— промовив дід Любим, якого пригода з ягнятком зворушила.— А ягнятко, либонь, засмажили?

Митрополит не знав: сердитися йому чи дивуватися.

— Подумайте, подумайте, козаки, за що бог Олену покарав,— сказав терпляче.— У чому молитва наша богові? Заслуга...

— У ягняткові? — здогадався простодушний дід Любим.

— Та чому ж у ягняткові?! — втратив терпець митрополит.— Ягнятко — це тут для притчі сказано. Ви ось добро гайнуєте де попало — пропиваєте, а жоден диявол не здогадався з вас церкві господній пожертву зробити. Тільки б черево потішити!.. А душу... про спасіння треба подумати? Кому ж, як не вам, і подумати — зовсім од церкви одбилися.

А в приказній палаті не протовпитися,— торг. Степан не здавав тону, взятого ним одразу. Та його вже й здавати тепер не можна було — справа хилилась на користь козаків.

— Двадцять дві гармати,— затявся він.— Найбільші — з ними можна цілий рік в облозі жити. А нам лишається двадцять.

— Навіщо вони вам?! — гарячкував старший Прозоровський.— Коли ви на мир, на покій ідете — навіщо вони вам?

— Е, князю!.. Не гуляв ти степом-привіллям. А — кримчаки, татарва? Хіба мало що! Знайдуться і на нас лихі люди. Дійти треба. А як дійдемо, тоді ці гарматки віддамо зразу.

— Хитруеш, отамане,— сказав молодий Прозоровський.— Ці двадцять дві, вони важкі: тобі їх везти неохота, ти й віддаеш...

— Не хочете — не треба, ми довеземо якось. Не розумію вас, бояри: то підступ якийсь од нас учуваєте, а віддаеш вам гармати — не берете...

— Не про те мова! — досадливо вигукнув старший Прозоровський.— «Не берете». То й віддай усе, коли ти без підступу. А то ж ти все одно оружний ідеш!

— А ви чого ж хочете? Щоб я з самими баграми од вас пішов? Не буде цього. Не водилося такого, щоб козаки неоружні йшли. Козаки ж бо!.. Бог з вами, ви розумні люди: коли таке було?

— Та якби ж ти йшов! Ти знову грабувати почнеш.

— Куди? Нам тепер вистачить на п'ять літ ситого життя, ще й зостанеться. Солити його, те добро, чи що?

— Ну, а с руги? — запитав молодший Прозоровський.

— Так, як вирішили: дев'ять морських беріть у нас, нам — котрі легші струги, а замість морських — даєте нам човни.

— А ясир? Скільки їх у вас?

— Ясир — ні. Ми за ясир головами накладали. Коли треба — нехай шах дає викуп. Не збідніє. Низові, котрі з нами ходили... ми їх не неволимо: хочуть, нехай ідуть, куди знають. За наші провини пошлемо до великого государя станицю — чолом бити. Ось Ларко з Мишком поїдуть. А тепер — не осуди, боярине: ми підемо гуляти. Я зранку не давав козакам, тепер саме час: горлянки попересихали, прополоскати треба. Гармати звеземо, струги приведемо, князька цього — теж беріть. Його привезуть вам. Задарма беріть, хай йому чорт: поки діждешся викупу за нього, він од туги околіє.

— А сестра його? З ним же й сестра його?..

— Сестри його... нема, — не дослухавши воеводу, сказав Степан. — Пішла.

— Як пішла? — сторопів воевода. — Куди пішла?

— Не знаю. Далеко. — Степан підвівся й вийшов з палати не оглянувшись. Далі він почав би безглуздо злитися, і було б гірше. Тільки й лишалося — піти. Астраханці здивувалися, нічого не зрозуміли.

— Як це так? Що він?..

— Де ж дівка? — спитав Прозоровський в осавулів.

Осаули знизали плечима: вони теж не знали, куди вона пішла.

— Оддавати не хоче,— зрозумів дяк.— Скільки вас у Москву поїде? Двоє, чи що?

— Шестеро,— відказав Іван Чорноярець.— Ну, ми теж підемо. Справді, голови тріщать... Учора потанцювали трохи, забави всякі... а похмелитися вранці батько не дав. Зарубаю, каже, хто п'яний на очі воеводам покажеться! А голова... Балакаю оце, а там усе віддається. Не осудіть нас. Раді б іще з вами побалакати, та... які з нас тепер балакуни! Ще побачимось!

Осаули вийшли.

Власті лишилися сидіти. Довго мовчали.

— Ти... — зітхнув старший Прозоровський.— Недобре у мене на совісті, негаразд. Вислизнув, сучий син, із рук вислизнув, як миньок. Ох, спитають нас, спитають: «А що ж ви зробили?» А нічого: як він прийшов з моря, так і пішов. Оддав, що було йому тягарем, та й пішов. Тільки й строгості нашої, що молебень відмовилися служити. Он воно як діло повернулося.

— Хитрий, лиходій... — зітхнув Іван Красулін. В Івановій кишені лежав — тягнув донизу — важкий мішечок: таємний Степанів дарунок.

— Не в тім лихо, що хитрий, а в тім, що — розумний. Хитрих і в нас багато, розумних мало. Чує моє серце, згадаємо ми ще цю розмову, згадаємо... Це вам не Івашко Кондирєв. Не Єрмак навіть. Цей — спритніший, тямковитіший.

— Ну вже, Іване Семеновичу... знайшов розумаку! — вигукнув князь Семен.— Прямо тобі — головою з кручі: переміг розбійник розумом! Чого вже так?

— Та оружний-бо знову йде! «Чого так...» Так!

— Ну й нехай собі йде! Вони зроду оружні ходять, як тепер! Не нами заведено, не нам і скасовувати. У нас царева грамота на руках — до чого ж тут його тямковитість?

— Звісно, не без голови,— зітхнув стрілецький начальник,— я згоден із тобою, Іване Семеновичу. Але те й погано, що не дурень. Не дурень, та й не сотню, не дві веде за собою, а тисячу з чимось — тут і нам теж коли б не схибити, поможи господи. Одвів би він їх швидше звідси — весь клопіт тепер: аби обминути лихо.

— Та й я ж про це! — розсердився старший Прозоровський.— Тільки турбота моя далі вашої дивиться: коли б не було у нього завтра — п'ять, а то й більше тисяч. Оце клопіт! Він же оружний, та з таким багатством...

— Скажи тоді, що робити? — теж сердито запитав князь Львов.

— От і не знаю. Якби знав — сказав. Отож-бо й воно, що не знаю. Усе правильно, указ довели... А душа болить. Віщує. Не до ладу зробили, не до ладу. Розумом — наче так, а совість не чиста, хоч ти убий мене.

— Вище за царя не станеш, Іване. Указ довели — що ж іще?.. Все. Ну гаразд,— почав розмірковувати Львов,— схотіли ми позабирати в них усе: оружжя, припас, добро... А хто ж забиратиме? Стрільці? Так вони ж он разом з ними гуляють, оті стрільці, їхню горілку п'ють наші стрільці... А коли й знайдеться кілька там надійних, то посадські не дадуть. Хіба не бачиш, що діється? Не тут, не з нами він тямковитий, а онде, у місті: він уже все розвідав там, тому й смілий такий. Немає в нас сили — укоськати його, нема. А він... що ж, він, звісно, не дурень: зрозумів це. Та тут і розуму великого не треба, щоб це зрозуміти.

— Воно — так,— погодився Прозоровський.— Так-то воно так...

Уранці наступного дня Разін торгував у ногайських татар коней. У торзі брало участь трохи не все разінське військо. Стояв неймовірний гамір. Це теж було свято, таке ж дороге й жадане.

Близько півсотні татар вертілось у колі з кіньми... Козаки штовхали коней кулаками, заглядали їм у зуби, штурхали під черево. Де й справді розумілися на прикметах, а де й удавали, що вельми розуміються.

— Сого? Навісо так? — обурювалися татари. — Кінька мо-ло-дєсь, сого зуби дивися?

— Сого, сого... Оце тобі й сого! Нісого!

— Ая-яй!.. Косак — розуміти треба кінь! Такий кінька — мо-ло-дєсь!

Вивчали копита, очі, вуха коней, груди... Навіть під хвости чогось заглядали. Коні шарахались од людей, од крику.

— Кузьмо, ану скоч на нього: як зразу не переламається, до Царицина можна сміло скакати. Ану, потримай, согокало!

— А спина збита! Воду, чи що, возив на ньому?

— Сого?

— Ось! Як же його під сідло? Спина!..

— Пітниська, пітниська...

— Ну тебе!.. Хитрий Митрій знайшовся, — «пйтниська». Я краще на тобі доїду, без пйтничка. Дурнішого за себе знайшов...

Степан разом з усіма розглядав, мацав, штурхав коней. Поскучали козаки за кіньми. Світлою любов'ю ясніли козацькі очі. У колі були ще й верблуди, але на них ніхто не звертав уваги. Їх брали так: вони теж потрібні — струги везти на Дон. Коні, оце радість довгождана!

— Ану, отого карого!.. Проскачи котрийсь! — гукав Степан. Він просто помолодів з цими кіньми, забув усі тривоги, усякі важкі думки на якийсь час вилетіли з голови. Усі вони тут — учораšní селяни, любов до коня невігубно жила в них глибоко в крові.

Хто молодший, з великою радістю стрибав карому на спину... Розступалися. Хто ближче стояв, шмагав коня канчуком... Той підскакував і ураз брав у мах. Сотні цікавих очей весело й ніжно дивилися услід вершникові.

— Піде, — казав Степан. — Га, діду?

Дід Любим відповідав не одразу, розважливо — тямив у цьому ділі.

— Трохи зад заносить... Бач? Не годиться. — Дід, як усякий знавець і мастак, коли його слова ждуть і в рот заглядають, занадто вередував.

— Годиться, нічого. Ми всі негодящі, а на світі живемо. Нам багато треба. Беремо! — вирішував Степан.

— Бери. Чого ж тоді питати? — ображався дід.

Степан того ранку мав гарний настрій. Усміхався.

— Не ображайся, Любиме. Я знаю, ти тямиш. Тільки — як ти не можеш зрозуміти? — нам багато треба. Усіх треба, скільки є тут. А ці оглядини... я й сам не знаю, навіщо ми їх затіяли. Так уже...

Обступали іншу коняку. І знову весело починали вишукувати в неї всілякі вади, і галасувати, й сперечатися.

— Проведи! Бігом!.. — горланили. — Як?! Діду!..

— Ну, отак моя теща бігала, навіть жвавіше! Ноги ж навиверт. Ех, ноги, ноги ж — навиверт!

— У кого навиверт? У тещі? Та хіба ж у неї навиверт були? Ти що, Любиме?

— Тю, це я з твоєю переплутав! Це ж у твоєї навиверт були, чого це я?.. А в моєї, царство їй небесне, рівні були ніжки...

До Степана підійшов Федір Сукнін, відкликав трохи набік.

— Воєвода пливе, Тимофійовичу. Схоже, до нас.

— До нас?

— Он! Сюди править... А куди ж іще?

— Знайди Мишка Ярославова, — швидко звелів Степан. — Стривай-но! — Він придивлявся до великого струга, що плив від Астрахані. — Таки воєвода. Що там у них скоїлося? Га?

— Дідько їх знає.

— Чи не від царя що?.. Мишка сюди.

Мишко з'явився миттю.

— Написав тайші? — спитав Степан.

— Написав.

— Усе там зазначив?

— Усе, аякже. Як велів, так і написав.

Степан узяв бумагу, а Мишко тим часом привів татарина. Судячи з усього, старшого.

— На, — сказав Степан, передаючи йому аркуш. — Віддаси тайші. В руки! Тільки так: побачиш, що можуть перехопити, — спали або — з'їж. Нікому більше, крім тайші!

— Зрозумів. — Татарин чудово володів російською мовою. — Віддам у руки тайші. А попадуся — з'їм. Я вже з'їдав, нічого.

— Скачи швидко! Постарайся краще не попадатися. За коней ми справно заплатимо, нікого не скривдимо, скажи там.

— Зрозумів, батьку-отамане.

— Від тайші мені відповідь привезеш. Тут не застанеш — ми незабаром підемо, — скачи на Дон. — Степан дістав гаманець, віддав татарині. — Приїдеш, іще дам. Ходімо гостя стрінемо, братці: воєводу.

Отаман з осавулами попрямували до берега, куди вже підпливали астраханці.

— Чого? — не міг зрозуміти Степан, вглядаючись у воєводин струг.— Львов, сам Прозоровський, іще хтось... Чого, га?

— Чи не грамота яка прийшла? — висловив тривожний здогад Мишко Ярославов.— Невже в Москві спохватилися?

— Ми знали б,— сказав Федір.— Іван Красулін прислав би сказати. Ні, так щось... Може, іще поживитися — мало взяли. Коли б щось таке, Іван прислав би сказати.

— Ти гроші передав йому? — спитав Степан.

— Аякже.

— Що він?

— Хто, Іван?

— Ну.

— Радий. Присилатиме нарочного весь час. Каже: серед тих строковиків, яких ждуть, у нього теж є надійні.

— Добре. Чого ж тоді воєвода завітав, овечий хвіст? Клич до мене.

Степан повернув до свого струга, дивуючись і тривожачись. Невже цар спохватився? Спохватився й нову грамоту двинув... Але тоді чому сам сміливець воєвода завітав? Ні, не схоже, щоб від царя щось прийшло. Йому й донести, мабуть, ще не встигли. Ні, щось інше... Що?

— Князька одвезли воєводі? — спитав на ходу осавулів.

— Учора.

— Чого ж він завітав? Не второпаю.

Воєвода завітав з тієї причини, що надто, як йому здавалося, продешевив у дипломатичному торзі в Астрахані. Коли вони потім залишилися самі, так і зрозуміли: обшаврав їх отаман, як малих дітей.

— Здоров, отамане! — бадьоро привітався Прозоровський, заходячи до намету. Цією бадьорістю він усю

дорогу надував себе, як циган худу кобилу. Він побоювався отамана. Побоювався його віроломства. Хай іде на Дон, але хоч не такий сильний іде. Куди ж це годиться — так іти!

— Здорові були, бояри! Сідайте,— запросив Степан, допитливо вдивляючись у гостей: Прозоровського (старшого), Львова, піддячого Алексеєва.

— Яка шуба в тебе, браток! — вигукнув раптом Прозоровський, витріщившись на дорогу соболину шубу, що лежала в кутку намету.— Розкішна шуба. У Персії наче й морозів великих нема — звідки ж така добряча шуба? Напевне, ще на Волзі зняв із когось? Начебто наша шуба...

— З чим завітали, бояри? — жорсткувато спитав Степан.— Чи не хочете сивухи? А то я звелю...

— Ні...— Прозоровський посерйознішав.— Негаразд ми вчора вирішили, отамане. Ти підеш, а государ питає з нас...

— Чого ж вам ще треба? — перебив отаман. Він зрозумів: нічого від царя нема — самі воєводи сучуть йому зашморг якомога тугіший.

— Ясир треба віддати. Гармати всі треба віддати... Товари... ті, що боєм у персів здобули — це ваше, бог з ними, а котрі на Волзі взяли?.. Ті треба віддати, вони награвовані. Треба віддати, отамане. Адже там і цареве добро...

— Усе віддати! — вигукнув Степан.— А мене не треба на додачу?

— А ще: перепишемо всіх твоїх козаків, так буде спокійніше,— непохитно і з силою закінчив Прозоровський.

Степан підхопився, заходив по тісному намету — немовби йому сказали, що його, аби воєводам спокійніше було, хочуть оскопоти. І всіх козаків теж зігнати в гурт і зганьбити розпеченими таврами. Це розлютило отамана, та він ще кріпився.

— Гармати — я сказав: пришлемо. Ясир у нас — на трьох козаків одна душа. Ми віддамо тоді, як шах віддасть наших братів, що в нього в неволі. Товар волзький ми давно поділили — не зібрати. Переписувати нас — що це за чудасія? Ні на Яїку, ні на Дону такого звичаю не водилося. Я такого не знаю. — Степан сів на лежак. — Не водилося такого, звідки ви взяли?

— Не водилося, а тепер поведеться.

— Ходімо зі мною! — раптом різко сказав Степан. Підвівся й стрімко пішов до виходу. — Чого це ми самі гадаємо: поведеться, не поведеться...

— Куди? Ти що? Ей!..

— Спитаємо в козаків: чи дадуть вони себе переписувати?

— Не дурій! — гримнув Прозоровський. Коли він відкидав свою м'ясисту благодущність і сердився, то червонів і бив себе кулаком по коліну. — Чуеш!..

— Негоже, отамане, — втрутився і князь Львов. — До чого це?

Степан уже вийшов із намету, гукнув тим, хто був неподалік:

— Клич усіх сюди! Усіх!

— Ошалів, чорт болотяний, — неголосно сказав Прозоровський. — Не бійтеся — залякати хоче. Ходімо, зараз треба суворіше...

Воевода і піддячий теж вийшли з намету.

Степан стояв біля борту струга; на бояр не оглянувся, чекав козаків. Побоювання воеводині справджувалися. Вся бадьорість, уся удавана простота, навіть поблажливість, усе полетіло під три чорти: цього вовка по загривку не погладиш — ошкірився, так і дивись, ікла вжене.

— Навіщо ж усіх скликаєш? — дедалі більше нервував Прозоровський. — Що ти затіваєш?

— Спитаємо... — стиха, несамовито і обіцяючи сказав отаман. — А то язиками мелемо тут...

— Ми тебе питаємо, а не їх!

— Чого мене питати? Ви мене знаєте... А переписувати їх хочете? Їх і питайте.

— А ти звели. Ти для них господар тут. Вони навіть військовим тебе величають...

— Я для них ніде не господар, а такий самий козак. Військовий я для них — у поході, військовий наш у Черкаському сидить, вам відомо.

Тим часом козаки з торгів повалили всі на отаманів поклик, скупчилися на березі, принишкли.

— Братці! — гукнув Степан.— Тут бояри прийшли — переписувати нас! Кажуть, звичай такий повівся: донських та яїцьких козаків усіх до одного переписувати! Я такого не чув. Вийшли тепер вас запитати: чули ви таке?!

Весь натовп на березі немов зітхнув єдиним вільним зітханням:

— Ні!

— Говори сам,— мовив Степан Прозоровському.— Ну?..

Прозоровський не без почуття відчаю і рішучості виступив наперед:

— Козаки! Не галасуйте! Треба це для того...

— Ні!! — знову могутньо ухнув натовп, не дослухавши навіть, навіщо це треба. Та й справді, ніколи не водилося в козаків такої зловредної вигадки — перепису.

— Та ви не горланьте! Треба це... Ти-хо!!

— Ні!!!

Прозоровський повернувся й пішов у намет, сердитий.

— Блазнюєш, отамане! — суворо сказав він Степанові, який зайшов слідом за ним.— Нема чого тобі з нами зчиняти чвари, пожалкуєш. Та пізно буде. Пізно буде!

— Не лякай, боярине, я й так од страху тремчу весь,— сказав Степан.— Чув: брата мого, Івана, боярин Долгорукий повісив. Тож як згадаю про це та як побачу

боярина якого, так мене всього трясця трясє.— Степан сказав це з такою погрозливою силою, так значуще й неприховано, що мимоволі всі якийсь час мовчали. І Степан мовчав, дивився на першого воеводу.

— До чого це ти? — запитав Прозоровський.— До чого тут брат твій? Він ослухався, за те й постраждав. А ти будь розумніший за нього — не лізь на рожен, а то й тобі не минути лиха.

— Не лякай, ще раз кажу.

— Я не лякаю! Ти сам поміркуй: пошлете ви станицю до царя, а цар питає: «А як тепер? Знову вони за старе?» Гармат не віддали, полону не віддали, людей не розпустили... Як же? Куди ж ви, скаже, дивилися?

— У милостивій царській грамоті не сказано, щоб гармати, полон і манаття гамузом забрати у нас та козаків переписувати й утискувати...

— Коли та грамота писана! Рік тому писана.

— А нам що? Цар же один. Може, другий тепер? Ми давно з дому... Але я чував — той самий, дай боже йому здоров'я.

На березі збуджено гули козаки. Звістка про перепис дуже їх розтривожила; і справді, такого ще не знали на Дону — перепис: серцем відчували тут якусь каверзу, лихий замір проти себе. Хіба заради цього треба було кидати рідні села й бігти на край світу, щоб тут знову несподівано потрапити в кабалу: спершу перепис, потім, дивись, осідлають та й поїдуть. Через те й гули. Цей гул недобре діяв на астраханців: прямо-таки до стіни припирали серед білого дня — і мерзенно, і подітися нікуди.

— Угамуй ти їх! — попросив князь Львов.— Чого розшумілися?

— Вони, не приведи бог, хоч би за шаблі не взялися,— сказав Степан.— Можуть. Тоді й мені не зупинити. Спробуй зупини!..

— Ну, що, будемо телитися? — роздратовано спитав Прозоровський. Він нервував більше за інших. — Як домовимось?

— Кому час наспів — з богом, — миролюбно сказав Степан. — Мені рано телитися: я ще не мукав.

— Ну то замукаєш! — Прозоровський підвівся. — Клятвене слово даю: замукаєш. Коли не хочеш по-доброму...

Степан уп'явся в нього очима... Довго мовчав. Через силу, стиха, мов знехотя, хриплуватим голосом сказав:

— Запам'ятаю, боярине... клятву твою. Не забудь сам. У нас на Дону марно не клянуться, а коли клянуться, то пам'ятають. Один раз отак і я клявся — тепер пам'ятатимемо: ти і я.

Розмова повертала на зле... Та й дуже вже галасували козаки: на нерви діяли. Саме час — піти од гріха.

Воеводи пішли з намету... Прозоровський ішов останній, затримався біля виходу — немов щось пригадав... Став.

— Не люблю йти з важким серцем... Давай-но, отамане, не будемо один на одного зла таїти. Недобре так, не по-християнському. Чого мовчиш?

Степан мовчав. Дивився на воеводу. А тому знову ненароком навернулася на очі шуба. Вона тихо світилася в кутку дорогим тьмяним світлом, м'яким, струменистим.

— Ех, добряча шуба! — сказав він. — Адже проп'єш! Га?

Степан мовчав.

— А шкода... Шкода таку шубу пропивати, добряча шуба. Скільки б ти за неї хотів?

Степан мовчав.

— Добре дам... Все одно вона тобі за так дісталася. Га?

Степан мовчав.

— Даремно визвірився на мене,— сказав Прозоровський і насупився.— Про справи твої в Москву я писатиму. А я можу по-всякому повернути. Отак, отамане... Повинен розуміти.

Степан мовчав.

— Ну, шуба!..— знову мовив воевода, підійшовши й помацавши шубу.— Лагідна шуба... Тільки — один біс — прогуляєш ти її на Дону. Адже прогуляєш?

— Бери собі,— сказав Степан.

Насилу діждався князь цих слів! Його навіть почала трохи сердити чи то отаманова нетямущість, чи то жадібність його — найпевніше, нездогадливість.

— Ну — куди з добром! Тільки я зараз не понесу її, а ввечері пришлю. Ага, так краще — щоб не витріщалися. А то почнуть видивлятися! Гріха потім не обберешся...

— Я сам пришлю.

— Ну от і добре. І добре, Степане...— Воевода навіть розчулився, у нього й з голови вилетіло, що все-таки козаки йдуть — оружні, з припасом, багаті. І ніякої острашки на дорогу він їм не завдав, а вся його тривога — страх перед царем, а страх знімався милостивою царською грамотою. Відверто кажучи, хоч він і лякав учора своїх помічників можливими вихватками козаків, сам цьому не вірив: козаки стомлені, добра в них сила-силенна — пити їм тепер, заливатися. А думка ця: що Степан не просто розбійна душа, що це розумний, сильний, досвідчений вовк,— ця думка влетіла вчора і вчора ж вилетіла,— увечері, коли розбирали вдома дорогі Степанові дарунки. «На якого біса,— думав воевода,— йому тепер чинити розбій, коли цього добра не пропити й за п'ять літ».— Тільки, Степане...— Прозоровський приклав руку до грудей.— Христом-богом благаю тебе: не давай козакам до міста заходити. Вони всіх людей у мене збаламутять. Адже вони оце зараз

поприсмокчуються до питва, розохотяться, а підете ви — вони дістануть облизня. А чоловік з похмілля, сам знаєш, ні робітник, ні служака. Та ще злющі поробляться, як собаки, не поладнаєш із ними.

— Не турбуйся, боярине. Іди спокійно.

Прозоровський пішов.

Залишившись на самоті, Степан почав ходити по намету. Думав. Коли він дуже про щось думав, то ходив з кутка в куток, примовляючи: «Мгм, мгм».

— Буде тобі шуба, боярине,— сказав він. І став.— Буде тобі шуба... свинюко ненажерлива.

Надвечір того ж дня, десь годині о п'ятій, в астраханському посаді з'явилася дивна процесія. Сотні три козаків, трохи напідпитку, прямували до Кремля; попереду на високому хресті несли дорогу шубу Разіна, яку виканючив воевода. На чолі процесії йшов гнучкий чоловік з великим качиним носом і сумними очима й заводив пронизливим тонким голосом:

У ворот трава росла,
У ворот шелковая!

Триста чоловік дружно гаркнули:

То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Поки йшов «голуб», гнучкий чоловік попереду перекинувся кілька разів через себе й пустився в танок. І знову тонко заспівав:

Кто ту травушку топтал,
Кто топтал шелковую?

І знову разом гукнуло триста:

То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Худий чоловічок ще перекинувся, потанцював і вів далі:

Воеводушка топтал,
Свет Иван Семенович!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

У вечірньому застиглому повітрі вільно і якомсь дикувато лунала чудернацька, превесела пісня. Астраханський люд знову висипав із будинків на вулиці. Вітали донців, тільки нічого не могли збагнути з цією шубою.

Разін ішов у перших рядах козаків, співав разом з усіма. Намагався якомога голосніше... І всі співали голосно, нестямно.

Он искал перепелов,
Молодых утятюшек!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Посадські потяглися слідом за козаками: хто, сподіваючись великого бешкету, а хто — пиятики.

А нашел он нашу шубу!
Шубу нашу, шубыньку!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Гнучкий чоловічок, потанцювавши, вів оповідь далі:

Перепелку на тарелку,
Шубыньку на рученьку!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Обличчя у козаків урочисті, серйозні. І Разін теж цілком ширий і серйозний.

Шуба велично пливе над натовпом.

Шубыньку на рученьку,
Душечку, на правую!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Кілька козаків одстали, пояснюють посадським:

— Шуба батька Степана Тимофійовича заміж виходить. За воеводу. Вельми вже до душі припала вона йому... У ноги падав — випрошував. Ну, батько віддає. Він добрий...

— Не побивайтеся: в надійних руках буде,— розуміли посадські.

— Та ми не побиваємося! Але провести треба, як годиться, по-доброму, щоб їм жити-поживати з воеводою в згоді, щоб зігрівала вона воеводу, коли той змерзне.

Полежи-ка, шубынька,
У дружка у милого!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!
У сердца ретивого,
У Ивана Семеныча!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Юрба іде не поспішаючи; шубу навмисне трохи по-
годували, щоб вона «ворушила руками».

Ты лежишь, как душечка,
Все лежишь, как кунычка!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!
Друг ты моя, шубынька,
Радость моя, шубынька!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!
Ты меня состарила,
Без ума оставила!

Тут особливо голосно, «з виразом» гримнули:

То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!
Без ума, без разума,
Без великой памяти!
То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

Посадські дивувалися: так доладно, дружно виходило в козаків — і все про шубу, про шубоньку, та про їхнього воєводу, Івана Семеновича. Не чули раніше такої пісні. Не знали вони, що Степан незадовго перед цим вимучив козаків: ходили туди-сюди берегом Болди, розучували «голуба», зіспівувалися. Слова їм дав скоморох Сьомко, переінакшивши, мабуть, якусь нетутешню пісню. Оцей Сьомко і йшов тепер попереду, і заспівував, і пританцьовував. Спритник із нього був неабиякий.

— І-е-ех!.. — загорлав наслідок Сьомко, дуже витягнувши жилаву шию. — Усі разом:

То-то, голубь, голубь, голубь!
То-то, сизый голубок!

У покоях воєводи сиділи: сам воєвода, його дружина, княгиня Парасковія Федорівна, діти, старший, Борис, шістнадцятилітній, і менший, теж Борис, восьмилітній, брат воєводи Михайло Семенович. Слухали з великим невдоволенням.

Ярига, ротатий, витрішкуватий, розказував:

— Один попереду йде — заспівувач, а їх, мабуть, з півтисячі — позаду горляють «голуба».

— Тьху! — Іван Семенович заходив роздратовано по світлиці. — От соромітники! Ну, чи не гади потайні!..

— А ти вже позаздрився на шубу! — докірливо мовила Парасковія Федорівна. — На біса вона тобі?..

— Хіба я думав, що вони таку свистопляску зчинять?! Лиходії трикляті. Ну, чи не гади!..

— А хто це в них такий голосистий — заспівує? — спитав Михайло Семенович.

Ярига знав і це:

— Скоморох. Цими днями зверху звідкись прийшли. Троє: татарчук, старий і цей. На голові танцює, на пузі...

— Ти приміть його,— звелів Михайло.— Як підуть козаки, він у мене потанцює.

— Я так метикую: вони з ними підуть,— відповів всюдисущий ярига.— Приголубили їх козаки... З ними потьопають...

— Значить, тепер візьмемо,— сказав Михайло Семенович.— Покажи його, коли сюди прийдуть.

— Покажу. Я його пику примітив.

— Сам їхній теж там? — спитав воевода, скривившись, як од зубного болю.— Стенька?

— Стенька? Там. Разом з усіма горлає, щирує.

— Сид і сором! — зітхнула Парасковія Федорівна.— Люди зубоскалити почнуть. Зовсім уже околів ти без тої шуби! Тепер очей не показуй...

— Ану, йди звідси, матінко! — гримнув воевода сердито.— Не твоє це бабське діло. Іди до митрополита, і дітей туди ж візьми. Ідять.

Парасковія Федорівна пішла разом з дітьми.

— Ох, поганець! — сердився воевода.— Що вчинив, харцизяка!.. Прямо голову стяв. Ну, я з тобою побалакаю, жеребець. Ти диви, що вигадав!.. І не подумав би.

У світлицю зазирнула вусата голова:

— Козаки!

Брати Прозоровські та кілька приказних вийшли на ганок, приготувалися зустріти гостей суворо.

Козаки мовчки йшли подвір'ям Кремля. Угледівши воеводу, зупинилися. Стир і дід Любим, в оточенні шести козаків із шаблями наголо, винесли на руках дорогу шубу.

— Отаман наш Степан Тимофійович дарує тобі, боярине, шубу зі свого плеча.— Поклали шубу на поручні ганку.— На.

— Геть!!! — закричав воевода і затупотів ногами.— Геть!.. Лиходії, харцизяки! Де перший ваш лиходій

і харцизяка?! Він з вами?! Чого він ховається, коли такий смільчак? Чого ж він такий?!

— Який? — спитав Стир.— Ти про кого, батечку?

— Кого ви отаманом звете?!

— Степана Тимофійовича... Кого ж нам іще отаманом звати? Степана Тимофійовича.

Степан спостерігав за всім із натовпу, щулив сердиті, мстиві очі. Якби була тепер з ним сила велика й готова та сколотилась війна неприхована, він заткнув би воєводи крикливого рота, запечатав би навіки.

— Він більше не отаман вам! — репетував воєвода.— Поганець він, розбійник!.. Він склав свою владу! Бунчук його — ось він! — Воєвода показав усім бунчук Рازیна.— Який він вам отаман?! Розходьтєся по домівках, не гнівайте більше великого государя, коли він вас помилував. Не слухайтєся більше Стєньки! Він — диявол! Він сам згине і вас усіх занастить!..

Степан уважно слухав, зціпивши зуби, дивився вниз, у землю. Злегка кивав головою.

— Замукав? — мовив стиха сам до себе.— Зажди, білугою закричиш, сучий сину.

— Ходімо звідси,— торкнув його Іван Черноярєць.— Він тут верзе казна-що... А ці слухають. Ходімо.

— Почекай, дай наслухаюсь донєсхочу. Може, коли згадати доведеться. Ти запам'ятовуй теж. Бач, якої співає!..

— Цар-государ милостивий, але і в нього терпець увірветься, не доводьтє до цього! — говорив голосно воєвода.— Гірше буде! Не гнівайте царя-батєчка і бога всевишнього, не слухайтєся більше отамана: пропадетє з ним! Він сам собі погібєлі шукає і вас за собою тягне! Чому він збрїє не віддає?! Що затїває?!

— Ходімо,— сказав Степан.— Виводь їх, а то справді...

Козаки вийшли з Кремля. Шубу лишили воєводі.

За ворітьми, у натовпі, до скомороха Сьомка присидівся ярига. Заговорив з усмішечкою, захоплено:

— Це ти на голові танцюєш?

— Я. Я ще й на пузі вмюю,— похвалився Сьомко.

— Ходімо зі мною?.. Челяді кортить глянути.

Сьомко завагався, подумав...

— Грошей дадуть,— заквапив ярига.— Чого? Ну?..

— Нас троє...— Сьомкові не хотілося й від козаків відставати, і охота було показати своє мистецтво, де просять.

— Клич і їх. Де вони?

Сьомко гукнув старого з бандурою й татарчука, низенького, проворного, кмітливого хлопчину. Утрюх вони й ходили по містах і селах російських. Більше — по містах. І разом же й тікали, і ховалися, коли проганяли геть.

— Ходімо! — квапив ярига.— Нагодують, грошей дадуть...

Скоморохи з яригою вибралися з натовпу козаків, пішли вздовж стіни до других воріт. Ніхто з козаків не звернув на них уваги.

— А я раз бачив вас, трохи не одурів від сміху. Прийшов, розказав нашим, вони загаласували всі в один голос: «Теж хочемо!» — Ярига все усміхався й зазиравав у вічі Сьомкові.— Я кажу: «Грошей дасте? Вони за гроші танцюють». Вони всі в один голос: «Дамо!»

— Дівки є? — спитав Сьомко.

— Дівки? — здивувався ярига; він аж ніяк не сподівався від хирлявого, доброго Сьомка такого запитання.— А навіщо тобі?

— Дівки сміятися люблять.

— Є, є! Повно. Зараз посміємося!..

За козаками на посаді ув'язалися посадські, стрільці, моторні молодички... Козаки лагідно щупали астраханок, ті верещали, били козаків по руках, сміялися:

сподівалися на гульню й подарунки. Козаки обіцяли і те, й друге... І третє обіцяли.

І як прийшли до стружків, тут і все: торгівля розгорнулася, чашники тут як тут, свято знову готове розкинутися, море людське заколивалася, заходило хвилями...

Степан дивився збоку на знайому картину... Пожував вус: картина явно не припала йому до душі. Звелів осавулам сісти на коней і поскакав з ними сухопуттям до Болди, в табір.

А козаки підсаджували молодичок на струги. На струги ж закочували барила з питвом, заносили хліб, солонину в козубах, низки копченої, в'яленої риби... Кого не гризуть завтрашні турботи, той сьогодні живе через край. А тут ще така рідкісна, дорога радість — жінки. Тут уже — кривись, отамане, не кривись — не твоє діло. Та й не помітили, що він кривиться, — не туди дивився.

9

Степан підганяв події.

Прискакавши з Астрахані в табір, він не відпустив осавулів. Зібрав їх коло себе, почав розпитувати й розпоряджатися.

— Скільки коней закупили, Іване? — до Черноярця. Питав швидко й швидко ж велів відповідати. Осавули знали цю його звичку.

— Сто двадцять. А збуї на півсотні.

— Закупити! Якого дідька ждеш? Пошли за Волгу.

— Вони пообіцяли самі...

— Ніколи ждати! Сонце зійде, роса очі виїсть. Пошли п'ять стружків. І хай не скупляться. Федоре, в Царицин хто поїхав? Послав?

— Минько Запорожець, — відгукнувся Федір Сукнін.

— Велів передки закупити?

— Велів.

— На Дон пішли? — знову до Чорноярця.

— Пішли. Чувати, Васько Ус збирався до нас, Альошка Протокін...

— Послати до Васька, до Альошки. Давно ж велів! Чого ждете?

— А в Москву посилатимемо? — спитав Іван Чорноярць.

— Пошлемо, — сказав Степан. — Із Царицина. Ось іще: у воронежців закупимо лісу, сплавимо плотами... Теж послати. Федоре, сам поїдеш. Бери півсотні, які вміють сокиру в руках тримати, і тільки почне світати, катай. Скажи воронежцям: їхню частку — за свинець і за порох — веземо. Зв'яжіть плотів з десять — і вниз. Там, навпроти гирла Кагальника, між Ведерниківською й Кагальницькою, острівцець є — Прірва. Там стоятимемо. Поробить засіки, землянки — скільки встигнете. Якщо хтось із козаків піде додому хоч на день, хоч на два — ти, Іване... усі ви головами накладете. Ми не зимівні козаки, а військо. Сам одпускатиму на побивку — за порукою. Іване... — Степан прямо подивився на Чорноярця. — Де Фрол?

Іван одвів очі вбік.

— А я звідки знаю! Що я, бігаю за ним?

— Де Фрол? — удруге запитав Степан. — Куди ви його сховали? Чого в очі не дивишся?

Іван затявся:

— Не знаю, де він. Ніхто його не ховав...

Якусь мить усі мовчали.

— Не займу я його, — стиха сказав Степан. — Хай вилазить. — І підвищив голос: — Діло робити чи по куцах ховатися? Знайшли час!..

— Батьку, хлопець до тебе, — мовив козак, підійшовши.

— Який хлопець?

— Троє скоморохів допіру було... коли шубу проводжали...

— Ну?

— Один, малий, прибіг щойно з Астрахані: заманили їх воєводині яриги — мстять за шубу. А цей вивернувся якось...

— Поклич.

Татарчук плакав, витираючи брудним маленьким кулаком очі. Розповів:

— Сьомка й дідуся... канчучишем... Ми думали: за-танцюємо їм, грошей дадуть... Сьомко спокусився — дівчат дуже любить. Скільки вже разів, дурня, били!.. Порятуй їх, батьку-отамане! А то їх зовсім заб'ють там. Порятуй, батьку, ради Христа істинного...

— Не реви, — сказав Степан. — Поклич Фрола, Іване. Скажи, що гірше буде, коли зараз не вилізе. Не плач, синку, поможемо. Давай Фрола!

Іван відійшов до дальніх кущів, голосно покликав:

— Фроле!

Фрол відгукнувся, але поки що не виліз. Вони стали перемовлятися з Іваном. Іван, як видно, умовляв його вилізти. Фрол вагався...

— Били? — спитав Степан татарчука.

— Канчуком. Дідусеві бороду палили... Сьомка вогнем теж катують. Батьку-отамане, поможи їм... рідненький...

— За шубу? Так і кажуть — за шубу?

— За шубу. Сьомкові нахвалялися язика відрізати...

— А ти ж як утік?

— Вони мені разів зо два по потилиці дали й забули. Сьомка дуже катують... Батечку, ради Христа істинного...

— Ви звідки? — Видно, як з усіх сил кріпився Степан, щоб самому не закричати од жалю й гніву.

— Тепер — з Казані. А були — скрізь. У Москві були...

Фрол виліз нарешті з кущів... Підійшли. Фрол зупинився за кілька кроків од Степана — про всяк випадок.

— Загостювався ти там,— мовив Степан.— Сподобалося?

— Просто рай! — у тон йому відповів Фрол.— Іще гостював би, та заїла триклята мошка — життя від неї нема, від...

— Відпочив?

— Відпочив.

— Тепер так: бери з двадцять козаків і їдьте в Астрахань. Ось малий покаже — куди. Там пси боярські людей гризуть. Одбийте.— Степан підштовхнув татарчука до Фрола.

— Як? Боєм прямо? — здивувався Фрол.

— Як хочеш. Хочеш прямо, хочеш криво. Щоб скомо-рохи тут були!.. Чув?!

— Батьку, дай я з ними поїду,— попросився Іван Чорноярець.— Я більше там знаю...

— Ти тут потрібен. З богом, Фроле. Спробуй не привези скомоорохів — знову в кущі побіжиш.— Степан одвернувся.

Фрол пішов одбирати козаків із собою.

— Федоре, поїдеш до воронежців не раніше, ніж приїдемо в Царицин.— Степан помовчав: чи все сказав, що хотів, чи не забув чого... Та видно було — інше вже цілковито заволоділо ним.— Сучий ублюдок!..— вирвалося раптом у нього. Він підхопився.— Людей катувати?! Швидше!.. Фроле! Де він?..

Фролів загін був уже на конях.

— Фроле!.. Рубай їх там, у гробину їх! — гукав отаман.— Криши підряд!..— Його почало тіпати.— Лизоблюди, тварюки погані! Невинних людей?!

З ним бувало: пекуче почуття ненависті враз налягало, на очах закипали сльози; він безладно вигукував прокляття, рвав одяг. Не тямлячи себе в такі хвилини, сам себе боявся. Звичайно зразу куди-небудь ішов.

— Ріж їм жили, Фроле, ціди кров погану!.. Змітай з лиця землі! Хіба то люди?! — Степан зірвав шапку, кинув, замотав головою, поник. Усі, хто стояв поряд з ним, мовчали. — Хто розплодив таку мерзоту? Собаки!.. Рубай, Фроле!.. Життя не давай... — неголосно, з хрипом проказав ще отаман і зовсім похилив голову, більше не міг навіть говорити.

— Він поїхав, батьку, — сказав Іван Чорноярець. — Зараз там будуть, не край серце.

Степан повернувся — і швидким кроком пішов геть. Усі довго й тяжко мовчали.

— А це ж хворість у нього, — зітхнув літній козак. — Бач, усього вивертає. Ще трохи — і припадок ударить. Мого кума — так само: як почне тіпати...

— Він після Івана так, після брата, — сказав Стир. — Раніше з ним не було. А після Івана ослаб: дуже побивався. Хворість не хворість, а серце надірване...

— Ніяка не хворість, — засперечалися із старими. — З горя такого не буває... Горе минає.

— А від чого ж він так?

— Жалісливий.

— Ну, від жалощів теж не хворіють. І мені жалко, але ж я не реву.

— Та що ти!.. Від жалощів якраз і хворіють. У тебе таке серце, а в іншого... В іншого — болить. У мене он Микишко, син, — згадав Стир, — коли помер? — років із двадцять. А я все уві сні бачу. Прокинусь — аж у грудях затерпне від горя, наче вчора його поховав. Ось тобі й минає — не минає. А він брата теж он як любив... Та на очах задушили — яке тут серце треба мати — камінь? Він і надірвав його.

— А ти був у тому поході? Бачив?

— Бачив.— Стир помовчав... і ще раз мовив: — Бачив. Не доведи господи бачити таке: найдобріших, голову саму...

— А ви чого дивилися?

— А що ти вдієш? Оточили з усіх боків — що вдієш? Рипнись — перебили б усіх, і край.

— Діду, скажи,— почав про свій здогад один козак середнього віку,— ти батька краще знаєш: чи нічого він не затіває... такого?..

— Якого? — озлився Стир.

— Ну... на бояр, мо', рушити?.. Навіщо він, справді, силу збирає? На якого біса вона йому?

— Це ти сам у нього спитай, він про таке зі мною не радиться. Нікуди він не збирається рушати... Звідки ти взяв?

— Але ж силу збирає...

— Сила завжди потрібна. Кому вона вадила, сила?

— Ну, не таку ж... Чув, по домівках — за порукою тільки? Це вже — військо прямо.

Ларко Тимофеев, що був тут, зіщулив в усміщці дівчачі очі.

— Ну, а коли доведеться на бояр стрепенутися?.. — спитав він.— Як ви тоді?

Запитання трохи приголомшило козаків. Так прямо ще не запитували.

— На бояр?.. То це ж — і на царя?

— Ну — на царя... — Сині очі жорстокого осавула так і світилися насмішкуватим, небезпечним блиском.— Чим він гірший за інших?

— Та він не гірший... — тверезо заговорив Стир.— Нам би не сплохувати: у нас сила, а в нього — втричі сили.

— Наша сила ще не вся тут,— гнув своєї Ларко.— Вона вся на Дону. Туди нині з Русі нащугало тьма

люду — голод там... Ось де сила! А куди її? Марно, чи що, їй пропадати? Оружжячко з нами...

— Ні, Лазарю, не діло кажеш.— Стир рішуче похитав головою.— Це не діло, хлопче. Коли вже сили дівати нікуди, он — Азов на те... Чого ж ми на своїх попремо?

Ларкові очі втратили задьористість і веселість... Він помовчав і сказав незрозуміло:

— Своїх знайшов... Братів знайшов. Он вони, свої, що витворяють: вогнем палять, свої.

Усі промовчали на це.

Іван з Федором знайшли отамана в шелюзі, біля води.

Степан лежав у траві долілиць. Довго лежав так. Сів... Поряд — Іван і Федір. Він не чув, як вони підійшли.

Вигляд у Степана змучений, стомлений.

— Принеси вина, Федоре,— попросив неголосно.

Федір пішов.

— Як перевернуло тебе!..— мовив Іван, сідаючи поруч.— Навіщо ти так? Отак — серце розірветься коли-небудь, і все.

— Руки-ноги мов не мої, наче жорно підняв...— стиха мовив Степан.— Аж усередині труситься все.

— Я й кажу: надірвешся колись. Навіщо ти так?

— Не знаю, як тобі... Людей, котрих на Русі катують,— ніби в мене на очах катують,— з глибокою і несподіваною відвертістю сказав Степан.— Не можу! Прямо як розпечене залізо осюди вганяють.— Показав під серце.— Та хто ж катує!.. Тварюка, об яку шаблю шкода поганити. Невинних людей!.. Ну за що вони їх? І знайшли кого — калік недолугих...

— Годі, тримайся. Зараз Фрол привезе їх. Голову розіб'є, а привезе: йому тепер за всяку ціну провину треба спокутувати.

Федір приніс вина у великій чарі. Степан приклався, довго й жадібно пив, розливаючи на коліна. Відірвався, зітхнув... Подав чару Іванові:

— На.

Іван теж приклався. Відірвав, глянув на Федора...

— Пий, я там трошки хильнув,— мовив той.

— Сьогодні у великий загул не пускайте,— сказав Степан.— Ще не знаємо, що там Фрол накоїть. Треба збиратися і йти: більше ждати нічого.— Він схилив голову, помовчав і ще раз проказав стиха, зміцнілим голосом: — Нічого більше ждати, хлопці.

Фрол увірвався в нижній ярус наріжної, Кримської вежі, коли там уже нікого з катів не було. На долівці лежали замордовані скоморохи. Сьомко був непритомний, старий ще ворушився й тихо стогнав.

Надвірну варту — двох стрільців — козакі вштовхнули з собою у вежу й веліли їм не ворушитися.

— Живі чи ні? — запитав Фрол, нахилившись над старим.

— Живі-то живі,— прошепотів старий.— Нікудишні тільки... Понівечили.

Фрол нахилився ще ближче, придивився до бідолашного старого.

— Як вони вас!.. Ненько рідна!

— Сьомкові язика зовсім одрізали...

— Та ти що! — вражено вигукнув Фрол. Підійшов до Сьомка, розціпив йому закривавленого рота.— Справді. Ну, навтішалися вони тут!..

У двері знадвору зазирнув козак:

— Побачили! Біжать сюди від приказів. Хутчіше!..

— Беріть обох. Мерщій! — Фрол швидко підійшов до стрільців: — Ви що ж це? Гади ви повзучі, з живих людей отак знущатися...

— А що? Ми не били. Ми наглядали тільки... Та потримали, коли язика...

Фрол затопив стрільцеві в пику. Той одлетів у куток, ударився головою й поник.

— Щоб не наглядав, курва така!..

Другий стрілець кинувся був до виходу, але його звідти легко відкинув кремезний Кіндрат.

Трое козаків вибігли з вежі, скочили на коней. Всього їх тут було п'ятеро; решта чекали за стіною Кремля, ззовні.

Скоморохи були вже на сідлах у козаків. При світлі на них зовсім страшно було дивитися: понівечили їх жахливо, жорстоко. Навіть у бувалих козаків серця стислись од болю.

Від приказних будівель, під ухил до вежі, бігли люди. Передніх було легко пізнати: стрільці з рушницями. І бігло їх багато, із п'ятнадцятеро.

Кіндрат, вискочивши з вежі, глянув на стрільців, потім на Фрола... Стурбувався, але до коня не поспішав.

— Фроле, встигну... Дай?

Фрол якусь мить вагався... Кивнув згідливо:

— Миттю! По рази охрести, вистачить.

Кіндрат бігом повернувся до вежі; одразу звідти долинули несамовиті крики і два-три м'яких удари шаблею. Крики урвалися майже одночасно.

Тим часом стрільці були зовсім близько. Деякі спинилися, прицілюючись з рушниць.

— Кіндрате! — голосно покликав Фрол.

Козаки оголили шаблі, торкнули коней, щоб не стояти на місці під кулями. Кіндрата все ще не було.

Пролунали два постріли. Потім третій...

Кіндрат вискочив з вежі, засовуючи на бігу в кишеню якись дрібні речі.

— Чого ти там? — засичав Фрол. — Здох, чи що?!

— Пошарив по кишенях у них...— Кіндрат ніяк не міг потрапити ногою в стремено: татарська лошичка, не привчена до пострілів, злякалася. Дико косувала оком і відскакувала вбік.

— Тр!.. Той!..— гудів Кіндрат, стрибаючи на одній нозі.— Чого ти, дурненька, злякалася?..

Ще троє стрільців зупинилися, припали на коліно... Козаки завертілися на одному місці, смикаючи повіддя. Коні похропували, перебирали ногами, норовили стати дибки.

— Стрибай! — загорлав Фрол.— Твою мати!..

Кіндрат упав черевом у сідло... Підстьобнули коней... Ще три постріли прогрімili майже одночасно. Під одним з козаків кінь стрибнув убік і став падати. Козак покинув його і скочив на ходу до Фрола, який для того трохи притримав свого коня.

Вимчали через Микільські ворота... І весь Фролів загін на всьому скаку зник у вуличці, що вела від Кремля навкіс до Волги. Лишився в повітрі тільки легкий слід куряви, та якийсь час чути було дрібний стрімкий біг коней.

Стрільців було душ вісім. Серед перших підбіг до вежі Іван Красулін, стрілецький голова. Увійшов у вежу...

Якийсь час його не було. Потім він вийшов. Пригнічено мовчав. З силою потер долонею лоба.

Підбігли інші... З вигляду Красуліна збагнули, що тут скоїлося.

— Козаки?

— Мабуть... Хто ж ще?

— Вони, більше нікому. Раз скоморохів узяли, то вони. Не татарва ж... Козачих рук діло:

— Ось що,— почав Красулін,— скоморохів узяли — цього не приховаєш тепер, а от вартових порубали — це треба замести якось. Треба щось придумати.

— Порубали?! — запитували ті, що надходили.

— Он лежать... За скоморохів можна перетерпіти, а за цих — не доведи господи: усім дістанеться. Коли котрийсь із вас потай донесе, і тому не минути лиха: я всіх тут знаю.

— Зовсім порубали? — Двоє увійшли у вежу... Одрразу ж вийшли.— Еге... Навпіл розвернули.

— Що ж його робити? — вголос розмірковував Іван.— Нас самих порубають... Ще й умисел потайний присобачать: зумисне, мовляв, попустили. І так воевода визвірився допіру: «З розбійниками гуляєте!»

— У воду... Що тут іще придумаєш? Пішли, та й край. З козаками пішли, мовляв. Хто перевірить?

— Звісно, їм тепер — де не бути... Тут не гріх і про себе подумати. Бач, як швидко впоралися!

— Ну то як? Усі так думаєте? — спитав Красулін.

— У воду — і якомога далі,— погодилися всі.

З астраханського боку Болди почувся кінський тупіт, гомін. Свиснули.

На цьому боці від вогнищ відокремилосся кілька постатей; пішли до води. Було вже зовсім темно.

— Ти, Фроле?! — запитав звідси голос Івана Чорноярця.

— Ми! — відгукнувся Фрол.— Переправляйте!

Два стружки відпливли од берега.

На тому боці заводили коней у воду, пускали уплав самих. Форкання коней, плескіт води, людські голоси віддунювали нічною річкою. Ночі стояли тихі.

Стружки ткнулися в берег... Фрол стрибнув у передній.

— Ну як? — спитав його Чорноярць.— Привіз?

— Веземо... Старий помер у дорозі. А молодому язика відрізали. Ще живий, але слабий дуже.

— Ех!.. Устигли.— Іван скрушно прицмокнув.

— Куди старого? — спитали осавулів з берега.

— Занось! — звелів Іван. — Завтра поховаємо. От тварюки, так тварюки!.. І за що уколошкали? Ні за що.

Занесли на струг тіло старого, а також напівживого Сьомка, попливли.

— Іти звідси треба, — сказав Фрол. — Ми там двох стрільців порубали... Сполошитися можуть.

— Яких стрільців? Варту?

— Ну.

— Про старого та про язик — не треба, помовчте, — порадив Іван. — А то його знову корчило допіру. Нехай хоч відійде. А як із стрільцями вийшло?

— Так... вийшло: не стрималися. Кіндрат он розпанахав. То не казати, говориш? Про старого?..

— Не треба.

— А як питає?

— Привезли, мовляв... Дуже, мовляв, побиті — хай віддыхаються трохи. Потім уже скажемо. Сам скажу.

— Треба йти звідси, Іване. Якого біса ждати? Поки в них терпець урветься? Діждемося...

— З кіньми він затіяв... Пообіцяли татари ще пригнати.

— Та ми їх і на Царицині приторгуємо, у едисанів! А ні, то на Дон приженуть.

— Ось розмовлятимеш зараз із ним, скажи так. Треба, звичайно, йти звідси.

10

Дні стояли погожі. Величезне сонце викочувалося з-за заволзького степу... І земля, і вода, все спалахувало тихим, веселим вогнем. Могутня Волга курилася туманами. Острови були ще сповнені життя. Зелена ве тягуче тепло прозорою тінню стікало з крутих берегів на воду;

плюскотіли задумливо хвилі. Але вже — там і тут — у зелену тріумфуючу музику літа криком вривалися жовті сухотні плями осені. Усе вмирає на цій землі...

Разінська флотилія йшла під вітрилами й на веслах угору по Волзі. Високим правим берегом, чітко вимальовуючись на небі, то ступою, то неквапливою рисою рухалася кіннота на півтори сотні коней. Там був Іван Черноярць.

Степан був на передньому струзі. Лежав на спині із заплющеними очима. Збоку — чи то дрімав, чи то думав. Дрімив і думав. Насолоджувався супокоем, який дарувала Волга. Він стомився за останні дні: багато непокоївся, злився, поспішав. Тепер поспішати нікуди. Тепер — зосередити думки. Треба думати ясно, твердо — не буде марних слів. Від марних слів — своїх і чужих — отамана нудило. Півдня потім хворів, коли доводилося десь багато і без пуття говорити. Особливо ж погано він себе почував, коли говорив, і сам з огидою визнавав, що верзе казна-що, і лютував, що говорити — треба: ждуть. І ждуть вимогливо. Це як прокляття, коли завжди, вічно ждуть. У Фарабаті, в персів, домовилися між собою розпотрошити місто: спочатку козаки почнуть торгувати з персами, потім, у слушний момент, Степан поверне на голові шапку¹... Торгівля йшла, козаки позирали на отамана... Слушний момент давно настав — перси заспокоїлися, перестали боятися. Степан зволікав. Він до болю не хотів різанини, знав, що вони потім самі здригнуться від пролитої крові... Аде ждали, що він поверне шапку. Він повернув.

Завжди, все життя від нього ждали. Ще хлопці Зимовейської станиці ждали від малого Стеньки Разі, що він

¹ Натякається на трагічні події під час перського походу 1668 р. В Решті Разін вів переговори з шахом, тим часом жителі міста підступно напали на козаків і вбили 400 душ. Свій похід з Решта на Фарабат разінці розцінювали як помсту.

зметикуює і наведе їх на яку-небудь шкоду; від мудрого козака Степана Разіна ждали, що він та інші послі уламають примхливого тайшу Мончака, і калмики допоможуть донцям трясонати Малий Ногай, ждали, що він, удачливий, прорветься з ватагою в Азовське море, і вони добудуть «сіряки» в турків, як пізніше успішно добули їх у персів. І коли сподіване не збувалося, Степан страждав, мучився, ладен був ліпше прийняти люту смерть, аніж іще коли-небудь примусити марно ждати. Ждала й Олена, тепер його дружина: болісно ждали її очі, звернені на молодого козака Степана Разіна, коли козаки приїхали в Малий Ногай під виглядом купців, а насправді — розвідати про настрій татар перед походом. Там, у татар, знемагала вродлива Олена, бранка-росіянка із смаглявим дитям на руках. У поході на татар — це вже згодом — Степанові вдалося скинути Олену з дитиною у сідло. Пізніше вона стала його дружиною, тому що дуже ждала цього. Для себе Степан ждав спокою коли-небудь. Не тепер. Тепер, коли він у славі, в силі й незмірно багатий, від нього знову ждали — він бачив, розумів — ждуть. Ждуть такі, як Ларко Тимофеев, Федір Сукнін... Навіть сумирний Іван Черноярець і той жде. Не житимуть вони просто так, не зможуть. Та й сам Степан, обманював він себе з отим жаданим спокоєм. Він і хотів спокою, але й сам теж не зміг би прожити, не тривожачись раз у раз, не напружуючи розуму й волі, не звідуючи радощів і жаху небезпечних наскоків... Він навіть не знав — як це так жити без цього? Чи можливо? Але думку про спокій, який коли-небудь у нього буде, він потаємно плекав і носив у душі — від цього було хороше: було що жадати надалі. Іноді він так міркував: порубають де-небудь у бою не до смерті, можна сидіти калікою на бережку, стругати човники... І сам же ловив себе: адже ніколи такого не буде: порубають, то зовсім. Ще він знав, що до старості йому все-таки не дожити,

на бережку не сидіти. Про що думав отаман? Останнім часом — особливо як повертався з Персії, з моря, — невідступно ятрила його одна думка: чи не почати велику війну з боярами. Думку цю засадив йому Серьога Кривий. Одного разу, дивлячись Степанові у вічі, Серьога сказав: «Разок трусонуті їх, проорати межу, і щоб вони її вік знали: щоб жодна гадина цієї межі не переступала». Степан нічого не сказав тоді, пильно подивився на Серьогу... Його вразила ця думка, проста й вірна. Серьоги немає... Але він стоїть перед очима: дивиться прямо, як він умів дивитися, і промовляє ці слова. І відтоді вона вже не відпускала Степана, ця думка, вона жила в ньому, непокоїла. З різних боків брався за неї отаман... Підносився духом, то ладен був хоч тепер заварити кашу, то страхався. Сергієві слова впали на болюче місце; Степан, як почув їх, здивувався: чому він сам не додумався до цього! Адже це так просто, і це — правильно; разок трусонуті, втовкмачити всім: був вольний Дон, є вольний Дон і буде вольний — довіку. Щоб навіть сама думка — якимось потіснити козаків, — щоб сама ця думка всім здавалася безглуздою. І чим більше переймався Степан цією думкою, тим більше й більше охоплювало його то сум'яття, то нетерпіння, нетерпіння до болю, до муки. Раптом йому здавалося, що він уже пропустив нагоду, коли треба було почати... В Астрахані цього разу здалося, що — пора, треба негайно відкриватися... Душа ходором ходила, розум туманів... Боявся, що пропустив, безнадійно, згубно пропустив нагоду: є оружжя, люди відпочили, стрільці розкарячилися між властями й багатими, сильними козаками: бери Астрахань! Бери й рушай угору по Волзі! Але твердою нічною думою зупинив себе, нікому не проговорився, як близько він був од великого, небезпечного заміру. Натяками запитував декого, гру із Стирем вигидав, заглядав у душі близьких... Збагнув: ні, рано.

Це ще не сила, яка в нього, сила — на Дону, це правда, голод зігнав туди великі товпища, то сила. Він знав, що Корній Яковлев, військовий отаман, і верхівка з ним тяготяться втікачами, ладні забути священний заповіт — з Дону видачі нема,— ладні вже й видавати, щоб не годувати зайвих і не гнівити бояр. І нехай, і добре: нехай і далі, і більше показують себе з цього боку, нехай усі козаки зрозуміють це, тим швидше прийде до них ця думка — про війну. Що війні бути, в цьому Степан тепер не сумнівався. Сумнівався і мучився — як почати. Ні з того ні з сього теж не почнеш. Треба щоб і всі теж не сумнівалися. Козаки ждуть від нього, самі не знають, чого ждуть, треба привчити їх, що вони ждуть війни. Звичайно, багато шарахнеться від нього, як од холерного, але охочі будуть. Куди вони подінуться! Дай часу, дай, боже, розуму й терпіння — все буде. Недаремно серце обдає гарячими струменями, недаремно ж він день і ніч думає й думає, всмоктався в ці думки, адже не малоліток, не якийсь недоумкуватий... Даремно, чи що, усе це? Недаремно. А про спокій можна досхочу помріяти, якщо випала така хвилина. Коли вона ще випаде! Згадав Степан Олену, дружину, всміхнувся... То все у вічі зазірала, все ждала, тремтіла, а то освоїлася, звідки й стать узялася, хазяйського вигляду набрала, нотка в голосі з'явилася... Люба жінка, рідною стала, навіть не думалось, що такою рідною стане. І Афонька полюбив, пасинка, напівкровка... Кмітливий хлопчина. Степан раптом здогадався, що стужився за ними. За ділом, за гульбищами та за думками якимось не до них було, а от згадав — і зрозумів, що стужився. І мимоволі знову всміхнувся: не знав за собою такого. Ну гаразд: нехай. І всі ж, мабуть, отак, усі стужилися, тільки помовчують. Добре, хоч є за ким тужити, а то й цього могло не бути. Змалку на коні, в степу, рука — навіть коли не тримає — чує шаблю. Очі заплющуються, немов

забувся уві сні, а — похитує, похитує — кінський скік у крові гуде... Ні річки, ні ліска, ні пагорка просто так немає — і не треба, а в голові все: де краще сховатися, де річку перемайнути... Гукнуть несподівано, здригнутися ще не встиг, а вже рука ніж хапонула. Де там було про дружину, про сім'ю думати. Так уже вліз у це воцтво, так з головою поринув у походи, в наскоки, що й помислити, уявити своє життя іншим — ніяк. А ось — трапилась і дружина, і сім'я... Трохи навіть смішно, але це добре, нехай. Не заважають. Війні — бути, це вже пропади все пропадом, гори все синім вогнем, коли їй не бути. Бояри... не сьогодні й не вчора накипіла до них зненависть, давно. Сама лише думка про цих владик пекла вогнем, лютила. Яку владу, яку волю на землі взяли! Ще й не переч їм! І не прогніви!.. Тільки й порятунку мужикові, що — втеча, як од лютих звірів. І не звірі ж, люди, але, видно, не умовляти, не совістити цих люців, а бити їх, нехай самі бігають по лісах і ховаються. Собаки!..

Раптом на стругах загомоніли з усіх боків:

— Кінні! Доганяють!..

— Еге! До нас?!

— Війна, хлопці! Воєвода прочумався...

Степан підхопився... Краєм високого берега кінних разінців наздоганяли з півсотні якихось верхівців. Ішли шпарко; в повітрі за ними лишався й поволі осідав густий димок куряви. І йшли без остороги, без оглядки, скупчено і навпростець. Звідси не розгледіти було, як повдягані верхівці.

Ніхто не розумів, що це могло означати, хто вони.

— До берега! — звелів Степан.

Струги звернули вліво, пішли до берега.

Верхівці — ті, що доганяли, і разінці — зійшлись. Але ніякого стовписька чи сутички там не було; разом, ті й ті, рушили до місця, куди підпливали стружки.

Степан приклав долоню до лоба, вдивлявся.

— Цар передумав,— гадали козаки.— Милість відібрав: видно, з Астрахані, з новою грамотою.

— Ні, то воевода горілки послав. За шубу...

— Федько, що там таке? — спитав Степан Сукніна.— Як гадаєш? Може, татари?

— Ні, на татар не схожі... Ні.

— Хто ж?

— Навіть подумати на кого, не знаю,— розмірковував Федір.— Думав, єдисани,— ні, росіяни. А, схоже, стрільці!

— Справді, стрільці,— розпізнав ще дехто.

— Вони...

Верхівці на березі — більшість — спішилися, а двоє поскакали якраз до місця, де ткнувся в берег отаманський струг. Спішилися теж і стали спускатися з високої стрімкої кручі вниз, до отамана.

Степан вистрибнув із струга... Тепер видно було: спускалися сотник Юхим Скула та стрілецький сотник.

— Чого? — нетерпляче гукнув Степан, коли ще сотники не спустилися до берега.

— Проводжаті! — пояснив Юхим, кивнувши на стрілецького сотника.— Воевода вирядив півсотню до Паншина з нами.

— Навіщо? — запитав Степан стрільця.

— Здоров, отамане! — привітався той, чомусь весело дивлячись на Степана. Підійшов і подав руку.

— Здоров, коли не жартуєш. Коней розімати? Чи як?.. — Степан потиснув простягнуту руку.

— Прогулятися з вами до Паншина.— Сотник відповідав сміливо.

Степанові сподобались його сміливість і веселість.

— Далеко. Не боїтесь? — мимоволі теж потрапив він на веселу ноту.— Чи хоробрі такі?

Сотник засміявся:

— Ми сумирні...

— Різники сумирні. Я знаю.— Степан нахмурився, уриваючи теревені.— Чого прийшли?

— Наказано нам супроводжувати вас,— серйозно почав сотник.— Наказано наглядати, щоб ви дорогою не підмовляли із собою та не зманювали на Дон люд різний. І... всяке. Їде з нами жилець¹ Леонтій Плохово. А проводжав нас Іван Красулін...— Сотник замовк, значуще подивився на Степана... Глянув скося, обачливо на козацького сотника й знову на Степана: знову із значенням, таємний смисл якого повинен був зрозуміти отаман. Стрільць тому, видно, й веселився, що знав якусь спільну з отаманом таємницю.

Степан зрозумів.

— Юхиме, піди провідай своїх на стружку,— звелів він своєму сотникові, при якому стрільць побоювався говорити.

Юхим пішов до козаків на струг.

— Ну?...— спитав Степан.

— Велів передати наш голова, що все, як і було, а стрільців цих він сам підібрав — гарні хлопці: їдемо про око людське.

— А ти хороший? — усміхнувся Степан. Йому явно подобався веселий, балакучий стрільць.

— А я над хорошими — хороший. Леонтій їде тільки до Царицина, я аж до Паншина. Там велено мені гармати взяти...

— А що їще велено? — насторожився Степан.

— Грамоту веземо Андрію Унковському: щоб горілку для вас у царицинських шинках удвічі в ціні підвищити. Те саме і в Чорному Яру...

— Дай сюди її,— коротко мовив Степан.

— Кого?

¹ Жилець — тут — повітовий дворянин, який тимчасово перебував на військовій службі з уповноваженнями від царя.

— Грамоту.

— Вона в Леонтія...

— Іди скажи Іванові Чорноярцю, щоб він скинув мені ту грамоту зверху. Разом з Леонтієм.— Степан не на жарт озлився: воевода аж до Царицина простягнув свої руки.

— Не треба. Ви в Царицині — самі собі господарі. В Андрія під началом півтори каліки,— резонно сказав стрілецький сотник.— А розгулюватися вам там ні до чого: зміна наша десь під Самарою. Так велів сказати Іван.

Степан з хвилину думав.

— Хороший, кажеш? — спитав він і ляснув сотника по плечу.— Добре! Чара за мною... В Царицині, по дорогій ціні. Ідіть. Юхиме!..

— Га, батьку! — Сотник Скула зіскочив із струга і йшов до отамана.

— Скажеш Іванові: Чорний Яр минемо.

— Добре.

— Стрільців не зобиджайте... Вони хороші, нехай ідуть з нами.

— Коли сплять? Чи — прокинуться, теж хороші? А то я знав одного москаля: спить — ангел господній, а прокинеться — чорт із рогами. Дак ми що зробили: взяли...

— Не спускайте з нас очей,— перепинив отаман балакучого козака.— У степ поглядайте.

— Добре, батьку. І так гав не ловимо.

Сотники полізли вгору.

Флотилія знову почала вигрібати на середину річки.

Боляче вжалила Степана отруйна звістка про те, що в Царицині підвищать для козаків ціну на горілку, і ще те заїло, що навіщось виникла потреба конвоювати їх, як полонених. Згарячу знову пошкодував, що не затіяв чвари прямо в Астрахані... Але вгамував себе. Зате знову глибоко і весь поринув у думки про недалеку

ждану війну. Знову закипіла душа, охопило нетерпіння, він навіть підвівся й оглядів своїх — на стругах і кінних. Хоч саме тепер починай, увірвався терпець, нема сили стримувати себе. Розумів — не можна, рано ще, треба зібратися на силі, треба виждати час, і коли вже вдарити, то вдарити смертельно... Але ж душа, душа, що з нею діяти, з цією душею!.. — мучився Степан. «Ну, гади повзучі, владики!.. Навладичите ви в мене, я вас самих на карачки поставлю».

11

Купецький струг вигулькнув з-за острова так несподівано й так мальовничо і безпорадно з'явився перед раізінцями, що ті навіть розвеселилися.

— Здоров, гостеньку! — гукнув Степан, усміхаючись. — Серденько!.. Знудьгувався я без тебе! Давай-но сюди, рідненький мій!

На купецькому струзі зрозуміли, з ким їх звела доля. Зрозуміли й сиділи тихо. Пливли назустріч — їх легенько підносило самих.

На стружку були: веслярів дванадцятєро, сам купець, троє стрільців із сотником. Сотник зблід, побачивши козаків: з ким йому ніяк не можна було стрічатися, з тими якраз і стрівся.

Стружок зачепили баграми, притримали.

— Звідки бог несе? — спитав Степан. — Куди?

— Саратовець, Макар Ільїн, — відповів купець. — В Астрахань... Одпустив би ти нас, Степане, зроби ласку! Товару в нас — кіт наплакав, а мені — зашморг. Одпусти, бігме!.. — Купець і справді не з огрядних і поважних: худорлявий, русоголовий, у карих розумних очах не те що переляк — смуток і бланання. — Одпусти, отамане!..

— Чи ти ба!..— мовив Степан.— А чим же ти кращий за інших? За віщо тебе відпускати?

— А так, ні за віщо. Ми чували: ти добрий.

— А ви, молодці, куди пливете? — звернувся Степан до стрільців. Подивився на сотника.— І звідки?

— Я везу в Астрахань государеві грамоти! — трохи урочисто заявив сотник. Може, надто урочисто. Сотник був молодий, ставний, багато думав дорогою про розбійників, про Стеньку Разіна, котрий, він знав, знову з'явився на Волзі... І він вирішив показати ушкуйникові, що не всі так уже й бояться його, як сам отаман, мабуть, думає.

— Дай-но мені їх,— попросив Степан.— Гумажки оті.

— Не можу.— Сотник гордо хитнув головою.

— А ти переможи... Дай! — настійливо сказав Степан.

— Не можу... Я відповідаю перед государем.

— Зараз візьмемо, батьку.— Кіндрат скочив у купецький струг. Підійшов до сотника.— Вийми грамотки.

І раптом сотник — ніхто не чекав цього — вихопив пістоль... Кіндрат хитнувся, ухияляючись, і не встиг: сотник вистрілив, куля влучила Кіндратові в плече. Сотник вихопив шаблю й гукнув не своїм голосом:

— Греби! Петре, стріляй у розбійників!..

Двоє-троє веслярів взялися були здуру за весла... А один, той, що був позаду, вирвав із гнізда кочет і дав ним по голові сотникові. Скрик застряг у того в горлі; він схопився за голову і впав на руки веслярам. Стрільці навіть і не спробували допомогти своєму молодому начальникові. Відлетіло любе життя... Навіть і не покрасувався молодець-сотник на землі, а, видно, любив покрасуватися — надто вже безглуздо загинув, красиво.

Степан спокійно спостерігав усе це з висоти свого струга.

Ще двоє козаків скочили в купецький струг.

Один підійшов до Кіндрата, другий заходився обшукувати сотника.

— У чоботі,— підказав стрілець.— Гумаги.

— Хто з нами піде?! — раптом голосно спитав Степан.— Служити вірою, добувати волю в бояр-кровопивців.

Це вперше так заявив отаман. Він сам не чекав, що так — у лоб — прямо й скаже. А сказав — і легше стало — просто й легко стало. Він бачив, як завмерли й принишкли козаки, як очманіло втупився в нього Стир, як Ларко Тимофеев, закусивши вус, завмер теж, дивлячись на отамана, а в двох його синіх озерцях заграло ясне світло... Бачив Степан, як ошелешив усіх своїм відвертим закликком: кого недобре здивував, кого налякав, кого порадував... Він усе це схопив разом, за коротку мить, немовби йому вдалося здійснитися вгору і все побачити.

— Хто з нами?! — повторив Степан.— Ми піднялися дати всім волю!..— Чи знав він у цю хвилину, що тепер йому впину нема й не буде. Він знав, що відступати тепер нікуди.— Хто?! — ще раз спитав Степан голосно і жорстко.— Чого зацікавили?! Язика проковтнули?

— Я! — озвався весляр, котрий пригостив кочетом сотника: йому теж відступати було тепер нікуди.

Ще двоє вигукнули:

— Ми! З Федором осьь... двоє.

— А як не підемо, що буде? — спитав один, хитромудрий.

— Цього я, братику, не знаю,— сказав Степан,— багато грішив — пекло, мало — рай. Та коли подивитися у твої очі, тобі прямисінька дорога в пекло. А ти куди зібрався?

— Я? Та я хотів був в інше місце...

Разінці засміялися: заціпеніння, що охопило їх, минало. Заворушилися, загомоніли... Обговорювали но-

вину, яку вивалив отаман: виявляється, вони війною йдуть!.. На бояр!.. Оце так новина! Усім новинам новина. Аж тепер стали розуміти, чому так затято не віддавав отаман гармат і припасу, чому на Дону по домівках не розпустить...

— А чого ти мене в пекло запроторити хочеш? — невгавав допитливий весляр. — Я в рай зібрався.

— У ра-ай? — здивувався Степан. — Ні-і, братику, я хоч і не піп, але істинно кажу тобі: в пекло. Отож — погуляй поки що на землі. Не квапся, туди ніхто не спізнювався. — У Степана було легко на душі: цю проклятушу ношу, постійну думку, мовчазну, невідступну, виснажливу, — скинуто.

— То чого ж тоді й питати? Я з вами!

Козаки знову схвально засміялися.

— А як стрільці? — спитав Степан. — Куди зібрались?

— Воно ж теє... як би його сказати?.. — зам'ялися стрільці.

— Так і сказати. Прямо.

— Ніби государеві служимо...

— Боярам ви служите, не государеві! Кровопивцям! — Степана поривало вперед невтримно, безоглядно й радісно. — Думайте швидше, ми квапимося. Дороге питво пити квапимося в Царицині. Чули, козаки: воевода звелів у Царицині на горілку ціну удвічі підняти! — повідомив усім Разін. — Ось до чого додумалися, собаки!.. Ну, стрільці?.. Довго вас чекати?! А то терпець увірветься, не доводьте до цього.

— Коли так — і ми, — сказав один, найстарший.

Тим часом подали Степанові царські грамоти, Він, не роздивляючись, пошматував їх і покидав у воду. Бумаги він ненавидів люто. Козаки віддавна не полюбляли бумаг: навіть за першого Романова, коли донцям жилося набагато привільніше, московські бумаги, прибуваючи на

Дон, вихвалялися на крузі козацькому, як послідуші жіночки: то припинити «промисли» над татарами й турками, щоб не дратувати хана та султана, то — чинити всіляку шкоду тим самим татарам, бо хан знову наслав на Русь силу і грабує. Козаки навчилися відсилати приказні бумаги — і з умовляннями, і з погрозами — матірно, далеко, а «держали річку Дон» самі, на свій розсуд. Але відтоді багато що змінилося, бумаги московського Посольського приказу стали набирати сили, і козаки, а надто ті, що жалкували за колишніми вольностями, зненавиділи бумаги, учували в них саме лихо.

— Отак їх!.. — сказав Степан. — Нехай риба читає.

На березі кінні явно зацікавилися подією на воді. Спинилися, вистрілили, щоб привернути до себе увагу.

— Пальніть хто-небудь, — звелів Степан. — Усе гаразд.

Із шестеро разінців разом вистрілили в повітря з пістолів. Луна від пострілів довго гуляла під стрімким берегом і вмерла далеко. Кінні разінці заспокоїлися.

Стрілецькому сотникові поклали за пазуху щось важке з товарів купця, піднесли до борту і спустили у воду між стругами. Чи живий ще був, не опритомнів, чи від кочета одразу сконав — ніхто не поцікавився.

— Легка смерть, — сказав один весляр. І перехрестився. Ще кілька душ поскидали шапки й перехрестилися.

Степан махнув рукою — далі, вверх по Волзі.

— У греб! Повертайте свої ночви. Не журись, Макаре Ільїн!.. У Царицині відпустимо. Стрільці, ходіть-но до мене! Погомоню з вами... Що там у Москві чувати?

У ці дні в Астрахань Волгою не пройшов ніхто: нікого не пропустили, щоб в Астрахані не знали, як ідуть і що роблять козаки дорогою, і щоб не сполошилися. Та козаки вже відкрито говорили, що скоро «світ захитається». На батечка Степана Тимофійовича дивилися — майже всі, вся громада — з любов'ю: знову чекали. Сам

бате́чко (так його величали з легкої руки запорожців, яких багато йшло з донцями) хотів одного тепер: швидше довідатися, що діється на Дону — чи справді багато, як поде́йкували, збіглося туди з Русі люду та як той люд стріне його, особливо холопи. Нетерпіння охопило отамана велике; всю силу душі спрямував він, щоб стримуватися поки що, і ледве справлявся, а бувало, що й не справлявся.

12

У Царицин разінці прийшли першого жовтня. Дні, як і раніше, були теплі, тихі, з павутинкою, з останньою дорогою ласкою.

Висадилися нижче міста; одночасно підійшли верхівці Івана Чорноярця. Спинилися на березі.

— Де Леонтій? — одразу запитав Степан Чорноярця. Він ледь стримувався від люті. Чорноярць вирішив трохи послабити отаманове напруження, але сам бачив, що — марно.

— Уперед поїхав... — відповів він. — А ти чому такий?

— Гади повзучі!.. — Степан дивився на місто. — Зашаруділи?.. Залиши половину біля стружків, інші хай у місто йдуть. Хай гуляють! Збери осавулів, гайда зі мною. У шинок — дорогу горілку пити. Це ж треба, таке придумали!

— Степане... може, воно й на краще: не розгулюватися б... — обізвався був Чорноярць.

— Ось... — Степан знову глянув у бік міста — пильно, немов дивився в обличчя ненависної людини. — Ти в мене розживешся на козацькі грошики, гад повзучий. Я тобі дорого заплачу!.. Гуляй, Іване!

Козаки випередили свого отамана: коли він з'явився в місті, там було жваво, суєтно й гамірно.

Ішли серединою вулиці — «головка» війська: Разін з осавулами й сотниками. Ішли розмашисто, швидко й зосереджено.

Прямували в шинок.

Там було повно козаків. Загледівши батечка, загорла-нили, розпалюючи себе, а більше отамана:

— Утискують, батьку!..

— Як з цапів, шкуру деруть...

— Де це бачено? — таку ціну гнути? Вони що?..

— Хто звелів? — гаркнув Степан. І навів на шинкаря страшний — немилотливий — погляд. Той сполотнів.

— Воєвода... Змилуйся, батечку. Я не радив їм, не послухались... Воєвода звелів.— Шинкар упав навколішки перед отаманом і козаками.

— Воєвода? — Віспуває обличчя Разіна, скам'яніле, зсередини — з очей — випромінювало гнів і рішучість.

— Воєвода. Батечку, вели мені живим лишитися. Хіба я від себе?! Я не радив... Але ж — воєвода! Він загадав мені і звіт на Москву писати, у Великий приход: як я брав з вас...

— Сучий він син, ваш воєвода! — загукали знову козаки.— Батьку, він уже давно утискує нас. Котрі з нашої братви приїздять з Дону по сіль, так він у них з дуги по алтину лупить. Хто йому велить отаке? Це вже не у Великий приход, а в кишеню свою велику...

— Це Унковський? — пригадав літній козак-картяр.— То це ж він у мене забрав пару коней, сани й хомут. Я його дуже добре знаю, Унковського. Грабіжник найперший...

— А в мене пістоль забрав позаминулого літа. Добрий був пістоль, азовський,— пригадав ще один.

— Вибивай бочки! — звелів Степан.— Де воєвода?! Я його заріжу піду. Де він тепер?

— На подвір'ї своєму,— підказали царицинци, які з превеликим подивом і збуджено метушилися тут, дивилися й хвилювалися.

...Степан швидко йшов попереду своїх осавулів, притримуючи при боці шаблю. Посадські, котрі хоробріші, ув'язалися за козаками — дивитись, як різатимуть воеводу Унковського. Дивовижна і страшна була ця процесія — ішли мовчки, обличчя озлоблені, серйозні, очі палають відвагою: так ідуть полювати злого, небезпечного звіра, що давно об'явився в околиці, але все не було сміливців узяти його. Та ось сміливці — знайшлися, і тепер ідуть.

На воеводиному подвір'ї було пусто. Домочадці й сам воевода поховалися, довідавшись про небезпеку. Унковський не передбачав, одначе, що це буде пряма облога, тому сам з подвір'я не пішов, а сховався в світлиці.

— Де він?! — закричав Степан, розчахнувши двері передньої кімнати.— Де Унковський?!

Хтось із козаків торгнув двері світлиці: замкнені. Зсередини.

— Тут він, батьку! Замкнувся.

Степан раз-другий попробував двері плечем — не піддалися. Налягли всі, хто зміг уміститися в прорізі... Заважали один одному, матюкалися. Двері в кам'яному будинку воеводи важкі, зовнішні оббиті залізом, а двері до світлиці, дубові,— мідними штабами.

— Ігнахо, туди твою!..— горлали.— Ти мені ребра видушиш! Куди преш? Куди преш?!

— Я на тебе, а ти давай на двері.

— От курва! Та воевода не за ребрами ж у мене! Навіщо ти, дурню, ребра мої душиш?

— А хто тебе розбере тут у м'ялці: може, ти...

— Валяй! Ра-зом!

Двері надійні, засув викуваний з доброго шведського заліза.

— Одчини! — крикнув Степан. — Однаково ти не втечеш од мене! Я з тобою за горілку розквітаюся, жеребець!.. За коней, за сани, за хомут!..

— За пищаль! — підказували ззаду.

— Одчини!

Унковський у світлиці молився «закоптилкам» (потемнілим од свічкової кіптяви іконам). Губи тремтливо ворушилися; розкішна борода здригалася на грудях, на гаптованій гарусом полотняній сорочці.

Зверху, з божника, на нього байдуже дивилися святі.

— Неси колоду! — скомандував за дверима Степан.

— Хай святиться ім'я твоє, хай прийде царствіє твоє, хай буде воля твоя, — вкотре вже шепотів Унковський. — От поганці!.. Порішать же, справді порішать — показалися. Хай буде воля твоя, господи!..

У двері знадвору гучно вдарили колодою; двері затріщали, подались... Іще удар. Унковський безладно забігав по світлиці...

— Добуду я сьогодні високої воеводиної крові! — кричав Степан. — За податки твої!..

Ще садонули в двері важко, з хряском.

— За побори твої! Грабіжнику... За здирство ваше!..

Унковський підбіг до вікна, перехрестився й махнув униз, на город. Упав, схопився і, накульгуючи, побіг, пригинаючись.

Ще удар у двері... І гурт козаків із Степаном вломилися в світлицю.

— Де він?! — кинулися шукати. Де шукати, а де й — поміж ділом — брали що під руку потрапить.

Воеводи не було. Не могли збагнути, куди він подівся.

— Утік! — сказав Федір Сукнін. Показав на вікно. — Облиш ти його, Степане... Горілку й так он — задарма п'ють, що тепер з нього візьмеш?

— Ну вже ні-і!.. Він у мене живий не втече.— Степан, а з ним осавули, котрі молодші, і козаки вибігли із світлиці.

— Пропав воевода,— сказав Федір Сукнін.— Адже знайде...

— Воевода — біс із ним,— докинув Іван Чорноярць. Вони удвох zostалися в світлиці.— Нам біда буде: знов його гедзь укусив... з гори поніс. Треба ж було хоч на Дн прийти, людом обрости. Чого вже він так загорівся?

— Тепер — один одвіт,— махнув рукою Федір.

— Не одвіту боюсь, а — обмаль поки що нас. Рано він затіяв...

— Васько з Альошкою придуть...

— Де ж вони, Васько з Альошкою? Докличешся їх!

— Будуть люди, Іване! Не скигли... Тільки крякнути та грошвою брязнути. Дай на Дону об'явитися — все буде. А Степан зараз угамується. Воевода — дурень, сам чвару затіяв з горілкою цією...

— Не сам: від Прозоровського указ привезли.

— Ну й нехай хлебчуть тепер. Зовсім подуріли: ціну на горілку завищити! Вони що?.. Це й — роздягати серед білого дня почнуть, а ти все мовчи?

— Хотіли, видно, від гріха одвести...

— Одвели... Та треба, Іване, й починати: чого зволікати?

— Ще не час! — роздратовано вигукнув Іван.

— Та чому ж не час?! — теж гаряче й голосно запитав Федір.— Чому?! Саме час і є; якого ж тобі ще часу? Тепер уже — сказано, таїтися нічого. Одим і гукнемо до себе, що тут повоюємо. Я гадаю, він до цього й гне. І добре робить.

Степан увірвався з ватагою в церкву.

Піп, що стояв біля царських воріт, виставив поперед себе хреста.

— Свят, свят, свят... Ви куди? Ви чого?..

— Де Унковський? — гучно залунав під склепінням церкви Степанів голос.— Де ти його ховаєш, мерин гривастий?!

— Нема його тут, перехрестіться, ради Христа!.. Нікого тут нема! — Піп був здоровий, і не скажеш, щоб він насмерть перелякався.

Козаки порозбігалися по церкві, шукаючи воеводу. Степан підступив до попа:

— Де Унковський?

— Не знаю я... Немає тут. Став би я його ховати, на лиха він мені здався! У мене в самого з Унковським незлагода...

— Брешеш! — Степан згріб попа за довге волосся, мотнув його на кулак, заніс шаблю.— Кажі! Або гриві твоїй кінець!..

Піп гепнувся навколішки, здійняв догори руки і зарепетував несамовитим і дурнуватим, як здалося Степанові, голосом:

— Мати пресвята! Богородице!.. Ти глянь униз: що вони тут учинили, безсоромні! У храмі!..

Степан здивовано втупився в попа:

— Ти, мабуть, п'яний, отче?

— Одпусти волосся! — Піп сіпнувся, та Степан міцно тримав гриву.— Ілля-пророк! — ще дужче зарепетував піп.— Пусти на Стеньку Разіна стрілу гартовану!.. Пошли дві! Ну, Стенько!.. — Піп люто і обіцяюче глянув на Степана, замовк і чекав.

Степан ще міцніше намотав на кулак попове волосся.

— Хай більше шле! — Його захопила ця попова гра в стріли: захотілося збагнути, чи й справді він вірить у них?

— Ілля, дюжину!!! — густо, з усієї сили загорлав піп.

— А-а... Ну? Де стріли? Сам же не віриш, а лякаєш... Тільки й знаєте, що лякати! Всі лякають, кому не лінь-

ки!..— Степан теж розізлився на попа і не помітив, як іще дужче крутнув його волосся.

— Іллюхо!.. Пусти, Стенько, розпро...— Піп загнув такий мудрований матюк, якому позаздрив би перший-ліпший з підпилих донців.— Пусти, соромітнику!.. Бо проклену тут-таки, у храмі!..

Козаки перестали шукати воеводу, обступили отамана з попом.

Степан відпустив попа.

— Що ж твій Іллюха? Жодної не пустив...

— Звідки я знаю? Не зразу й буває все, не квапся... І не гніви бога даремно, і сам не лякай — ніхто тебе не боїться.

— А чого ж так загорлав?

— Загорлаєш... Шаблю підняв, чортяка,— я ж не опудало безсловесне. А ти б не загорлав?

— Був воевода?

— Ні.

— Куди ж він побіг? Куди йому, окрім церкви, бігти? Був?

— Ні, святий істинний хрест, не був. Сказав би...

Степан пішов із церкви. Він ще не зовсім охолов, ще на кого-небудь нагнав би смертельного жаху. Надто же образливою йому здавалася ця начальственна змова воевод щодо питва. Ти диви, як просто: звеліли один одному, і все, і вже раді старатися — до різанини доведуть, а виконуватимуть.

На вулиці перед Степаном упала навколішки стара.

— Батечку-отамане, навіщо вони його під замки взяли? Пошумів у шинку, то вже й садовити за те? Як же молодцеві не пошуміти!..

— Хто пошумів?

— Син мій, Ванько. Пошумів п'яний, і що ж тепер?.. Усіх би й садовили.— Стара плакала, але й сердилася водночас.

— У в'язницю посадовили? — спитав Степан; стара наштовхнула його на слухну думку.

— У в'язницю. Та ще й клепають: государя лаяв... Не лаяв він! Він у мене сумирний — буде він государя лаяти!

— Показуй дорогу,— звелів Степан, не слухаючи більше старої. «Треба діло робити, а не бігати даремно,— присоромив він себе.— І не шаленіти самому... з цим воеводою».

Він охолов і діяти став розумно й непохитно: він умів — у потрібну хвилину — стиснути себе, як бороду в кулаці, так, що навіть не вірилося, що це він тільки-но ходором ходив. І навіть коли він бував п'яний, і тоді міг раптово ніби зовсім протверезіти й так повести очима, так подивитися, що багатьом моторошно ставало. Ті осавули, які знали про це, коли випадав вселенський загул, намагалися впоїти його до упаду, щоб не було ніяких несподіванок. Але такому йому, мабуть, більше й вірили: знали, що він — ні в удачі, ні в погібелі — не забудеться, не ослабне, не занесеться так, що нікого не бачитиме... Яку, одначе, треба мати нелюдську силу, щоб отак — ні на мить — не випускати нікого з-під своєї волі й уваги, щоб разом і думати, і робити, і на ходу випростатися, і ще не показати душевного сум'яття... Звичайно ж, вона цілком людська, оця його сила, просто був він природжений вожак, доволі мудрий і сильний.

Хоч як озлився Степан на воевод, а оволодів собою, зрозумів, що «треба діло робити». Перш ніж козаки підуть на Дон, треба, щоб ті самі воеводи натерпілися від нього страху і щоб усі люди це бачили. Треба б і кров боярську пролити... Він пролив би, коли б Унковський не сховався. Треба, щоб тепер поширилися чутки: на бояр теж є сила. Є рука, готова покарати їх — за їхні побори, за жадібність, за чванство, за те, що вони, собаки, хазяйнують на Русі... І за те, до речі, що козаки біля

Чотирьох Бугрів кинулися тікати від них, і за це теж. Треба лишити їх тут наляканих, нехай сплять і бачать грізного отамана. Тепер — від цього разу — хай так і буде. І хай вони спробують сунутись на Дон — приборкати його, нехай спробують, як це в них вийде...

Тим часом підійшли до в'язниці.

З дверей позбивали замки. Колодники сипонули із сирих мерзенних кліток своїх... Зраділи невимовно. Їх було душ сорок.

— Воля — діло добре! — голосно сказав їм Степан. — Але її не дають, як алтин жебракові. За неї треба горло боярам рвати! Вони не перестануть вас мучити. Ви оце пострибаєте, як цапи, та й розійдетеся по домівках... Завтра я піду, вас знову приведуть сюди на мотузці й зачинять. Ходіть до війська мого!.. Поки зрадників і кровопивців-бояр не вигубимо, не буде вам вільного життя! Вас душитимуть і по в'язницях триматимуть! Гайда до козаків моїх!..

— Негоже, Степане Тимофійовичу. Ой, негоже!.. Був уговор: нікого із собою не підбивати, на Дон не зманювати... А що чиниш? — так говорив уранці астраханський жилець Леонтій Плохово. Говорити він намагався з докором, але по-доброму, по-батьківському.

Степан Тимофійович, слухаючи його, дивився на річку. (Вони сиділи на кормі отаманового струга). Наче слухав, а наче й не слухав — не збагнеш. Астраханець вирішив висловити геть усе.

— З в'язниці випустив, а там справжні злодюги...

Степан сплюнув у воду, спитав:

— А ти хто?

— Як це? — сторопів Леонтій.

— Хто?

— Жилець... Леонтій Плохово. Присланий наглядати за вами...

— А хочеш, станеш — не жильцем? — запитав спокійно Степан.

— А ким же? — ніяк не міг уторопати жалець.

— Покійником! Грамотки возиш?! — Степан звівся над Леонтієм. — Воєводам нашіптуєш! Сучий сину!.. Втоплю!

Леонтій зблід: зрозумів, що обманув його мирний отаманів вигляд.

— Де Унковського сховали?! — запитав Степан.

— Не знаю, батьку. Не роз'ятрюй ти серця свого, ради Христа, плюнь з високої гори на воєводу... — Леонтій утратив батьківський тон, заговорив резонно, розважливо. — На біса він тепер тобі, той Унковський? Іди собі з богом на Дон...

На березі сталося пожвавлення. Якись люди підскакали до табору на конях, якась станиця. Схоже було, шукали отамана: їм показували на струг, де сиділи Степан з Леонтієм.

— Хто там? — запитав Степан ближніх козаків.

— Ногайці... До яких послали з Астрахані.

— Давай їх, — звелів Степан.

На струг зійшло двоє татар і кілька козаків.

— Хороше носував, батьку! — привітався татарин, видно, старший у ногайській станиці.

— Хороше, хороше, — сказав Степан. — Од мурзи?

— Мурса... Мурса говорила...

Степан глянув скоса на Леонтія, сказав щось татарину по-татарському. Той здивовано подивився на отамана. Степан кивнув і ще сказав щось. Татарин заговорив рідною мовою:

— Велів сказати мурза, що він пам'ятає Степана Разіна, ще відколи він послом приходив з козаками в їхню землю. Знає мурза про походи Степанові, бажає йому здоров'я...

— Кажи діло! — сказав Степан по-татарському.
(Далі вони весь час розмовляли по-татарському). —
Читав він листа нашого?

— Читав.

— Ну?.. Сам писав?

— Ні, велів сказати.

— Ну то й кажи.

— П'ять тисяч вірних татар... — Татарин розчепі-
рив п'ятірню... — П'ять...

— Бачу, не розчепірюй.

— Знайдуть отамана, де він скаже. Взимку — ні.
Влітку.

— Навесні. Не влітку, навесні! Коли Волга скресне.
Татарин подумав.

— Навесні?..

— Навесні.

— Ага, навесні. Я так і скажу.

— На Дону бував? — спитав Степан. — Дорогу зна-
йдеш туди?

Татарин закивав головою.

— Були, були...

Степан заговорив неголосно:

— Скажи мурзі: навесні піднімусь. Куди піду —
не знаю. Чого піду — знаю. Він теж знає. Хай на весну
готує своїх воїнів. Куди прийти, я скажу. Хай слово
його буде твердим, як... оця шабля. — Степан відстеб-
нув дорогу шаблю й віддав татарині. — Хай пам'ятає
мене. Я дружбу теж пам'ятаю.

— Хоросе, — по-російському сказав татарин.

— Як їхали? — спитав Степан. Теж по-російському.

— Той сторона. — Татарин показав на лівий, луговий
берег.

— Перепливали на конях?

— Коні, коні.

— Де?

— Там!.. Вольгим савернув — отак...

— Де островів багато?

Татарин закивав.

— Гаразд. Микишко! — покликав Степан козака.—
Передай Чорноярцеві: татар нагодувати, напоїти... манат-
тя надавати й відправити.

— Знову ж недобре робиш, отамане,— забувся й ска-
зав з докором Леонтій.— Татарву на біса з собою під-
биваєш. А уговор був...

— Ти по-татарському знаєш? — жваво спитав Степан.

— Знати — не знаю, та не сліпий — бачу... Змовля-
лися ж! Хіба не видно...

— Заповзятливий ти, жилець. Одразу усе й побачив!
Що ж ти воеводі астраханському скажеш? Що?

— Як це що?.. Що бачив, те й сказати треба, на те
мене й послали.— Астраханець чомусь раптом осмілів.—
Не брехати ж мені?

— Та чи багато ти бачив?! Пропиячив, либонь, з
моїми ж козаками... Очі он червоні.— Степан спритно
знову одвів жильця від остороги.— Чого очі червоні?
Багато ти такими очима побачиш...

Леонтій заноровився:

— Купця Макара Ільїна із собою завернув, стріль-
ців переманив, сотника у воду посадив... Козаків із
собою підбиваєш. По Волзі нікому не даєш проходу...
З татарвою змовляєшся... Багато, отамане,— твердо й
недобре закінчив Леонтій.

— Багато, жилець. Так не піде. Трохи зменшити
треба. Ану, хто там? Протяжку жильцеві! — гукнув
отаман.

До Леонтія кинулися чотири козаки, повалили й
почали зв'язувати руки й ноги. Леонтій пручався, але
марно. До його зв'язаних рук і ніг прив'язали вірьов-
ки — два довгі вільні кінці.

— Степане Тимофійовичу!.. Батьку!.. — кричав

желець, борсаючись під козаками. А потім і борсатися перестав, то благав, то погрожував: — Ну, батьку!..

— Я не батько тобі! Воевода твій батько!.. Шептун. Кидай! — звелів Степан.

Леонтія кинули у воду, завели одну вірвовку через корму на другий борт, протягли жильця попід стругом, витягли.

— Чи багато ти бачив, желець? — спитав Степан.

— Майже нічого не бачив, отамане. Сотника і стрільців не бачив... Де мені їх бачити? Я берегом їхав. Далеко ж!..

— Татар бачив?

— Їх усі бачили — царицині. Не я, інші передадуть...

— Кидай, — звелів Степан.

Леонтія знову шубовснули у воду. Протягли попід стругом... Леонтій цього разу добряче наковтався води, довго відкашлювався.

— Бачив татар? — спитав Степан.

— Яких татар? — здивувався желець. Та так широко здивувався, що Степан і козаки засміялися.

— У мене ногайці були... Не бачив, чи що?

— Ніяких ногайців не бачив. Звідки ти взяв?

— Де ж ти був, сучий сину, що татар не бачив? Кидай!

Степан хоч і не зле потішався, але збоку ця «протяжка», видно, декого покоробила... Фрола Минаєва, приміром, — він скривився й відвернувся. Степан краєм ока вловив це. Уловити вловив, але й розсердився на своїх. Цілу ніч разом із стрільцями прогуляли, а тепер їм шкода Леонтія!

Леонтія утретє протягли попід стругом. Витягли.

— Були татари? — спитав Степан.

— Були... бачив. — Желець цього разу довго приходив до тями, відкашлювався, плювався й жалібно дивився на отамана.

— Чого вони були? Як скажеш?

— Коней домовлялися пригнати. Батьку... досить, я все втямив,— почав благати Леонтій.— Змилуйся, ради Христа!.. Навіщо ж я її... хлебчу та й хлебчу?.. Порозумнішав уже я.

— Добре. Досить, то й досить.

Леонтія розв'язали.

— Скажи Унковському: коли він і далі чинитиме здирство над козаками, живим йому від мене не бути. За коней, за сани й за пищаль, які він позабирав у козаків, хай віддасть гроші: я залишу трьох козаків. І нехай тільки хоч одна волосина впаде з їхніх голів...

— Скажу, батьку... Він віддасть. Козаки теж будуть цілі...— Леонтій ладен був обіцяти все підряд.— Віддасть...

— Хай спробує не віддати. Сам після того скачи в Астрахань. Скажеш: пішли козаки. Йшли мирно, нікого із собою по дорозі не підбивали. Скоро не прийдуть. Як не скажеш отак, бути тобі у Волзі. Ми стрінемося. Чуєш, жилець?

— Чую, батьку: донести туди, звісно, донесуть, але не тепер, не я поки що... Так?

— Забирайся. З богом!

Леонтій, з молитвою в душі господа богів, мерщій забрався від лютого отамана.

А в Степана все не виходило з голови, як скривився на «протяжку» Фрол Минаєв... Якось це боляче застрягло, занепокоїло.

«Чого ж кривитися? — думав Степан, бажаючи зрозуміти все до кінця, тверезо.— Раз війна, чого ж кривитися? Чи, може, сама війна поперек горла?»

Він пильно оглянув козаків... Його поки що не термосили, не запитували ні про що,— зборами порядкував Чорноярць,— і він знову цілковито поринув у цю думку про війну. Війна це чи не війна? А чи наробили шуму, полементували — та й по домівках? До іншої нагоди,

як закортить?.. Степан усе дивився на козаків, усе хотів збагнути: як вони в глибині душі думають? Спитай ось — загаласують: війна! А це ж бо не раз наскочити, це довго, тяжко... Чи розуміють вони? Фрол, той розуміє, саме Фрол розуміє... «Поговорити з Фролом? — ворухнулася думка, та Степан тут-таки відкинув її, цю думку.— Ні. Теревені правити тут... Ні! Навіть думати не варто про це, у цьому Фрол не порадник. А може, я відповідальності боюся за їхні життя? — скрібся глибше в собі Степан Тимофійович, батько, справедливий чоловік.— Може, це й страхає? Заведу, як у темний ліс... Спокусити легко... А як поллеться потім кривця, як завиють та як почнуть жалкувати й печалуватися, що спокусились... І все тоді на одну голову, на мою... Горе буде тоді! Нікуди ж не втечеш тоді від цього горя, не сховаєшся, як Фролко в кущах. Та й чи схочеш ховатися? Сам не схочеш. Ну, Степане, думай... Думай, Разя! Звісне діло, такий порох підпалити — тільки іскру кинути: все запалає — війна! А проти кого ж війна, проти кого!.. Адже не перси, свої: теж голови стинати вміють. Думай, Разя, думай: тоді втікати нікуди буде...» Степан навіть поворушився від цих своїх розтривожених думок. На мить привиділося йому, що він мовби заглянув у темний вогкий колодязь — холодком війнуло, аж здригнувся... Відкинувся на лікоть і довго дивився на сонце. «Пив багато останніми днями, ослаб,— несподівано ясно зрозумів він свою кваліть.— Спинитись треба».— І — щоб не зазирати більше в цей жахливий колодязь — стріпнувся, згріб себе в кулак і вже не дозволяв сповзати в тягучі, болісні думки, а то й зовсім ослабнеш із ними, засмокче, як у трясовину.

— Іване, чи все зроблено? — спитав Степан Черноярця.

— Усе, батьку. Треба рушати...

— Стрільці де?

— Які?

— Оті... що з жильцем прийшли, півсотня.

— Вони там, біля балки. А навіщо?

— Коня. І знайдіть Сьомка-скомороха. Все, Іване, задкувати нікуди: або навпіл, або вдрузки. Піднімай; рушайте, я наздожену вас.

Іван зрозумів тільки одне: що хоч не зараз Москву воювати. Матюкнувся в душі на отамана: зав'ється, мов ошпарений!.. Спробуй здогадайся, що знову?

Через п'ять хвилин Степан щодуху летів на коні в табір астраханських стрільців. За ним ледь устигав Сьомко-скоморох (Різаний, прозвали його козаки). Він теж нічого ще не розумів, не зовсім оклигав після катувань у страшній вежі, але мчав за отаманом слухняно й охоче.

Прискакавши до табору, Степан осадив коня.

— Стрільці! — голосно, напористо, короткими фразами заговорив він. — Ми йдемо. На Дон. Вам велено назад. Що ж, підете? — Степан зіскочив на землю. — До воеводи знову підете?! Знову служити псам?! Вони душитимуть невинних, катуватимуть по-всякому, кров людську питимуть... а ви їм служитимете?! — Степан більше й більше розпалювався. — Сьомко, розкажи, який воевода! Покажи, що вони з невинними людьми роблять!..

Сьомко вийшов наперед, ближче до стрільців, одкрив рота, видав гортанний звук і похитав гірко головою. І навіть заплакав від образи й немочі.

— Чули?! Ось вони, воеводи!.. Їм, у гробину їх мати, не служити треба, а руки-ноги рубати і у воду садовити. Хто дав їм таку волю? Довго терпіти будемо?! Де взяти такий терпець? Чи не краще б ізсувати їм усім міцну петлю, та всіх разом — до сонечка ближче. Смердітиме дуже, дарма, разок стерпимо... Заживемо на Русі вільно! Ходіть зі мною. Мстити будемо за братів наших,

за всі лиходійства боярські. Жити не можу, як подумаю: які свині попихують нами. Рубати!!! — Степан відчув близькість небажаного страшного гніву, який обпалює серце, сам осадив себе. Помовчав і сказав неголосно: — Гармат не віддам. Стругів і припасу не віддам. Ходить до мене! Хто не піде — дожену дорогою й порубаю. Обміркуйте. Станете братами мені, буде вам воля!.. Чого ж ще треба? Заведемо на Русі вільне життя, бояр і всіх приказних гадів повзучих винищимо. За це й смерть прийняти легко — бог з нею! А так жити більше не дам. Самі захочете — не дам! Отак... Усе. Ставлю над вами вашого ж сотника — підемо поки що на Дон. Там перезимуємо, зберемося на силі... Там, кажуть, багато скривдженого люду зібралося — ми усіх радо приймемо. Заживемо, братці, вільно! — Степан повеселішав очима, навіть подивився на стрільців і на їхнього сотника радісно. — Хіба не хочеться пожити так? Коли ви так жили?

13

Осіннім сухим степом у межиріччі рухалося військо Разіна. Останні повільні, гарячі версти... Рідна курява лоскоче ніздрі. Скоро — батьківщина. Втім, для більшості тут батьківщина далеко, і її ще не забули. Тут — самарські, в'ятські, московські, котельницькі, новгородські, вологодські, пошехонські, тамбовські, воронезькі — звідусіль, де людині краще б і не народжуватися. Де краще — ножа в руки та в ліс — далі від непосильного тягла, від бурлацької гіркої долі тинятися по закладах. Тут — утікачі. Але так уже повелося, що спочатку верховодять і тон задають донці (батьки їхні теж в'ятські та самарські), співають донських пісень, ждуть і згадують уголос, любовно — ДОН ІВАНОВИЧ... Настане

кабалу монастирську й до поміщиків і «в безвихідне кріпацтво», що бояри обдирають їх і «виходу» їм тепер зовсім нема,— підштовхнули покvapного й слабкого на жалощі отамана на страшний і згубний шлях. Чи давно він замислив таке, чи ні, Фрол не знав, але знав, що коли понесуть «батечкові» з усіх боків горе та скарги, «батечко», сильний, багатий, кине́ться заступатися за всіх, піде мститися боярству. Голоти, пройдисвітів усіляких познаходиться тепер багато, від них і на Дону життя немає... «Незабаром вони зберуться під високу батечкову руку,— схидно думав Фрол.— Та Русь, невдоволена, голодна, зачувши про таке, ще підкине своїх — усім їсти треба, хоч не хоч, а веди цей набрід куди-небудь — і нема впину на цьому смертному шляху, та й не такий чоловік Степан, щоб одуматись і зупинитися. Спочатку він поведе, потім його самого поведуть попереду... Та й не одумається він ні за що в світі, йому того тільки й треба — горланити в бою та верховодити»,— так думав Фрол. Ще він зрозумів, поки гналися за стрільцями, що його, Фрола, Степан узяв у цю погоню навмисне: заплямити стрілецькою кров'ю. Раз війна, раз клич збиратися, то й потрібна перша кров, і вона пролетиться.

— Онде! — показав Фрол.

Степан кивнув: він сам теж угледів стрільців. Підстобнули коней.

Далекі вершники помітили погоню... Там сталося замішання... Видно, наспіх порадились.

— Уплав кинуться! — гукнув Фрол. Багато розуміючи, він багато й старався, щоб Степан не здогадався про його чорні й сумні думки: інакше Фролові не минути лиха.

Степан незгідливо хитнув головою.

— Там коней не зведуть. Трохи далі — можна, туди поскачуть. Ге-ен!..— Степан показав рукою.— Держімо

туди, на виарок. А щоб назад не кинулися, пошли з п'ятнадцятеро з того боку, відріж.

І справді, далекі вершники після короткого збою по-мчали вперед, до виарка: там можна було з'їхати до води і спробувати врятуватися вправ.

Гонитва була страшенна. Під разінцями хрипіли коні... Клаптями летіла піна. Троє козаків одстали: їхні коні не витримали шаленого бігу, запалилися.

Стрільці все ближче й ближче... Коні під ними надсаджуються вдруге за сьогодні... Двоє стрільців змушені були теж зіскочити з коней — ті заспотикалися й почали падати. Заради двох стрільців, які зіскочили з коней і метнулися вбік, ніхто з разінців не зупинився — далеко не втечуть тепер.

Степанове обличчя спокійне. Тільки погляд, застиглий, виказував те нетерпіння, що охопило його душу. Він сильно нахилився вперед, ледь примружився... Засмагле вилицювате обличчя посіріло. Кінчик вуса зустрічним вітром загинало до губ, Степан стріпував головою й коротко, хижо — так здавалося — скалився й невідступно дивився вперед. Страшний погляд, страшний... І страшний він будь-якому ворогові й будь-якій людині, котра ненароком і невчасно наразиться на нього. Не ламаною бровою страшний, не блиском особливим — простотою своєю страшний, холодом. Буває, місячної зимової ночі дивиться в холодну пустелю неба ополонка на річці — не зовсім чорна, але в живій глибині її такий мерехтить чорний жах, така в її текучих струмках погибель, що тягне швидше відійти. Отакі є очі в людей: якоїсь вирішальної миті вони віщують смерть, більше нічого. І ясно також — якимось це само собою зрозуміло — очі ці не змигнуть, не потеплішають од страху та жаху, вони так само дивитимуться й так само приймуть смерть — прямо й просто. Коли душа отаманова горить розпеченою люттю, в очах його, немилот-

час, і для втікачів, якщо живі будуть, домівкою стане теж Дон Іванович... А поки що сніяться ночами далекі берізки, темні, покрівлі любих серцю рідних хат та... інше — кому що. І щемить душа: найболючіша це, найневідступніша любов у людини — пам'ять про рідні місця. Може, вона й слабшає згодом, але уже в інших — у дітях.

Одначе всі раді якомога швидше завершити важкий, небезпечний похід на край світу. Закінчився він — і слава богу! — треба й відпочити, добре погуляти, виспатися вволю. А там уже — як доля та як отаман скаже.

На передках возів, зв'язаних попарно голоблями, везли струги; гармати, вітрила, манаття, оружжя, припас і хворих козаків — на возах. Полонені йшли пішки. Лише кілька — знатні — погойдувалися з тюками добра на верблюдах: їх оберігали, щоб потім вигідніше обміняти на козаків, які мучилися в полоні у шаха.

Разін в оточенні осавулів і сотників їхав трохи осторонь од війська. Верхи. Степан опустив голову на груди і, здається, навіть задрімав.

Ззаду над'їхав Іван Чорноярець. Відкликав Степана вбік...

— Стрільці пішли собі, — сказав він стиха, щоб ніхто більше не почув; він взагалі не схвалив цієї вигадки із стрільцями — не вірив і не міг збагнути, як це вони, царські воїни, раптом стануть козаками. Що почалася війна, а на війні тільки така смертельна межа і є — тут або там, — це якось іще не дійшло до Івана, він гадав, що це лише слова, отаманове гарячкування.

— Як пішли? — перепитав Степан, більше — від розгубленості. Він зрозумів, «як пішли» — втекли. Не повірили, не схотіли йти з ним — отак і йдуть.

— Пішли... Не всі, з дванадцяттеро. Із сотником. Я посилав Мишка Доучаєва — не наздогнав. Верст

із п'ять, каже, гнався, не зміг наздогнати, втекли. Пізно спохватилися.

— Сотник підбив.— Степан задумливо, примружившись подивився в далину, в степ, що тягся до Волги.— Змії ласкавий. Негаразд, Ваню: рано від нас тікати почали — іншим приклад поганий. Чого це вони? Я ж їх попереджав...

— Сотник підбив, ти ж кажеш. Він мені одразу не сподобався, той сотник: усе із смішечками, з жартами...

— Ага, сотник, Ану поклич мені Фрола. Сам тут залишайся. Остерігайся татарви. З решти стрільців очей не спускай.

— Догнати хочеш? — здивувався Іван.— Ти що?! Хіба їх тепер наздоженеш!

— Треба. Змії вертучий! — ще раз сердито мовив Степан і знову подивився далеко в степ.— Ми їм пере-ріжемо путь-доріжку: берегом кинулися, не інакше. Треба наздогнати, Ваню. А то так від наших слів ніякого пуття не буде. Я ж казав їм!.. Склич мені півсотню добровольців нишком.

Півсотня охочих підбралася швидко; виїхали із довгого похідного ряду, Степан коротко сказав, у чім річ... І помчали степом в бік Волги.

Довго скакали мовчки, в мах... Поглядали вперед.

Сонце покотилося праворуч, вони все скакали... Сонце повернуло їм у потилицю, все скакали й скакали... Козацькі коні з ранку не натомилися, несли ладно, податливо.

— Онде! — показав Фрол.

Фрол, уважний, розумний, останніми днями збагнув: Степан — серйозно, розважливо — повів війну. Ніяка це не дурість, не навіженість його. Чутки з Дону і особливо з Русі — що там мужиків украй замордували тягом і тяжбами, що вони безперервно потрапляють у

ливих, зупиняється єдине жадання: дістати, наздогнати, встигнути.

Ось уже двадцять, п'ятнадцять сажнів відокремлюють разінців од стрільців. Ті озираються. Обличчя спотворені знемогою й мукою.

Усе ближче й ближче козаки... Смерть хрипить і кевкає за спинами стрільців. Смерть зловісною бабою радісно біжить поряд, зазирає чорними дірками очей у живі обличчя. Один із слабкими нервами не витримав, смикнув лівий повід коня і з криком заgrimів з кручі.

Наздогнали. Разінці стали обходити стрільців, притискуючи до берега, до кручі. Шестеро з Разіним опинилися попереду, оголили шаблі...

Стрільці збилися з маху... Сотник теж вирвав шаблю. Ще троє стрільців приготувалися якомога дорожче віддати життя. Усі інші, понуривши голови, чекали смерті чи милості.

— Кинь шаблю! — звелів Степан сотникові.

Молодий вродливий сотник подумав... і сховав шаблю в піхви.

— Змилуйся, батьку, — мовив стиха. — Лихий поплував.

— Злазь із коней.

— Змилуйся, батьку! Вірою служитимемо...

— Вірою ви тепер не зможете: куди тікати, знаєте. Я казав вам... Злазьте.

Стрільці позлазили з коней, збилися докупи. Один кинувся був до кручі, та його тут-таки зарубав спритний козак.

Коней стрільців одігнали вбік, щоб вони не дивилися тут на діяння людські.

— Казав вам!! — закричав Степан, затамовуючи криком жалість, що несподівано підступила до серця. — Собаки!.. Доносити побігли!

Стрільців оточили кільцем... І заблискали шаблі, і м'яко, з тупим коротким звуком батували тіла людські. І голови летіли, і руки, здійняті в благанні, никли, як багоги, перерубані...

Швидко і просто звершилася розправа. Трупки поскидали з кручі.

— Казав вам, — гірко, з докором мовив Степан, дивлячись із кручі вниз. — Ні, побігли!

Козаки розминали коней, обтирали їх віхтями сухої трави. Потім виярком спустилися вниз до води. Напоїти коней. Але поки що не підпускали їх до води, щоб не обпоїти з перегону.

Степан сидів на камені обличчям до річки, насунувши низько на лоба шапку, дивився на широку спокійну гладінь.

Сонце котилося до заходу; тінь од високого правого берега лягала далеко на воду, і вода тут була темна. Зате далі і вода, і далекий низький берег — усе тихо полум'яніло в жовтому промінні прощального сонечка. Несхожість ця — тут і там — породжувала роздуми. Чи ясно думалося, чи сумно — кому як. Хто як дивився. Хто дивився далі, на світле, хто — ближче, в тінь... Не однаково думають люди, навіть коли бачать однаково. Не однаково й розуміють, коли розуміти наче треба б — однаково. Так уже не однаково створені... Можуть же одні, коли надійде смертна година, скам'яніти й ждати, інші — кричать, нарікають, ненавидять живих, котрим ще якийсь час лишатися тут. Та й життя приймають по-різному, не тільки смерть.

Підійшов Фрол Минаєв, сів. Теж довго дивився на воду... Відходили козаки од смерті стрілецької, противилися, не хотіли її холодного бридкого дотику, навмисне налагоджувались думати, що — ось... земля, сонечко світить, гарно на землі, гарно... Ну, а що ж скоїлося? Але — скоїлося, скоїлося те, чого не могли збагнути: за що

порубали людей? Ні в бою, ні в набігові... Навіщо ж це треба було?

— Навіщо Леонтія відпустив? — спитав Фрол перше, що спало на думку. І він рубав, і йому, може, більше, ніж іншим, було не по собі.

— Відпустив,— знехотя мовив Степан, одриваючись від думок.— А що?

— Даремно.— Фрол шкодував, що заговорив: не знав, що казати далі.

— Чому?

— Роздзвонить там... В Астрахані.

— Тепер таїтися нічого. Але інша річ, Фроле: один задзвонить чи... Та й то вже — пора. Тепер: поможи, боже, піднятися, а ляжемо самі. Як гадаєш? — Степан спокійно й пильно подивився на Фрола збоку.

— Я? — Фрол дивився на річку.

— Ти. Не викручуйся тільки, а то я знаю тебе, вертючого.

— Коли по правді...— Фрол помовчав, добираючи слова.

— По правді, Фроле, по правді. Кажи, не бійся: за правду не ображусь — це ж не молодицю ділити.

— Я не боюся. Немислиме затіваєш, Степане. Не знаю: чи скаже тобі ще хто так, чи ні, а від мене... послухай, може, згодиться подумати...

— Ну?

— Ніхто на таке не наважувався. Ти поміжуй.

— Ми перші будемо.

— А навіщо тобі? Навіщо, скажи бога ради?

— Гадів вигубити на Русі, всі їхні гумаги подерти, прикази погромити — люди відпочинуть. Що, хіба погане діло?

Фрол мовчав.

— Подумати тільки,— вів далі Степан,— сидять пси в Москві, а кусають — аж он де! Ніде спасу нема! Тепер на Дон руки простягли — віддавай утікачів...

— На царя, чи що, руку здіймеш? Гумаги ж од кого?

— Та мені мати його в душу — хто він! Коли в нього, гада повзучого, тільки на думці, як захомутати людей та сісти їм на шию, який він мені в дідька цар?! Знати я його не хочу, такого доброго. І бояр його смердючих... теж не хочу! Нема сили терпіти! Кровопивці... Ти диви, як вони на Русі верховодять! Яку силу взяли!.. Стогін же стоїть навкруги, грабують згірше від нас. Самими судами та тяганиною вкрай замучують людей. Та здирством. Гірше від татар стали! Наче ти не знаєш...

— А чого в тебе за всіх душа болить?

Степан довго мовчав. Тільки повернувся, хотів сказати щось, але пролунав крик:

— Татари! Тю!.. Вік не бачилися, в господа бога мати!

І зразу над головами козаків свиснули стріли і з коротким цмокаючим звуком шугнули у воду.

— За горб! — крикнув Фрол, підхоплюючись.

Козаки слухняно кинулися були до найближчого горба.

— На коней! — зупинив Степан. Першим скочив на коня, затанцював на місці, чекаючи інших.— От дурило, Фрол! Вік там сидіти, за тим горбом? Мерщій!.. Вистежили, собаки. Так і знав...

Стріли сипалися густо. Три-чотири влучили в козаків, ті, люто лаючись, висмикували їх.

— Прикривайся чим попало! — кричав Степан.— Пітниками, кичимами!.. Крутись вужами!

Татари оточили нагорі виярок півколом. Сидячи на конях, пускали стріли.

— Єдисани, тварюки погані.

— Ворушись! — квапив Степан.— А то їм підмога прискаче. Коней теж прикривайте!..

Стріли, що долітали до козаків, убійну силу втрачали, але ранили боляче. Багато вже козаків, стогнучи й матюкаючись, висмикували один в одного легкі татарські

гостинці. Хропіли й шарахались коні... Нарешті всі були в сідлах.

— Урозсип... В мах! — коротко, спокійно скомандував Степан.— Пішли!..

Козаки помчали пологим виярком нагору.

— До кущів притискайтеся! — гукав отаман. Він летів трохи попереду, попустивши повіддя, лівою рукою прикриваючи себе й голову коневі пітником з-під сідла, у правій шабля.

Єдисанці підпустили козаків зовсім близько, потім повернули коней і поскакали в степ. Козаки зопалу потяглися були за татарами, та Степан не дав. Він знав їхню повадку: стомити в степу погоню, виснажити й підвести її, розшалілу в гонитві, під засаду... Напевне, десь сидів, очікуючи, сильний загін татар.

На Степана чомусь найшла веселість.

— Фроле, ти немов захворів? То в кущі тебе тягне, то за горб... Чи не швидко Настя часом?.. Навіщо ж за горб велів?

Фролові незручно було за свій сум'ятний вигук: справді, чомусь нервувати він почав останнім часом. Він мовчав.

— Спустіться за стрілецькими кіньми, приженіть,— наказав отаман.— Та потрюхикаємо помаленьку до наших, а то, чого доброго...— Він не доказав, але було й так ясно: єдисанці, діставши підкріплення, могли повернутися. У них давня ворожнеча з донцями.

Десяток козаків поїхали вниз по коней, яких, поспішаючи, не встигли взяти.

— Що ти в мене випитував, Фроле? — серйозно запитав Степан, під'їхавши до Минаєва.

Фрол нахмурився, немовби пригадуючи... Більше він не хотів розмовляти із Степаном ні про що таке. Рано чи пізно, а може, й тепер уже, той запитає: «А ти як? Зі мною?» І буде тоді Фролові зовсім кепсько.

- Коли це? — спитав Фрол.
- Допіру біля води. Татари саме перебили.
- Фрол не пригадав.
- Забув через тих татар... З голови вилетіло.

14

Піддячий астраханської приказної палати Олексій Алексеев голосно, виразно вичитував воеводам:

— «Ви пропустили розбійних козаків повз місто Астрахань і поставили їх у Болдинському гирлі, вище міста; ви їх не розпитували, не привели до віри, не відібрали товарів, що належать шахові та купцеві, яких вони пограбували на бусах, не вчинили поділу з шаховим купцем. Не слід було так відпускати розбійних козаків з Астрахані; і коли їх ще не пропустили, то ви musite призвати Стеньку Разіна з товаришами в приказну палату, вичитати їм провини їхні проти великого государя і привести їх до віри в церкві за чиновною книгою, щоб надалі вони не чинили розбоїв, а потім роздати їх усіх по московських стрілецьких приказах...»

— Ти глянь! — здивувався старший Прозоровський.— Легко як! Взяти та призвати!.. Та привести — тільки й діла!

— Та-ак!..

— Ну, а далі що?

— «І звеліти охороняти, а волі їм не давати, але видавати на утримання, щоб вони були ситі, і до указу великого государя не пускати їх ні вверх, ні вниз; усі струги взяти на государів діловий двір, усіх полонян і награвований на бусах товар віддати шаховому купцеві, а коли вони не схочуть повернути їх добровільно, то відібрати й неволею».

— Оце грамотка! — знову вигукнув Прозоровський. — Ти в Москву писав, отче?

Усі поглянули на митрополита.

Митрополит образився.

— Я про учуг доносив. Свою писанину я вам усю тут вичитав...

— А хто ж про купця та про буси розписав? Не сорока ж йому на хвості принесла.

Тепер подивилися на піддячого.

— Хто б не писав, тепер знають, — сказав піддячий Алексеев. — Треба думати, як відповідати. На мене не клепайте, я не ворог собі, щоб на свою голову кари шукали. Знайшлися...

— Тепер — думай не думай — сокіл на волі. А що ми могли зробити? — хвилювався Прозоровський.

— Так і писати треба, — підказав піддячий. — Полон той без викупу і дари відібрати в козаків силою ніяк не можна було, не сміли — боялися, щоб козаки знову до розбою не вдалися і не пристав би до їхнього лиходійства інший люд, не зчинилося б кровопролиття.

— Ах ти, горе моє, горенько! — застогнав воевода. — Чуло моє серце: не вгамується він, розбійник, не вгамується. Його, диявола, по очах було видно. Ану, покличте сюди німця Відероса... Може, хоч німецька мармиза трохи настрахає лиходія — пошлемо до Стеньки. Спорядить стрільців з ним — і з богом. Хоч перед государем якийсь виправдання буде. Нехай німець скаже: одержали, мовляв, гумагу від царя — цар про все знає тепер, велів тобі, Стенько, поганцю, угамуватися з розбоєм.

— Стрільців же порубали, ат!.. — тихо, з жалем вигукнув старий митрополит. — Що ж він собі думає, лиходій?

— З ногайцями змовляється...

— Великий розбій затіває, — сказав Алексеев. — Треба все, все государеві одписати, все, не криючись... Гармат

не віддав, козаків не відпускає, усіх із собою підмовляє, воронежцям за припас оддав і знову їх бере в пай, за новий... Куди намірився з такою силою?

Відерос і з ним восьмеро стрільців, усі двокінні, мчали день і ніч з Астрахані в межиріччя. Наздогнали Разіна на Дону. Капітан з ходу виклав отаманові свої міркування з приводу небезпеки, на яку він, Разін, продовжуючи сваволити, наражає себе і своїх людей. Високий князь (цар) може розгніватися — буде погано. Невже розумний отаман не може цього збагнути?

Степан утупився в німця, довго мовчав... Він не розумів, чому — німець?

— Усе? — спитав він, більше здивований, аніж стурбований.

— Колі ти додершувати сфій некароші самислі, то буде фімагать пофертатъ фсі підданий царя, а фіпадок нефіконання, нема білше царська милість і нема пощада. Треба бутъ фельмі росумний шоловік...

Розмова відбувалася в присутності осавулів і кількох сотників, які наглядали за переправою.

Військо Разіна переправлялося на правий берег Дону. Гармати сплавляли на саликах (вузьких, з п'яти-шести колод, плотях), верхівці перепливали, стоячи на конях.

Степан, заговоривши спочатку спокійно, незабаром втратив рівновагу і що далі, то більше розпалювався. Розлютила знову бумага, а на додачу до неї — тупий казенний німець.

— Як ти з'явився до мене, мацапуро? — спитав він.

— На кінь, — відповів німець. — Калоп!

— Ти не подумав, що залишиш тут голову? Ану, покажи свою хоробрість!.. — Степан вихопив шаблю і заніс над головою німця. Той присів з переляку, затулився руками. — Як ти посмів з'явитися до мене, гадючий ти виповзку, таку мені ганьбу радити: щоб я зрадив товари-

шів своїх! Де ж це так роблять?! Хто тебе навчив так думати, прихвосню воеводин? Воеводи? Ось відсічу тобі язика, щоб не молов більше...— Степан сховав шаблю в піхви.

Капітан мовчав.

— Що? Вистачило нахабства приїхати, та забракло духу відповідати! Іди геть, гнидо... милую тебе. Прийдеш, звідки послали, скажи: шпудив я з високої дзвіниці і на панів твоїх, і на царя. І скажи панові своєму: я з ним стрінусь. Я прийду раніше, ніж він думає. І скараю його за зухвальство. Скажи всім князям: я князь зроду вільний, і всі воеводи мені в підметки не годяться: нехай пам'ятають. А забудуть, я прийду — нагадати.— Степан рвучко відвернувся й пішов геть.— Ларко, проведи німця в степ,— сказав на ходу Ларкові Тимофєєву.

Капітанові підвели коня... Він устроїв тремтячу ногу в стремено, сів у сідло. Іван Чорноярець ogrів його коня шаблею в піхвах. Кінь підскочив і поніс; капітан чудом не вилетів із сідла. Козаки засміялися.

— Сміх сміхом,— сказав розважливо Фрол Минаєв, коли німець поскакав,— а цареві вже донесли. Про все. Так що... посміємося, та й задумаємося.

Іван Чорноярець пильно подивився на нього:

— Ти до чого це?

— Ні до чого! Зразу — «до чого». Так — думаю. А нашим, Ларкові з Мишком, не минти лиха в Москві, коли поїдуть: вони царю одне, а той уже все знає.

— Які тебе думки недобрі обсіли,— засміявся Іван.— Ходімо, лишень, вип'ємо. Ми тепер — удома.

— Як удома, то вже й думати не треба?

— Думати — це треба міцної голови, а моя ледь винце подужає, та й то макітриться... Ходімо! Не вмирай від страху передчасно, що буде, те й буде.

— Іди пий.— Фрол шмагнув канчуком легкий клубок перекотиполя, що підскочив йому до ніг.— Теж думати

не хоче: катається туди-сюди. Та цій голові хоч не боляче... Фрол іще раз шмагнув гіллястий клубок і підгилів його — котись далі.— А наші, Ваню, так закрутяться, що й... зовсім повідлітають. Не норовися дуже, тут наскоком не багато візьмеш... та хоробрістю. Тут і пометикувати не гріх.

— Ану-ану,— серйозно зацікавився Іван, узяв Фрола за руку, одвів убік, далі від інших.— Що це ти таке носиш? Скажи мені...

Фрол охоче відійшов з Іваном, вони сіли на березі на жорсткій колючій травичці.

— Ну? — спитав Іван.

— Недобре він затіває,— одразу сказав Фрол.— Не тільки недобре, а тут нам усім і каюк буде. Невже ти сам не розумієш?

— Не розумієш...— повторив у задумі Іван.— Може, й розумію, та... А що ти радиш?

— Давайте зберемося разом — притиснемо його до стінки: хай викладає, що замислив...

— Та він і так викладає, навіщо ж притискати?

— Він не все каже! Як він хоче царя подолати, якою силою? Казав він тобі? З оцими,— Фрол кивнув на той бік Дону,— що роти пороззявляли — ждуть не діждуться, як нажертися й напитися задарма? Вони? Вони дременуть стрімголов, тільки-но на них з Москви пальцем насваряться. На кого ж надія?

Іван мовчав.

— «Гадів вигубити» — це легко сказати. З ким ти їх вигубиш?

— Ну, і що ж ти надумав? — спитав Іван.

— Нічого! Що я надумаю? Спитаймо в нього: що він надумав? Чого він так розійшовся — зрадив, що персів трусонув? Не він перший трусонув... Усі на Москву й намірялися після того? Хто це?

— Он Васько Ус... ходив же до Москви.

— Васько, як прийшов туди, так і пішов звідти, не пішов, а — на крилах полетів... Васько. Хіба Васько йшов погрожувати? Він хліба просити йшов...

— Ну, це вже там як вийшло б, — знехотя заперечив Іван. — Так уже вийшло. А повернись діло інакше, не просив би, а так узяв. Я, Фроле, одного не збагну: ти страху наганяєш, щоб сміліше одчалити від нас, чи й справді тебе сумні думки обсіли?

Фрол помовчав трохи... І сказав з образою, сердито:

— Та йдіть ви, господи!... Ідіть, куди душа велить, хто вас тримає. Але ж... дивитися на вас та великі очі робити від дива великого — які ви хоробрі, — це вже ви теж... силоміць не змушуйте, ідіть ви к такій матері.

— А чого ти розсердився? — просто мовив Іван. — Мені справді охота зрозуміти: од неспіливості ти чи...

— Од неспіливості, од неспіливості.

— Ну-у... даремно розсердився.

— Та чого тут сердитися? — Фрол різко крутнувся на місці — до Івана. — На баранів хіба ображаються, коли вони напропале пруть? Їх бичами намагаються підігнати...

— Та ні, ти з бичами зачекай трохи, зачекай, — нащетинився Іван. — Бич, він теж два кінці має...

— Та мені шкода вас! — мало не закричав Фрол. — Засієте головами своїми степ за Волгою, та й край. А що більше?

— Ну, й засіємо! Хоч за діло...

— За яке діло? Не терплю дурнів!.. Товче одне: за діло, за діло... За яке це діло? За яке?

— Боярство приборкати...

— Тьху!.. — Фрол підвівся, постояв — хотів, видно, щось іще сказати, та не стало сили терпіти дубуватого Івана — пішов розмашистим кроком.

Іван ще трохи посидів... Поглянув на переправу... І підвівся теж і пішов займатися звичними військовими справами. Тут він усе знав і розумів до тонкощів.

— А от скажи, Сьомко,— говорив Степан Сьомковіс-
скомороху, дивлячись на рідну річку й на козаків, що
обліпили її,— ти ж багато побував по монастирях різ-
них...

Сьомко закивав головою — багато.

— Був я в Соловках,— вів далі Степан, немов з якимсь
млявим подивом вслухаючись у себе: в голові ще не
стихло скрипіння коліс, ще тепла курява в горлі відчува-
лася, а крізь усе це, крізь різноголосся й скрип, крізь
куряву й піт кінський, крізь кров стрілецьку, крізь нуд-
ний гул пиятик, крізь усе пробилосся в грудях, під сер-
цем, живе джерельце — і жебонить, і лоскоче: не збаг-
неш, що ж хоче згадати душа, але щось дороге, рідне...
Домівка, чи що, поряд, тому й віщує серце.— І там,
у Соловках, бачив я одну ікону Божої Матері з дитям,—
розказував Степан.— Перед цією іконою всі навколішки
стають, і я став... Дивлюсь на неї, а вона — сміється.
Справді! Не зовсім сміється, а усміхається, в очах така
усмішка. Наче гірко їй, а от перемогла себе й думає:
«Нічого». Така незрозуміла ікона! Найбільше мені при-
пала до душі. Я довго стояв біля неї... дивлюсь і див-
люсь, і все охота дивитися. Сам теж думаю: «Нічого!»
Як воно так? Хіба так можна? Не по-божому яюсь...

Сьомко подумав і знизав плечима непевно.

Степан глянув на нього... Та він і не сподівався на
відповідь — він сам із собою розмовляв. І думка його
то шугала в краї далекі, давні, то знову високо й тре-
петно завмирала, мов яструб у степовому небі,— все
над тим самим місцем...

— Ні, Сьомко,— мовив він раптом іншим тоном, до-
вірливо,— не її страхаюсь, гугнявої, не смерті... Боюся
докору вашого: а що, як усім доведеться накласти голо-
вами?.. Га? — Степан знову подивився на каліку, в його
невинні очі, і серце стислося від жалю. Він одвер-
нувся. Помовчав і сказав стиха: — Не знаю... Не знаю,

Сьомко, не знаю. І порадитися ні з ким. І порадився б, та ні з ким, от біда. Потягнуть хто куди... Ні, краще вже не потикатися: розірвуть на клапті своїми порадами, сам себе не збереш потім. Нічого, Сьомко!.. Не бійся. Дасть бог, не пропадемо.

Тим часом Ларко з Мишком Ярославовим та ще з трьома козаками «проводили в степ» капітана Відероса. Німець, оглядаючись на конвой, помітно нервував і скнів у недоброму передчутті. Він розумів, що за ним їдуть неспроста, не міг тільки вгадати: що задумали козаки?

Од'їхали далеко...

Ларко звелів німцеві й стрільцям, що його супроводили, спішитися. Ті слухняно це зробили.

— Ви не так прийшли до отамана,— почав Ларко.— Чули, він вам сказав: «Я родом вищий за всіх високих князів». Чули? — Ларкові очі випромінювали веселість, наче він загівав з дітлахами пустотливу забаву.

— Чули.— Стрільці теж занепокоїлися, уловивши в осавулових очах недобре: веселість то веселість, але якась... прищулена.

— Та хто ж так підступається, як ви? — Ларко лишався на коні, а троє козаків і Мишко спішилися.

— А як треба? — запитали стрільці.

— Рачки. Треба, не доходячи двадцяти сажнів, стати рачки й лізти. Ану, спробуємо. Навчимося, вернемось до отамана й покажемо, як ми вміємо. А то з'явилися!.. Сором, та й годі. Давайте звикнемо спершу, потім уже... Ну!

Стрільці з капітаном одійшли на двадцять сажнів, стали рачки й полізли до Ларка. Пролізли трохи, і капітан обурився. Він підвівся.

— Іхь..— показав на себе пальцем,— фіконує посоль. Ніколі, ні ф якій держафі посоль... Посоль — це пошесні шоловік...

— Мишко, посочи йому канчуком одне місце, щоб він знав, який буває посол,— сказав Ларко; веселість грала в його синіх очах.

— Я хотше пояснить прафіл, яка є кошна держафа! — вигукнув капітан.— Прафіл полягає...

— Поясни йому, Мишко.

— Може, йому краще витяжку зробити? — спитав здоровенний Мишко.— Га? — І пішов до капітана.

Стрільці з жахом глянули на капітана: витяжка — це коли витягують дітородний орган. Це — смерть. Або, коли не хочуть смерті,— принизливе, гірке каліцтво на все життя. Це, крім усього іншого, нелюдська мука.

Ларко подумав.

— Дітки є? — спитав німця.

Той не зрозумів.

— Дітки, питаю, дітки є? Маленькі німченята...

— Дивись,— показав Мишко, отак: а-а-а...— Показав, як бавлять дітей.— У тебе є дома?

— Ні,— зрозумів німець.— У мене єсть... нарешена.

Козаки, а за ними й стрільці засміялися.

— Гаразд,— сказав Ларко.— Нареченої шкода: жде його, дурня, а він з'явиться... з калаталом у кишені. В ляльки з ним тоді гратися? Приклади канчука, він і так порозумнішає. Без канчука, видно, не навчиш. Мишко, ану, як тебе грамоти вчили?

Мишко підійшов до капітана, але капітан сам став рачки і поліз до Ларка, котрий удавав із себе родовитого князя-отамана. За ним полізли стрільці, не дуже гребуючи таким навчанням. Підлізли...

— Ну? — спитав Ларко.— Як треба сказати?

Стрільці й капітан не знали, що треба сказати.

— Ще разок,— звелів Ларко.

— Підкажи ти нам, ради Христа,— заблагали стрільці.— А то ж ми так цілий день рачкуватимемо!

— Треба сказати: прости нам, грішним, батьку-отамане, ми з першого разу не догадалися, як до тебе підступитися. Ану, нічого, вже виходить!.. Говорити ще навчимося до ладу...

Стрільці й капітан завелися знову «на підступ». І так тричі вони підступалися до «отамана» і просили прости. Нарешті Ларко сказав:

— Ну ось: тепер добре. Тепер навчилися. Як ще доведеться коли-небудь говорити з отаманом, отак і робитимете. Паняйте.

— Фарфар! — тихенько вигукнув капітан, сідаючи на коня. — О, фарфар!..

— Що ти там? — почув Ларко.

— Я з кінь бесідофать...

...Того ж дня Ларко, Мишко та з ними ще п'ятеро козаків поїхали в Москву «з сокирою і плахою» — чолом бити цареві-батечку за провини козацькі. Так робили завжди після самовільних наскоків на турків чи персів, так вирішив зробити й Разін. Звичайно, тепер воеводи нанесуть туди всякої всячини, але хай у цій купі буде й козацький поклін, так міркував отаман.

15

За відомим козацьким звичаєм, Разін заснував на Дону, на острові, земляний городок — Кагальник. Острівець той був на три версти завдовжки, неширокий.

І стало на Дону два отамани: у Черкаську сидів Корній Яковлев, у Кагальнику — Степан Тимофійович, батечко, скликач усіх, кого важке російське життя — у великій неадаптованості своїй — боляче придавило, а кого й просто обібрало, покарало й приневолило до втечі... Багатьох пригнав голод. Але хто здатний утекти, той здатний на ризик, у тому завжди живе здатність до пом-

сти, її можна виявити. Отаких, здатних на багато що, на розбій, на війну, всіх таких Разін приймав з любов'ю. І, звичайно, тут накопичувалася велика змова. Не завжди й слова потрібні, клятви, запевнення... Досить, що люди всі жалі свої, всі кривди знесли до купи, а вже тут вихід один: розмахнутися в той бік, де й учинилася несправедливість. Як кожен росіянин, сповна вільний духом, Разін цінував людей відчайдушних, теж досить вільних, щоб без жалю й докору все втратити в цьому житті, а вдвічі цінував, кому і втратити нічого. І такі йшли до нього... І коли дорогою з Астрахані він мучився й гадав, то тут його роздуми скінчилися: він вирішив. Він заспокоївся і знав, що робити: треба цю силу згуртувати й вигострити. І потім спрямувати.

Зажив разінський городок. Копали землянки (неглибокі, на три-чотири колоди над землею, із спадистими схилами, обкладеними пластами дерну, з димарями й душниками у верхньому ряду), ставили засіки по краях острова, стіни (у край берега забивали ставма колоди щільно одна до одної, з невеликим нахилом назовні, зсередини стіну укріплювали ще одним рядом колод, покладених одна на одну і поскріплюваних із зовнішньою стіною залізними скобами, зсередини на зріст людини насипали земляний вал у сажень завширшки), у стінах вирубували бійниці, пічури для нижнього бою; сажнів за п'ятнадцять-двадцять один від одного, вздовж засіки зводили розкати (підвищення) і на них укріплювали гармати. Там і тут на острові палали горни похідних кузень: кували скоби, багри, остроги, списи. Тульські, московські та з інших міст майстри правили на точилах шаблі, ножі, списи, вирубували зубилами кам'яні ядра для гармат, шліфували їх крупнозернистим піском.

Отаман, як і обіцяв, не відпустив козаків, а кого й відпускав перевідатися додому, то за міцною порукою. Та й не рвалися особливо... Сімейні бігали легкома

провідати своїх, відвезти гостинців і зразу повертали-ся — тут веселіше й привільніше.

До острова раз у раз причалювали великі човни — верхніх по Дону, воронезьких, тамбовських та інших російських міст торгових людей: ішла торгівля. Втикалися в острівець і невеликі човни, і виходили з них люди, зовсім не схожі ні на селян, ні на торгових людей. Деякі кричали з берега — просили переправити. Ці — при оружжі: донці й січовики. Відшукався ватажок, знайшлися й охотники. Або вже так: охотників було багато, знайшовся й ватажок.

Землянка в Разіна вища й просторіша за інші...

Усередині стіни обвішані перськими килимами, на долівці теж килими. По стінах — оружжя: шаблі, пістолі, ножі. Великий стіл, лави уздовж стін, широке ліжко, піч. Світло падає зверху через віддушини й у вузькі віконця із вставленими у них слюдяними решітками.

У господаря гості. У господаря бенкет.

Степан — на покуті. З боків ті самі — Стир, дід Любим, Іван Чорноярець, Федір Сукнін, Сьомко, сотники, Іван Піп. За господиню Мотря Говоруха, Степанова тітка по матері, його хрещена мати. Вона, тільки-но почувши, що повернулися козаки, першою приїхала в Казальник із Черкаська. Дуже любила Степана.

На столі смажене м'ясо, гарячі коржі, спечені на жару, солонина, риба... Багато горілки.

Господар і гості трохи вже захмеліли. Гомін стоїть у землянці.

— Браття! Козаки!.. — надривався Іван Чорноярець. — Дай випити за жаданий бій! Дай одвести душу!..

Трохи притихли: що там у нього з душею таке?..

— За наймиліший!.. — Іван дав собі волю — випрягся швидше за інших. Його розуміли: у поході тримав себе козак у петлі, зайвого ковтка горілки не випив. Івана

поважали.— З такими боями я на край світу дійшов би...— Іван широко всміхався, бо затаїв несподіванку з цим «боєм» і збирався ту несподіванку бовкнути. Вона його самого веселила.

— Який же це, Іване? — спитав Степан.

— А той, що ми без кривці виграли... В Астрахані! Як нас бог проніс, не збагну. Жодного козака не втрапили... Це треба уміти. За отой бій!..— Іван з п'яною погрозою обвів усіх поглядом, запрошуючи з ним випити.— Ну?!

— Був би калган на плечах,— докинув Стир.— Чого не пройти?

— Батьку, доземний тобі уклін!..— зовсім розхвилювався Іван.— Спаси біг! Вип'ємо!

— За бій, то й за бій,— сказав Степан просто.— Не завжди буде так — без кривці. Хрещена, пригуб з нами!

— Я, Степанку, з розуму звихнуся тоді. Хто годуватиме? Вас он скільки...

— Наїмося, руки ще цілі, навіщо нас годувати? Іди, мені охота з тобою випити.

Мотря, суха, рухлива стара, витерла об фартушину руки, протиснулась до Степана.

— Давай, хрещенику! — Взяла чарку.— З благополучним вас прибуттям, козаки! Слава богу! А хто не вернувся — царство небесне, легкий спочивок. Дай боже, щоб і завжди так було — з добром та удачею.

Випили. Помовчали, згадавши тих, кому не судилося дожити до цих добрих днів.

— Як там, у Черкаському, Мотроно Іванівно? — поцікавився Федір Сукнін.— Ждуть нас чи ні? Що там Корній, кум твій, подумує?

— Корній, він що?.. Він принишк. Його не одразу збагнеш: сопе собі та на вус мотає.

— Хитруєш і ти, Іванівно. Він, звісно, хитрий, та не на тебе. Ти все знаєш. Чи від нас приховуєш?

Повернулися до Мотрі, чекали... Стало зовсім тихо. Звичайно, кортить знати, як думають і як говорять у Черкаську військовий отаман і старшина. Може, стара й знає щось...

— Не приховую, навіщо мені від вас приховувати. Корній вам тепер не друг і не товариш: ви царя прогнівили, а він з ним сваритися не буде. Він жде, що вам вийде за Волгу та за Яїк... За все. Ніби ви Корнія не знаєте! Він за цей час не змінився.

Степан слухав розумну стару, знав, що вона каже правду: з Корнієм їх ще зведе лиха доля, і, мабуть, скоро.

— Ну, а як нам тяжко буде, невже на нас попре? — допитувався Федір, який дуже любив погомоніти із старими.

— Попре,— ясно сказала відверта стара.

— Попре,— згодилися козаки.— Корній? Попре, тут навіть гадати нічого.

— А старшина як?

— Що старшина?

— Як між собою говорять?

— І старшина жде. Ждуть, який кінець буде.

— Кінця не буде, хрещена,— сказав Степан.— Нема ще.

— А ви менше про це,— порадила стара.— Нема — то й нема, а балакати не треба. Не загадуйте.

— Шила в мішку не втаїш, стара,— поблажливо сказав Стир, знову весь виряджений і балакучий.— Хіба не дізнаються! — Стир навіть і перевідатись додому не йшов од війська — відкладав.

— Тобі не тільки шила не втаїти... сиди вже. Ти зі своїм носом поперед шила скрізь просунешся...

— Стара моя жива? Ні з ким не знюхалася без мене?

— Жива, жде не діждеться. Степане... — Мотря суворо глянула на хрещеника.— Яка це там дівка в тебе була?

Степан хотів одмахнутися від дрібної розмови, на-
супився навіть, щоб одразу припинити подальші
запитання.

— Яка дівка?

— У тебе дівка була...

— Годі тобі, хрещена! З дівкою якоюсь причепи-
лася...

— Шахова дівка, чого ж очі ховаєш? — не вгамову-
валася Мотря.— Ну, приїде Олена... Чи послав ти по неї?

— Послав, послав.— Степан не радий був, що дав
випити старій.

— Кого послав?

— Ванька Болдиря. Ти... про дівку — не треба,—
зовсім уже суворо порадив Степан.

— Наче не скажуть їй! Постоли плетеш, а кінців хова-
ти не вмієш.

— Ну, скажуть — скажуть. Як вони там? Фролко?..

— Бог милує. Фролко із сотнею до калмиків їздили,
худоби пригнали. Афонько більшенький стає... Питає
все: «Скоро татко приїде?»

— Диви!.. Нерідний, а душею припав,— здивувався
Федір.— Теж тужить.

— Який же він там був!.. Коли ми, Тимофійо-
вичу, на татар ходили, Олену відбили? — озвався дід
Любим.

— Рік Афонькові було,— неохоче відповів Степан.
Він не любив згадувати про той бій з татарами і як одбив
він вродливу Олену... В тому бою він тільки про Олену
й думав — совісно згадувати. Афонька ж, пасинка, дуже
полюбив — за ніжне, довірливе серце.

— Ех, славно ми тоді сходили!..— удався в спогади
дід Любим.— Ми, пригадую, забулися трохи, розгаря-
чилися — рубаємо їх куди попало, тільки калгани ле-
тять... А їх за річкою, в ліску,— видимо-невидимо. А ці
нас туди заманюють. Половина наших уже перемахнули

річку — вона мілка, а половина ще тут. І ось Іван Тимофійович, покійний, царство небесне, як гаркне: «Назад!» Ми опам'яталися... А з лісочка хмара їх сипонула. А я дивлюсь: Стеньки ж нема зі мною. Усе поряд був — мені Іван звелів доглядати за тобою, Тимофійовичу, навіжений ти якийсь того разу був,— усе бачив тебе, а то наче крізь землю провалився. Мо', за річкою? Дивлюсь — і там нема. Ну, думаю, буде мені від Івана. «Іване! — гукаю.— Де ж Стенька?!» Той аж на виду перемінився... Дивимося, наш Стенька летить на весь мах — в одній руці молодиця, в другій дитинча. А за ним... не дай збрехати, Тимофійовичу, мало не сотня скаче. Тут заварилася каша...

Степан налив собі чару.

— Годі молоти, діду. Наливайте.

— Там до старої моєї ніхто не підсипався? — знову спитав підпийий Стир у Мотрі.— Чого ж мовчиш?

За столом розсміялися; гулянка почала знову набирати ширину й волі, щоб потім виплеснутися звідси, з тісноти.

— А то я з нею не панькатимуся: враз голову одірву на рукомийник. У мене балачка коротка...

— У тебе, діду, все коротке, тільки ніс... це... — повів був свою улюблену тему великий Кіндрат. Ліва його рука покоїлася поки що в петлі з сирового ремінця, перекинутого через шию.

— Цить! — живо осадив його Стир.— Зате у тебе: душа наррозхрист, а язик на плече. Замовкни, поганцю.

— Кочергу вона на тебе наготувала, твоя стара... Жде,— сказала Мотря на Стиреві розпитування.

— Йй уже шепнули, мабуть, як ти із шахинями там... Га? Гріховодник ти, Стирю!.. Ніяк угамуватися не можеш! Звідки тільки сили беруться!

У землянку ввійшов козак, протиснувся до отамана.

— Батьку, москалі-торговці прийшли. Просять униз пустити.

— Не пускати,— одразу сказав Степан.— Куди пливуть, у Черкаський?

— Туди. Кажуть...

— Не пускати. Хай тут торгують. Поборів ніяких — торгувати по совісті, а на низ не пускати жодної душі. І надалі так само. Не кривдити нікого.

Козак вийшов.

— Чи не крутенько, батьку? — спитав Федір.— Домовиті гавкіт здійнуть... Без хліба ж лишаться.

— Ні,— ще раз сказав Степан.— Федоре, що про Альошку та про Васька чувати?

— Альошка здуру в Терки попер, думав, що ми туди вийдемо, хтось, подекують, сказав йому так...

— Це знаю. Послав до нього?

— Послав. Єрміло Кривоніс поскакав. Васько десь на Русі, ніхто до ладу не знає. До нас хотів після Серьожки, а домовиті його на війну повернули...

— Посилай на розшуки. Надходять люди? — Степан і спитав про це й не спитав — сказав, щоб звеселити зайвий раз себе й інших.

— За чотири дні півтори сотні чоловік. Але — голота несосвітенна. Чи прогонуємо всіх? Може, трохи збавити до весни...

— Козаки є сьогодні? — Степан ревниво стежив, скільки прибуває козаків, своїх, з Дону, і з Січі.

— Мало. Більше з Русі. Коли так підуть, то... Прогонувати ж усіх треба.— Так склалося, що Федір Сукнін відав харчуванням війська, і в нього за своє й боліла душа.

— Усіх одягати, озброювати, поїти й годувати. За вартою наглядати. Прохарчуємо, всіх прохарчуємо. Робіть, як велю.

— Зробити ми зробимо... А чого... до весни б поки що...

— Наливай! — перебив Чорноярець Федора.— Розбалакався...

— Ваню... ти, якщо сп'янів...
— Ти мене напої спершу! Сп'янів... Ні!
— А не заспівати б нам пісню, синочки?! — вигукнув Стир.

— Любо! — підтримали з усіх боків. — Тепер — удома.

— Затягай! — смішно розпорядився знову Іван і садонув кулаком по столу. Сивуха прямо на очах міняла чоловіка: замість сумирного, розумного козака, яким знали Івана, сидів якийсь крикливий, задержуватий дурило. Через те, може, й не пив Іван часто, що знав за собою цей гріх і мучився через нього.

— Чого розходився? — урезонив Степан вірного осавула; отаман, поки сам не напивався, гидував п'яними, не терпів. Та й сам він бував не кращий, тільки споїти важче. — А де ж це Фрол Минаєв? — згадав раптом Степан. — Де, я не бачу його?.. Га? — Він обвів поглядом усіх... і зрозумів. І вже доказав — так, щоб доказати, раз почав: — Я ж не велів поки що в Черкаський ходити... Нікому не велів!

Із хвилину, напевно, було тихо. Степан ще раз подивився на всіх, з досадою. Поклав кулак на стіл. Не одразу знову заговорив. І заговорив — із запізнілою гіркотою, не злісно.

— Чого ж не сказали? Мовчать... Кажіть!

І знову ніхто не зважився йому відповісти. А треба було лише сказати: пішов Фрол. Зовсім пішов. Зрадив.

— Ну? Схоже на те, що поминки вийшли? По Фролкові...

— Погуляти б хотілося, Тимофійовичу, — відверто сказав Стир. — У тиху погоду... без грому.

— І погуляємо! Чого б нам не погуляти? Одна тварюка відповзла — не велика втрата. Він давно це задумав, я відчував. Давай.

Поналивали чарки. Та боляче різонула по отамановому серцю зрада розумного осавула. Він насилу перборював цей біль:

— Ну, стрінусь я з тобою, Фроле,— мовив він стиха, до себе.— Стрінуся, Фроле. Давайте, брати!.. Давай пісню, Стирю. З Фролом усе скінчено: він свою пісню проспівав. Пішла душа по руках... Затягай, Стирю.

Ні, не так давно задумав Фрол Минаєв зраду, а після тієї розмови, як порубали стрільців і сиділи на березі Волги: з тієї миті він знав, що піде. Тоді зрозумів Фрол, що Степан тепер не зупиниться — пролилася дорога й небезпечна кров. І зрозумів ще Фрол, що Степан захотів пролити цю кров, затамувавши жалість, без прямої потреби — щоб покласти край своїм сумнівам і щоб козаки теж заплямилися червоним вином страшенної гульні. Отоді остаточно вирішив Фрол піти. Це було недавно.

Теплої глибокої ночі до острова приплив великий човен. З острова, із засіки, окликнули вартові.

— Свої,— озвався чоловічий голос із човна.— Івашко Болдир. Батькові гостей привіз.

— А-а... Давайте, чекає. З прибуттям, Олено!

Степан лежав на ліжку в шароварах, у панчохах, у спідній сорочці... Не спалося. Лежав, поклавши підборіддя на кулаки, думав свою думу, вслухався в себе: чи не розтривожиться душа, чи не завіщує серце лиха...

Ні, все там тихо, спокійно. Навіть дивно: таке діло насувається, ось уже й утекли зі страху, і не дурні втекли, і не найбоягузливіші — чим-чим, а боягузством Фрол не грішив,— ну? А як дадуть разок де-небудь, тоді чия черга втікати? І думка квапливо обшарювала всіх, хто траплявся в пам'яті... Ну, Іван Чорноярець, Федір, Ларко, Мишко, Стир — такі поляжуть, поляжуть не нарікаючи ще багато й багато інших... А чи користь буде,

що поляжемо? Бачив Степан, але якось неясно: виросла на російській землі велика темна сила — причому це не Іван Прозоровський, не Семен Львов, не старий митрополит — це мовби не вони, а щось зловісніше, не цар навіть, не його стрільці — вони люди, чи ж бояться людей?.. Та коли вдень Степан зазирає у вічі новгородським, псковським селянам, він бачив у їхніх очах темний відблиск страшного лиха. Звідти, звідки вони тікали, чорною тінню на все небо наповзало загальне лихо. Що це за сила така, могутня, люта, селяни й самі теж не могли збагнути. Кажали, що опинилися в боргах неоплатних, у кабалі... Та це зрозуміти можна. Сила ж та залишалася неясною, величезною, невідворотною, а що воно таке — не могли зрозуміти. І це розпалювало Степана, мучило, роз'ярювало. Найкоротше його лють вкладалася в слово — «боярин». Але коли сам же він хотів удуматися — а чи бояри? — бачив: тут якось не зовсім і бояри. Жодного окремого боярина він не ненавидів тією послідушою спокутною зненавистю (навіть Долгорукого, того, що брата повісив, навіть його), якою ненавидів ту погибельну силу, яка маячила з Русі. Боярина Долгорукого він порішив би при нагоді, але від цього не стало б спокійніше, ні. Поки є там ця сила, тут спокою не буде, це Степан розумів серцем. Він казав — «бояри», і його розуміли, й досить. Досить і цього. Вони, собаки, багато й багато в чому завинили: совість утратили, казяться од зажерливості... Але не вони та сила.

Та сила, якої селяни не могли усвідомити й назвати словом, звалася — **ДЕРЖАВА**.

Знадвору, з-за дверей, залунали кроки, голоси...

Степан сів, опустив ноги на долівку... Вступився у двері. Увійшли Фрол Разін, Олена і десятилітній Афонько.

— Ну ось, — мовив Степан з прихованою радістю. — Заждався вас. Чому ж так довго?

Олена припала до чоловіка, обняла за шию... Степан підхопився, теж обняв дружину, поплескував її долонею по спині й примовляв:

— Ну ось... Ну, здрастуй. Ні?.. Зразу — плакати. Чого?

Олена плакала і крізь сльози шепотіла:

— Прилетів, рідний ти мій. Думала вже, пропав там — нема й нема... Всі очі видивилася.

— Ні!.. Пропасти — це теж зуміти треба. Ну, годі. Дай-но з козаками поздоровкаюся. Годі, Олено.

Фрол і Афонько чекали біля порога. Афонько всміхався на всі свої рідкі зуби. Чорні оченята радісно блищали.

— Рік нема, другий нема — ану, поживи отак... Зовсім од дому відбився, — проказувала Олена мовби приготовлені слова — так доладно воно виходило.

— Годі тобі...

— Інші хоч на зиму приходять, а тут... Молилася, благала матір пресвяту богородицю, щоб цілий прийшов...

— Афонько, здоров, синку. Іди до мене, — покликав Степан, легенько відсторонюючи Олену. — Іди швидше.

Афонько стрибнув Степанові на руки, але від поцілунків рішуче ухилився.

— Отак! — похвалив Степан. — Так, козаче. — Посадовив його на ліжко.

Поздоровкався з братом за руку.

— Ти наче ще виріс, Фроле?

— Та де? — Високий, вусатий Фрол мало був схожий на свого старшого брата — вродливіший був і ставніший. — А ти сивієш.

— А жінка де твоя? — поцікавився Степан.

— Та поки що там...

— Чого? Не поїхала, чи як?

— Та... потім. Чого ж сивіти почав?

— Ну, розкажіть, як поживаєте? Хто перший? Афонько?

Афонько вже усміхався.

— Ти що ж це, балакати розучився? Га? — І Степан теж усміхнувся; на душі було хороше, тільки швидше б минула вже ця перша безглузда хвилина.

— Чого? — спитав Афонько. — Вмію.

— Одвик. Скажи, синку: ще два роки потинявся б там, то й зовсім би забули, — втрутилася знову Олена.

— Ні-і, Афонько мене не забуде. Ми один одного не забудемо. Ми, скажи, матір швидше забу... — Степан осікся, конфузливо глянув на Олену. Та докірливо похитала головою.

— Е-ех!.. Отож бо й воно. Сивіти вже почав, а ніяк за розум не візьмешся, все як молодий жеребець...

Фрол розсміявся.

— Ну, піду, — сказав він. — Завтра погомонимо.

— Зажди! — зупинив Степан. — Давайте перепустимо за зустріч. Я тут трохи запасся... Сховав від своїх пияків. Олено, приготуй щось нашвидку.

Олена заходилася накривати на стіл.

— Де тут у тебе що?

— Там... розберись сама. Сідай, Фроле, розкажуй.

— Нарозказували!.. — все хотілося побурчати Олені. — У вічі людям дивитися совісно. Крізь землю ладна провалитися... Тьху! Та ще — чорна! Хоч би вже...

— Годі, Олено, — миролюбно мовив Степан. — Найшла про що балакати. Розкажуй, Фроле.

Фрол — не охочий до війни, до всіляких змов, хитрощів воєнних. Не разінської породи. Він — материн син, Чортюк: небіжчиця над усе на світі боялась війни, а жила з воїном і воїнів народжувала. Зате вже й тремтіла вона над Фролом, меншеньким своїм... Як помирала, просила чоловіка і старших синів: «Не маніть ви його з собою, ради Христа, не беріть на війну. Хай хоч він од неї врятується, од триклятої».

— Що там розказувати? — Фрол сів на ліжко. Він справді не знав, що Степанові цікаво і треба знати.

— Корнія коли бачив?

— Учора.

— Ну? — насторожився Степан.

— Він хотів сам приїхати... Приїде цими днями. Простав сказати: коли від нього до тебе козак прибуде, щоб поплив ти з тим козаком нижче куди-небудь для розмови. Не хоче, щоб його на острові бачили.

— Хитрий лис. Не діждеться. Як козаки там?

— Балачок про тебе!.. — сміючись, вигукнув Фрол.

— Хоч уші затакай! — докинула Олена.

— До мене збираються? — допитував Степан брата, навмисне не помічаючи Олениного великого бажання — допитати його самого.

— Збираються. Багато. Не знаю тільки, що в тебе на думці.

— Не треба поки що й знати.

— Чи правда, що половину шахових міст погромив?

— Трохи потрясли, — ухильно відповів Степан. — А домовиті як?

— Мовчать.

— Од царя нікого не було?

— Ні.

— Ну, сідай. Сідай, братухо!.. От і вип'ємо разом — давно мріяв. Олено, як там у тебе?

— Сідайте. — Олена діставала з кошика, якого привезла з собою, домашнє печиво, яйця, пряжанку... — Хотіла більше взяти, та Іван, мов коршак, похапав, як були...

— Молодчина, — похвалив Степан. — Нема чого там сидіти... у ворогів.

— Які ж там вороги? — здивувалася Олена.

Фрол теж із цікавістю подивився на брата. Дитина! Мати ж бо недарма благала: не воїн. Шкода буде, коли вб'ють... Гріх на душу візьмеш із таким.

— Ну — будуть вороги: діло наживне. Ех, Афонько!.. Яку штуковину я тобі привіз! Ех, штука!..— Степан нахилився, дістав з-під ліжка городок, вирізаний з кості.— Цар-город. О, брат, які бувають! На, грайся!

Олена оглянула хатину: певно, хотіла знати, що ж їй привіз чоловік, які подарунки. Так уже... спасенно влаштована російська жінка: вона може підвестися до прощення навіть і тоді, коли прощення в неї не просять, не благають. Вона лише знайде — несвідомо, не хитруючи — який-небудь привід і увірує, що їй, приміром, — жаль, гріх або що вона над усе на світі любить багатство... Вона пощадить кривдника і пощадить себе.

Степан перехопив її погляд, засміявся коротко, незрозуміло.

— Потім, Олено. Подай нам спершу.

— Хрещена в тебе? — спитав Фрол.

— Тут.

— Не міг утримати. Кажу: пришле він кого-небудь, куди ти сама! Ні — піду. Так і пішла.

— Вона молодчина. Ну?.. З приїздом вас. І нас. За зустріч.

— З радістю нас,— мовила Олена, цокаючись з козаками золотою чарою, на яку мимоволі й попросту дивувалася: не бачила такої красивої.

Фрол пішов пізно; він захмелів, усе всміхався й дивився на брата, не розуміючи, мабуть, чим він так сколихнув поголос.

Олена постелила постіль. Степан помилювався з нею, і вона заснула. А Степан тієї ночі так і не зміг заснути до світу. Діждався, у вікнах землянки замерехтів ріденький синій туман. Тоді він обережно вивільнив руку, на якій лежала жінчина голова, встав...

— Ти чого? — спитала Олена.— Ні світ ні зоря...

— Спи,— сказав Степан. Присів, погладив теплу, зі сну особливо чарівну Олену.— Піду до козаків.

— Господи!.. Хоч трішечки ж побудь зі мною. Да вони дінуться, твої козаки! Сплять іще всі...

— Побуду, побуду. Спи. Мені треба.

Степан надів шаровари, чоботи... Накинув каптан і вишов із землянки. Городок спав. Тільки вартові ходили вздовж засіки та чиесь самотне багаття сиротливо блимало біля однієї землянки.

Степан підійшов ближче до багаття... Двоє п'яних як дим козаків, обнявшись, гомоніли.

— Ти мені її покажи... Покажи, гаразд?

— Гаразд.

— Не забудь тільки, гаразд? Покажи, не забудь...

— Кого?

— Оту-о...

— А-а. Ні, вона для нас — тьху!

— Хто?

— Ота-о, Манька.

— Яка Манька?

— Ну, ота-о!

— А-а. А ми її уламаємо...

— Кого?

— Ну, оту-о...

Степан постояв, послухав, усміхнувся й пішов далі.

Чудовий був цей світанковий час золотавого дня золотої осені. Свіжий вітерець ледь ворухив листя на вербі й шелюзі. Супокій, мов сонна лінь, супокій тримав землю. Вся вона, не така вже й безмежна, ніжилася ще в долонях супокою. Незабаром попрокидаються люди... Знову — в суєті, в словах — з'явиться пиха в людей, але оце зараз, коли такий супокій, — таке все це пусте, уся ця суєта, слова... Навіть смішно.

Степан увійшов у землянку, де поселилися Іван Чорноярець із Стирем: ці двоє повсякчасно сварилися, але повсякчасно — мовчки — дружили, завжди жили разом.

Іван легко відірвав голову від каптана, що правив йому за подушку. Спитав стурбовано:

— Що?

— Нічого, погомоніти прийшов.— Степан глянув на Стиря, що спав, сів на лежак до Івана.

— Учора я сон чудний бачив, Ваню: немов ми з батьком торгуємо в татарина коня буланого. Добрий кінь!.. А татарин ціну скажену загнув. Ми з батьком і так, і сяк,— нізачо. Дивлюсь я на батька, а він мені моргає: «Стрибай, мовляв, на коня й скачи». У мене душа заграла... Я вже прикидаю, з якого боку краще стрибнути. Хотів стрибнути, та згадав: «А як же батько тут?!» І прокинувся.

— Було коли-небудь **таке?** — спитав Іван, переборюючи похмільний біль у тілі: цілий день прохворів Іван.

— З батьком — ні, з братком Іваном було. Послав нас якось батько пару коней купити, ми їх силком одбили, а гроші прогуляли. Батько відшмагав нас, коней повернув...

Іванові ще й шкода, що недоспав. Позіхнув.

— Ти чого прийшов: сон розказати?

Степан довго мовчав, цмулив люльку, дивився вниз.

— Ранок ясний,— сказав він раптом.— Не такого б ранку помирати. Га? — І глянув на осавула допитливо й весело.

— О!..— здивувався Іван.— Куди тебе повело. Це мені сьогодні про смерть треба... Перестарався вчора... дурило.

— Ось що...— Степан сплюнув гіркувату слину.— Підбери трьох козаків тямковитіших — пошлемо до Никона, патріарха. Він у Ферапонтовому монастирі сидить: нема в них миру з царем. Чи не схилиться до нас?..

— Який з попа вояка! — здивувався Іван.

— Не вояка потрібен — патріарх. Буде з нами, до нас народ легше піде. А йому, думаю, де-небудь теж заруч-

ка потрібна. Може, схилиться — він злий на царя. Хай скажуть: ми його істинно за патріарха шануватимемо. Підбери, хто зуміє...

— Підберу, є такі!

— Пошли їх потім до мене: навчу, як говорити. Листа ніякого не писати, але щоб козаки надійні були, міцні. Як попадуться — щоб слова не промовили під будь-якими тортурами.

— Є такі.

— Ще пошлемо в Запороги — до Івана Сірка. Туди з листом треба, нехай на крузі прочитають, усім.

— Тоді вже й до Петра Дорошенка...

— До Дорошенка? Подумати треба... Хитрий він, крутиться, як вуж на вогні... Побачимо, у мене на нього надії нема. Як треба свою вигоду справити — справить, не задумається. Сірко, той надійний...

— Тимофійовичу, пошли мене до патріарха, — обізвався раптом Стир, підводячись із свого лежачка. — Я зумію, їй-бо, зумію. Ще й як зумію!

— Ти не спиш, старий?

— Ні. Пошлеш?

— Чого так закортіло?

— Охота на патріарха глянути... Мені один утікач розказував про Никона: це-е тобі не...

— Що в ньому? Піп є піп.

— Найвищий піп!.. Багато я всякого набачився, а такого не доводилося. Пошли. Я з ним про віру поговорю. Він, бач, що затіяв?..

— Небезпечно ж... схопити можуть: Никона охороняють. А схоплять, милості не жди: закатують. Захотілося на дибі дні кінчати? Вони он які гарні, дні. Вийди, глянь — душа радіє.

— Ну, комусь і на дибі треба кінчати... Я пожив. І днів набачився усяких... А Никон нам... ой як згодився б! Я його схилю! У мене теж до віри підступ є.

— Охота — йди. Дорогою розвідайте про Ларка з Мишком — де вони? Болить у мене за ними душа. Даремно відпустили, не треба було. Я винен...

Замовкли. Довго мовчали.

— Досипайте, — сказав Степан. Підвівся й пішов із землянки.

— Думки обсіли нашого отамана, — мовив Іван.

— Думки... — озвався Стир. — Думки — вони і є думки.

— І тебе обсіли? — Іван сидів похмурий, гадав: чи вдасться йому ще заснути, чи вставати теж та братися до діла.

— Чого тебе обсіли?

— Мене чого? Мене не так уже... А охота мені, Іванку, на патріарха глянути — прямо душа заграла...

— Та навіщо він тобі?

— А дідько його знає, охота глянути, й край. По спині його охота поплескати: «Ну, що, мовляв, владико?» У нього, видно, теж якийсь підступ до віри. Адже він бага-ато знає, Ваню... Ох, я з ним і погомонів би!

— Ти диви! — засвербіло. Спи ще, а то в мене голова розвалюється, як розсохла діжка. Лишку вхопив учора. Чи нічого хоч не молов здуру?

— Ні. Все-таки я сходжу до патріарха, Іване. Одноково зиму без діла сидітимемо. Сходжу. Буде в мене наприкінці життя хоч одне... праведне діло. Просто як по обітниці сходжу.

— Спи. Дай трохи очухаюсь... Мо', ще задрімаю. Степан пішов на берег річки, сів.

Сонце викотилося на чисте небо... Перше його проміння вдарило у верби; по острову заповум'яніли великі жовтаві багаття.

Далеко звідси Степанові думки... Може, у Ферапонтовім монастирі, може, в Запорожжі, може, в Москві... Думки обсіли отамана, справді. І хочеться додумати їх

і зітхнути б легко... Ще в Черкаську думки — зовсім поряд, але й тут цілковита темінь, не знаєш, чого ждати.

Ззаду до нього непомітно підкрався Афонько й крикнув над вухом, лякаючи. Степан мовби вискочив із своїх думок... Аж кинувся.

— Ах ти, чорнявчику!.. Налякав.— Степан показав місце поряд:— Сідай. Чого рано так?

— Я завсіди так,— відповів Афонько, всміхаючись.

— Не спиться?

— Виспався.

— Що мати робить?

— Їсти варить.

— Мгм. Ти сні вмієш одгадувати?

Афонько викотив на вітчима свої чорні, гарні оливки:

— Сні?..

— Ну. Бабуся не вчила?

— Ні. А ти сон, чи що, бачив?

— Бачив. Немов ми з моїм батьком поїхали коней торгувати, сподобався нам обом один кінь, батько мені моргає: «Стрибай і скачи». Я вже хотів був стрибнути, та подумав: «Ну, поїду, а як же він тут?» І прокинувся. Навіть шкода, що прокинувся, треба було додивитися...

— Не купили?

— Не купили... Та, бачиш, я й не знаю, як далі...

От засів у голові цей сон — ходжу та все думаю...

— Спитай бабусю Говоруху.

— Авжеж, бабусю... Ні, бабуся в такому ділі не розбирається.. А сон не простий, відчуваю. Думаю так: от скочимо ми на коней — майнемо. А як же ви тут?

— Ми? — не зрозумів Афонько.— Хто?

— Ну, ви... Ти ось, мати твоя, бабуся — та багато? —

Степан подивився на хлопчика, доторкнувся до його горб'ячого коліна, обмацав долонею дороге слабеньке синопкове тіло.— Важку я тобі загадку загадав — не по тобі. Піди скажи матері: йду. Сядемо, поснідаємо.

Афонько побіг.

Степан ліг на спину, заклав руки за голову, став дивитися в небо. Він знав, як вони поговорять з Корнієм Яковлевим, військовим отаманом. Ця майбутня розмова теж не виходила в нього з голови. Він добре уявляв цю зустріч... Місце для зустрічі обачливий Корній вибере сам — далі від людського ока.

Корнієві понад шістдесят, він іще здоровий, але ходить удавано важко, торкає поперек і каже: «Поболює». Ніде в нього не поболює: хитрий і потайливий... Слова не мовить просто так: тричі переверне його в тямущій голові, обміркує — скаже. Але ніколи й не подумаєш, що він хитрує й навмисне тягне, здається, хто не знає: така манера. Його манеру Степан бачив у бою: де й дівається повільність, млявість, як вовк, б'є. Воювати Степан учився в нього. Але оця затаєність, скритність — цього Степан давно не злюбив у хрещеному. Зчіплювалися не раз через це. Степан дивом дивувався: «Наче другий чоловік!.. Чого ти все криєшся? Кого дуриш?» Корній на це казав неголосно: «Від тебе й криюся. В тобі теж двоє чоловіків сидять: один — дурень заплішений, другий — добрий козак, розумний. Я коли з тобою балакаю, я з дурнем балакаю, але так, щоб розумний не підслухав. У кожній людині по дві людини сидить, не тільки в тобі; я волю мати діло з дурнями. З розумними — рідко, при потребі». Степан не те що не вмів відказати на це, не хотілося відказувати, але щоразу ця Корнієва мудрість злила його й дратувала. Зустрінуться вони так:

«— Ну, здоров, хрещенику,— миролюбно скаже Корній, а сам, поки підійде мляво і скаже, встигне чіпким поглядом оглядіти всього славного батечка.— Як походив? Кажуть, вдало?

— Вдало.

— Слава богу!

— Чого ж на острів не приїхав? — не витримає й питає Степан.— Від кого ховаєшся? Уже й на Дону в себе не господар...

— Та й ти чогось не в городок, а свій викопав... Чого б теж?»

Розмови загалом не вийде. Та її, коли пригадати, ніколи й не виходило в них — доброї, щирої... Корній цінував Разіних за воїнство, за хоробрість і відданість гуртовій справі, та зовсім не поважав, навіть побоювався — за непокірливість, за гордість безглузду, несосвітенну, за свавілля. Разіни не були домовитими, але й нестатку ні в чому не знали, бо вони були неодмінними учасниками всіх походів, часто з походів поверталися з доброю здобиччю, якої не накопичували. Степан народився, коли збиралися в черговий похід, і похідний отаман (тоді ще головщик) Корній Яковлев, з поваги до осавула Тимофія Разі та щоб бути ближче до козаків (козаки дуже любили Разю), напросився до нього в куми — так породичалися Разіни з домовитим Корнієм. Непокірливості й свавілля у Разіних од цього не поменшало, та, зрештою, і не побільшало: Разя та його сини, Іван і підрослий Степан, ревниво оберігали свою незалежність, не бундючилися, мали славу, особливо Іван, розумних козаків. Степан досить рано, як на свої літа, змусив розмовляти з собою знатного Корнія, військового отамана, як з рівним. Він і поважав вельми досвідченого хрещеного батька, навчався в нього військової справи, але в рота не заглядав, не випинав напоказ своєї з ним близькості, за що Корній мимоволі перейнявся повагою до хрещеника. Але в їхніх стосунках завжди був холодок: один не міг поступитися своїм високим становищем — опуститися до панібратства з шаленим, удачливим Степаном, другий — другому це високе становище хрещеного батька було тягарем. Останнім часом, коли Корній повів діло до того, щоб мало не видавати втікачів з Дону, вони й зовсім

розійшлися. Правда, Корній спорядив і провів хрещеника в Персію, але в цьому був зацікавлений сам військовий отаман. З Русі прибували й прибували втікачі — треба було, по-перше, відправити їх якомога більше з ким завгодно і куди завгодно, хоч «по сіряки» із Степаном; по-друге, на якийсь час і сам Степан зникав з Дону: Корній почувався краще, скільки хотів, виляв і хитрував з цими втікачами, — треба, щоб ніхто не подумав, що з Дону тепер видають, тобто мовби й не видавати, але й з царем, і з боярством не хотілося псувати стосунків, тобто все ж тихцем видавати. Корнієві було важко; нині, з приходом Степана, буде ще важче. Знав Степан, що Корній дуже стурбований його успіхами, не знав лише — не міг і подумати про те — радує він Корнія, що скликає всіх неприкаяних і невдоволених і кудись їх манить. Степан чекав, що Корній відраджуватиме його од війни, лякатиме...

«— Недобре затіваєш, Степане,— скаже, певно, Корній,— страшно. Навіщо це тобі треба? Погано тобі, чи що?»

— А я тобі про свій замір не говорив,— наперед знав, як скаже, Степан.— Звідки ти взяв?

— Бачу. Чую. Козаків не розпускаєш...

— А як кримці нападуть? Або турки?.. Тримаю... Не лежачого ж татарам брати.

— Як же тепер — два війська тримати?

— На ваше військо мала надія. Нікудишне військо. Зовсім не військо, а...

— Хитруєш, Степане!.. Завжди було добре, тепер — на тобі, нікудишне. Інше в тебе на думці: знов на Волгу мітиш. На міста, чував... Скрутиш собі в'язи, Степане, по-свійськи тобі кажу, жаліючи. Повір мені, старому: двічі долю не спитують...

— Та я, може, ні разу ще не спитував її...

— Матінко моя!.. Як розохотився! Ну, спитуй, спитуй... дивись, і наше теля вовка з'їсть, мо', примудри-

ться.— В Корнія очі сидять глибоко і дивляться весело та єхидно... Тут десь закричить на нього Степан, у недобрі його очі:

— Дон запродуєш!.. Собако! Сам запродуєш з тельбухами, а Дону я тобі не дам! Не на те тут козацька кривця лилася, не вами воля здобута, не вам її запродувати за цареві дарунки! Ось тобі моя голова: віддаси її з останнім утікачем, але до того жодного з Дону не видаси! Я сказав, а ти думай».

Думає Корній, сидячи в Черкаську, звичайно, думає. І давно вже додумався, як тепер вести діло: не заважати Степанові в зборах, більше того, всіляко підбивати його на похід — у цьому рятунок Дону. Тут Степана не здолати, його здолають там де-небудь, під Царицином, там здолають на смерть. Але збирався він говорити із Степаном саме так, як і здогадувався Степан: всіляко відмовляти від походу й погрожувати. На те він і був Корнієм, мудрим, досвідченим отаманом, щоб чинити напевно: він знав, як підбити свавільного Степана на погибель.

16

Був ще один ранок. І одна ніч була, яку Степан потім коли-не-коли та й згадував,— дивна ніч. Місячна, вся переповнена білим, негріючим світлом... Але — згодом.

Був ранок. Був той короткий досвіток, коли все довкола — повітря, небо, земля,— все спалахне раптом тихим синім світлом, коротку мить горить це нетутешнє світло, і його одразу здолає ясне, біле — світанок. І ввечері буває така пора — присмерки. Така ж коротка, дорога мить чистого світіння, коли все живе на землі припиняє і перечікує таємничу хвилю. Хороше й сумно.

Степан знову встав рано. В останні дні він зовсім не пив, звик пізно лягати й рано вставати. Сів перед високим віконцем, задивився в синій довгастих квадратик.

Афонько тихо вислизнув з-під овечого кожуха, яким укривався вночі, посидів на своєму невеличкому лежанку, позіхнув і пішов до вітчима. Степан посунувся на широкій табуретці, посадив хлопчика поруч. Спитав стиха:

— Чого так рано?

— Виспався... Годі. А ти?

— Дивись,— показав Степан,— як синьо. Це синій птах злетів на землю, хвіст розпустив. Ось посидить трішки й полетить. А тоді й сонечко зійде.

Афонько широко розплющеними очима дивився у віконце... Аж підвівся.

— Ой? — недовірливо мовив він.

— А то чого ж синьо!

— А як він зветься?

— Так і зветься — синій птах.

— А не дуриш ти мене?

— Навіщо ж я тебе дуритиму? Я сам люблю цього птаха. Це птах не простий...

— А який?

— Чарівний.— Степан оглянувся назад, на сплячу Олену. Притишив голос.— Прилітає він двічі на день — уранці і ввечері. І отоді треба пильнувати... Треба, як тільки він прилетить, розпустить свого хвоста, треба встигнути дуже-дуже чого-небудь зажадати. Зажадав — і замри: більше щоб ніякі думки не лізли в голову. Тільки-но якась інша думка ворухнулась — пропало діло. Тоді жди вечора, коли він знову прилетить, тоді знову загадує. Але знову — тільки щось одне. Зможеш, поки він сидить, про одне думати,— збудеться, не зможеш — не збудеться. Дуже треба хотіти. Я, бувало, так хотів, що в мене руки-ноги судомило...

— А що хотів?
— Ну... всяке. А розповіла мені про цього птаха моя бабуся. Вона все знала. Хороша була...

— Вона померла?
— Померла. Тут померла... а поховали її на батьківщині — просила перед смертю. Під Воронежем, у селі. Батько возив і брат Іван. А я не поїхав: не люблю хоронити...

— Сидить іще.— Афонько кивнув на віконце.— Птах.

— Сидить...

— Ходімо глянемо?

Степан хитнув головою:

— Його не побачиш.

— Він же сидить!

— Сидить. А не побачиш... І не почувеш, як він полетить. Огледися, а його вже нема — полетів. Ось, брат, який птах. А що ти хотів би попросити в нього?

Афонько подумав... І сказав чесно:

— Не знаю.

— Тоді краще не проси. То найважче: і знаєш, чого хочеш, та обов'язково подумаєш про що-небудь, про інше. А вже коли не знаєш!.. Краще й не просити. І слухати не стане.

— Хіба важко про одне думати?

— Важко. Спробуй якось. У цьому вся річ — важко. Не знаю чому, а важко.

За віконцем синява помітно розбавилась.

— Полетів? — спитав Афонько.

Степан кивнув головою.

Посиділи трохи мовчки.

— Ходімо на річку. Умиємося,— сказав Степан.

Потім був день. День минув звично, як минали тепер дні: окопувалися, будували, ставили засіки, кували зброю... За всім треба було наглянути, де підказати, де похвалити, де полати.

На острові — будні.

А ввечері Степан знову був біля води. Сидів коло кущів, на стежині, стругав ножом дощечку.

Сонце сідало за річку, за степом. Червоне колесо торкнулося рівної лінії обрїю і мовби завмерло... Позаду, в кущах, знавісніли птахи — завели такий свист, писк, такий почався шелест у кущах, — навіть не вірилося, що це лише крихітні живі грудочки шмигають у кущах. «Щось, мабуть, для них це значить, коли сонечко сідає, — подумав Степан. — Жаль, мабуть».

Сонце повільно поринало за степом — можна навіть оком помітити, як воно увиходить усе глибше й глибше. Невисока круча того берега річки позначилася чорним. Зате весь степ, від річки й до сонця, далекі кургани й чагарник, що поблизу, усе освітилося лагідним жовтавим світлом, як світлиця, де сяє вимита, вишкрябана і ще раз вимита соснова підлога. Очі людські повинні були одпочити після нещадного денного світла, душа людська мала заспокоїтися від скверни дрібних денних клопотів, розум мав народити думку, що на землі на цій добре б жити босоніж, у вільній сорочці — сходити її з кінця в кінець, — своя вона, ми ж народилися тут. І навіть лягати в неї не так уже й страшно. Світло це, м'яке, тепле, доступне, певно, й покійним у землі.

Щось таке — подібне — встиг подумати Степан, задивившись на призахідне сонце. А вже легка тїнь упала на степ. Кургани погасли й темними силуетами стали на ніч, мов вартові. Річка потьмяніла... Відчувалося, як вода без натуги, не тривожачи берегів, тихо несе громаду свою послізькому ложу. Від води віяло холодком.

Чи багато часу минуло, Степан забувся. Раптом збоку звідкись у тишу і спокій молодї ночі ринуло світло — сильне, мертве. Трохи віддалився той берег, спина річки заблищала холодною крицею. І степ теж тьмяно й далеко

заблищав, і кургани відчужено забовваніли вдалині... І незатишно зробилося на землі — голо якось. І все сталося так швидко, просто — зійшов місяць. Біс його знає, напевно, потрібен він на небі, раз він є, та нехороше, недобре світло посилає він на землю.

Спокій і тиша оповили були землю, а світло це все потривожило: стало чути, як плещуться хвилі, в кущах безперервно хтось вовтузився, вкладаючись спати, чи що, або хтось не міг тепер заснути через це зухвале світло... Дрібний, безугавний, нудний металевий дзенькіт долинав зі степу — і ззаду, і з боків. Степан із жалем отямився від забуття, став мимоволі слухати шерех, зітхання, дзенькіт. Потім він почув легкі кроки від берега... Хтось ішов сюди. На ходу хтось зачіпав кущі, віти чутливо озивалися легким-легким постукуванням і шемранням. Хтось став, постояв і знову рушив. Степан подумав, що це Афонько шукає його, але потім зрозумів, що крок не Афоньків — важчий. Але й не чоловічий.

«Олена, — здогадався Степан. — Згубила. Дурпа».

І, як бувало з ним, ні з того ні з сього з'явилося пустотливе бажання налякати. Він тихо спустився вниз, до води, принишк. Кроки зашамотіли над самою головою... Степан голосно, виразно проказав:

— Я ось пошвендяю ночами, пошвендяю.

Кроки стихли... Олена стиха зойкнула, схопилася за груди й поточилася назад.

— Хто це?

— Не лякайся. — Степан побрався нагору, на стежку. Реготнув.

— Та ти що, Степане? — спитала ображено Олена. Вона все ще тримала руки на грудях. — З глузду з'їхав? Аж ноги одібрало...

— Сідай, — запросив Степан. І ляпнув долонею поряд із собою. — Не татарин же вискочив, не голову зітнув.

— Господи, господи... — не могла отямитися Олена. — А я бачу — щось чорніє біля води, думала — корч.

— А чого це ви, я помітив, — серйозно повів Степан, — коли лякаєтесь, то за щічки зразу хапаєтесь? Навіть голяком. Дорожче над усе вам це місце, чи що? Га?

Олена сіла поруч.

— Де це ти так на голих надивився, що вже... все знаєш: що вони насамперед прикривають...

— Годі тобі, — примирливо мовив Степан.

— Вічно вколоти треба...

— Годі. Перестань. — Степан пригорнув до себе теплу рідну Олену, потримав її голову біля своїх грудей: ревності ще не вмерли в жінці. Даремно він, звичайно, вихопився з тими голими: не треба зараз дозояти одне одному, неохота. — Куди ж це ти йшла?

— До тебе. — Олена розм'якла. — Мені Афонько сказав, де ви завжди сидите...

Степан умостив свою голову в дружини на колінах, став дивитися знизу на її обличчя й на далекі масні зорі.

— Ну?.. А чого? Згубила, чи що?

— Стьопо, — зашепотіла Олена. — Я сьогодні теж загадала бажання... — Вона стала гладити теплою долонею його обличчя. І хоч Степан завжди якось непомітно, щоб не образити, вивільнявся від цих погладжувань, тепер йому й цього не хотілося робити — хай гладить. — Діждалась увечері, коли прилетить той птах, про якого ти Афонькові розказував, і стала думати тільки про одне...

— Хіба ти не спала вранці?

— Ні, чула. Загадала я таке: давай ми з тобою зараз попливемо прямо в Черкаськ?

— Навіщо? — Степан підвів голову.

— Легенького човника... до світанку там будемо.

— Але навіщо?

— Не знаю, Стьопо... Схотілося мені пройти з тобою по тих місцях, де ми колись ходили. Удень же тобі туди

заказана дорога...— Олена мовила це з неприхованим смутком.— Хоч уночі!.. Ніч яка! Степанку, любий, поїдьмо, га? Дуже кортить мені... Утіш ти дурну жінку. Я ж, бач, і причепурилася... Ти й не помітив.

Степан сів.

Справді, на Олені було дороге вбрання, тільки що не весільне.

— Поїдемо? Нашою вулицею пройдемо, біля дому постоїмо, біля воріт... Степанку...

Степан уловив у голосі дружини нотку глибоку, щиру... Здивувався, але не став лізти в душу з розпитуваннями, а тільки спитав:

— А загадала ж як слід?

— Щоб я про щось інше подумала — анітрошки! Тільки сиділа й думала: «Вулицею пройдемо, біля воріт постоїмо». Більш нічого.— Олена проказала це з силою, переконливо і з непідробною правдою.

— Раз таке діло, попливли! — легко погодився Степан. І підхопився.— Готова?

— Готова. І човника навіть примітила...

— Де?

— Отам. Добрий човник... Легенький!

Через якихось п'ять хвилин легкий човник летів річкою вниз. Весляр налягав на весла з усієї сили, розбивав ними на золотий дріб'язок, на кружечки й завої ясний слід місяця.

— Намахаюся... — проказав Степан.

— Нічого! — підбадьорила Олена.

Ще якийсь час веслував Степан. Тоді кинув весла, прислухався. І сказав, задоволений:

— А-а! Зажди, Олено... хай ними чорти гребуть.

І спрямував човника до степового берега.

— Стьопо!.. — злякалась Олена.

— Нерозумну ти думку нарадила мені,— мовив Степан.— І я теж — погодився.

Човник ткнувся в берег. Степан вистрибнув на суше, сказав:

— Посидь трохи, я швидко.

І зник. З води з-за берега не видно було, куди він пішов. Тільки через якийсь час почула Олена його глухуватий, густий голос: «Тпр-р, стій!» І зрозуміла: коней ловить Степан. На острові коням не вистачало корму, і козаки на ніч перепливали з ними на степовий берег, і коні паслися там під наглядом двох-трьох козаків. Та вартових козаків щось не було чути — не озивалися. Сплять, напевно.

Незабаром на березі залунав дрібний тупіт пари коней. Кінські морди й Степанова голова показалися над кручею.

— Вилазь. Витягни човника, щоб не знесло.

Олена вистрибнула з човна, підтягла його ближче до кручі, насилу видерлася на берег, невисокий, але стрімкий.

Степан оглядав степ. Вартових не видно, вогника ніде немає.

— Сплять, окаянні. Сідай-но... Жди, я проїду берегом,— сказав Степан.

— Та хто б тут був!..— почала було Олена, але Степан уже підстьобнув свого коня й скакав уздовж берега назад.

Олена сіла на теплу кінську спину, згадала про своє убрання, та махнула рукою — дідько з ним, з тим убранням. Важливо, що бажання її здійснюється.

Степан од'їхав далеченько, зупинився, голосно гукнув:

— Агей!.. Хто тут?

Ніхто не відгукнувся. Тільки по воді, чутно, прокотилося: «У-у-у!»

Степан вернувся. Сердитий.

— Стьопо, та біс із ними, з вартовими!..— мовила Олена, та Степан не дав їй говорити.

— Досить! — І, помовчавши, відхідливо вже сказав: — Ну, їдьмо, чи що.

— Їдьмо.

«От розпалилася молодиця! — подумав Степан, позираючи збоку на дружину; Олена ладно сиділа на коні, і якби не блищали під місяцем її голі коліна, то їй не зразу вгадаєш: козак чи козачка скаче.— Які ж різні вони! Але — різні-то вони різні, а в усіх у голові — сама тільки любов, більше нічогосінько немає». Не знав Степан своєї дружини, погано знав. Не тільки сама любов була в голові в Олені. І любов, звичайно, але не сама тільки любов. Не знав він, що Олена днем раніше посилала вірного козака до Корнія Яковлева, і той передав їй козаком: «Хай приїздять... Хай вона його як-небудь закличе до мене,— мо', їй умовимо якось. Хоч спробуємо».

Коли Олена від'їздила до Степана в Кагальник, була в них з Корнієм розмова: усі сили покласти, а не допустити, щоб донська голота, особливо ж расейські головорізи підбили доброго отамана на гріх і різанину. Батечка-отамана, заступника, чекали, не приховували цього. І звичайно, як він прийде, говорили між собою Корній та Олена, першими до нього проб'ються голодранці, і вже вони постараються — натуркочуть у вуха. Отаман добрий до глупоти, ладен усіх радо прийняти, а вони — гольтіпаки, сволота — кинуться зі скаргами.

— Наше, наше з тобою, Олено, найперше діло — не допустити лиха,— казав Корній, ніби щиро стурбований.— Перед богом і царем відповідатимемо, Оленочко. Ти йому найближча, тому їй спитають із тебе найбільше. А спитають як: кров пролетється, а гріх — на твою неповинну душу впаде: могла втримати, а не втримала. Отак спитають. Чому він козаків не хоче розпускати? Що задумав? Мир стоїть до раті, а рать — до миру. Ох, Олено...

— Та як же його втримати? Як? Чи ти не знаєш його? — Олена вся тремтіла, лякалась.

— Знаю. А як утримати — не знаю. І порадити — не знаю як. Знаю одне: лиха не минути. Чого він війська не хоче розпускати? На кого тримає?.. Ти довідайся хоч про це.

Та тільки правий був і Степан: жила в Олені велика, всепоглинаюча любов, і якби не було її, цієї любові, ніякому Корнієві, хоч би був він тричі досвідчений і хитрий, не вплинути б на неї. Олена хотіла втримати Степана біля себе, для себе, для щасливого, спокійного життя. Заради цього вона пішла б і не на таку змову. І коли сьогодні вирішила вона зазвати Степана в Черкаськ, то в ній справді зродилося таке непереборне бажання: пройтись вулицею, постояти біля воріт. Бажання це все росло й росло і виросло в нездоланну пристрасть, вона часом стала забувати, навіщо везе чоловіка в Черкаськ, до кого. До себе вона везла його, до себе — до молоді, закоханої. У ту давню-предавню пору везла і його, й себе, коли вона, визволена з дитиною з ненависного полону, ждала біля тих самих воріт, біля верей, свого рятівника й чоловіка, якого обожнювала, цілувала сліди його ніг. Ждала з походу чи з гулянки, захмелілого, ждала й завмирала від кохання й страху — коли б тільки з ним не скоїлося ніякого лиха. Шалений він напідпитку, а в поході про себе не думає. Туди везла його тепер Олена, в ту жадану пору: не забув же він усього на світі в отих проклятих походах, на війні. А як забув, то нехай пригадає. А Корній... Корній своє діло зробить — він розумний. Так і треба: з усіх боків слід обкладати невгамовного отамана, щоб він, куди не повернувся, скрізь бачив: його люблять, він у пошані, у славі... Чого ж іще? Він буде військовим отаманом — хто ж інший? Він багатий... Та хіба можна дати голодранцям збити його на шлях лихий, погибельний?..

Місяць зійшов над степом і висів на диво близько: у Степана раз-другий виникло теж дивне бажання: повернути до нього коня й скакати, скакати — до хрипу кінського, до нестями — і шмагонути його канчуком, місяць. Він засміявся. Олена глянула на чоловіка:

— Ти чого, Степанку?

— Подивитися на нас із тобою цієї ночі збоку — два ушкуїники: човен кинули, взяли коней і при нічному сонечку — в городок, красти. А що найсмішніше — молодиця навчила!

— Украла б я тепер одного чоловіка, — серйозно мовила Олена. — Украла б та сховала якнайдалі... Ото б украла!

Степан не зрозумів.

— Кого?

— Козака одного... Степана Разіна.

У Черкаськ прискакали до третіх півнів. Лишили коней за городком, на березі.

— Ну? — спитав Степан. — Куди? — І сам, дивлячись на сонний, знайомий до болю, чужий тепер городок, відчув рідкісне хвилювання. Жалко чогось стало: чи то прожитих літ, чи то... Тужно якось стало. — Ходімо. Я лаз знаю — жоден біс не побачить і не почує.

Зайшли із степової сторони, там стіна місцями добряче продірявилась, пролізли, де на животі, де рачки, — опинилися в городку. Олена вийшла вперед і повела тепер сама: звернула ліворуч, перейшли низовинку, вогку, порослу лопухом, вийшли на вулицю... Дорога, пилюга на дорозі, тьмяно сріблilasя при місяці, ніде ані душі. Навіть собаки чомусь мовчали.

— Куди ти? — спитав Степан.

— Іди, — звеліла Олена.

Олена теж переживала щемке почуття смутку, любові... І вела її ота сама любов, за яку, вона розуміла,

настала пора заступитися, яку треба відбити за всяку ціну. Про Корнія вона поки що не думала; вона думала, що зараз вони зайдуть у церкву і там... обвінчаються.

Коли Степан одбив у татар Олену і зробив її своєю дружиною, зайшлося про те, щоб повінчатися. Та батюшка черкаський запротивився:

— Не вінчатиму. Вона хрещена? Вона ж не пам'ятає.

Олена не знала, хрещена вона чи ні: в полон її вивезли маленькою. Попові всі казали, що — як же інакше? — хрещена. Вона ж росіянка! Піп уперся: не буду вінчати! Такий упертий був піп.

— Ану як не хрещена, тоді — гріх, страшний гріх. Де хочете, дізнавайтесь: гріх.

Степанова мати слізно благала батюшку, Олена побивалася. Тимофій Разя теж говорив з попом:

— Як же ти так — не розумієш: молодиця до своїх попала, до росіян, а ти... Вона й так намучилася, її пригріти треба, а ти...

— Ні,— твердо стояв на своєму піп.

— Ну, то візьми охрести, раз таке діло.

— Не можна. Ми ж не знаємо,— мо', вони її там у свою віру навернули.

— Вона ж каже!..

— Ну, каже!.. Хочеться у своїх жити, от і каже. Вона накаже.

— Ну, гад повзучий, гляди! — спересердя сказав тоді Степан попові.— Я тобі пригадаю!

Але піп той помер, з новим розмови цієї не затіяли — час минув. І лишилися Олена із Степаном невінчані. Та коли Степан і зовсім забув про це, а в останні роки в нього взагалі круто змінився погляд на попів, то Олена все думала, що от — невінчані.

Підійшли до церкви.

— Ну? — спитав Степан.

— Ходімо.— Олена йшла попереду.

— Куди?

— У церкву.

— Вона ж зачинена!

— Там замок без ключа... Сіпни добряче, він одімкнеться. Ходімо, Стьопо.

— Та навіщо? — не розумів Степан, піднімаючись, однак, східцями до широких церковних дверей.— Що ж там робити?

— Помолимося. Дамо непорушну клятву перед Божою Матір'ю, що ніколи-ніколи не забудемо одне одного. Вічно любитимемо й пам'ятатимемо... Степане, ти ж погодився робити сьогодні, як я прошу. Ради Христа, Стьопо...

«Химерує молодиця,— подумав Степан.— Гедзь укусив».

— Сіпай,— звеліла Олена.

Степан без зусилля розімкнув великий іржавий замок... Вони увійшли в церкву. З верхніх вузьких вікон лилося місячне сяйво, світлими мечами розсікаючи темну, жахну порожнечу храму. Один такий промінь падав на іконостас, на ікону Божої Матері з Ісусом на руках. Олена раптом придушено скрикнула і впала навколішки перед освітленою іконою. Степан мимоволі здригнувся од її крику.

— Ставай навколішки, Степаночку! — голосним шепотом, знетямлено, проказала Олена.— Світиться матінка! Ой, як світиться! Кажі за мною: матінко, царице небесна!.. Стьопо, стань навколішки, ради Христа! Ради мене... Ради всіх...

Степан опустився на коліна, чудуючись, до яких химер може вдатися молодиця.

— Кажі: матінко, царице небесна...

— Я подумки буду.

— Не треба подумки. Кажі за мною: матінко, царице небесна, як ти любиш своє дитятко, так і я буду...

— Олено! — заперечив Степан. — Усі ці клятви у мене в голові. Я їх знаю... Пам'ятаю.

— Стьопо, кажи... — Олена заплакала: — Як ти любиш своє дитятко, так я любитиму близьких своїх, ніколи їх не забуду...

— Я й так не забуду! — розсердився Степан. І підвівся. — Не реви! Причинна якась... Що з тобою сьогодні?

— Поклянись, Степаночку, поклянись, поклянись! Вона pomoже нам, матінка...

— Клянусь, — сказав Степан. — Що це з тобою робиться?..

— Не забуду батьківщини своєї, не забуду близьких своїх...

— Куди я, до турків, чи що, побіжу? Та що з тобою?

— Дружину свою не забуду й не покину. Не проміняю ні на кого...

— Не проміняю. Та й яка користь вас міняти? Встань, не дурій, Олено...

І ось чийсь голос, посилений порожнечєю церковною, гучно спитав позаду:

— Це хто ночами по церкві ходить?

Олена в молитовному екстазі не впізнала цього голосу, бехнулась з переляку навкарачки. Степан упізнав — то був Корній Яковлев, його хрещений батько. Чи то він випадково — не спалося — побачив церковні двері відчиненими (він жив навпроти церкви, через майдан), чи то навмисне підстерігав рідкого гостя... По голосу — не схоже, що зі сну.

Степан підвів Олену з підлоги. Заспокоїв.

— Господи, матінко... — ледве отямилась Олена. — Трохи з глузду не з'їхала.

— Здоров, Степане! — привітався Корній до Степана. — Чого ж уночі, а не вдень?

— Бо ніч, бач, яка — видно...

— Ну, ходімо в гості?

— Ні, в гості я до тебе не піду,— одрізав Степан. Без зла, між іншим, сказав, але твердо.— Поговорити хочеш? Давай тут. Є що говорити?

— Е-е, хіба мало! Стільки часу минуло...

— Стьопо, чого зайти не хочеш? — втрутилася Олена, зміркувавши, що тепер саме раз відговорити Степана від лихих думок.

— Помовч! — сказав їй Степан. Він став здогадуватися, що ця зустріч із Корнієм — підстроєна.— Що хотів спитати, хрещений?

— Хотів спитати... Мо', зайдеш-таки? Чого ми тут, як...— Корній хотів сказати «розбійники», та вчасно схаменувся: Степана дехто саме й величав «розбійником».— Як вороги люті,— доказав Корній.— Дім же поряд. Та й твій дім — тут-таки. Хоч і до тебе підемо.

— Ходімо, Степаночку, ходімо,— заблагала Олена. Але її не чули, не до неї.

— Мій дім не тут, Корнію...

— А де ж? У Кагальнику?

— В чистому полі. Дім великий, крівля висока... Пожильців багато.

— Кого-кого — голоти завсігди вистачало. Чим тут вихвалятися...

— Що спитати хотів?

— Спитати хотів... Більше застерегти хотів, ніж спитати... Недобре затіваєш, Степане. Бачу. Та питати — що затіваєш — не буду. Не скажеш. Але тричі все-таки спитаю тебе. А ти дай відповідь.

— Ну?

— Ти до царя послав станицю чолом бити...

— Послав.

— Зажди, це не питання, це я знаю. Більше знаю: помилує тебе цар...

— Знюхались? З царем... Мабуть, посилав уже до нього?

— Ні, здогадуюсь. Знюхатись ми з ним завсігди встигнемо. Я служу йому, Степанку. І ти служиш... Ти його хліб їси.

— Ну. Далі.

— Я старію. Мені незабаром спокій буде дорожчий за всяку знатність. Хто військовим стане? Після мене?

— Знайдете. Святе місце порожнім не буває.

— Ти станеш. Хочеш, так зробимо: я завчасно пошлю до царя... попрошу увільнити мене од військового...

— Ну-у, хрещений! — щиро здивувався Степан. — Що це тебе так допекло? Отаманствуй на здоров'я.

— А те мене допекло, — не витримав Корній батьківського тону, — що коли ти, жеребець, забунтуєш, то й нам усім голови постинають. Оце й допекло.

— Так і кажи. А то — знатність йому набридла.

— Я віддам тобі, віддам усе!.. Бери. Дай дожити спокійно. Дай голову в могилу із собою взяти. Шкода мені її — на кілку сушитиметься. Все тобі віддам!..

— Не хочу. Нічого мені від тебе не треба. А що треба — сам візьму. Тільки — не треба.

— Друге, що хотів спитати в тебе...

— Питай.

— Ти розумієш, коли ти піднімешся проти волі царя, він нас хлібного припасу позбавить. Весь Дон. Розумієш? Ти ж на голод нас прирікаєш... Він он уже й зараз не присилає!

— Брешеш! Лукавиш, старий. Вас він припасу не позбавить. Він боїться, щоб я того хліба вище не перехопив, через те й не посилає вам поки що. Я цього не зроблю. Коли хочеш говорити по правді, говори, не лукав. Не роби з мене недоумка.

— Недоумка з тебе ніхто не робить... І не зробить. Але не великим розумом грішать, Степане, грішать волею. З недоумком я не балакав би тут.

— Які ще запитання?

— Куди хочеш іти весною?

— Цього я... не тільки тобі чи цареві, а самому господу богу не скажу. Все?

— Все. Ти знаєш, на що йдеш?

— Знаю.

— Знаєш. Не маленький. Тільки не знаєш ти, що занাপастиш усі наші вольності донські... Не тобою теж вони добуті, не твоїми голодранцями. А ти, на догоду тим голодранцям, усе прахом пустиш, за що батьки наші, і твій батько, головами своїми наклали. Подумай спершу. Добре подумай! Втікає з Русі мужик — йому хоч є куди втікати, на Дон. Коли він не душоґубець природжений, не пияк, ми завсігди його радо приймаємо, ти знаєш. А ти зробиш так, що мужикові ніде буде голови прихилити. Відберуть у нас вольності...

— Ото, я бачу, радо прийняли ви тут голодранців! Ото радо прийняли, приголубили — пики одвертаєте. На батьків наших не кивай — не тобі рівнятися до них. Вони якраз радо приймали. А ви — прихвоснями царськими поставали. Мужика в тебе незабаром з-під носа братимуть, повертатимуть панові... Ти не побачиш. Ти пальцем не кивнеш. Або ще й сам з'яжеш та одвезеш. Ти весь жиром заплив, кабан! — Степанів голос зміцнів і зазвучав недобре, немирно. — Прийшов одговорювати!.. Зваблювати прийшов, як дурну дівку, — гостинців дам! Невже ти вірив, що в мене слина потече од твоїх обіцянок? Та мені твого отаманства задарма не треба! А про вольності... Не смій навіть варнякати! А то я тобі на язика наступлю. Це он їх, — показав на Олену, — зіб'єш з пантелику... Збив уже. А я все ж таки козак, хрещений батьку. Не дитина ж я мала. Я думав, що ти ширше невода закинеш... Може, думаю, він куди-небудь на калмиків поманить, лис... А він залякувати з'явився. Дай дорогу! — Степан рушив прямо на військового. Той відсторонився.

Степан вийшов з церкви й попрямував не до лазу, через який вони проникли в городок, а до воріт — на вартового.

— Хто?!— окликнули його сонно.

— Свої,— сказав Степан.

Над степом займався ранок.

17

Тієї зими до поверженого, але ще могутнього патріарха Никона у Ферапонтів монастир приходили донські козаки. Троє. Патріарх уважно вислухав їх... Звелів опісля нагодувати козаків, покликав монаха-писаря й почав диктувати листа цареві:

— «Ти — цар, ти не хочеш зламати гордині своєї. Не передо мною, перед богом-вседержителем. Ти забув: він тебе підніс до себе, але він тебе і повергне...»

До палати зазирнув чорний дякон Мардарій:

— Що з козаками робити?

— Нагодували?

— Нагодували.

— Провести їх за ворота і вирядити з богом. Ніколи їх тут не було, і ніхто їх не бачив. Усім скажи.

Мардарій зник.

— Повергне,— підказав писар.— Далі?

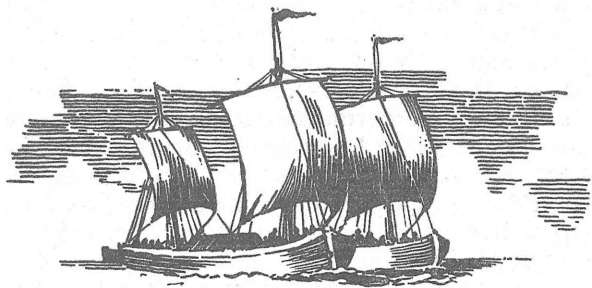
— «Істинно кажу тобі: зчиниться бенкет кривавий у твоїй державі, бо нікому молити бога. Твої ж молитви до нього не доходять. Страшний бенкет буде: люди наситяться м'ясом людським. Ти ж не хочеш, щоб господь бог почув наші молитви, уберіг Русь...» — Никон став за спиною писаря, перечитав, що той устиг записати... Потім простягнув довгу, сильну руку, взяв листа і зібгав у кулаці.

Він не послав того листа цареві. Передумав.

— Жирно буде,— сказав.— Переживеш... Банькатий.

ЧАСТИНА
II

ПОМЩАЙТЕСЬ, БРАТИ !

Писали до великого государя.

З Астрахані боярин і воєвода князь Іван Семенович Прозоровський з помічниками:

«Посилали, мовляв, вони з Астрахані на Дон до Черкаського козацького городка єдисанського улусного татарина Юмашку Келимбетова таємно й веліли йому про Стеньку Разіна і про товаришів його розвідати достеменно: в якому городку він, Стенька, житиме, і товариші його чи з ним, Стенькою, зимуватимуть, чи від нього підуть порізно; і чи приймуть його на Дону старшини, чи писатимуть до великого государя про указ, і які між ними зносини будуть. 1 грудня 9 дня татарин Юмашка, приїхавши в Астрахань, при розпиті сказав: «Зустрів, мовляв, він Стеньку Разіна з товаришами в Царицині й жив з ним із тиждень, а з Царицина, мовляв, їхав він з ним, Стенькою, разом до П'ятихатського козацького городка. І Стенька, мовляв, з товаришами з П'ятихатського городка пішов униз Доном-рікою стругами і прийшов у Кагальницький городок і жив у тому городку 6 днів. І знайшов він, Стенька, за версту нижче від того городка острів, і на тому острові поробили землянки... А його, Стеньчині, козаки живуть усі разом, і нікого він, Стенька, товаришів своїх од себе не відпускає, тримає їх у себе в городку».

З Царицина воєвода Андрій Унковський писав:

«Приїздили з Дону на Царицин донські козаки 2 чоловіки й сказали, що Стенька Разін з товаришами між Кагальником і Ведерниковим поставили городок земляний. І послав він, Стенька, в донський Черкаський городок по дружину свою та по брата свого Фролка з дружиною,

а сам він, Стенька, хоче їхати у військо не з многими людьми. А козаків своїх, котрих тутешніх корінних донських жителів, одпускає в козацькі городки для побачення батьків своїх на короткий час за суворими поруками. А з запорозьких, мовляв, городів черкаси і з донських городів козаки, котрі голутвенні люди, до нього, Стеньки з товаришами, йдуть безперестану, а він, Стенька, їх осуджує і умовляє всіляко. А всього козаків нині в нього 2700 душ, і наказував він козакам безперестанно, щоб вони були напоготові. А який у нього намір, про те і його козакам небагатом відомо, і ніяким чином у них, розбійних козаків, про намір довідатися не можна. Та йому ж казав сотник стрілецький Микита Уривков та інші служилі люди, що на Дону й на Хопрі у багатьох городах козаки, котрі одинокі й голутвенні люди, Стеньці з товаришами вельми раді, що вони прийшли на Дон. І кажуть козаки, що навесні сам він, Стенька Разін, піде на розбій і багато хто з них, донських і хоперських козаків, за ним підуть. А котрі, мовляв, старожилі домові козаки, ті, мовляв, о тім вельми тужать».

Від царя й великого князя Олексія Михайловича писали:

«До отаманів та козаків і всього війська Донського: Відомо великому государеві стало, що Стенька Разін з товаришами стоїть у вашому козацькому верхньому городку Кагальнику. І котрі, мовляв, з наших, великого государя, окраїнних городів торгіві всілякі люди їздять до вас на Дон з усілякими запасами, і тих торгових людей він з тими запасами затримує в себе, а в Нижній Черкаський городок до вас їх не пропускає.

І коли до вас ця наша, великого государя, грамота прийде, вам би, отаманам і козакам, довідатися будь-що: котрі всіляких чинів торгіві люди їздять до вас на Дон із наших, великого государя, окраїнних городів з усілякими запасами і з товаром, і їм од Стеньки Разіна

чи немає якихось утисків, і з розбійниками чи не мають якихось зв'язків, і чи з Дону йти не замишляє. І коли наше, великого государя, жалування й хлібні запаси послано буде до вас на Дон, чи не завдасть він, Стенька, якоїсь шкоди. А як щось про те дізнається, і вам би про те про все відписати до нас, великого государя, достоту невдовзі з жильцем з Гарасимом Євдокимовим, котрого послано до вас із цією нашою, великого государя, грамотою. А наше, великого государя, жалування по вашому чолобиттю, гроші, та сукна, та порох, та свинець, та хлібні запаси, та вино надіслано до вас на Дон буде із станичниками вашими без умоління».

Воронезькому воєводі Василеві Єпифановичу Уварову писали:

«Відомо нам, великому государеві, учинилося, що многі боярські і всяких чинів людей холопи, втікаючи з Москви та з городів, приєднуються до донських станичників і йдуть різними дорогами на Дон.

І як до тебе ця наша, великого государя, грамота прийде, а донські станичники почнуть приїздити на Воронеж, і ти б велів у них боярських і всяких чинів людей холопів оглядати. І коли крім них, донських козаків, об'являться збігли холопи або інші якісь люди, і ти б у них тих людей велів брати і розпитував кріпко, хто звідки втік, і тих збіглих людей у донських станичників велів брати й садовив у в'язницю й писав про те до нас, великому государю. Та й у Воронезькому повіті в наших, великого государя, двірцевих волостях і всяких чинів людей у селах велів наказ учинити суворий: коли якісь люди об'являться без проїжджих, кінні чи піші, і тих би людей аж ніяк ніде не пропускали, а приводили б їх до тебе у заїжджий дім. І ти б тих людей по тому, розпитуючи, садовив у в'язницю і писав до нас, великому государю, а відписи велів подавати в Посольському приказі».

Наказна пам'ять жильцеві Гарасимові Євдокимову:

«А прибувши на Дон до отаманів і козаків, веліти про себе сказати, щоб йому дали місце, де йому постояти, і наказати їм, отаманам і козакам, щоб вони були всі в зборі. І коли вони зберуться, і йому, Гарасимові, іти до них, отаманів і козаків, у круг і відтак у крузі отаманам і козакам поклонитися рядовим поклоном.

А по тому отаманів і козаків спитати про здоров'я і сказати: Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, вся Великої і Малої і Білої Росії самодержець і многих держав і земель східних і західних і північних отчич і дідич і спадкоємець і государ і володар, звелів вас, отаманів і козаків, спитати про здоров'я; а після того подати отаманам і козакам великого государя грамоту.

І йому ж, Гарасимові, будучи на Дону, вивідати будь-що достоту: де нині Стенька Разін, і чи з ним отамани й козаки у згоді чи не в згоді, і чи є між ними зв'язок; і чи до того Стеньки козаки, до його злого умислу, на всяке лиходійство чи не пристають...

І як його, Гарасима, з Дону відпустять і йому, взявши в отаманів і козаків відпис, їхати до Москви негайно. А їдучи дорогою на Дон і з Дону назад, стеретися йому Стеньки Разіна, щоб його на дорозі з великого государя грамотою десь у себе не затримали.

А прибувши до Москви, з'явитися йому і отаманів та козаків відпис подати в Посольському приказі».

2

Тим часом настала жадана весна...

Гуде в Черкаську козацький круг: вибирають станицю до Москви з жильцем Гарасимом Євдокимовим. До Москви зібрався жилець, додому... А тепер допивав чаї та меди в отаманському домі.

І ось у круг увійшов Степан Тимофійович Разін. Це був гість нежданий. З'явився він раніше свого війська, яке плівло на стругах униз Доном у Черкаськ.

— Куди станицю вибираєте? — спитав Степан голосно, різко.

— Одпускаємо з жильцем Гарасимом до великого государя, — відповів Корній, явно розгубившись перед грізним своїм хрещеником.

— Від кого він прибув?

— Від государя...

— Покликати сюди Гарасима! — звелів Степан. — Зараз дізнаєтесь, од кого він приїхав. — І, обвівши поглядом пришикліх козаків черкаських, підвищив голос: — Усіх пройдисвітів боярських стали приймати?!

Гарасима вже тягли голутвенні... Жилець перелякався й помітно втратив начальницький вигляд.

— Од кого ти приїхав, сучий сину: від государя чи від бояр? — спитав у нього Степан.

— Приїхав я від великого государя Олексія Михайловича з його государевою грамотою, — відповів Гарасим поспішно й поліз за пазуху, витяг барвисту грамоту. — Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, усея Великої і Малої і Білої Росії самодержець і багатьох держав і земель східних і північних отчич і дідич і спадкоємець і государ і володар, звелів усіх вас, отаманів і козаків, спитати про здоров'я...

— Брешеш! — гримнув Степан. — Не від царя ти приїхав, а вивідачем до нас!

— Та ось же грамота!.. З печаткою...

— Від бояр ти приїхав, собако! — Степан підступив до жильця, вихопив у нього грамоту, розірвав, кинув під ноги собі, втоптав у грязюку. Та ще й харкнув на неї.

Круг здивовано загув: такого в Черкаську не бувало.

Жилець раптом відчув прилив посольської хоробрості.

— Як ти смів, розбійнику!.

Степан розвернувся й затопив послові в пику; той одлетів під ноги разінцям, які вийшли тепер наперед, одтиснувши домовитих. Голутвенні взяли жильця в стусани.

— У воду його! — гукнув Степан.

Корній кинувся був захищати Гарасима, але його відкинули геть. Посла поволокли до Дону.

— Степане, що ти робиш?! — закричав Корній. — Зупини!..

— І ти того схотів?! Гляди!

— Я велю тобі! — спробував уплунути Корній погрозою. — Хто тут військовий отаман? Ти чи я?! Зупини їх!

— Орудуй своїм військом, коли ти отаман, а я буду своїм. У воду жильця!

— Степане... синку... голови всім постинають, що ти робиш! Зупини їх! — благав Корній: за кого, за кого, а за жильця в Москві питають, і не із Степана ж питають!

Степан пішов геть із круга.

— Стьопко, та це ж — війна! Ти розумієш, дурню? — гукнув услід йому Корній.

— Війна, хрещений. Війна, — відповів Степан.

Жильцеві Євдокимову зв'язали руки, наклали за пазуху каміння, розмахали й кинули у воду. Жилець голосно кричав — погрожував карою небесною. Погрожував царем...

Степан з'явився на березі.

— Не знайшли Фролка? — спитав він у козаків, що обступили його.

— Нема, сховався. Чи поїхав куди. Ніде нема.

— Нехай перекажуть йому, — говорив на ходу Степан, — вилазь, мовляв, Фролко, іще раз отпускає тобі провини твої отаман. Нехай вилазить, не займу. Он наші веслюють... Скажіть: круг буде. Корнія і старшину продажу гнати. Наш буде круг!

Степан з братом Фролом в оточенні осавулів і сотників вийшов до того місця Дону, де приставала його флотилія на чолі з Іваном Чорноярцем.

Причалив до берега головний струг... Іван вистрибнув і пішов назустріч отаманові.

— Як прийшли? — запитав Степан.

— Бог милував — усі при доброму здоров'ї. Усіх, з ногами, — три тисячі й сімсот. — Іван мав святковий вигляд: діждався походу.

— Добре. Із стружків не вивантажуйся... Витягни, які течуть, просмолить. Збери всіх теслярів Черкаського — робить нові, скільки встигнете.

— Корнія бачив?

— Бачив. Скажи козакам, круг буде. Мої як там?

— Он, — показав Іван, — усі цілі.

Із струга сходили бабця Мотря й Олена з Афоньком.

— Покликати?

— Потім. Нехай додому йдуть. Ходімо на круг, Іване, Федоре, ходіть-но до мене, погомонимо.

Перед кожним кругом Степан розмовляв з «голова-тими» — першими своїми помічниками: отаман не те щоб наказував, як треба їм говорити на крузі, але й не приховував, чого він жде від круга, якої ухвали, — радив, куди гнути.

Зібрався круг голутвенних. Ні Корнія Яковлева, ні старшини, ні домовитих тут нема. Тільки — свої.

Степан, дочекавшись теплих днів, рушив події; він розумів: силу, яку він тепер зібрав, треба спрямувати, застій і зволікання згубні для діла і його отаманства.

Степан знову сидів трохи осторонь, на пагорбі.

У круг вийшов Іван Чорноярець.

— Козаки! Настала пора виступати нам. Куди? Моя думка: під Азов! Спробуємо ще раз... Як?! Любо?! — Так умовилися з отаманом: оголосити на вибір усі можливі шляхи. — Азов, хлопці?! — ще раз гукнув Чорноярець. І навіть для чогось рукою показав у бік Азова.

Круг промовчав. Чорноярець — це ще не «голова».

Іван одійшов убік, до Степана. Степан мигцем глянув на нього і знову заходився похльоскувати канчуком чобіт. Він слухав круг.

Вийшов Федір Сукнін.

— Моя думка: на калмиків! — голосно сказав він. Круг мовчав.

— На калмиків, брати! — ще раз закликав Федір. І знову круг відповів мовчанням. Федір теж долю війська за чупринку не тримає.

Федір пішов, не виказуючи засмучення.

Дивилися на Степана. Ось у чийй руді доля...

— Батьку, яка твоя думка? — гукнули. — Скажи!

Степан зволікав. Степанові треба розпалити обстановку.

— Скажи, батьку! — горлали. — Більш нікого слухати не будемо! Скажи сам!..

Степан підвівся на пагорбі. Помовчав... Оглянув усіх.

— Думка моя: пора нам побачитися з боярами! — сказав він міцно й просто. Помовчав, обвів усіх поглядом і ще сказав: — Га?

— Любо!! — ухнув круг. Ждали цього.

— Постояти б нам тепер усім і зрадників на Русі по-выводити, і чорному люду дати волю!

— Любо, батьку! — радісно ревла громада. Давно ждали цього: цілу зиму потихеньку плекали ці думки — про зрадників бояр, тепер горлали відкрито, тому й раділи.

— Як же йти? — спитав Степан.

Ось почався різнобій. Це крєвно стосувалося всіх тут.

— Волгою! — гукали донці. — Дорога знайома!

— Доном! Навпрошки, мимо Танбова! — закликали прийшли. — Нам ця дорога теж знайома.

Гамір зчинився неймовірний. Там і тут штовхали вже один одного в груди. Це питання корінне — як іти. Як іти, так і воювати, донці, котрі тямковитіші, розуміли це;

збігли мужики гарні в рідних своїх місцях, там один битий молодець вартий трьох: там він і поквітається швидко з боярином, і дорогу покаже вірну, і з собою підмовить не дружка, то кума, не кума, то свояка... А донцям любя Волга, і Степанові теж, але треба зараз перекричати прийшлих, не самі ж вони тепер.

— Мимо Танбова,— ми там весь хліб по селах полупимо! Чим Дон годуватиметься? Звідки привезуть?! У нас тут дітлахи лишаються,— надривався козак, звертаючись до прийшлих.

— Зате — наша рідна дорога! — стояли на своєму прийшли.

— Нам Волга така сама рідна!

— Хто до нас на Волзі пристане?! Мордва косопуза?!

— А хоч і мордва! Не люди, чи що? Не сама мордва, а й татарин, і калмик пристане! — гнули своєї козаки.

— А що з ними робити? — горлали прийшли.

— А з тобою що робити? Ти сам голий як бубон прийшов. Тебе прийняли?! А ти тепер пику од мордви відвертаєш? На Волгу, браття! Там — привілля!

— Ходімо поки що до Паншина. Там іще разок помізкуємо,— сказав Степан.— Туди Васько Ус пообіцяв прийти. Разом помізкуємо. Все.

У круг протиснулися посланці від городка Черкаська на чолі з попом. Люди всі літні, поважні. Степана знали, знали щедрість його.

— До тебе, отамане.

— Ну?

— Покарав нас господь бог,— почав піп,— погоріли храми наші... Бачиш?

— Бачу,— сказав Степан.

— Ти багатий тепер... на богомілля в Соловки до Зосима ходив...

Степан насупився:

— Ну? Далі?

— Дай на храми.

— Дулю! — різко сказав Степан. — Хто Москві на козаків нашіптує?! Хто перед боярами стелиться?! Ви, кабани годовані! Ви наїдаєте пики на царевих подачках! Згинь з очей, жеребець! Краще свиням викинути, ніж вам оддати! Перші доносити на мене поповзете... Мабуть, уже й послали, зміюки слизькі! Знаю вас, попів... У царя просить. А то — на мене йому жаліється і в мене ж на храми просите. Геть з очей!

Піп не чекав такого.

— Безсоромнику! Скурвий сину! Я по-християнському до тебе...

— Лизоблуде царський, у мене допомоги просиш, а як вийде невдача в нас — перший проклинатимеш. Теж по-християнському?

Наперед вийшов літній козак із домовитих:

— Степане... Ось я не піп, а теж прошу: поможи церкви позводити. Як же православним без них?

— А навіщо церкви? Вінчати, чи що? Та хіба не однаково: хай стануть у парі під вербою, затанцюють — ото й повінчались. Я так вінчався, а живу ж — громом не вбило.

— Нехрист! — вигукнув піп гнівно. — Чи не від твого це богохульного наущення церкви погоріли?

Степан утупився в попа:

— Згинь з очей, сказав! А то зараз у мене хлиснеш водиці!.. Дармоїд смердючий. По-християнському він... Ану, скажи мені по-християнському: за що Никона в Москві повалили? Чи не за те, що хотів хвоста підрізати боярству? Га?

Піп нічого не сказав на це, повернувся й пішов.

— Усіх, усіх розніс, — докоряла бабця Мотря хрещеникові. — Ну, Корнія — дідько з ним, обійдеться. А жильця навіщо ж у воду посадив? Попа навіщо ганьбив?..

— Усіх їх з Дону повитурюю,— без усякої погрози стомлено пообіцяв Степан. Він на якийсь час лишився без людей, удома.

— Страшно, Степане,— мовила Олена.— Що ж тепер буде?

— Воля.

— Убивати, чи що, за волю оту прокляту?

— Убивати. Без крові її не дають. Не я так завів, тож нічого всіх покійників на мене вішати. Забагато буде. Дай горілки, Олено.

— Через те й п'єш,— совість мучить,— сердито показала набожна Олена.— Кажуть же люди: замучить чужа кров. Оце вона й мучить тебе. Мучить!

— Цить!.. Молодице. Не лізь, куди не просять. Бояр, либонь, не мучить... Іще раз кажу: не просять — не лізь.

— Просять! Ще й як просять! — Олена збунтувалася. Тут, у Черкаську, її підігріли.— Проходу від людей нема! Кажуть: на чужині невірних бив і дома своїх же, християн, б'є. Якої тобі ще волі треба?! Ти й так вільний...

Іншим разом Степан віднадив би дружину окриком, може, навіть джигонув би згарячу канчуком, якого завжди носив на руці й забував іноді зняти вдома. Але — відчував: дай забути людям страх, багато хто заговорив би, як Олена. А то ще й образливіше — розумніше. Це дивувало Степана, сердило... І він сказав, намагаючись зберігати спокій:

— Я — вільний козак... Та куди ж я подіну свої вільні очі, щоб не бачити голих і голодних, бездомних... Їх на Русі — греблю гати. Я, може, жалість утратив, та сумління я не втратив! Не упустив я його з коня в чистому полі!.. Жалко?! В гробину їх!..— Степан пополотнів, до хрускоту в пальцях стиснув руків'я канчука.— Згинь з очей, дурепо!

Олена пішла була, та Степан схопився, загородив їй дорогу, близько нахилився їй до обличчя:

— А їм не жалко!.. Брата Івана... тварюки потайні!.. — Спазма здавила Степанові горло; на очах з'явилися сльози. Та він вів далі: — Де ж їхня жалість? Де? Вони мені рота землею забили, щоб я не докричався до неї, до їхньої жалості. Щоб у мене навіть крик або молитва яка з горла не вийшла — не хочуть вони тривожити свою совість. Ні вже, лишили живого — хай на себе й нарікають. Не буду я тепер проклинати даремно. І не молитимуся — страчуватиму! Іди послухай, що прийшли про бояр кажуть: тварюки! Гірші за тварюк! Хіба що людського м'яса не їдять. А кров п'ють. А попи... Тьху! Милостивці! Тварюки!.. Кого ж ви тут за кров совістите! Кого-о?!

Мотря налила в чарку горілки, подала Степанові:

— Охолонь, ради бога, охолонь... аж побілів.

Степан випив до дна, витер вуса, сів. Довго мовчав, потім знову заговорив — тихо, стомлено:

— Безстидники ж ви: дармоїдами втікачів обзиваєте... Я знаю, хто тобі нашіптує... Своїх, кажуть? Ні, не свої вони мені. Мені — хто покривджений, той свій. Гади пузаті мені не свої. Якби я вмів іще як-небудь з ними говорити — говорив би. Не вмю. Лишилося — рубати. Рубати вмю. Спробуйте ви, богомільні, своїми молитвами їх приструнчити! А то вони скоро всю Русь зжеруть! Спробуйте, а я подивлюсь, як вони від ваших молитов добрими поробляться. Чхати вони хотіли на ваші молитви!

Степан замовк. Налив ще, випив, опустив голову на руки, заплющив очі... Стомлювався він од таких розмов дуже. Всіляко унікав їх, та вони траплялися.

Жінки покинули його самого.

Та тільки-но вони вийшли, нагрянули гості: Іван Чорноярць, Федір Сукнін... А з ними — Ларко Тимофеев,

Мишко Ярослав, усі семеро, що ходили в Москву до царя бити чолом у Кремлі за провини козацькі. Тільки тепер, побачивши їх живих-здорових, збагнув Степан, які дорогі вони йому, вірні його товариші, і як безглуздо, що він одпустив їх до Москви: могли там зостатися гнити живцем у царевих темницях, а то й зовсім згинути.

— Тю! — вигукнув Степан радісно. — Ото — гості так гості! Хороші ви мої...

Вся станиця перецілувалася з отаманом.

— Ото гостоньки!.. — повторював Степан. — Та як же? Коли ви? — Він був радий до нестями. Мало не плакав з радощів. Увесь час, поки Ларка з товаришами не було, мучила совість: даремно послав у Москву. — Звідки ж ви оце зараз?

— А прямо з дороги.

— Олено! — стіл: гуляти будемо. Де вона? — метушився Степан. — Ну, хлоп'ята!.. Радий я за вас. Слава тобі, господи! А бачили військо?.. Га? — Степан засміявся. — Захитається світ! Сідайте, сідайте...

Олена увійшла, невдоволено подивилася на ватагу й заходилася накривати на стіл. Знову — гульбище.

— Що цар, живий-здоровий? Одпустив вас?.. Чи як? — розпитував Степан.

— Нас під вартою в Астрахань везли, а ми дорогою утекли собі. Навіщо нам, думаємо, в Астрахань?.. Батько на Дону тепер.

— А як же варта?

— Коней, озброю в них одібрали, а їх пішки пустили... — Ларко теж усміхався, задоволений.

— Славно. А що ж цар? Бачили його?

— Ні, з боярами у приказі погомоніли...

— Не ждуть нас у Москву?

— Ні. Вони тоді не знали толком, де ми — на Дону чи на Волзі...

— Добре, нехай поки що чухаються. Завтра виступимо. А це ж хто? — Степан побачив Федька Шолудяка.

— Федір... Дорогою за нами ув'язався. Бувалий чоловік, у Москві, в приказі, батога скуштував.

— З яких? — спитав Степан, придивляючись до сухорлявого, смаглявого Федька.

— Калмик. Хрещений, — мовив Федько.

— Як січуть у Москві?

— Славно січуть! Згадаєш — на душі хороше. Уміють.

— За віщо ж?

— Погуляли з хлоп'ятами... Поміщика свого у Волгу посадовили. Довго в бігах були. А в Москві, на муках, про поміщика не зізнався. Збіглий, сказав. А прізвище збрехав...

— Як же це ви? І не жалко вам його, поміщика?

У Шолудяка очі округлилися від подиву: він чув про Степана Разіна зовсім інше — що той теж не жаліє поміщиків.

Степан засміявся, засміялися й осавули.

— Олено, як у тебе? — спитав Степан.

— Сідайте.

Міцно спить захмелілий отаман. І не чує, як упадають коло нього двоє рідних людей: хрещена мати й дружина.

Олена, поклавши руки на коліна, дивиться не надивиться на такого близького їй і далекого, рідного, любого і страшного чоловіка.

Мотря звично готується творити замовляння.

— Господи, господи, — зітхнула Олена. — І люблю його, й боюся. Страшний він!

— Годі тобі, дурненька! Який там він страшний — козак як козак.

— Про що думає?.. Ніколи не знала.

— Нічого й знати нам...— Мотря схилилася над Степаном, зашепотіла скоромовкою: — Замовляю я своє не-наглядне дитятко Степана над келихом весільним, над свіжою водою, над рушником вінчальним, над свічею обручальною.— Провела кілька разів вологою долонею по Степановому лобі; той поворухнувся, але не прокинувся.— Умиваю я своєму дитяткові чисте личенько, утираю рушником вінчальним його уста медовіі, очі ясніі, чоло думнеє, ланити червоніі...— Утерла рушником обличчя. Степан знову не прокинувся.

— Загине він, чує моє серце,— з жахом мовила Олена.

— Цить! — суворо сказала Мотря.— Освічую свічею обручальною його становий каптан, його шапку соболіну, його пояс мережаний, його чобітки сап'янові, його кучері русіі, його лице молодецькеє, його ходу борзу...

Олена тихенько заплакала. Мотря глянула на неї, похитала головою й вела далі:

— Щоб ти, моє дитятко, був цілий, неушкоджений: від сили ворожої, від пищалі, від стріла, від борця, від кулачного бійця, від ратоборця, від дерева руського й заморського, від поліна довгого, недовгого, четвертинного, від жіночих зароків, від підступної немочі, від заліза, від булату, від міді червоної, від срібла, від золота, від пташиного пера, від невірних людей: ногайських, німецьких, мордви, татар, башкирців, калмиків, бухарців, турків, якутів, черемисів, вотяків, китайських людей.

Бійцям тебе не подужати, ратною зброєю не вбивати, рогатиною й списом не колоти, сокирою й бердишем не сікти, обухом тебе бити не вбити, ножем не вразити, старожитнім людям не обдурити, молодим хлопцям нічим не шкодити, а бути тобі перед ними соколом, а їм — дроздами.

А щоб був ти, моє дитятко, моїм словом міцним, — уночі й опівночі, в усяку пору, в путі-доріженьці, уві сні й наяву — збережений від смерті наглої, від горя, від

лиха, врятований на воді від утоплення, захищений в огні від згоряння.

А прийде година твоя смертна, і ти спом'янеш, мое дитяtko, про нашу любов лагідну, про наш хліб-сіль пишаний, обернись на батьківщину славною, удар їй чолом сім разів по сім, попрощайся з рідними й кривними, припади до сирої землі й засни сном солодким, непробудним.

Замовляю я раба Степана Тимофійовича, ратного чоловіка, що йде на війну, оцим моїм міцним замовлянням. Цур, слову кінець, моєму ділу вінець.

Олена впала головою на подушку, заплакала голосно:

— Ох, та не оддала б я його, не пустила б...

— Поплач, поплач,— порадила Мотря.— Зате полегшає. Дуже тільки не голоси — хай поспить.

— Ох, та на кого ж ти нас покидаєш?.. Та чого ж тобі не живеться вдома? Та чи так уже гірко тобі з нами? Та рідний ти мі-ій...— з болем невідробним голосила Олена.

Степан підвів голову, якусь хвилю тупо дивився на дружину... Зрозумів, що це прощаються з ним.

— Ну, мать твою... Одспівують уже,— сказав невдоволено.

Опустив голову, попросив:

— Перестань.

3

Ішли на стругах угору Доном. А верхівці — берегом. Усіх охопила хмільна радість. Безмежна була віра в новий похід, у щастя отаманове, в його удачу.

Весна трудилася на землі. Могутня, весела сила її обіцяла скоре тепло, життя.

Степан їхав берегом.

Останніми днями він наблизив до себе Федька Шолудяка. Подобався йому цей зовсім позбавлений страху та

совісті вихрест, калмик родом, шибайголова, нічний робітничок. Був він і справді рідкісний чоловік — спритністю, кмітливістю, незвичайною витривалістю й терпінням.

Федько їхав поряд із Степаном, дрімав у сідлі: напередодні добряче випили, він не проспався. Похмелитися отаман нікому не дав. І сам теж не похмелився.

Степан трохи відстав... І раптом щосили уперішив Федькового коня канчуком. Кінь підскочив, Федько дивом усидів у сідлі, наче, скажи, приріс до коня, тільки голова смикнулася.

Степан засміявся. Похвалив:

— Молодець.

— Е-е, батьку!.. Мене з сідла та з молодиці тільки смерть стягне, — похвалився Федько.

— Ну? — не повірив Степан.

— Йй-богу!

— А хочеш, виб'ю? Під заклад...

— Хочу. Поспати. Дай виспатися, тоді виб'єш.

Степан знову засміявся, похитав головою:

— Іди в стружок виспись.

Федько підстьобнув коня й поскакав, веселий, до берега.

Ззаду отамана торкнув козак, який щойно під'їхав, сказав неголосно:

— Батьку, там біда в нас...

— Що? — стрепенувся Степан; усмішку його мов вітром здуло.

— Іван Чорноярець козака зарубав.

— Як? — Степан очманіло дивився на козака, не міг зрозуміти.

— Зовсім — на смерть, голова одлетіла.

Степан різко сіпнув повід, розвертаючи коня... Але побачив, що сам Іван їде до нього в оточенні сотників і козаків. Вигляд в Івана пригнічений.

Степан почекав, поки вони під'їдуть, сказав коротко:
— Їдь за мною.— Підстьобнув коня й поскакав у степ,
у бік од війська.

Іван скакав за ним. Мовчали.

Далеко від'їхали... Степан осадив коня, почекав Івана.

— Як вийшло? — зразу спитав він осавула.

— П'яні вони... Полізли один на одного, до шабель
дійшло. Я присмирити хотів, він — на мене... Козак
добрячий.— Іван чомусь глянув на свою правицю, немов
боявся побачити на ній козакову кров.

— Хто?

— Макар Заїка, хоперець.

— Ну?

— Ну й рубонув... Сам не знаю, як вийшло. Не хотів.
— Іван хмурився, не міг підвести голови.

Степан мовчав.

— А чого такий весь? — раптом розлючено спитав він.

— Який? — не зрозумів Іван.

— Тобі не осавулом зараз із таким виглядом, а гній
вичищати з хліва! Тільки заревти лишилося!..

— Жаль козака... Не хотів же. Що ж мені, веселитися
тепер?

— Ти цей жаль забудь! Рубонув — рубонув, ну і все.
А нюні розпускати перед військом — цього я тобі не дам.
Ти — вожак! Станься завтра: дістане мене стрілець
якийсь, хто все в руки візьме? Хто, коли осавули мої гір-
ші за сонних курей? Треба про це думати чи ні? Жаль?
Ніч настане — пожалій. Сам.

Помовчали.

— І мені жаль. Іншим часом я б тебе живого разом
з убитим закопав,— докінчив Степан.— За козака.

Іван зітхнув:

— Іншим часом... Іншим часом я сам трохи остеріг-
ся б із шаблею — нечистий підштовхнув. Козак же
гарний... я його знав добре. А то як сказився: очі червоні,

нікого не бачить... аж страх бере. Я вже з ним і так і сяк — не чує нічого й не бачить. Ну, і ось... і вийшло.

— Надалі за пиятикою гляди гарненько. Ні краплі, ні ріски в поході! Ідь з-перед очей і не показуйся такий. І козакам не показуйся на очі. Очухайся сам де-небудь.

Іван поскакав назад, Степан — у голову кінноти.

Стурбовані подією, на нього очікували Федір Сукнін, Ларко, Стир, дід Любим. Убивство воїна-козака своїм же козаком — діло рідкісне. Боялися за Івана: якщо отаман не в пору пригадає військовий закон, осавул може накласти за козака головою. Траплялося, ховали в одній могилі обох козаків — убитого і вбивцю його, живого, при цьому зовсім не розбиралися, чому і як сталося вбивство.

Степан налетів на осавулів:

— Був наказ: у поході в рот не брати?! Був чи не був?

— Був, — озвався за всіх Федір.

— Куди дивитесь?! До дуру вже допиваються!..

Мовчанка.

— Івана не виню, рубонув правильно. Надалі сам рубатиму і вам велю. Усім скажіть! Хай на себе нарікають.

Осавули нишком з полегкістю зіткнули — пронесло з Іваном.

— Макара поховати як годиться, — звелів отаман. — І хреста поставити.

На виду в городка Паншина стали табором. Стояли дві доби, чекаючи, коли підійде із своїми Чортоус; домовилися через посильних зустрітись тут.

Через три дні надвечір на обрії з'явилися вершники Васька Уса.

Василь Родіонович Ус (Чортоус) був на той час літнім, досвідченим воєначальником, пройшов дві війни, похід на Москву... Похід був, правда, невдалий і гіркий — од Москви козаки тікали, кидаючи дорогою мужиків,

які до них пристали, але невдача не зламала Василя, не остудила його пристрасті до війни й походів. Був він ще міцний, гордий, московський похід забув.

Степанові сказали про вершників. Він вийшов із намету, теж дивився з-під руки. Він, мабуть, хвилювався: хотілося схилити славного Васька до себе.

— Кого більше в нього? — спитав у козаків.

— Більше з Вишнього Чиру, — став пояснювати козак, котрий їздив нарочним до Василя, — голота. І запорожці є — ще з війни з ним...

— Ти їздив до нього? — спитав Степан козака.

— Я.

— Як він?

— Нічого... Подивлюся, каже. Що, мовляв, за отаман, подивлюся.

— Козаків прийняти добре, — звелів Степан. І замовк. Ждав. Має звершитися важливе: Ус поставить під верховну команду Разіна свої козацькі загони. Або — не поставить: Ус козак сильний, чутка про нього на Дону добра... Степан його не знав (дім Усів у Роздорах, та й там він буває раз на рік за обіцянкою — вічно в походах); його добре знав Сергій Кривий, Усів дружок. Сергій і розповідав Степанові про Василя. Сергій же сказав, що Ус — козак аж ніяк не дурний, але бикуватий: упреться — з місця не зрушиш, а коли приловчиться й зачомутати його — оратиме.

Василь під'їхав до Степанового гурту, зупинився... Якийсь час спокійно, ледь насмішкувато розглядав козаків.

— Здорові були, козаки-отамани!

— Здорові будьте! — відповіли разінці.

— Котрий же Стенька з вас?

Степан змовчав. Повернувся, пішов у намет. За якийсь час од нього вийшов Стир і урочисто оголосив:

— Отаман просить зайти!

Василь, трохи ошелешений таким прийомом, спішився, пішов у намет. З ним разом пішов ще один чоловік, з вигляду не козак. Козаки — разінці й прибулі, Усові — мовчки дивилися на намет. Ніхто не чекав, що славні отамани зустрінуться так... дивно.

— Щось непривітно ти мене стрічаєш,— сказав Василь з усмішкою.— Чи видом я не вдався? Чи образився, що зразу в тобі отамана не впізнав? А чи ти знаєш мене?

— Я тебе знаю,— заспокоїв Степан честолюбного Уса, пильно до нього приглядаючись.— Хто тебе не знає!

Поручкалися.

— Сідай,— запросив Степан.

— Дак мені що ж своїм сказати? Збентежив ти мене, хлопче...

— Сказати, щоб на постій розташовувались. Ач, збентежився!

Василь виглянув з намету... й повернувся.

— Вони в мене тямковиті — самі зметикували. Ти чого такий, Степанку? Га?

— Який?

— Якийсь — усе придивляєшся до мене... А слава йде, що ти простецький, погуляти любиш... Брешуть? Скільки ж тобі літ?

— Скільки є, всі мої. Це хто? — Степан подивився на Усового товариша.

— Це мій думний дяк, Матвій Іванов. З мужиків... Голова! Завсігди зі мною... Я його називаю — думний дяк.

— Нехай він поки що там подумає.— Степан кивнув.— За наметом. Сам. А ми побалакаємо...

— Я не заважатиму,— скромно, з якоюсь несподіваною внутрішньою гідністю сказав Матвій. Був він, проти свого отамана, зовсім не богатирського вигляду, середній на зріст, кощавий, із зморшкуватим обличчям, на якому одразу привертала до себе увагу очі — мудрі,

які все розуміють, із сумною посмішкою. І Степан теж мимоволі на якусь мить задивився в ці очі...

— Свій чоловік,— сказав Ус.— Кажі при ньому сміло.

— Добре, нам таких треба. Дай же нам з отаманом погомоніти,— наполог Степан.— Вийди.

Матвій вийшов.

— Ти чув, що я надумав? — прямо спитав Степан.

— Чув,— не зразу відповів Ус.— На Москву йти? Чув. Можу дорогу показати... Передній задньому дорога.

— Це якою ти тікав? Погана дорога. Ми іншу знайдемо — надійнішу.

— Хвацький отаман! — з удаваним захватом вигукнув Ус.— Уже й побігати не дасть. А мене дід учив: не вмієш тікати, не ходи на війну. Буває, Стьопо. Що гарячий ти — це добре, а от коли гарячий, та з дуринкою,— це погано. Не ходи тоді на Москву — там таких із дзвіниці головою вниз спускають.

Степан посміхнувся криво й недобре.

— Кріпко тебе там налякали...

— Що ти! Дуже та дзвіниця висока. Не бачив?

— Бачив. Висока.

— Яку ж ти дорогу собі обрав? — запитав Ус.— Чи — навмання, по-в'ятськи?

— Як це — по-в'ятськи? — не зрозумів Степан.

— Навмання! Так і кажуть — навмання.

Степан пильно подивився на простодушного Василя Родіоновича.

— Навмання — не знаю, не ходив. Я люблю — на щастя.

А в таборі тим часом налагоджувалися інші стосунки — там не було про що сперечатися. Там усе ясно.

Усові козаки й разінці, на відміну од своїх вожаків, швидко знайшли спільну мову — просту, без колючих зазублин.

Знаходилися давні знайомці, згадувались колишні походи... Задиміли багаття. Гостей готувалися прийняти славно, як і велів отаман.

Разінці заздальгідь причепурилися — напускали туману на прибулих, приндилися — аякже!

Стир зібрав довкола себе цілу ораву, показує, як він «ходить» у Москву до царя.

— Він отакечки сидить на троні... Мишко, сядь.

— Та йди ти,— відмовився Мишко, молодий козак.

— Де мій кум? — згадав Стир.— Він теж бачив царя — покаже.

Дід Любим нацупив на голову вивернуту шапку, усівся на трьох покладених одне на одне сідлах. Скорчив нудьгуюче обличчя... Зробився поважний і придуркуватий.

— Ну, де там ті козаки?! — спитав.— Давайте їх сюди, я з ними побалакаю.

— Не так! — вигукнув Стир.— Давай: ти з лазні прийшов.

— А-а!.. Добре.— Дід Любим став несамовито чухмаритися.— В лазню хіба піти...

— Та ти вже прийшов! — загорлали глядачі.

— А-а!.. Ну ж... Ей! Бояри!.. Кварту сивухи мені: після лазні вип'ю.

Піднесли «цареві» сивухи. Він випив.

— Іще.

— Годі.

— Ти що, горілки цареві пожалів, сучий сину?! Ти мусиш навколішках переді мною повзати. Давай горілки! — Дід зобразив капризну «царську» велич.— Хочу кварту горілки! Хочу кварту горілки!..— Більше скидалося на те, як коверзує зла дитина, а не цар.

Йому подали ще. Дід випив, смачно крякнув. Сплюнув.

— Ах, добра!.. Ну де ж це там козаки?

У коло неквапливо увійшов Стир, теж біс його знав чому — в якомусь незбагненному балахоні. Теж надзвичайно поважний.

— Здоров, козаче! — привітався з ним «цар». — Ти чого це в моєму царстві вештаєшся? Що ти тут винюкуєш у мене?

— Накажи мені теж дати сивухи, — підказав Стир.

— Е-е!.. — загомоніли глядачі. — Ви тут повпиваєтеся, поки покажете.

— Так треба, — сказав Стир. — Передовсім вина подають.

— Правда, — підтримав дід Любим. — Ей, бояри, де ви там, прихвосні? Дати козакові вина заморського.

Стиреві подали келих вина. Він випив.

— Іще. Я з далекої дороги — охляв.

— Дати йому! — звелів «цар».

— Мерщій! — гримнув на «бояр» Стир. — Цар велить!

Подали ще келих. Стир випив.

— Як доїхав, козаченьку? — лагідно спитав «цар».

— Добре.

— А чого ти вештаєшся по моєму царству, ми волимо знати?

Стир гучно висякався з однієї ніздрі, потім з другої. Зробився справжнім дурнем.

— Що зволите знати?..

Нелегко старому Чортоусу смирити горде серце — відразу стати під начало молодшого, норавливого Степана. Але велика й привабливість Разіна, жорстока привабливість. Коли Степан хотів наполягти на своєму, він не шукав м'якшого слова, він гвоздив словом. Він не приховував роздратування. І це якимсь дивним чином заспокоювало людей: хто гнівається, той правий. Хто вірить у себе, той правий.

Не пощадив Степан старого козака: пригадав йому його

панічну втечу від Москви. Було так: Ус із ватагою охочих вояків пішли на Москву просити, щоб їх використали за призначенням — вони хотіли воювати. Пішли, як на війну, — просити війни. Дорогою до них пристали мужики. Ці, в глибині душі, зовсім не так зрозуміли похід на Москву — не просити пішли війни, а пішли воювати. Москва теж сприйняла цей похід як наступ і вислала назустріч сильний загін під командою Борятинського. Козаки втекли. Піші мужики не могли втекти. Їх убивали.

Оце й пригадав Степан. Він говорив різко:

— Ти там мужиків кинув! Псові Борятинському віддав неоружних людей на розтерзання... Он як ти там добре ходив, тією дорогою! І туди ж знову кличеш?.. Безстиднику.

— Тьху!.. Дурило впертий! — Ус теж злився. — Не доведи господи, але як доведеться де-небудь тобі відступати — оцією самою рукою, — Ус показав величезну лапу, — підійду і в пику дам. А що мені було робити? Разом з мужиками лягати? Це вже ти сам — набереш мордви, та чувашів, та ногайців своїх — з ними й підставляй лоба кому завгодно, хоч Борятинському, хоч Долгорукому... Який! Дуже вже пам'ятливий — на чуже лихо.

— Не лізь тоді з порадою, коли свого лиха не пам'ятаєш.

— Іван Болотников не дурніший за тебе був, але не поперся на Волгу.

— Отакої! Згадав...

— А чого ж його забувати, добрий був вожак... Дай боже більше таких.

— Зате й пропав твій Іван.

— Пропав, та не за те. Вас чого на Волгу тягне: один раз вийшло там, от і давай іще... А з Волги теж є дорога для втечі — Єрмакова. — Ус підвівся, виглянув з намету, покликав: — Матвію! Зайди до нас. Ось послухай, Сте-

пане, чоловіка — бувалий. Послухай, послухай, з виду не спадеш. Я його частенько слухаю.

Увійшов Матвій.

— Там козачки... теє... розходитися починають,— сказав він і подивився на Степана.— Чи — нічого, нехай?

— Гуляти, чи що? Чому б їм не погуляти? Не з татарвою стрілися.

— Добре діло,— погодився Матвій.— Я до того, що — розмахнуться вони зараз широченько, знайомців повно стрілося. А у вас тут, може, щось інше задумано.

— У нас тут незгода вийшла,— сказав Ус.— Не хоче Степан Тимофійович городками й селами йти, хоче — Волгою.

— Ну, я тобі те й казав,— спокійно мовив Матвій.— Казав я тобі: Степан Тимофійович схилить на Волгу.

— То ось і розтлумачте ви мені, я до тям не візьму: навіщо?

Степан зацікавлено слухав незрозумілу йому розмову. Дядько Матвій видався йому справді розумним чоловіком. Дуже сподобалась його манера говорити: спокійно, неголосно... На своєму не наполягає, ні, але своє скаже. Очі його сподобалися: сумні, розумні, але й насмішкуваті. Цікавий чоловік.

— Раз: хто такий Степан Тимофійович? — став розмірковувати Матвій, адресуючись до Уса.— Донський козак. Правда, корінням він — справжнісінький расейський, та він забув про це...

— Який я расейський? Ти що?

— Батько ж расейський. Воронежський. Ми так чули...

— Ну.

— Ось. Значить, ти донський козак, Степане Тимофійовичу. Так само, як і ти, Василю Родіоновичу. Живеться вам на Дону привільно, поміщики вас не гнуть, шкур не деруть, жінок і дочок ваших не беруть ночами

з постелі — собі для усолоди. Ось... Вельми вдячний вам, хоч радо приймаєте в себе нашого брата. Та ще й те — вся Расея на Дон не втече. А ви, раз ви донські козаки, про свій Дон тільки й журитесь. Притиснув вас трохи цар, ви — дибки: не займай вольного Дону! А те й невтямки: не минути лиха й вашому вольному Донові. Він ось упорається з мужиками та й за вас візьметься. Коли вже піднялися, то піднімайте за собою всю Расею. Ви легкі на ногу... Наш мужик поки розкачається, ятри його в душу, та поки побіжить кілка виламувати — тут його сорок разів пристукнуть. Йому аби за ким-небудь, він піде. А ви — он які!.. За вами тільки й ходити. За ким же ще?

— Ти до чого це? — спитав Степан.

— Доном іти треба, Степане Тимофійовичу. Через Воронеж, Танбов, Тулу, Серпухов... Там мужика й посадських, чорного люду, густо. Ви під Москву поки дійдете — ве-елике військо приведете. А Волгою — пошли півтисячі з осавулами та з грамотками, — нехай піднімаються й насувають з того боку. А там, дивись, Новгород, та Ярославль, та Пошехонь з Вологдою з лісу вилізуть — воно веселіше діло буде! На Волзі, звісно, добре — вільно. Знову ж, погуляти — де? На Волзі. Там душу одвести можна. А тут би якраз: весь люд роз'ярити!.. — Матвій розхвилювався, очі в нього заблищали. — Ти скажи йому та голосніше — гимни: ходімо! Сидьма засиділися, дияволи! Волоссям позаростали!.. По лісах з обушком — нечистий вас коли ослобонить там, і діток ваших. Вони он підростають і слідом за вами — у Пітушки, купців підстерігати. Ех!..

— Ти що ж, Матвію, на царя намірився? — спитав Степан, усмішливо примружившись. — Ми ж отак, як ти радиш, — усе царство расейське шкереберть?..

— Навіщо на царя?

Степан засміявся:

— Злякався?.. Ну, так: ви — гості мої дорогі, я вас вислухав, і годі. Підемо Волгою.

— Нарікай на себе, Степане! — вигукнув Ус. — Баран самовільний. Силу зібрав, а... От дурень! Пропадеш!

— Будеш зі мною? — напрямки запитав Степан.

— Де ж я дінусь?.. Ти тут тепер — цар і бог: не прив'язаний, а скиглити коло тебе буду. — Ус випростався на весь великий зріст, ляснув себе по боках руками. — Золота голова, та дурневі дісталася. Чого затявся?

— Неохота казати.

— Це твоя перша промашка, Степане Тимофійовичу, — неголосно, задумливо й сумно мовив Матвій. — Дай боже, щоб остання. Ах, жаль!.. І нічого не вдієш, справді.

4

У Черкаську домовиті козаки та старшини кріпко задумалися. За Степанів похід вони могли жорстоко поплатитися, вони це розуміли. Цар слав грамоти, цар вимагав розвідати й обезпечити Разіна — непокоївся. Та лихий його обезпечить, Разіна, коли він прийшов і сів, як у фортеці, в своєму Кагальнику, козаків не розпустив... Де вже обезпечити його! Він сам кого завгодно обезпечить, та так, що — з головою разом. Ждали весни: весною проясниться, куди він піде. Може, тепер до турків спробують добратися, тоді — з богом: там і поляжуть. Може, з калмиками або з кримцями зчепляться, теж не страшно, навіть добре; розтратять силу в наскоках і вгамуються. Намагалися ще взимку якомсь вивідати, куди вони піднімуться навесні. Не змогли вивідати. Степан погрожував усім, а на кого гострив потаємного ножа, про те мовчав. Навіть п'яний не проговорювався. Гадали по-всякому — і так, і сяк... Думали й так: чи й справді не на Москву націлився? Ждали весни. І ось

підтвердилися жакні здогади: Разін пішов на Москву.

Особливо посмутніли Корній Яковлев і Михайло Самаренін, військові отамани. Корнієві легко вдавалася ця печальна гра; в душі він був задоволений подіями.

Корній Яковлев, над міру сумний, немов перехворів за ці дні; поткнувся в двері будинку Фрола Минаєва. Звідти не відгукнулися.

— Я, Фроле! — сказав Корній стиха.

Дзвякнув ізсередини засув. Фрол відчинив двері. Проїшли мовчки в світлицю.

У світлиці сидів Михайло Самаренін. На столі горілка, закуска... Домашніх Фрола нікого нема — порозсилав, щоб погомоніти без перешкоди.

— Дожилися: серед білого дня — під замком, — сказав Самаренін, кремезний козарлюга з червоним обвіт-реним обличчям.

— Дожилися, — зітхнув Корній, підсідаючи до столу. — Налий, Фроле.

— Довго він не погуляє, — заспокоїв Фрол, наливаючи військовому велику чарку. — Це йому не шахова земля — голову враз одкрутять. А то вже надто скаковиті поробилися.

— Якщо йому відкрутять — біс із нею, по ній давно вже сокира плаче. У мене за своєю душа болить... — Корній випив, крякнув, посмоктав вус. — Своєї шкода, оце біда.

— Що чути? — спитав Михайло, щиро стурбований.

— Став біля Паншина, Васька жде. Ти кажеш — одкрутять... у нього вже зараз — тисяч із п'ять, та той приведе... Візьми їх! Самі одкрутять кому хочеш. Біда, братці мої отамани, біда. Більша біда може бути... — Корній оглянувся на двері світлиці.

— Нікого нема, — сказав Фрол.

— Листи перехопили від гетьмана та від Сірка до Стеньки.

У Фрола і в Михайла видовжились обличчя.

— Що пишуть?

— Дорошенко не схилився, а Сірко, цап чубатий, питає, де саме, в якому урочищі їм зійтися. Козак той, з листами, розлисив лоба в Черкаську — не знав, що Стенька пішов, ми витрусили того козачка... Он куди невід завів!

— Справді, збирався він писати Сіркові й Дорошенкові,— сказав Фрол.— В Астрахані збирався. Це-е вже гірше...

— Ось яка моя думка: треба спробувати повернути Стеньку на кримців. Поїдеш ти, Фроле. Скажеш...

— Ти що?! — злякався Фрол.

— Не займе він тебе. Повний розбрат з нами чинити йому теж не з руки: він не дурень — залишати за спиною образених. А поїдеш ти від усіх нас. Візьмеш листа Петра Дорошенка. Сіркового листа я в піч кинув. Їхати треба зразу — встигнути до Васька. Треба, треба, хлопці... Треба хоч показати: щось та робили ми тут, а то зовсім уже... дивимось тільки. Адже питають!

— Не мені б... Не повірить він мені!

— Тобі якраз і повірить,— сказав Михайло.— Тут же — не тільки листа передати, а поговорити з ним...

— Дійшла, мовляв, чутка: кримці погрожують походом. Коли б вони й справді не наскочили, довідаються про наші погані справи,— ще додав Корній.— Не доведи, господи: зовсім не можна буде відбитися.

— Ех, не мені б! Подумайте. Не боюсь, а чи буде користь? Побоююсь, звичайно, але... ухвалимо, поїду. Тільки подумайте: чи мені? — Фрол тривожно й запитливо дивився на отаманів.

— Тобі, ти з ним приятелював. Обіцяв же він не займати тебе. Поговори душевно... Хоч би він, чорт скажений, на Крим повернув. Підштовхнути б його, поки він сам... Ти, Михайле, збирайся в Москву: треба

й про свої голови подумати. Все скажеш, як є: нічого, мовляв, не могли вдіяти. Підбери собі козаків — із бо-гом. Без розголосу.

Усі троє посиділи мовчки.

— Він коли на Москву задумав, де? — спитав Корній у Фрола.

— А лихий його знає. Хіба його зрозумієш? Думаю, як Астрахань пройшли звідти, він зміцнів. Ті ж губо-шльопи пропустили... Він і розохотився. Цареві, каже, бороду намну разок...

— Разок треба б,— несподівано сказав Корній.— Не завадило б... Тільки галасом городка не збудуєш. Славний він козак, Степан... Жаль мені його. Пропаде.

— Тепер, як ти кажеш, саме час себе пожаліти,— докинув Самаренін.— А то виходить: він ногою в стре-мено, а ми — головою в пень.

...Пізно ввечері Фрол Минаєв і з ним два козаки ви-їхали навздогін Разінові. Поскакали одразу швидко. Фрол довірився долі... Про всяк випадок треба, зви-чайно, бути насторожі, та в глибині душі він не вірив, що Степан підніме на нього руку. Навпаки, може, саме він, Фрол, одверне біду від Дону. В Крим або на калми-ків Фрол і сам би ще разок сходив із Степаном... Але не на царя. Від цього походу, крім лиха, ждати нічого. Може, й удасться відрадити Степана... Жаль його, справді.

Фрол народився й виріс у станиці Зимовейській, де народився й Степан, разом вони ходили на прощу в Со-ловки... І саме тоді, на переході з Дону до Москви, стався із Степаном великий і ганебний гріх, про який досі знали тільки вони двоє — Степан і Фрол. Було їм по двадцять шість літ, але Степан ішов у Соловки вдруге. Їхали з ними переважно старі козаки, які були зранені в битвах, багато грабували на віку, — їхали за-молювати гріхи. Молоді, такі як Стенька та Фрол, ходили

в Соловки чи то за обітницею, як ходив Стенька першого разу (обіцяв умираючому батькові сходити помолитися козацькому святому Зосимові), чи то за наполяганням здорових ще, переважно літніх родичів, які бажали своїм рідним помочі божої і долі милостивої. А заодно й за них би, старих, уклонитися... Чи то молоді самі, своєю волею просили на крузі дозволу сходити в далекий монастир — не сиділося вдома, хотілося побачити світ великий, це заохочувалося, круг ухвалював одпускати.

Того разу Стенька їхав своєю волею. Фрола послав на прощу його дід, Овдій Минаєв, котрий на схилі літ дуже вдався до бога, але сам був уже не ходак, і тому в Соловки поїхав онук Фрол. Не без задоволення, треба сказати.

Недалеко від Воронежа, в селі, зупинилися на постій. Зупинилися в кремезного діда; хата в старого велика, на відшибі, ближче до лісу. Дід за давньою традицією свого роду бортникував (збирав дикий мед), у нього завжди зупинялися козаки з Дону; де мед, там хмільні меди, а де меди, там козаки. Та й дід був дуже свій: коли не розбійник, то з душею розбійника: небагато-слівний, вірний слову, на першому місці — товариш, потім усе інше. Минулого разу Стенька із станицею в нього ж таки зупинявся. Але відтоді в дідовій хаті сталися зміни: вбило колодою його сина, Мотька. Зосталася з дідом невістка, чорноброва Аганя, молодиця дебела, вродлива й привітна. Козаки одразу збагнули, що Аганя тут — і за господиню, і за жінку кремезному дідові (старої в нього давно не було), але не давали взнаки.

Випили. Аганя теж випила; молода гаряча кров заграла в ній, вона без усякого сорому задивлялася на молодих козаків, реготала... Часто поглядала на Стеньку. А той ще з минулого разу запам'ятав Аганю, але тоді надто був молодий, соромився, і в Агані був чоловік.

Тепер Стенька осмілів... І так вони відверто задивлялися одне на одного, що всім стало якось не по собі. Один лише дід-лісовик, господар, нічого й не помічав, помовчував, пив. Старший у станиці, Єрмило Пузанов, викликав Стеньку надвір, попередив:

— Не треба, Стенько, не ображай діда. Воно й небезпечно; дід він... такий: пришиє вночі, писнути не встигнеш.

— Гаразд, — відповів Стенька. — Я не малоліток.

— Гляди! — ще раз сказав Єрмило серйозно. — Коли б не було лиха.

— Гаразд.

Ніч минула спокійно. Та Стенька, видно, встиг переговорити з Аганею, про щось вони домовилися... Вранці Стенька й сказав, що хворий.

— Що таке? — спитав Єрмило.

— Поперек чогось... ломить усього. Полежати треба. Козаки переглянулися між собою.

— Нехай полежить, — мовив могутній дід-господар. — Я його травичкою тут одволаю. Я знаю, що воно за хворість.

Фрол, улучивши мить, поткнувся до Стеньки:

— Що ти надумав?

— Мовчи.

— Отруїть він тебе, Стенько... Або приб'є вночі. Ідьмо.

— Мовчи, — знову сказав Стенька.

Козаки поїхали.

Стенька наздогнав їх через два дні... Багато не розводився. Сказав тільки:

— Полегшало. Відпустило спину...

— А як лікував? — заусміхалися козаки. — Розтирав? Чи як?

— Це — хто кому розтирав, треба спитати. Спритний козак, Стенька... А дід нічого? Обдурили?

— Вони пішли,— незрозуміло сказав Степан.— Разом: і дід, і...

— Куди? — здивувалися козаки.

— Назовсім. У ліс кудись. Дід щось помітив і... пішов. І Аганьку повів за собою. Разом пішли.

— Е-е... Ну звичайно: що він, дивитиметься? Звісно, поведе поки що — від гріха далі.

— Ну от і маєш, узяв зігнав людей... Жили собі, нікому не заважали, ні, з'явився... король-королевич. Треба ж було!

Полаяли Стеньку. Поїхали далі.

Стенька, однак, довго був сам не свій: мовчав, думав про щось, видно, тривожне. Козаки його розраджувати заходилися від сумних думок:

— Чого ж тепер? Дід не пропаде — увесь ліс його. А її завести треба, звичайно: коли-небудь вона скажеться.

— Не горюй, Стенько. А, видно, присохло серденько? Ех, ти...

Тільки в монастирі збагнули козаки, що в Стеньки на душі якась імла: старі так не молилися за всі свої гріхи, як почав молити бога Степан — колінопреклонно, несамовито.

Фрол знов до Стеньки:

— Що з тобою? Невже так нагрішив? Лоба розіб'єш...

— Мовчи,— тільки й сказав тоді Степан.

А коли поверталися, проїжджаючи те село, Степан відстав з Фролом і показав непомітний горбок у лісі...

— Он вони лежать, Аганька із своїм старим.

У Фрола очі полізли на лоба.

— Убив?!

— Спершу поманила, дурна, потім горлати почала... Старий десь підслуховував. Прибіг із сокирою. Може, раніше домовилися... Самі, мабуть, убити хотіли.

— Навіщо?

— Не знаю.— Степан трохи все-таки щадив свою совість.— Я так подумав. Повисла на руці... а той із сокирою. Довелось обох...

— Жінку!.. Як же, Стенько?

— Ну, як?! — озлився Степан.— Як чоловіка, так і жінку.

Жінку зарубати — великий гріх. Можна вбити кулаком, утопити... Але зарубати шаблею — гріх. Як дитину приспати. Через те й мучився Степан, і молився, і злився. Досі про те ніхто не знав, тільки Фрол. Тим тяжчою була Степанові його зрада. Гріх молодості може спливти й нашкодити.

Рано-вранці до табору разінців підскакали троє вершників; вартовий спитав, хто такі.

— Чи не пізнав. Кіндрате? — озвався один з коня.

— Тю!.. Фрол?

— Де батько?

— А он у наметі.

Фрол торкнув коня... Троє верхівців почали обережно пробиратися поміж сплячими козаками до намету.

Кіндрат постояв, подивився їм услід. І раптом його ризонуло якесь недобре передчуття.

— Фроле! — гукнув він.— Ану, зажди.

— Чого? — Фрол зупинився, почекав Кіндрата.

— Ти з чим до батька?

— Лист йому. З України, від Дорошенка.

— Покажи.

— Та ти що, бог з тобою! Кіндрате!..

— Покажи,— затявся Кіндрат.

Фрол дістав листа, подав Кіндратові. Той узяв його й пішов у намет.

— Скажи: мені треба з ним погомоніти! — мовив Фрол.

— Скажу.

Кіндрат увійшов у намет.

І майже одразу з намету вийшов Степан — босоніж, у шароварах, скуйовджений і припухлий зі сну й важкого похмілля.

— Здоров, Фроле.

— Здоров, Степане...

— Чого не заходиш?

Дивились один на одного пильно, напружено.

— Лист. Од Петра Дорошенка.

— Ти заходь! Заходь — хоч вип'ємо... А то, бач, який я?

Фрол, розумний, далекоглядний Фрол, болісно вагався.

— Не схиляється Петро...

Степан розумів, що коїться з Фролом, які собаки розривають йому серце — Фрол боїться, і боїться показати, що боїться, і хоче, правда, поговорити, і все-таки боїться.

— Та дідько з ним, з тим Петром. Я й не сподівався дуже, ти ж знаєш,— невимушено мовив Степан.— Заходь, погомонимо.

Фрол непомітно, як йому здавалося, зиркнув очима навсібіч: табір спав.

Степан помітив цей його сторожкий вовчий погляд.

— Я від Сірка жду. Від Івана. Заходь,— ще сказав Степан і пішов у намет. Ішов нарочито безпечним кроком. Розсунув вхід, увійшов у намет. Не оглянувся.

Фрол зостався на коні.

— Пронько,— стиха сказав він молодому козакові,— іди попереду.

Пронько не зрозумів. Дивився на осавула.

— Іди! — здавленим од хвилювання й злості голосом сказав Фрол.— А я подивлюсь...

Пронько зліз із коня, пішов до намету. Фрол зостався на коні, стеріг очима вхід.

Фрол добре знав Степана. Сталося так, як він, очевидно, й гадав; Степанові нерви напружилися до краю, він не витримав: почувши козакові кроки, рвучко виступив назустріч йому з пірначем у руках. Виявивши хитрість друга-ворога, завмер на мить... Випустив пірнач. Та було пізно...

Фрол розвертав коня.

— Зажди, Фроле! — голосно крикнув Степан.— Фроле!

Фрол уперіщив коня канчуком... Козак, який лишився на коні, теж розвернувся... Кіндрат, що вибіг на отаманів крик, націлив рушницю...

— Не треба,— сказав Степан. Підбіг до вільного коня, скочив.

І почалися гони.

...Вилетіли за межі табору, ударилися в степ.

Кінь під Степаном був молодий; помалу відстань між двома попереду й третім позаду стала скорочуватись. Побачивши це, Фролів козак відчалив убік — од лиха.

— Фроле!.. Я ж неоружний! — гукнув Степан.

Фрол озирнувся й підстьобнув коня.

— Стиш, Фроле!.. Я погомоню з тобою! — ще гукнув Степан.

Фрол настъобував коня.

— В гробину твою!..— вилаявся Степан.— Не втечеш. Дістану.

І раптом сталося те, чого аж ніяк не чекав Степан: його молодий кінь спіткнувся. Степан перелетів через голову коня, вдарився об землю...

Удар вихльоснув із Степана свідомість. А втім, не те: пропала свідомість того, що відбувалося тут, зараз, але прийшла інша свідомість... Голову, наче дзвоном, накрило оглушливе дзвеніння. Степан збагнув, що він лежить і що йому не встати. І він побачив, як йде до нього його старший брат Іван. Підійшов, нахилився...

Щось запитав, Степан не чув; усе ще було сильне дзвеніння в голові. «Я не чую тебе»,— сказав Степан і свого голосу теж не почув. Іван щось говорив йому, всміхався... Дзвеніння в голові поменшало.

— Братку,— мовив Степан,— ти як тут? Тебе ж повісили.

— Ну й що? — спитав Іван, усміхаючись.

— Виходить, я до тебе потрапив? Забив мене кінь?

— Ну!.. Тебе забити не так легко. Ану, давай-но підводитись...

— Не можу, сили немає.

— Чи ба! — все усміхався Іван.— Чогось розкис ти, брате мій любий. Ану, тримайся за мою шию... Тримайся міцніше!

Степан обійняв брата за шию і став над силу підводитися. Брат помагав йому.

— Отак-ак,— казав він ніжно,— отак і підведемося...

— Як же ти прийшов до мене? — ніяк не міг збагнути Степан.— Тебе ж повісили. Я сам бачив...

— Годі тобі: повісили, повісили! — розсердився Іван.— Стій отак! Стоїш?

— Стою.

— Дивись... Міцніше стій!

— Ти мені скажи що-небудь. А то підеш...

Іван засміявся:

— Держись. Не падай...— І пішов.

А Степан лишився стояти... Його притримував під руки Фрол Минаєв. Степан довго дивився йому у вічі. Не вірилося, що це Фрол вернувся. Фрол витримав близький, помутнілий од болю отаманів погляд. Навіть усміхнувся.

— Живий! Я вже думав, забив він тебе.

— А де?..— хрипувато почав був Степан. І замовк. Він хотів спитати: «А де брат Іван?» — Ти як тут?

— Сядь,— звелів Фрол.— Посидь — ослаб...

Степан повільно, з допомогою Фрола сів на сиру землю, Фрол сів поряд.

Справді, ослаб отаман. Свідомість підпливала; степ перед очима раптом спучувався й коливався. Нудило. І дзвеніння у вухах знову закипало, і молоточки били в голову так боляче, що мусив замружуватися.

Фрол вийняв з-за пояса дротика, вирив біля ніг ямку, взяв сильними пальцями з її дна жменю вологої землі, подав Степанові:

— На, прикладай до лоба — вона холодна, може, легше стане.

Степан приклав жменю землі до лоба... Земля пахла погребом і травою. Молодою зеленою травичкою. Степан уткнувся в землю і став удихати цілющі пахощі. І в голові немов прояснилося. І біль ніби згас. І навіть якась далека, забута радість ворухнулася під серцем — живий, живий. Зігріла радість.

— Пахне,— мовив Степан.— Ти бач...

Фрол теж узяв жменю землі, понюхав.

— Корінцями гнилими.

— Травичкою,— виправив Степан.

Фрол іще понюхав, кинув землю, витер долоню об холошу.

— Може, травичкою,— погодився.

Степан іще раз уткнувся в пахучу холодну землю, глибоко зі стогоном зітхнув і повторив чи то з упертості, чи то з якимсь прихованим значенням:

— Травичкою пахне, травичкою.— Помовчав.— Тебе все на гниль тягне, а пахне — травичкою. Не сперечайся зі мною.

Фрол здивовано подивився на Степана. Нічого не сказав. Підняв із землі дротика, застромив за пояс, під праву руку.

— Фроле,— заговорив Степан, уже зовсім опритомнівши, натискаючи, як завжди, на слова,— ти не побоявся

вернутися, не побійся сказати прямо: чому відвалив од мене?

— Ти хоч очумайся спершу... Тоді вже й до діла берися. Мабуть, іще круги в очах.

— Я очумався. Не віриш у мій замір?

— А який же в тебе замір? Я не знаю...

— Знаєш. Не хитруй. Не віриш?

Фрол помовчав.

— У замір твій я вірю,— сказав він.— Тільки ось замір твій землею пахне.— Він знову взяв жменю землі, пом'яв у пальцях.— Мо', вона й травичкою пахне, та я туди завсігди встигну. Не поспішатиму.— Фрол висипав землю в ямку.— Коли можеш мене без злості послухати, послухай...

— Валяй. Не злитимусь.

— Наберися терпіння — вислухай. Із твоїх оглашених тобі цього ніхто не скаже.

— Швидко ж ти зрікся нас! — здивувався Степан.— Уже й — оглашенні!

— Ну... зрікся не зрікся — мені з вами не по дорозі. Ось послухай. Ти ж розумний, Степане, як ти головою своєю не можеш утямити: не взяти тобі гору над цілим народом, Руссю...

— Народ зі мною піде: не мед йому на Русі.

— Та не піде він із тобою! — Фрол щиро розхвилювався.— Дурень ти сировий!.. Ти оглянься — хто за тобою йде! Голодранці — пограбувати та погуляти, і вся радість. Куди ти з ними? Під Танбовом застрянеш... Погано їм з царем та з поміщиком — усе ж вони на землі там сидять...

— Вони не сидять на землі. Вони рачки стоять.

— Хай і рачки, а все ж потривожити треба — на війну гнати. З якого це дива мужик на війну побіжить? Ти по цих гонишся, що з тобою? Цим втрачати нема чого, вони уже все втратили. А ті... Ні, Степане, не підуть.

Ти їм — журавля в небі, а їм — синиця в руді дорожча. За журавля, може, головою накласти треба, а синиця в руді, хоч і маленька. Все ж він її тримає. Ти що ж йому казатимеш, мужикові: «Випускай синицю, журавля доведемо!» Це треба твоїм словам так уже вірити, так вірити. Рідному батькові так не вірять, як тобі треба вірити, щоб випустити оту синицю. Звідки вони візьмуть ту віру? Це ж треба, щоб вони сім'ї свої покидали, діточок, жінок, матерів... І за тобою пішли. Не підуть!

— Так... Усе сказав?

— Ну, вважай, усе. Я можу цілий день говорити — все про одне й те саме: не підуть за тобою.

— А на мене підуть?

— На тебе підуть. Піднімуть їх — підуть.

— За царя підуть, а зі мною — ні. Чим же їм цар дорожчий?

— Він їм не дорожчий, а... як тобі сказати, не знаю... Не дорожчий, а звикли вони так, чи що, хрін їх знає. Ти для них — незрозуміло хто, отаман, а там — цар. Вони з материним молоком увібрали: царя треба слухатися. А хто їм, коли це їм казали, що треба слухатися — отамана? Це козаки про те знають, а мужик, він знає — царя.

Степан сердито сплюнув.

— Може, ти й говорив би цілий день, Фроле... Може, я тебе й слухав би — наче кажеш людські слова, та сам ти, Фроле, підневільна душа. Це ти з молоком увібрав — не можна на царя повставати. Ти ще на руках у матері сидів, а вже вільним не був. І думки твої такі самі, хоч вони здаються правильними. Вони — правильні, але вони підневільні. А інших ти не знаєш. Чого ж я витягатиму їх із тебе, коли їх нема? На якого біса я ганяюся за тобою?

— Не знаю, чого ти ганяєшся.

— Я інших із собою підбиваю — вільних людей. Ти думаєш, їх нема на Русі, а я думаю — є. Отут наша

з тобою розвилка. Добре, що чесно все сказав: я тепер буду спокійний. Тепер я тебе не займу; немає на тебе зла. І не бійся ти мене тепер... Ви мені — не загроза. Стрінешся в бою — зарубаю, як собаку. А так живи. Не збагну я тільки, Фроле: чим тобі життя таке миле, що ти його, мов любу наречену, бережеш і жалієш? Адже погане таке життя! Навіщо його берегти, суче, якщо воно раніше смерті від страху обмирає? Чого так жалко кидати? З молодницею спати солодко? Чи, може, добре попоїсти любиш?.. Чого ж так учепився? Не було тебе... І не буде. А народився — і давай тремтіти: коли б не згинути! Тьху!.. Ну — згинеш, що ж тут зміниться?

— Степане, ти молодим у бога вірив...

— Не вірив я в нього ніколи!

— Брешеш! Я бачив, як ти в Соловках лобом бився.

Навіть я менше вірив...

— Ну, може, вірив. То й що?

— Я не знаю, чим тобі життя твоє так остогидло, та гріх же інших на убій зманювати. Про себе тільки думаєш, а на інших тобі... Іди он у Дон кидайся, коли жити набридло. Навіщо ж інших підбивати? Не мудра штука голову скрутити, Степане, мудра штука приставити! Я хоч теж не дуже вірую, але тут і дурень добре — гріх. Перед людьми гріх — заведеш і занастаєш. Перед людьми, не перед богом, перед отими самими, які підуть за тобою...

— Такі, як ти, не підуть.

— Підуть — ти вмієш, заманиш. У тебе... чари, як у відьми, — іти за тобою легко, навіть аж радісно. Я он насилу вивернувся... протверезився. Звісно, це все через те, що самому тобі недорого життя. Я розумію. Це така солодка отрута, гірша од вина. Я теж не тікав ні від татар, ні від турка, ні від шахових людей... Але там я якось... свою користь, чи що, знав... та ні, теж не те кажу — я не жадібний. Але ж там я не боявся, ти знаєш...

— Там... Я знаю: там — це як собаки: перегризлися й порозбігались. Там розуму великого не треба.

— Але ж там теж убивають. Ти кажеш: я найбільше смерті боюся...

— Може, й не боїшся. Тільки тобі — за манаття якесь не шкода життя віддати, а за волю — шкода, тобі здається, що за волю — це собаці під хвіст. От я й кажу — підневільний ти. Інакше ти думати не будеш, і даремно я тут із тобою час марную. А мені, якби ти мене спитав, над усе на світі воля дорожча.— Степан прямо подивився в очі Фролові.— Чи повіриш: мені за людей соромно, що вони наругу над собою терплять. То жаль їх, а то — прямо побив би всіх до крові, дурнів. Отак. Згинь з-перед очей моїх, Фроле: знов тебе ненавидіти став. Згинь! Раз уже сказав, не займу — не займу. Але — йди.

Фрол підвівся, пішов до коня.

Степан теж устав.

— Гади ви повзучі! — крикнув Степан.— Я тобі душу відкрив тут... Дурень я! Їдь! Ублажай своє життя дорогеньке! Погань! — Степана хитнуло від слабості... Він опустил голову, зціпив зуби й став дивитися вниз, у землю.

Фрол скочив на коня, крутнувся...

Прикинув, побоюватися нема чого — Степанів кінь далеко, сказав спокійно:

— Од погані чую. Іди до своїх любих свистунів, вони ждуть не діждуться. На тім світі побачимось, тільки я туди трохи пізніше з'явлюсь.

Степан подивився на осавула... І все-таки не знайшов би він зараз у собі бажання вбити його, навіть якби наздогнав і справився неоружний з оружним,— не було бажання. Дивно, що не було, але так.

Фрол розвернувся й поскакав геть.

Степан пішов до свого молодого коня. Коник винувато

підвів голову, покосував сторожким оком, переступив ногами...

— Не бійся, дурненький,— лагідно заговорив Степан.— Не бійся.

Почувши добре в голосі людини, кінь лишився стояти. Степан обійняв його, поцілував у лоба, в шию, в очі, безмежно добрі, терплячі.

— Прости мене... Прости, Христа ради.— За що, Степан не знав, тільки хотілося в кого-небудь просити прощення.

Кінь сіпав головою, стриг вухами.

— Прости!..— сказав іще Степан.

Потім ішли поряд — кінь і людина. Голова до голови. Довго йшли, повільно йшли, наче виходили на берег з каламутної, в'язкої води.

Сонце сходило над землею. Молодий ясний день простував їм назустріч, легко розкидаючи по степу дорозі зелені килими.

5

Одразу, як Степан поскакав за Фролом, Кіндрат розбудив Івана Чорноярця, і той, погано тямлячи, що до чого, не сідаючи коня, помчав навздогін отаманові. За ним ув'язалося ще десятків зо два козаків — ті й поготів не знали, куди треба, навіщо? Устигли второпати тільки: десь у степу отаман. Сам. Але степ — великий: не знайшли отамана. Вернулися.

Стрілись недалеко від табору.

— Ач, скільки вас посхвачувалось! — насмішкувато вигукнув Степан.— На одного Фрола?

— Утік, чи що? — спитав Іван.

— Утік.

— А чого він приїздив?

— Листа привіз од Петра Дорошенка. Їдьмо прочитаємо... поганий лист.

— Ти... вже читав, чи що? Як знаєш, що поганий?

— Я Петра знаю, не листа. Петра самого знаю. Та іншого Фрол не привіз би. Він привіз якраз такого... поганого... З коня я впав, Ваню,— несподівано признався Степан. Ним заволоділо якесь дивне хороше почуття — легко зробилося на душі, легко, навіть смішно було сказати, що — ось, таке діло: упав з коня.— Уперше в житті.

В отамановім наметі сидів Стир, вертів у руках гетьманового листа. Він не вмів читати. Побачивши отамана, підвівся назустріч йому з листом.

— Чув, від Дорошенка... Як він там? До нас не схиляється?

Степан узяв листа, вчитався... Мовчки пошматував його, кинув на землю. Постояв, дивлячись униз, зітхнув із стогоном, гірко й почав раптом періщити канчуком клапті листа. Періщив і скреготав зубами. Усі мовчали.

Степан одвів душу, підійшов до лежача, сів. Довго теж мовчав. Легкість ураз зникла, наче знову штовхнули у воду, в зелену, в'язку, і він весь шубовснув у неї.

— Царем лякає Петро,— сказав він.— Ти хотів знати, Стирю, як там Петро Дорошенко?

— Я. Та всім охота...

— Ось, царем лякає. Даремно, мовляв, піднялися — не треба... страшно, каже. Не радить. От, знай, коли охота.

— Налякав бабу...— почав був Стир, але отаман перербив його, не дав доказати.

— Ох, який хоробрий!..— Він прищулив око на діда.— Ти глянь на нього — царя не боїться. А я ось боюсь! Що?

— Нічого. Треба було вдома сидіти, раз боїшся.— Стир не хотів бачити, що Степан накипає каламуттю,

не хотів показувати, що його страшить отаманів гнів,— іноді це допомагало зупинити грозу.

— Он як! — вигукнув Степан.— Ну, ну?

— А як же? Хто боїться, той лишився та вдома відсиджується. Он Фрол... не поперся ж із нами, бо розміркував: краще її вдома діждатися, ніж на стороні шукати...

Степан уп'явся в Стиря.

Василь Ус уперше вочевидь спостерігав «хворість» отамана Разіна — початок її. Йому було цікаво. Він чув про цю Степанову дивноту ще раніше.

— Боюся! — гаркнув Степан.— Ось і кажу: боюся! Ото який знайшовся!.. Як ти не боїшся, то й усі тоді не бійся? І де ти віріс такий! Чи тебе ніколи маленьким не лякали букою?

— Я сам кого хоч налякав би,— широко мовив Стир.— Страшненький був з малолітства, соплі не висихали...

— Ось тому й спасенний ти чоловік од страху. А нас усіх бабці дурні позалякували змалку, ми й тремтимо все життя. І Петро он лякає — гляди, мов! Сам, видно, теж тремтить... А цар — радісінський: бояться всі! Сиди собі, дригай ніжками. Ніякого тобі клопоту...— Степан рвучко підхопився з лежача, заходив сюди-туди по намету. Широке обличчя його скривилося від болю й люті.— А чого? Хех!.. Дай горілки, Іване! — майже крикнув. Став, чекаючи, що буде — здолає його лють чи він здолає її. Він хотів здолати, не хотів нікуди тікати, качатися по землі... Він зціпив зуби й ждав.— Іване!..— благально мовив він, не розціплюючи зубів.— По смерть посилати!.. Несуть, чи що?

— Несуть, несуть.

Степан випив під загальне мовчання... Сів знову на лежак. Дихав важко, дивився вниз... Ждав. І всі ждали. Видно, він усе-таки переломив себе — не буде по землі качатися. Він підвів голову, знайшов очима Матвія Іванова.

— Ти ось, Матвію, на царя кличеш... А він же кру-
тенький, цар. Він он у Коломенському літ п'ять тому
одразу десять тисяч поклав... москалів своїх. А тоді
ще дві тисячі колесував і повісив. Малоліткам вуха
різав.

— Не всім,— втрутився Матвій.— Меншим — од два-
надцяти до чотирнадцяти років — тільки по одному
вуху одрізував. Навіщо ж наклеп зводиш?

— Ну, на те й милість царська! А ти на царя кличеш...

— Кого я на царя кличу?! — вигукнув Матвій.

— Кли-ичеш, не відмагайся. Нас із Родіоновичем
підбиваєш. А війна — діло погане, Матвію. Навіщо ж
ти нас на гріх штовхаєш? Замордували? Так царя
попросити можна, а не ходити на нього війною. Теж, до-
думався!.. Ось і підемо просити. Скажемо: бояри твої
вкрай замордували мужика. Заступися... Хочеш подиви-
тися, як ми проситимемо?

— Як це? — не второпав розумний Матвій.

— А так. Я проситиму, а Стир он — царя із себе
скорчить. Він уміє. Стирю! Катай на престол, я скоро
прийду з Дону просити тебе. Всіх поклич, нехай усі
дивляться.

Стир, дуже охочий до всякого лицедійства, зрозумів
усе з півслова. Вийшов із намету.

— Вип'ємо на доріженьку! — розпорядився Степан.—
Підемо царя-бачка просити. Вольності Дону підемо
просити... які колись були.

— З мужика почали, а вольності — Дону підемо про-
сити,— знову докинув Матвій.— Як же так?

— А ви — подивіться, прикиньте спершу... А тоді
вже — як охота не пройде — самі тьопайте. А ми про-
ситимемо, щоб старшину нашу не купував, вона в нас
уся продажна. Курва на курві сидить... Усім гарно
вдягтися! Щоб усі мигтіли, як баранячі лоби,— до царя
їдемо! Ех і сходимо ж!..

Порозходилися вдягатися в дорогу одержу. Противитсь марно. І небезпечно. Та й подивитися цікаво, як будуть «просити царя». Черноярць скривився був, але промовчав, пішов теж одягатися.

Стир тим часом споруджував «престол». Цього разу він поважно сидів на великій чумацькій гарбі, вистеливши її всю килимами й заставивши глеками з вином. Увесь табір зійшовся дивитися «прошення». Для «козаків з Дону» лишили неширокий прохід; перед гарбою — просторе коло.

Стир, усе приготувавши, став позирати в прохід, виказуючи метушливість і нетерпіння.

— Козаків не видно?

— Ще нема.

— Чого вони?.. Чухаються там! П'ють, либонь, жеребці.

Та ось загукали:

— Козаки йдуть! Козаки йдуть!..

Стир сів, схрестивши по-татарськи ноги. Узявся в боки.

Разін ішов попереду свого гурту. Був він одягнений, як і всі з ним «прохачі», — розкішно, очі блищали страшнуватим веселим блиском.

— З Дону? — вихопився перший Стир.

— Не стрибай! — звелів Степан... — Він же — великий князь всея, всея... У нього жінку патріарх благословив у мивниці, він і то важний лишився. А ти стрибаєш, як блоха. — Разін поклав свого пірнача на землю. — Прийшли ми до тебе, царю-батечку, скаржитися на бояр твоїх, лиходіїв! І просити тебе, лиши вольності Дону! Завжди так було! — Разін говорив голосно — всім. — До тебе були вольності! А ти відбираєш!..

— Сивухи хочеш? — спитав Стир. — З дороги ж...

— Я волі прошу, а не сивухи!

— Якої тобі волі?! — накинувся Стир. — А хріна в зуби не треба? Волі він захотів!..

— Як же нам без волі?

— Якої тобі волі треба?

— Не вели мужиків ловити й повертати з Дону знову поміщикам...

— Хріна! — Стир усе квапився, все метушився і не хотів навіть дивитися на козаків.

— Дай же сказати! — озлився Степан. — Та на мене дивись, на мене. Що ти, як коза брянська, усе вгору дивишся? На мене!

— Ну.

— Не попихай нами, коли хліб на Дон посилаєш...

— Так.

— В'язниць набудував, курва! Як трохи що — так і у в'язницю!

— Що ти сказав? Курва?

Степан упав навколішки.

— Прости, князю великий! Вилетіло...

— Одріжу язика! Вилетіло. Які ще скарги на боярів?

— Навіщо на одному місці пришпилити хочеш мужика? — спитав Матвій Іванов. — Був хоч вихід.

— Канчуків! — звелів Стир, показавши на Матвія.

«Цареві прибічники» схопили Матвія і разів зо три всерйоз шмагнули канчуком.

— Які скарги, козаче? — повернувся Стир знову до Степана. Степан усе ще стояв перед ним навкарачки, покірно ждав.

— Чого — як війні бути на Дону або мирові — ми не вільні самі вирішити? Ми хочемо вирішувати самі, як нам любо, а як ні.

Стир мовчав; він не знав, як ошелешити з війною.

— Нас на війну посилаєш!.. — заволав з колін Ра-зін. — Сам затіваєш, а нас посилаєш. Куди хочеш, туди й посилаєш, ми не смій писнути! Ми не слуги тобі! Не стрільці!.. Курва ти велика, а не князь великий! — Степан став на весь зріст.

— Канчуків! — загорлав Стир. І теж підхопився. «Прибічники» кинулися до Разіна...

— Стій! — зупинив їх Стир. І поліз із гарби.— Я прокатаюсь на ньому. На Дону, кажуть, жеребці славні — спробую.

Степан покірливо став знов навкарачки.

— Сідло! — розпорядився Стир.— А то я ще свою царську зіб'ю...

На Разіна накинули сідло. Він мовчав. Стир сів на нього.

— Ану, прокатай царя!..

— Куди, великий? Куди, князю всея, всея?..

— За волею... Де вона? Я сам не знаю...

Разін голосно заіржав і поскакав по колу.

— Е-ех! — горлав Стир.— За волею козаки поїхали. Іг-га!

Степан ще заіржав, та голосно, вміло.

— Ну, як воля, козаче? Спізнав волю?

— Ні ще.— Степан зупинився.— Злазь.

— Я не хочу...

— Злазь!

Стир зліз.

Степан знову впав навколішки.

— Спасибі, царю-государю, тепер спізнали ми до кінця твою волю. Спасибі! Спасибі! — Степан трічі стукнувся лобом об землю.— Тепер одпусти нас на Дон — погуляємо ми за твою воленьку. Одпускай нас.

— Одпускаю. Мене візьміть із собою на Дон — я теж погуляю з вами.

— Дулю! Гуляй, братці! Цар показав, яка буде його воля! Запивай її, щоб не занудило!..

І загуляли неабияк. Цілий день «запивали волю цареву», старалися. Старався й сам отаман. Пив, обіймав Сьомка Різаного, Матвія Іванова, плакав... Потім звалився й заснув.

— Ну, хоч так,— сказав Іван Чорноярць.— Хоч випитися... Бери за руки, за ноги — віднесемо спати. Кінчай гульню! Федоре, Ларко, хто там?.. Катайте по рядах, бийте глеки. Батько, мовляв, звелів!

Матвій Іванов, коли Степана роздягли й поклали на лежак, став над ним, довго вдивлявся в бліде віспувате отаманове обличчя.

— Ось вам і грізний отаман! Весь вийшов. Ех, дитя ти, дитя... І нагнівався, й награвся, й напився — все зразу.

— Ти про всяк випадок не лізь йому під гарячу руку, цьому дитяті,— порадив Іван.— А то вона в нього... бистра: оком не встигнеш змигнути.

— Може,— погодився Матвій. І пішов з намету.— Піти другого заступника пошукати... Теж де-небудь землю буцає.

— Кого це? — спитав Чорноярць.

— Василя Родіоновича мого.

6

До Волги вийшли проти ночі. (За версту вище Царицина).

Почали спускати на воду струги й човни. Зручне місце спуску показав посадський чоловік Степан Дружинкін, який утік із Царицина. Він же радив отаманам, Разіну й Усові:

— Ви теперечки так: хтось один річкою нехай попливе, другий — кіньми, берегом... Та потихеньку й оточите місто. Уранці вони попрокидаються, голубчики, а вони оточені, ххех...— Дружинкін не міг приховати радості, що охопила його.— Стіни, ворота — вони, звичайно, міцні. Та хіба надовго? Хто там їх дуже держатиме?..

— Воєводою хто сидить? — запитав Степан.— Андрій?

— Тимофій Тургенев. На своїх стрільців, які в місті, у нього надії мало, він зверху інших жде. Та коли ще вони прибудуть! Від них досі ніякого знаку...

— Багато жде?

— З тисячу, кажуть. З Іваном Лопатіним ідуть. Треба б, звичайно, до них у городок увійти. Ах, славно було б, Степане ти наш Тимофійовичу, надія ти наша!.. Помстилися б ми тоді!..

— Родіоновичу, попливеш із стругами,— звелів Степан.— Я з кінними й з пішими. Шуму ніякого не роби. Прийдеш, станеш. Пошли мені сказати.

— Гаразд,— мовив Ус. І пішов туди, де спускали на воду струги. Все ж гнітило його підначальне становище, не звик він отак. Одначе — терпів.

Коли зовсім стемніло, рушили без шуму до Царицина водою і сушею.

Уранці, прокинувшись, царицинці справді виявили, що вони надійно оточені з суші і з води.

Воевода Тимофій Тургенев і з ним з десяток стрільців (голова й сотники, та прислуга, та небіж, та кілька жильців) дивилися з міської дерев'яної стіни, як розташовується уздовж стін табір Разіна.

— Скільки так на око? — спитав воевода в голови.

— Тисяч із сім, а то й більше.

Воевода зітхнув.

— Тижня не продержимося... Пропали наші голівоньки!

У місті гув дзвін.

Степан, Ус, Федько Шолудяк, Сукнін, Чорноярець, Ларко Тимофеев, Фрол Разін, Матвій Іванов — ці внизу теж оцінювали обстановку.

— Ну? — спитав Степан.— Якої думки, отамани?

— Брати,— сказав Шолудяк,— чого ним милуватися.

— Брати?.. Брати то брати, а як?

— Приступом! Понав'язуємо драбин, дочекаємось нічки — і з Ісусом Христом!..

— Ісус що, мастак міста брати? — спитав Ус.

— Аякже! Він угорі — йому все видно, — відрізав уїдлиий Шолудяк.

— Годі гризтися, — обірвав Степан. — Родіоновичу, Іване, які думки?

— Підждати поки що, — сказав Іван Чорноярець. — Треба якось із городянами змовитися.

— Розумне слово, — підтримав Матвій Іванов. — Стіни стінами, але ж і їх обороняти треба. А чи є в них там така охота? Обороняти. А коли й є, то...

Під'їхав козак, доповів:

— Царицині, п'ятеро, бажають Степана Тимофійовича бачити.

— Давай їх.

Підійшло п'ятеро посадських із Царицина.

— Як же вийшли? — спитав Степан.

— А ми до вас іще... Учора вдень мовби рибалити попливли, та й zostалися... Нас Стенька Дружинкін попередив. Побалакати до тебе прийшли, отамане.

— Ну, давайте.

Стир з оравою зубоскалів пересварювався з царицинськими стрільцями. Ті скупчились на стіні, далі від начальних людей, з великою цікавістю розглядали разінців.

— Що, м'ясники, тоскно, мабуть, стовбичити там? Хочеш, загадку загадаю? — спитав Стир. — Одгадаєш, будеш розумник.

— Загадай, старий, загадай, — озвалися зі стіни.

Сидить качка на плоту,
Хвалиться козаку:
Ніхто мимо мене не пройде:
Ні цар, ні цариця,
Ні красна дівиця!

- Одгадаєш, свою долю визнаєш.
— То, діду, не загадка. Ось я тобі загадаю:

Ідуть лісом,
Співають неладом,
Несуть дерев'яний пиріг
З м'ясом.

— Стрільця несуть ховати! — відгадав Стир.

Козаки зареготали.

Стир розохотився:

— А ось — одгадай. Одгадаєш, узнаєш мою таємну про тебе думку.

Піймав я корівку
В темних лісах;
Повів я корівку
Мимо Лобкова,
Мимо Бровкова,
Мимо Очкова,
Мимо Носкова,
Мимо Щочкова,
Мимо Ушкова,
Мимо Роткова,
Мимо Губкова,
Мимо Ускова,
Мимо Бородкова,
Мимо Шийкова,
Мимо Грудкова,
Мимо Ручкова,
Мимо Плечкова,
Привів я корівку
На Нігтикоче,
Тут я корівку
І вбив.

Хто буде?

— Скажіть у місті, — наказував Степан п'ятьом царицням, — військо, яке зверху ждуть, іде, щоб усіх царицнів порубати. А я прийшов, щоб відстояти місто. Воевода ваш — зрадник, він змовився із стрільцями...

Він боїться, що ви до мене перекинетесь, і хоче вас усіх винищити, для того й стрільців жде: у них таємна змова, ми від них гінця перехопили з листом.

П'ятеро вклонилися.

— Передамо, батечку, все як є. І про воеводу скажемо.

— Скажіть. Нехай дурнями не будуть. Не мене треба боятися, а воеводи. Чого ж мене боятися? Я — свій... що я зроблю?

П'ятеро пішли.

Степан покликав Уса:

— Родіоновичу!

Ус підійшов.

— Залишишся тут. Стій, дарма не рипайся. Я поїду єдисанів трусону. За ними боржок один є... І худоби прижену: мо', довго стояти доведеться, їсти нічого. Гуляти не давай. Не байдикуйте. Варту весь час держи. Іван, Федько Шолудяк зі мною пойдуть. А в місті, гляди, щоб не знали, що я поїхав. Варту держи суворо.

— Не довго там.

— Скоро. Вони за один перегін звідси, я знаю де.

Уночі Степан на чолі загону на триста душ, кінні, тихо вирушив у напрямку великої стоянки єдисанських татар. Боржок не боржок — в отамана з ними діла давні, — а їсти незабаром нічого буде, справді; треба думати про це.

Другого дня вранці в табір до Уса з'явилася делегація від жителів міста. Двоє з тих, що вчора були. Усіх — дев'ятеро.

— Батьку-отамане, звели виходити з міста воду брати. У нас дітки там... Якою запаслися, вийшла, а вони просять. Худоба реве голодна, пастися треба вигнати...

— А чого ж до мене прийшли? — спитав Ус.

— До кого ж нам іще?

— А як вийшли?

— Воевода випустив під заклад — у нас там дітки... А випустив, щоб з тобою умовитися — по воду ходити. Дітки там, батьку-отамане.

— Скажіть воеводі, щоб відімкнув місто. А занорвиться, візьміть та самі замки позбивайте. Ми вам нічого поганого не зробимо.

— Не велить, бач. Воевода...

— А ви — кілком його по довбешці, він зговірливий стане. З воеводами тільки так і треба розмовляти — вони тоді все ураз утямлюють.

— Ми вже й те кумекаємо там... По правді, того й прийшли — розпитати гарненько, — признався старший. — Ви вже не підведіть тоді. Ми там чутку пустили: стрільці, мов, на нас ідуть, ну — задумалися... Ви вже теж тут не сплхуйте...

— Ідіть і робіть своє діло. Ми своє зробимо.

— Народ, правду сказати, до вас прихилитись бажає. А чого ж Степана Тимофійовича не видно? Де він?

— Він на стружках, — відповів Федір Сукнін.

Царицинці пішли, ще раз попросивши наостанку, що ви вже тут... «теє...».

— Усіх осавулів до мене! — розпорядився Ус. — Бути наготові. Починайте ворухитися — наче готуємося до приступу: нехай вони стрільців своїх на стіни позганяють. Нехай самі теж сюди дивляться, а не назад. Встановлюйте гармати, заряджайте... Ворухись, хлоп'ята! Дивись, даром городок візьмемо!

Заворухився табір. Почали горлати безладно й рухатися, з тривогою дивилися на стіну. Тягали туди-сюди гармати, махали прапорами... З надією дивилися на стіну й на в'їзні ворота. На стіні лаштувалися до бою стрільці.

Ждав Ус із осавулами: вони стояли біля коней, трохи збоку від погрозливого гвалту. Василь Родіонович чи то зітхав стиха, чи то стиха матюкався, дивлячись на важкі в'їзні ворота.

Довго ждали.

Раптом за ворітьми виникла метушня, почулися вигуки... Двічі чи тричі вистрілили. Потім залунали важкі брязкаючі удари заліза об залізо — схоже, збивали молотом замки. Шум і крики за стіною посилились; постріли — далеко й ближче — заляскали частіше. А молот бив та й бив по засувах.

Козаки з лементом кинулись до воріт. Перед носом у них ворота розчинилися...

Козаки увірвалися в місто.

Царицинці зустрічали козаків, як братів, обіймалися, чоломкалися, тут-таки запрошували в гості. Пам'ятали ще те гостювання козаків, осіннє. Тоді сподобалося — добре погуляли, походили вулицями вільно, гордо... Люди таке довго пам'ятають.

Козацьке військо прогриміло головною вулицею міста і розтікалося тепер провулками... Подекуди в будинках уже скрикувало й сміялося Свято.

Ус сидів у приказному домі, розпоряджався, перетрушував долі городян і служилих людей.

Йому доповіли:

— Воевода з небожем, прислуга його, троє жильців і вісім стрільців замкнулися у вежі міської стіни.

— Пильнувати їх там як зіницю ока, — звелів Ус. — Скоро підемо до них.

— Піп до тебе, Василю Родіоновичу, — знов увійшов у палату козак.

— Чого йому? — здивувався Ус.

— Не каже. Отаманові, мовляв, скажу.

— Давай.

У палату увійшов той самий піп, якому Степан погрожував у храмі відрізати патли. Увійшов — широкий, голосний.

— Як звати? — спитав Ус. — Чого ти до мене?

— А де ж це отаман? — гримнув піп, наче в бочку.

— Я отаман. Що, повилазило? — образився Ус.

— Ти, може, й отаман, тільки мені треба найголовнішого, Разю, — гордовито сказав піп.

— Навіщо?

— Хочу послужити православному воїнству во славу вольного Ісуса Христа.

— Молодець! — щиросердо похвалив його Ус. — Піп, а змикитив. Як звати?

— Авраам. А ти хто?

— Хтокало, — сміючись відповів Ус. — Ходімо пити.

7

Вилазка Разіна до єдисанських татар була успішною.

Назад козаки гнали поперед себе навскач великий табун корів, овець, недолітків коней.

Ревіще й гул розлягалися далеко навкруги. Козаки горлали... Очманілі від шалених гонів тварини шарахали вбік, кидалися на вершників. Свистіли пуги. Клубочилася курява.

Степан з Федьком та Іваном їхали трохи осторонь. Запорошені — ні очей, ні обличчя.

До них підскакали нарочні з Царицина... Щось сказали Степанові. Він радісно блиснув зубами й щодуху помчав уперед, до Царицина. За ним ув'язався Федько Шолудяк. Іван Черноярець лишився з табуном.

Радісне, святкове бевкання дзвонів усіх міських церков оглушило Разіна. Це сталося якось само собою — висипали зустрічати отамана.

Народ і козаки стояли вздовж вулиці, якою він ішов. Стояли без шапок; хто був ближче, кланявся в пояс.

Назустріч отаманові од приказного дому рушила юрба городян — з хлібом-сіллю. На чолі — отець Авраам.

Степан, хоч весь був припорошений, ішов поважно, гордо дивлячись поперед себе: перше цареве місто на його бунтівному шляху стало на коліна. Славно!

Отець Авраам низько вклонився.

— Здоров, отче! — упізнав його Степан. — Як Микола поживає? Ах, мерин ти, мерин... — Степан засміявся. — Ач, поважний який!..

Піп, видно, приготував що сказати, але збився від таких недоречних отаманових слів. Озлився.

— Поживає... Ти чого зуби скалиш?

— Де воєвода? — запитав Степан.

Степанові піднесли в цей час хліб-сіль. На хлібині стояла чарка горілки, сільничка. Він випив чарку, крякнув, одламав від хлібини, вмочив у сільничку, заїв. Витер долонею вуса й бороду.

— Де воєвода? — знову спитав він.

— У вежі замкнувся.

— Багато з ним?

— З двадцятіро.

— А Васько де?.. Я не бачу його.

— Васько... — Ларко Тимофеев показав рукою: — До упаду. — І ще він сказав весело: — Стрільці склали оружжя. Ми їх поки що всіх у церкві замкнули.

— Ходімо воєводу брати, — розпорядився Степан. — Нічого йому там сидіти, його місце у Волзі, а не у вежі. Усі б у вежах відсиджувалися! Хитрий Митрій.

Рушили до міської стіни, до вежі, де зачинився воєвода із своїми людьми.

З'явилася звідкись колода. З ходу вдарили тією колодою у важкі двері... Згори, з бійниць вежі, заблискали вогники, затріщали рушниці й пістолі. Кілька чоловік упало, решта, кинувши колоду, відбігли назад.

— Неси ще колоду! — наказав Степан.

— Робить кришку.

Притягли велику колоду й заходилися зводити над нею — на стояках — двосхилий навіс (кришку) з товстих плах. Кришку потім оббили пітниками (повстю) в кілька рядів, пітники добре змочили водою. Таран був готовий.

— Зрадники государеві!..— кричали з вежі.— Він же дізнається, государ, про все дізнається! Ми послали до царя, послали!

— Це ви зрадники! — гукали царицині-обложники.— Хіба цар на те вас поставив, щоб нас мучити? Царбачечко за нас душею зболів. Йому самому, сердешному, од вас життя нема! Марію Іллівну занапали, голубоньку! Царевичів занапали!.. Отакі самі живолупи.— Тургенева прислали з Москви недавно, та встиг остогиднути царициням.

— Всі на палях будете! — кричали обложнені.— З розбійниками разом! Бога побійтеся, бога!..

— Кого послушали?! Стеньку, найпершого лиходія й розбійника! — гукнув сам воевода Тургенев.— Схаменіться, вам кажуть!

Степан дивився на вежу, мружився. Йому піднесли ще чарку. Він випив, кинув чарку, засукав рукава. Глянув на вежу... Махнув рукою, підскочив до колоди...

Таран підняли, розігналися, вдарили у ворота. Ковані двері погнулися. Ще вдарили, ще...

Згори стріляли, кидали смолоскипи, але обложників надійно прикривав навіс. Колодою били й били.

Двері щоразу подавалися більше. І нарешті зовсім злетіли з петель і хряснули всередину вежі. Федько Шолудяк з Ларком Тимофеевим увірвалися туди, за ними всі інші.

Коротка стрілянина, крики, метушня... І все скінчено. Заспокоїлися.

Воеводу з небожем, приказних, жильців та вірних стрільців вивели з вежі. Підвели всіх до Степана.

— Ти вигукував «лиходій»? — спитав Степан.

Тимофій Тургенєв дивився гордовито й злостиво, набравши бравого вигляду.

— Я з тобою, розбійником, розмовляти не бажаю! А ви зрадники! — крикнув він, звертаючись до стрільців і городян. — Куди дивитесь?! До розбійника схилилися!.. Він обдурює вас, оцей ваш батечко. Ось йому, в бридку його морду! — Тимофій плюнув в отамана. Плювок попав на полу отаманового каптана. Воеводу збили з ніг і заходилися лупцювати. Степан підійшов до нього, підставив полу з плювком. Він був блідий і говорив тихо:

— Злизуй язиком.

Воевода ще раз плюнув.

Степан ударив його в обличчя. Але бити іншим не дав. Постояв, страшний, над поверженим воеводою... Наступив чоботом йому на обличчя — більше не знав, як погамувати гнів. Оголив шаблю... та передумав. Сказав осілим голосом:

— У воду. Всіх!

Воеводу підвели... Він ледь держався на ногах. Його підтримали.

Накинули кожному зашморг на шию і потягли до Волги.

— Бігом! — гукнув Степан. Трохи пробіг слідом за понурою процесією й зупинився. Шаблю ще тримав у руці. — Біго-ом!

Приречених почали підколювати ззаду піками. Вони побігли. І так зникли у вулиці за народом. Народ мовчки дивився на все. Справді, видно, Тимофій Тургенєв за своє недовге воеводство встиг дозолити царициням. Взагалі зрозуміли люди: відтепер буде так — битимуть бояр. Видно, цар отак забажав. А то навіть і сам Стенька Разін не зважився б на таке.

Тільки один знайшовся серед усіх — з жалістю й сміливістю: отець Авраам.

— Батьку-отамане,— сказав отець Авраам,— не велів би хлопчєня топити. Малє.

— Не твоє діло, батюшко. Мовчи,— сказав Степан. Підійшов Матвій Іванов. Теж:

— А й справді, Степанє Тимофійовичу... Хлопчину не треба б...

— Мовчи,— і йому звелів Степан.— Де Родіонович?

— Задає хрופака Родіонович, де...

— Дивись кращє за отаманом своїм. Навіщо багато пити дав?! Я не велів.

— А то ви послухаєте! — гірко вигукнув Матвій.— Не велів... А він узяв та й велів!

— Ходімо гумаги приказні дерти,— покликав Степан усіх.

— Ох, Степанє, Степанє... Отаманє! — тремтячим голосом вигукнув раптом Матвій.— Послухай мене, любий...

— Ну? — рвучко обернувся Степан. І спохмурнів.

— Відпусти хлоп'я. Христом-богом благаю, відпусти.— У Матвія в ясних сірих очах стояли сльози.— Відпусти неповинну душу!..

Степан так само рвучко відвернувся й попрямував до приказного дому. За ним — його оточєння.

Воеводу і всіх, хто був з ним, загнали у воду, кого по груди, кого по пояс — кололи піками. Двоє козаків так угнали свої піки, що ніяк не могли вирвати, смикали, лаялися.

— Ти глянь — начє в дровиняку якусь...

— І ця зав'язла. Тьху!..

Тіла вбитих зносило водою. Дві піки так і лишилися стирчати — кинули їх. Якийсь час піки пливли сторч. Лєдь погойдуючись. І занурювались дедалі глибше. Потім зникли під водою зовсім.

З берега на цю страхітливу картину дивилися приголомшені царицинци. Багатьох, мабуть, пригнітила,

приголомшила жорстока розправа. Мовчали. Невже цар звелів отак? Що ж буде?

...На майдан, перед приказним домом, зносили ділові ^{лі}бумаги, скидали в купу. Утворився великий ворох.

— Усі? — спитав Степан.

— Усі.

— Підпалюй.

Козак нахилився над бумагами, викресав кресалом вогню, помахав губкою, щоб вона зайнялася... І підніс пожадливий вогник до бумаг.

Невдовзі на майдані палало велике веселе багаття.

Степан у задумі дивився на вогонь.

— Волгу закрито. — сказав він, ні до кого не звертаючись, роздумливо, — Ключ у кишені... Куди сундук дівати?

— Що? — спитав Фролко, брат.

Степан не відповів.

8

— Волгу закрито, — сказав Степан. — Дві дороги тепер: уверх і вниз. Думайте. Не кваптеся, кріпко думайте.

Сиділи в приказному домі. Вся «головка» разінського війська, та ще додалися Пронько Шумливий, донський козак, і «воронезький син боярський» Івашко Кузьмін.

— Хоч як вирішимо, — щоб не забути потім: місто укріпити надійно, — додав Степан. — Чи вверх підемо, а чи вниз — воно тепер наше. Своїх людей посадимо — правити.

— Іти треба вверх, — сказав Ус.

На нього подивилися — ждали, як він пояснить, чому вверх. А він мовчав, спокійно, трохи поблажливо дивився на всіх.

— Ти чого це з двох разів говорити починаєш? — спитав Степан.— Навіщо вверх, розтлумач.

— А навіщо вниз? Тебе знов у шахову область тягне? — зразу чомусь наїжився Ус.

— Іди ти к курвиній матері з шахом разом! — озлився Степан.— Не проспався, то йди пропись.

— А на біса вниз? — не здавався Ус. Чи то він на сварку напрошувався.— Що там робити?

— Там Астрахань!.. Ти до чужої жінки ходив коли-небудь?

— Траплялося... Молодшим був, жеребцював.— Ус коротко реготнув.

— А не траплялося таке: ти до неї, а ззаду — чоловік із сокирою? Ні? — Степан уважно дивився в очі отаманові, хотів збагнути: всерйоз той хоче сварки чи так норовиться?

— Такого — ні; живий поки що.

— То буде, коли ми Астрахань за спиною лишимо.

— То вниз, чи що, намірився?

— Я не казав цього. Я думаю. І ви теж думайте. А то я сам за всіх одбувай!..— Степан знову раптом чогось розізлився.— Я б теж отак: помахав шаблею і — гуляти. Любе діло! Ні, орлики, думати будете! — Степан сильно постукав зігнутим вказівним пальцем.— Тут вам не шахова область, це правда. Я слухаю. Але ще раз кажу вам: думайте головами, а то нам їх тут скоро постинають, якщо думати не будемо.

— Слава тобі господи,— із щирою радістю мовив Матвій Іванов,— розумні слова чую.

Всі повернулися до нього.

— Ну, Степане Тимофійовичу, тоді вже скажу, раз ведиш: тільки це про твою дурість буде...

Степан зіщулювся і навіть рота трохи відкрив.

— Отамани-козаки,— дещо урочисто почав Матвій,— піднялися ми за святе діло: ослобоняти від боярів Русь.

Славонька про тебе, Степане, йде добра. Заступник ти народу. Чого ж ти злості своєї не приструнчуєш? Чим провинився допіру хлопчина, що ти його теж у воду посадив? А воеводу бив!.. На тебе ж дивитися страшно було, а тебе любити треба.

— Він харкнув на мене!

— І — добре, і — гаразд. А ти той плювок візьми та покажи всім: ось, мовляв, вони, воеводоньки: так уже звикли плювати на нас, що й перед смертю втерпіти не може — треба харкнути. Його тоді сам народ роздере. Йому, народові, теж за тебе заступитись охота. А ти не даєш, усе сам: ти й суд, ти й розправа. Оце і є твоя дурість, про яку я хотів сказати.

— Лапоть,— зневажливо мовив Степан.— А ще скаржишся, що вас утискають, жінок ваших забирають. Та в тебе не тільки жінку заберуть, а й самого... такого...

— Ну ось... А велиш говорити. А трохи не по-твоєму — так і лапоть. А все-таки послухай, отамане, послухай. Не все котові масниця...

— Я не про це питав. Нехай йому чорт!.. Що він тут плеще? — Степан подивився на всіх, немов шукаючи підтримки. І до Матвія: — Я хіба про це питав?

— Але ж коли думати, то не спитавшись треба. Так як є...

— Ти, Матвію, найрозумніший тут, як я подивлюсь. Усе не так, усе не по-твоєму,— завважив Ларко Тимофеев, і в його очах заблмало ясне голубе світло вороженечі.

— Просто діватися нікуди від його розуму та поради! — підтримав Ларка Федір Сукнін.— Як скаже-скаже, то хоч геть з-перед очей іди...

— Та це ж про нас, про рязанських, сказано: задля приказки до Москви йшов,— відбувся жартом Матвій. І посерйознішав.— Я що хочу сказати, Степане Тимофійовичу: ти гарно сказав — «думайте», а сам же, сам не

думаєш! Як тебе згребе за кишки, то ти кидаєшся куди попало.

Степан наче тільки дих слів його й чекав: уп'явся в Матвія... Насилу розтулив губи, скорчені злою судомою.

— Ну, на таку спритну вошу в нас ніготь знайдеться,— сказав він і потяг з-за пояса пістоль.— Раз уже всі ми такі дурні тут, то й спитають з нас так само...

Ус, як і всі, зрештою, побачив, що недовго до біди, тільки тоді, коли Степан здійняв над столом руку з пістолем... Ус, хоч який, здавалося, незграбний, рвучко підвівся і вдарив по руці з пістолем знизу. Гримнув постріл: куля влучила в іконостас, в ікону Божої Матері. В обличчя їй.

Матвія висмикнули з-за столу, штовхнули до дверей...

Степан вихопив ножа, коротко, різко змахнув рукою... Ніж пролетів через усю хату і ввігнався глибоко в двері — Матвій устиг зачинити їх за собою.

Степан повернувся до Уса... Той ще раніше поклав руку на пістоль.

Довго дивилися один на одного.

У хаті всі мовчали, і така це була гнітюча тиша, нестерпна.

Степан дивився не страшно, не погрозово, швидше — з цікавістю, запитально.

Ус ждав. Теж досить спокійно, мирно.

— Якщо ви зараз піднімете руки один на одного, я вийду й скажу козакам, що ніякого походу не буде: отамани їх обдурили,— сказав Іван Чорноярець.— Отак. Думайте теж, поки є час.

Степан перший одвернувся...

Якийсь час іще мовчав, наче згадуючи щось, потім спитав Івана спокійно:

— Звідки це ти взяв, що ми руки один на одного піднімемо?

— До слова прийшлося... Щоб лиха не скоїлося.

— Я слухаю вас. Куди йти? — спитав усіх Степан.

— Уверх, — твердо сказав Ларко.

— Навіщо? — допитувався Степан.

— Униз підемо, у нас, один біс, за спиною той самий чоловік із сокирою опиниться — стрільці ж десь у дорозі. Йдуть.

— І в Астрахані стрільці.

— В Астрахані нас знають. Там Іван Красулін. Там посадські — всі за нас... Звідти з сокирою не нагрянуть.

— Ми ще про тих нічого не знаємо, — засперечався з Ларком Сукнін. — Може, й ті до нас схляться, верхні, з Лопатіним.

Розмова точилася мляво, вимушено. Козаків тепер, коли біда прошуміла мимо, цікавила... прострелена Божа Мати. Раз у раз та й оглядалися на неї. Увижалося в цьому якесь недобре знамення. Це гнітило гірше від біди.

Степан зрозумів настрої козаків. Але поки що мовчав. Йому цікаво було: переборють самі козаки цей острах за спиною чи він їх гнутиме й не звільнить. Він слухав.

— Погано, що ми про них не знаємо, погано, що й вони про нас теж не знають. А йдуть вони з Москви та з Казані. А там про нас доброго слова не скажуть, — говорив Іван.

— Будь-де, а зіткнутися доведеться, — наполягав Ларко; він один не звертав уваги на прострелену ікону.

— Воно — так... — знехотя погодився Федір Сукнін.

— Так-то воно так, — зітхнув Стир — аби тільки бовкнути що-небудь. — Не скрізь тільки треба самим на роги пертися. А то воно... оце... до добра теж не доведе.

— Униз підемо, у нас війська приросте, уверх — не ручаюсь, — подав голос Прон Шумливий, козак, якого визволили разінці з царинської в'язниці — сидів там за крадіжку.

— Воно — так... — сказав знову Чорноярець.

— Скрили! — вигукнув прикро вражений отаман. І передражнив осавулів: — «Воно — так», «Воно — та-ак». — Помовчав і, повернувшись, заговорив спокійніше: — Мій це гріх — я вистрілив. Я ж не цілив у лоба їй, ненароком вийшло... Що ж тепер — і будемо сидіти, як сичі? Закоптілку прострелив!.. — Степанів голос зміцнів. — А як дзвонити почнуть на всю Русь — проклинати? Куди побіжите? Ех, друзі мої, порадиники... — Степан обвів очима «порадників», зітхнув: чи то й справді ніхто з них не вселяв йому щасливої віри, чи то прикинувся, що самі тільки гіркі й небезпечні думки обсіли раптом його, коли він уважно подивився на сподвижників своїх.

— Незвично, Степане, через те й... боязко, — захотів пояснити Іван Чорноярець свій та інших стан. — Не щодня ж ти їх прострелюєш, оді... закоптілки.

— Ти куди зібрався, Іване? — перебив нетерпляче отаман. — Куди пішов?

Іван через простодушність не зрозумів запитання. Мовчав. Дивився на Степана. І Степан дивився на нього. Ждав. Дуже хотілося йому, щоб Іван сказав: «На Русь пішов, на бояр», і тоді Степан на це гахнув би чимось сильним, вагомим — він, видно, приготував — чим.

— Га?

— Не збагну тебе, — зізнався Іван. — Нікуди ще не пішов, сидимо ось, гадаємо — куди.

— На бояр, батьку! — вискочив кмітливий Стир. Він сидів на покуті, якраз під простреленою Божою Матір'ю. — На Русь!

— А-а! Он ви куди!.. — з готовністю повернувши до нього Степан. — А хто ж там, на тій Русі, нехристи?

— Хрещені, як же...

— То якого ж ви диявола? Ненароком прострелив ікону, а в них уже й жижки затремтіли. А коли вони, бояри, візьмуть та хресний хід перед нашим військом

учинять? А вони учинять — бог же їхній. Візьмуть та з іконами вперед вишлють? Що ж ми?

— Як це — бог їхній? — не зрозумів Смир.

— А чий? Твій, чи що?

— Наш теж... Ісус же.

— Бог, може, й наш, та попи — їхні. А за кого попи, за того й бог. Ніби ти не знаєш, старий чоловіче! Не надивився за своє життя?.. Ось я й питаю: візьмуть вони і вийдуть навстріч нам з іконами? Як тоді?

Осавули мовчали. Становище, в яке поставив отаман козацьке військо, нелегке. Незрозуміло, як тоді? Не було ніби такого. Щось не пригадували козаки, щоб колинебудь...

— Не було такого ніколи, — сказав Іван.

— Не було? — озлоблявся Степан. — Буде! Це легко зробити, це не воювати. Ось — винесли. Як ми тоді, я питаю? Ну?

— Давайте про діло говорити! — ухилився був Ларко Тимофеев. — Про ікони якісь затіяли...

— Це — діло! — сердито сказав Степан. І стукнув кулаком об стіл. — Я питаю: як бути, коли бояри й попи...

— А хто нас веде?! — теж раптом озлився Ларко. — Степан Разін, я чув? Ось я й питаю Степана: як нам тоді бути, Степане?

— Ти не вали все на мене. Я вас питаю! І велю відповідати: як бути?

Раптом двері відчинилися, і ввійшов Матвій Іванов.

Всі оглянулися... Сторопіли: ніхто не ждав такого.

Матвій з незбагненою сміливістю прямо йшов до столу й дивився на отамана. Навіть насмішувато дивився.

— Загадки загадуєш, отамане, а відповіді не знаєш. А заговорив ти про найголовніше... Ось послухайте, як бути. — Матвій серйозно оглядів усіх. Особливо значуще подивився на отамана. Взагалі, здається, Матвієві

подобалося повчати. Так подобалося, що він і страх забув.— Тут вас, козаки-отамани, можуть легко піймати. Вишлють на вас жінок, та дідів, та мужиків дурних з іконами... Та коли й не вишлють, а накличуть спочатку на вас огуду божу: і вийде, що ви — вороги людям, а веде вас сам сатана під виглядом Стеньки Разіна... А йдете ви — всіх убивати й різати. Ось де лихо! Тут вам і кінець. З військом воювати можна, військо можна здолати, народу не здолаєш. Татарин — не цей татарин, а той, давній,— він сильніший за вас був, а застряв: з народом пішла війна. Пропаще діло.

— Яка ж відповідь? На загадку... Ти знаєш? — запитав Сир, украй зацікавлений.

— Знаю. Через те й зайшов... Може, батько і вб'є мене опісля, але не підказати вам — це був би мій гріх. Скажу, потім робіть як знаєте. Відповідь така, козаки-отамани: треба вам попереду попів і бояр розказати мужикові: ідете ви робити боже діло. Як Христос учив? Швидше верблюд пролізе через вушко голки, ніж багатий попаде в рай. Оце і все: піднялися проти багатих, а бідних ідемо заступити від гнобителів... Ось. Нас, мовляв, може, сам господь бог послав.

— Це ми й без тебе знаємо, як казати,— мовив Ларко єхидно.— Ченець знайшовся...

— Ви знаєте, треба, щоб мужик теж знав. Оце я й хотів сказати.

— Усе? — спитав Степан, якимось чудно глянувши на Матвія, чи то дивуючись з цього чоловіка, чи милуючись весело.

— Все. Запам'ятайте, що сказав. А то вам погано буде.

— Спаси боже! Як не запам'ятати... Тепер я зроблю те, чого не зумів недавно.— Страшно насупивши брови, Степан потяг із-за пояса пістоль... Ус миттю розвернувся й ногою закріп табуретку під Степаном. Табуретка ви-

летіла; Степан упав. І, сидячи на підлозі, навів пістоль на Уса...

Ус пополотнів. Але жоден м'яз не здригнувся на його доброду обличчі. Він дивився на Степана. Вихопити свого пістоля він все одно не встиг би... І він ждав. На його могутній покрайній зморшками шиї спухала поштовхами товста, синюватобагрова жила, наче скрикувала про життя.

Степан підвівся. Сунув пістоль за пояс.

— Там же кулі нема,— сказав нехотя.— Витріщили очі... Погратися не можна з дурнями.— Видно, йому самому огидною стала ця «гра» — набридло: цілий ранок сьогодні він тільки те й робить, що хапається й хапається за пістоль. Сам як дурень зробився.— Попливли далі.— Степан підняв табуретку, сів, глянув на двері...

Матвія в приказній хаті вже не було. І ніхто про нього більше не нагадав, не сказав нічого. Ранок якийсь кособокий видався; ранок же який — переможний, а все чимось та затьмарюється.

— Далі, то й далі,— безтурботним голосом мовив Ларко.

— Куди ж пливемо?

— Тільки одне хочу вам сказати, і зятяте: все, що тут зараз сказав Матвій,— це щира правда.— Степан помовчав, щоб як слід удумалися в його слова.— Мені тільки прикро, козаки-отамани, що мужицька голова виявилася розумнішою... за ваші.— Не сказав — «за наші», сказав — «за ваші».— А я від вас добивався... Це наука вам.— Степан подумав і все-таки додав: — І мені теж. Давайте корінь копати... І ще один наказ: ми на війні, хлоп'ята, і нічого щоразу на всі боки оглядатися — то прибили кого згарячу, то... в іконку поцілили. Та як же без цього? На війні ж!.. Ви що?

Двоє козаків на невеличкому верткому човнику веслували щосили вниз за течією. Видно, старались триматися ближче до берега — до кущів. Перемовлялися сто-рожно.

— Скільки налічив?

— Триста набрав у голову й збився. З тисячу буде. Дванадцять гармат.

— Сміло вони... порозвалювалися, наче так і треба.

— Не знають, того й сміло.

— Хоч би остерігалися трохи...

— Не лякані ані разу.

— Воно й ми — ждемо, чи що, їх? Я чув, вони ще десь із-під Казані тільки-тільки вивернулись... А вони — ось вони, голубчики, пуза вже тут гріють.

— Де ж тепер батько?

— У приказі, мабуть? А де ж?.. Там.

— Буде діло... Звідки, гадаєш: із Москви?

— З Москви, певно. З казанськими разом. Ех, розгулятися-а-а! Аж слина тече. Накрити можна... як цуц-цунят решетом.

— Дасть бог, накриємо.

Рада скінчилася; отамани, осавули розходилися з приказного дому.

— Іване, оглянь стіни,— звелів Степан.— Візьми Пронька з собою — йому тут головою лишатися. Підбирай віжки, Прон: людей даремно не кривдь, не сваволь — кругом усє вирішуйте...

Ус ішов із Степаном.

— Калган не болить? — спитав Ус просто.

— Ні.

— А то ходімо, в мене є четвертина доброго вина. У воєводи в погребі знайшли. До-бре винце!

Степан думав про інше.

— Де зараз твій Матвій? — спитав він.

— Тобі для чого? — насторожився здоровенний Ус.

— Треба побачити його... Не бійся, лиха не вчиню.

— Зі мною він разом. Гляди, Степане... займеш його — мене займеш. А мене за все життя ніхто жодного разу не зміг зайняти. Не знайшлося такого.

Степан з усмішкою подивився на Уса:

— А князь Борятинський... Ти як та дівка: ночувала — і забула, з ким.

Ус замовк — образився. Був він як дитина, цей Ус: зла зовсім не пам'ятав, а образитися міг надаремне... Матвій про нього сказав: «Гармата дерев'яна — тільки лякати нею».

— Не дмись, я не по злобі. Тікати і я вмю, Васю. Добре б — не тікати... Аби так зуміти...

— Для чого Матвій потрібен?

— Сподобався мені цей мужик твій. Розумний. Ти бережи його.

— Сподобався, а сам стукнути хотів... Першого ж разу.

— Налякати хотів і першого разу. Видно, натерпівся він за своє життя всякого... Га? З таких — розумні виходять. Де ж ти його взяв?

— Усе там же! — Ус весело й задириливо подивився на Степана. — Як з-під Москви тікали, там і підібрав. Пристав до нас... а кидати було шкода. Натерпівся він, справді, багато. Де тільки не бував! А розкажує не все... Навіть не знаю звідки. Рязанський, мабуть... Не питав.

— Розумний мужик, справді. Ходімо мирову з ним вип'ємо. З Рязані він.

— Звідки ти знаєш?

— Та він сам сказав недавно. Та й по вимові чути.

— Ну, мирову? — зовсім повеселів Ус.

— Мирова, що нам з тобою, лаяться, чи як?

— Це інша річ, я не люблю лаятися. Не відставай тоді від мене, а я наддам ходи. Як зачую, де вино, так мене не вдержиш: наче вітряк, ногами махаю.

Матвій, побачивши Степана, встав з лави... Усміхнувся гірко. Але не особливо злякався. Сказав:

— Так...

— Сиди, я тобі не боярин.— Степан посадив Матвія, сів навпроти.— Мирову хочу з тобою випити.

Матвій хитнув головою:

— А я вже богу душу віддавати зібрався. Ну, мирову то мирову. Краще мирову, ніж панахидну. Так-бо? — Матвій засміявся сам, отамани не засміялися.

— Не сказав ти свого слова: як краще йти — уверх, униз? — спитав Степан, уважно й серйозно вдивляючись в обличчя аж надто цікавої йому людини.

— Ти сам знаєш не гірше за мене. Вниз.— Матвій теж прямо глянув у вічі отаманові.— Коли це справді війна, то — вниз.

— Униз.— Степан усе дивився на Матвія.— Ти ба!..

Матвій усміхнувся і з особливим зацікавленням подивився на отамана.

— Не боюсь я тебе, грізний отамане,— заявив він спокійно і навіть весело.

— Недавно ж убити тебе міг,— серйозно сказав Степан.

— Міг,— погодився Матвій.— Може, й уб'єш коли-небудь. А все одно не боюсь.

— Як так?

— Люблю тебе.

— Гм...

— Один час дуже я бога полюбив... Чого тільки з собою не робив! — мучив себе по-всякому, голодом морив... навіть на горбатій женився... Ну — полюбив, наче спокій на душі, молюсь. Пожив трохи — ні, не могу: чистісінький обман. Облишив. Ну, й більше

вже — на кого ж іще надіятися? Все. А з богом ніяк не можу — не можу його всього в голову взяти, не дано. Душа, відчуваю, мертва в мене...

— А чого ж ти хочеш? Сподіваєшся ж. Чого треба?

— Хочу чого? — Матвій помовчав. — Сам не знаю. Жалко людей, Степане Тимофійовичу, ох, жалко! Навіть і не знаю, звідки вона, така жалість. У самого ж — у чому душа держиться, мізинцем звалити можна, а я кинувся весь білий світ жаліти. Таж аби тільки жалів! Ну й іди собі в монастир — жалій на здоров'я, молись. А то ж руки сверблять — теж би комусь у зуби сунути. Злюся. Просто мука, істинний Христос. І не втечеш од них нікуди, од людей, і на них дивитися — серце розривається: горе гірке виє. Он він, цар, церкви розмахнувся зводити — а що?.. А мужикові все тісніше й тісніше, уже й вибір став: або до поміщика в ярмо, або в монастирське — от і все, весь наш вихід.

— Гм... до бога хоче ближче — з церквами.

— Тепер почав я на людей надіятися, Степане. На тебе ось... — Матвій, немов схаменувшись, що сказав зайве, змовк.

— Це ти з любов'ю до мене вилетів... Я знаю для чого, — жорстко сказав Степан.

— Для чого? — щиро спитав Матвій.

— Щоб надалі не страшитися мене. Сказав: «люблю» — у мене рука не здійметься більше...

— Ти що, кат, чи як, що тобі треба обов'язково здійснити на мене руку?

— Не говори супроти.

— Ти бач який!..

Увійшов із сіней Ус із четвертиною вина.

— Ти переховав? — спитав він Матвія. — Насилу знайшов.

— Спитав би... Я тепер і сам не від того, щоб випити. Мирова у нас із отаманом.

— Ти все-таки не вискакуй зайвий раз із язиком,— ще порадив Степан.— А то... Сам потім побиватимусь, та пізно. Не знаєш мене...

— Я все про тебе знаю, Степане.

Тільки налили по чарці — вбіг козак (один із тих, що пливли в човні):

— Батьку, стрільці!

— Де? — посхоплювалися всі.

— На острові, за сім верстов звідси... Із тисячу, нам здалося. Про нас не відають, гріються на сонечку, пуза повиставляли... Ми з Єрмилом неведець хотіли закинути далі від городка, підпливаємо, а їх та-ам...

— Де, який острів?

— Грошовий називається. За сім верстов, уверх.

— З тисячу?

— З тисячу. Дванадцять гармат. Про нас — ні сном ні духом: вилежуються на травичці, багаття палять...

— Зараз вони в нас повилежуються. Це ж ті, яких із Казані ждуть. Ая-яй! Клич усіх до мене! Зараз ми їх стрінемо. Тільки — нікому поки що ні слова про стрільців! Ніякого шуму! Ая-яй! — Степан мов на їжака наступив: заметушився по хаті, забігав.— Ая-яй!.. А ми байдикуємо тут, вина розпиваємо. Ну, мало нас били! Таж як могли накрити! Ні, мало, мало били ще...

Бій із стрільцями був наперед вирішений.

Степан із стругами відплив на лугову сторону. Нагірною стороною (правим берегом) пішла кіннота на чолі з Усом. На стінах міста лишилися Чорноярець і Шолудяк. З гармашами.

Стрільці справді не знали про перебування разінців у Царицині. І гірко поплатилися за свою безпечність.

Вони готувалися славно й мирно пополуднувати, як раптом з двох боків на них посипалися кулі — з правого

берега (острівець, де стояли, був недалеко від крутояру) і з води, зі стругів.

Стрільці кинулися на свої судна. Степан дав їм сісти. Але так, щоб вони не зрозуміли, що їх заманюють у пастку: немовби це само собою вийшло...

Перед боєм Степан швидко й точно розказав, що робити кожному. І передбачив, як поведуться стрільці, котрих заскочили зненацька. Він говорить:

— Родіоновичу, бери дві тисячі кінних, підеш горою... Я перепливу на лугову сторону, підійду до них поміж островами ближче, зчиню стрілянину. Як почуєш, що я почав, виїзди на яр і смали. Вони на стружки кинуться — пливти. Я їм дам — посідають. Федоре, Фролко... Ларко, передайте, хто з нами попливе: щоб поперед мого стружка не вигрібали. Хай м'ясники посідають, хай думають, що уникнули долі своєї. Почнуть до міста вигрібати — я їм дам. Баграми не зчіплюватися, на кулі держати. Федько, Іване...

— Який же Федько?

— Шолудяк. І ти, Іване: на стіні будете з гармашами. Підпливуть на ядро — смаліть. На низ надумують утікати, ти їх стрічай, Прон. Усі добрали толку?

— Усі.

— З богом!

...Стрільці вигрібалися до міста, гадаючи, що там воевода. Налягали з усіх сил на весла — швидше під рятівні гармати царицинських міських стін.

Позаду, на відстані пострілу, плив Степан, притискаючи їх до берега. З берега сипали кулями Усові козаки.

Це був не бій навіть, а нищення. Кулі так густо сипались на голови бідолашним стрільцям, що вони і не пробували зав'язати бій. Рятунок, на їхню думку, був у місті, вони рвалися туди.

І коли вже їм здавалося, що — все, кінець бойні, тут вона й почалася. Найжорстокіша.

Із стін міста грянули гармати. Почалася м'ясорубка. Кулі та ядра сипалися тепер з усіх боків.

Стрільці перестали веслувати, заметушилися на стругах. Деякі кидалися вплав... Але й там смерть наздоганяла їх. Розгулялася вона того дня над їхніми головами на всю згубну силу.

Стрільці заволали про пощаду. Небагатьох, хто був ближче до стругів разінців і відбивався ще й після волань про милість, стрільці застрелили самі.

Від Степанової флотилії відокремився один стружок, вплив на простір, щоб його з берега й зі стін видно було; козак начепив на багор каптан і замахав ним. Це був сигнал до відбою.

Стрільця припинилася.

Все сталося швидко.

Стрільці зійшли на берег, збилися в купу.

Підплив Разін, з'їхав з кручі Ус.

— Що, жарко було?! — голосно запитав Степан, стрибнувши зі струга і прямуючи до полонених.

— Не доведи господи!

— Так жарко, що вже й вода не рятувала.

— По Разіна поїхали?! Ось я і є — Разін. Хто хоче послужити богові, государеві й мені, відходь он до того каменя!

— Усі послужимо!

— Усіх мені не треба. Голова, сотники, п'ятидесятники, десятники — ці нехай осюди вийдуть, ближче до мене: я з ними побалакаю.

Десятка півтора відокремилася од натовпу стрільців... Підійшли ближче.

— Усі? — спитав Степан. — Усіх покажуть, а то потім усім гірше буде.

Ще виштовхали самі стрільці кількох.

— Хто голова?

— Я голова,— озвався високий, статечний голова.

— Що ж ти, в гробину тебе?! Хто так воює? Ти б іще заголився там, на острові! До кума на млинці поїхав, сучий сину? Дурень сировий... Військо перед тобою чи — так собі?! Усіх у воду!

Козаки кинулися в'язати стрілецьке начальство.

До Степана підійшло кілька стрільців з прохан-
ням:

— Отамане... одного помилуй, добрий був у поході...

— Хто?

— Підголовач Федір Якшин. Не кривдив нас. По-
милуй, жалко...

— Розв'язати Федора! — розпорядився Степан. І, не бачачи ще, хто той Федір Якшин, гукнув — усім: —
Просьте за тебе, Федоре!

Відчувши можливість порятунку, кілька чоловік —
десятники й п'ятидесятники — упали навколішки, заблу-
гали:

— Отамане, змилуйся! Братці, змилуйтесь!..

Степан мовчав. Стрільці теж мовчали.

— Братці, я хіба вам поганий був?

— Змилуйся, отамане! Братці!..

Степан мовчав. Мовчали й стрільці.

— Отамане, вірою й правдою служитимемо! Зми-
луйся!

До Степана пробрався Матвій Іванов. Заговорив, див-
лячись на нього:

— Степане Тимофійовичу...

— Цить! Баба,— обірвав його Степан.— Я військо
набираю, а не зрадників собі. Зараз усі добрими при-
кинуться, потім ножа в спину всадять. Не сунься.

Твердість Разіна в бойовому ділі якою була непохит-
ною, такою непохитною й залишалася. Ніщо не могло
тут звихнути його напружену душу, навіть жалість до

людей,— він зціплював зуби й робив те, що вважав за потрібне робити.

Більше нікого з начальних не помилювали.

— Стрільців порозпихати по стружках,— сказав Степан своїм осавулам.— Веслярами. У нас нікого не зачепило?

Осаули промовчали. Іван Чорноярець одвернувся.

— Кого? — спитав Степан, змінившись з лиця.

— Дідка... Стиря. І ще вісьмох,— сазав Іван.

— Зовсім? Дідка...

— Зовсім.

— Ех, діду...— тихо, досадливо сказав Степан. І болісно зморщився. І довго мовчав, опустивши голову.— Скількох стрільців ухекали? — спитав.

Ніхто цього не знав — не лічили.

— Покличте підголовача Федора.

Підголовач Федір Якшин до кінця не вірив у своє звільнення. Коли покликали його, він, який щойно бачив смерть своїх товаришів-начальників, мовчки кивнув головою стрільцям і пішов до отамана.

— Скільки вас усіх було? — спитав той.

— Тисяча. З нами.

Степан подивився на стрільців, які лишилися живими.

— Скільки тут на око?

Засперечалися.

— П'ятсот.

— Де там?.. З триста, не більше.

— Ач, який ти — триста! Три сотні?.. Шість!

— Баран тебе з'їсть!

— П'ятсот,— погоджувалася більшість.— П'ятсот уходокали, не менше.

Підголовач Федір, тямущий дядько, поглянув на своїх стрільців.

— Не знаю, скільки вам треба,— сказав він сумно,— та, думаю, наших лягло... з триста.. З начальними.

— Мало,— сказав Степан.

Не зрозуміли — чого мало.

— Кого мало? — перепитав Іван.

— Хочу по дідові поминки справити. Добрячі поминки!

— Триста душ одлетіло — це добрі поминки.

— Мало! — злісно й затято повторив Степан. І пішов геть од козаків берегом. Оглянувся, сказав: — Іване, поклич Пронька, Івашка Кузьміна, Сьомка Різаного.— І йшов далі по самому краю берега. Про щось заглиблено й похмуро думав.

Через якийсь час прийшли ті, кого він кликав: Іван Чорноярець, Прон Шумливий, Івашко Кузьмін, скоморох Сьомко.

Степан сів сам, запросив усіх:

— Сідайте. Прон, у Камишині бував?

— Бував.

— Воеводу тамтешнього знаєш? Ні, отак: він тебе знає?

— Звідки!

Степан подумав... Постукав руків'ям канчука по носку чобота.

— Івашко, боярський сину...— мовив він і пильно подивився на боярського сина.— Бував у Камишині?

— Аякже! — поквапився з відповіддю перебіжчик, боярський син. Цей боярський син з Воронежа, з великої образи на батька й на рідню, взяв та й переметнувся до разінців і, здається, вже шкодував про це — особливо після побою царинців. Та робити нічого... Єдине, мабуть, що можна зробити, піти знову до своїх. Тільки... і гордість противиться, і... як тепер подивляться свої?— Бував. Багато разів.

— Воевода тебе знає?

— Знає.

— Гарно знає? Голос твій упізнає?

— Аякже.

— Добре. Доберете з війська, котрі не в козацькому вбранні... Поїдете в Камишин, попроситесь у місто. Ти, Івашко, попросишся. Але з тобою буде мало, з дюжину — по торговому ділу. Чувати, мовляв, Стенька десь вештається — боязно. Ось скоморохові, мовляв, язика одрізали. Пустять. Там підмовте ворітну варту... або побийте, як хочете: відчиніть ворота. Ти, Прон, із сотнями сховайся поблизу. Як тільки ворота відчиняться, не лови гав, вали.

— Якщо відчиняться...

— Відчиняться. Сили в них там мало, я знаю, зайвих людей завжди приймуть. Ще й зрадіють. Я саме так Яїк-городок брав. До ранку щоб Камишина на світі не було. Випалити все дощенту, попіл змести у Волгу. Доти я Стиря не поховано. Всі добрали? Людей з добром і з худобою.. у степ виженіть. Даремно не бийте — вони по селах порозходяться. Приказних і стрілецьких — у воду. А городка такого — Камишина — хай не стане, хай теж не стовбичить у нас за спиною. Добрали?

— Добрали.

— З богом. Іване, підбери людей. Сам тут залишся. Стануть наші питати: куди, чого — не патякайте багато. До калмиків, мовляв, збігати. І все. Івашко...— Степан поглянув на боярського сина.— Коли яка паскудна думка прийде в голову,— краще сам на списа плигай: на тім світі дістану. Люту смерть приймеш. Загодя викинь усі погані думки з голови. Ідіть.

Козаки пішли.

Степан лишився сидіти. Дивився вверх по Волзі. Довго сидів так. Мовив неголосно:

— Буде вам панахида. Велика. Голосіння буде й горе вам.

...Уночі сиділи в приказному домі: Степан, Ус, Шолудяк, Чорноярець, дід Любим, Фрол Разін, Сукнін, Ларко Тимофєєв, Мишко Ярославов, Матвій Іванов. Пили.

Горіли свічки й пахло, як у церкві.

На покуті, під образами, сидів... мертвий Стир. Його притулили до стіни, обіклали білими подушками, і він сидів, опустивши на груди голову, наче задумався. Вдягнений він був у все чисте, ошатне. При зброї. Умитий.

Пили мовчки. Наливали й пили. І мовчали... Надто сумні теж не були. Просто сиділи й мовчали.

Дід Любим сидів ближче за всіх до покійника. Він теж був гарно вбраний, хоч печальний і задумливий.

Коливалися вогняні язички свічок. Скорботно і з болем дивилася з іконостаса прострелена Божа Мати.

Тихо, м'яко капала на підлогу вода з умивальника. Серед тиші цей звук був особливо чіткий. Коли ворушилися, наливали питво, чаркувалися — не було чути. А коли западала тиша, знову чулося м'яке, ніжне: кап-кап, кап-кап...

Фрол Разін встав і сіпнув за залізний стержень умивальника. Перестало капати.

Степан подивився на дідуся Стиря й раптом неголосно заспівав:

Ох, матушка, не могу,
Родимая, не могу...

Пісню знали; Стир частенько наспівував її, це була його улюблена.

Підхопили. Теж неголосно, приглушено:

Не могу, не могу, не могу,
могу, могу!

Знову повів Степан. Він не співав, промовляв. Виходило задушевно. І робив він це серйозно. Не сумно.

Сял комарик на ногу,
Сял комарик на ногу...

Всі:

На ногу, на ногу, на ногу,
ногу, ногу!

Ой, ноженьку отдавил,
Ой, ноженьку отдавил,
Отдавил, отдавил, отдавил,
давил, давил!

Подай, мати, косаря,
Подай, мати, косаря,
Косаря, косаря, косаря,
саря, саря!

Рубить, казнить комара,
Рубить, казнить комара,
Комара, комара, комара,
мара, мара,

Отлетела голова,
Отлетела голова,
Голова, голова, голова,
лова, лова!

Налили, випили. Знову замовкли.

За вікнами стало світати; язички свічок поблякли — поодцвітали.

Увійшов козак, сповістив весело:

— Із стіни кажуть: горить!

Степан налив козакові велику чару горілки, подав. І навіть обійняв козака.

— На... за добру звістку. Ходімо дивитися.

Камишин згорів. Увесь.

При сонечку виступили в похід. Степан знову поспішав.

Розлігся різнобійний залп з рушниць і пістолів...

Постояли над свіжими могилками козаків, убитих у бою із стрільцями. Зовсім ще свіжа була Стирева могила.

— Простіть,— сказав Степан до горбків з хрестами. Постояли, понадівали шапки і пішли.

З високої кручі далеко відкривався вид на Волгу. Струги вже вигрібали на середину річки; нагірною стороною готувалась рушити Шолудякова кіннота.

— З богом,— сказав Степан. І махнув шапкою.

Військо рушило вниз по Волзі. На Астрахань.

10

Довго б іще не знали в Астрахані, що діється вверх по Волзі, якби випадок не привів до них промисловця Павла Дубенського, муромця родом.

Він плив по Волзі на легкому стружку, виспівував пісеньки. За десять верст від Царицина зустрів стрільців із загону Лопатіна (розбитого під Царицином), котрі чудом уціліли й тікали вверх. Вони й розказали Дубенському все. Той, видно, не раз ходив Волгою, місця добре знав. Переволікся на Ахтубу, біля Бузуна знову вигріб у Волгу і досяг Астрахані. А там усе повідав.

Начальні люди астраханські взялися за голови.

Воєводи, митрополит, приказні, військові-іноземці сиділи в приказній палаті, не знали, як тепер бути.

— Кажіть, як думаєте,— звелів Прозоровський.— Розпатякувати ніколи. Дорозпатякувалися! Адже ми-и,— постукав він пальцем по столу,— ми, отут ось, благословили Стеньку на такий розбій. Кажіть тепер!

Але багатьом хотілося ясніше уявити собі лихо, що насувалося на них, розпитували Дубенського.

— Як же ти проплив? — спитав князь Львов.

— Ахтубою. Там переволікся, а тут, біля Бузуна, вийшов. Я Волгою змалечку ходив, з батьком ще, царство йому небесне, всю її, матінку, вздовж і впоперек...

— Скільки ж у нього сили?

— Ті, стрільці, казали: тисяч із п'ять. Але не ручалися. А рибалки, я їх теж стрів,— п'ятнадцять, мовляв.

А на Царицині отаманом Пронько Шумливий. Завели в місті козацький уклад: десятників поставили, справи крúгом вирішують. А ці, посадські...

— Ті, ці... Не міг до ладу узнати! — розізлився воевода.

— Ти плив, Камишин стояв ще? — спитав Львов.

— Стояв. А потім уже посадські сказали: спалили. Що мені казали, те й я кажу. Навіщо ж на мене гніватися?

Митрополит перехрестився.

— Ось вона й прийшла, матінка...

— Хто? — не добрав молодший Прозоровський.

— Біда. При нас починалася й до нас і дійшла.

— Радьте,— звелів воевода.— Як їх, підлотників, зрадливців, до повинності тепер повернути? Як приборкати?

— Зло сталь душе фелікій,— заговорив Давид Булгер, корабельний капітан.— Начшальнік Стенька не може утримувати довго флясть...

— Чому так?

— Са ним слідує простий шоловік, натовп — це душе легковашний... мм... як у вас?..— Капітан показав руками навколо себе — щось негідне, що викликає в нього особисто гидливість.— Як це?

— Набрід? Наволоч? — підказав Прозоровський.

— Навольочш!.. Там нема фірність, фійськовий мистецтв... Дисциплін! Скоро, душе скоро там єсть — пополам, багато, Фафілон! Тільки не давайт зафорушень тут, місто. Строго! М-м!

— Жди, коли в нього там пополам буде! — вигукнув піддячий Алексеев.— Свої ж, наші ж наволочі, так і дивись, ошкіряться. На бочці з порохом сидимо.

Прозоровський подивився на Красуліна. Той сумно кивнув головою. Та воевода й сам знав про ненадійність стрільців.

— Що правда, то правда,— зітхнув стрілецький голова.

— Треба напасти на розбійників у їхньому ж стані! — зробив висновок молодий Прозоровський.— Будемо готуватися, наших хоч ділом займемо. А поки готуватимемось, доберемо чоловік чотириста кращих і татар стільки ж — нехай сходять уверх розвідають. А тут зібрати треба людей звідусюди, озброїти їх... Скільки стрільців у нас?

— Усього війська — дванадцять тисяч,— відповів Іван Красулін.

Боярин Прозоровський ляснув себе по стегнах.

— А якщо в нього, розбійника,— п'ятнадцять?

— Не числом б'ють, Іване Семеновичу,— завважив спересердя митрополит.— Міццю. Зразу заходилися лиходіїв лічити — скільки? От тобі й маєш! Ще ні слуху ні духу, а ми вже готові — поварилися.

— Де вона, міць та? Стрільці?.. Вони всі до лиходійства схильні. Вони он платні вимагають, стрільці оті. Оце і вся міць. Лічити заходилися... Лічитимеш, коли всього тільки й надії — за стінами відсидітися. Ану вийди назовні... проти кого вона обернеться, міць ота?

— Підвести їх під присягу...

— Вони платні вимагають! А не під присягу...— Воєвода сердився.— Самою присягою не навоюєш.

— Ось уся наша міць: треба платити,— сказав піддачий.— Треба платити. Тоді хоч якась надія буде.

— Підвести під присягу! — ще раз сказав митрополит.— Пристрашити!..— Він теж був страшенно роздратований.— А на гвалт кричати — це ми наостанку зробимо. Зберемося в голосі й гаркнемо. Може, навіть Стеньку тим налякаємо...

Астраханці розгубилися.

Разінці йшли швидко, вдень і вночі, не зупиняючись. Для цього вперед, на один кінний перехід, під сильною охороною висилали коней, підгодовували, і на них, відпочилих, пересідали козаки. Потомлених теж підгодовували, порожнем обганяли військо й знову чекали, щоб взяти козаків далі. Козаки з коней переходили в струги, відсипалися й знову сідали на коней. Громада стрімко рухалася на південь, на Астрахань. У війську панувала тверезість. За цим стежили сотники, осавули. Ніхто, й отаман теж, не мав права випити, хоч питва везли з собою багато.

Степан з усіма разом переходив з коня на струг, нашвидку їв, спав і знову сідав на коня. Був він серйозний у ці дні, не кричав, не лаявся. Так завжди було, коли він втрачав дорогу людину. Так було, коли він втратив у Персії Сергія Кривого.

Якось надвечір отаман їхав поряд з Матвієм Івановим. Розговорилися про смерть. Цілковита внутрішня свобода Разіна, повсякчасна робота розуму, неспокійна вдача — сили, які зіштовхували його з думками важкими, нерозв'язними. То він не розумів, чому цар — цар, то злився та обурювався: як це люди можуть бути підневільними і водночас — живуть, сміються, народжують дітей... То він раптом перестав розуміти смерть — людини нема. Як це? Зовсім? Що, Стир так і лежатиме тепер на високому березі Волги? Вічно? Для чого ж усе було? Для чого він жив? Смерть... Та що це, що?

— Степанку, — посміхнувся Матвій, — покійників же на землі більше, ніж живих.

— Хріновина виходить, Матвію: самі хробаки й живуть на землі? А ми для чого? Для прокорму їхнього?

— Виходить, так.

— Тьху!.. Аж бридко. А що ж ти мені про бога плів? Я забув... Ану, розкажи толком. Я, знаєш, іконку одну бачив у Соловках — Божа Мати, я її всю збагнув, усю в голову взяв. Не знаю, як тобі сказати,— збагнув. Сидить хороша, душевна християнка... як моя мати. Я нею замилувався, досі її пам'ятаю. Ну?.. Виходить, вірю я?

— Це не те, Степане Тимофійовичу.

— Що ж? А ти як хотів вірити?

Матвій пристроїв ступати свого коника в ногу з разінським.

— Полюбити я його хотів, бога... Не зміг — не дано: весь, видно, гріхами поточений, як трухлява колода, де вже там полюбити, чим?.. А любові нема, немає й віри, сама тільки омана. Я он на горбатій був оженився — і що? Ні собі радощів, ні... І їй теж мука. А теж — хотів полюбити. Ось, мов, ніхто не любить, а я буду. Душу її любитиму...

— Ну, і як? — сміючись запитав Степан.

— Не міг. Натужувався, натужувався — ні, нема моїх сил на те, втік. Усе кинув і — куди очі дивляться. Там і кидати... бурлака ж я. Ні, брат, душі не обдуриш.

Вони трохи відстали від інших, ніхто не заважав розмовляти. І не чудно їм було — на височенному березі Волги, верхи, ковтаючи куряву, збиту передніми,— вести цю заглиблену розмову. Та Степанові було цікаво, і Матвієві цікаво.

— Ну, а як же з богом? — хотів зрозуміти Степан.

— Теж не зміг полюбити. Якби полюбив, я й знав би, як жити,— а не можу. Думки чорні в голову лізуть. Думаю: та він сам боярин добрий, бог той. Любить, щоб перед ним тільки стелилися. А він подивиться: помогти тобі чи ні. Він іще подумає. Від таких богів на землі діватись нікуди. Ось які думки! Хіба так можна?

— А царя за що не жалуєш?

— Що? — Матвій, коли не знав, як відповісти, перепитував — збирався з думками.

— Царя, питаю, за що не любиш? Глухий, чи що?

— А ти?

— Я тебе питаю!

— А мені цікаво, як ти скажеш...

— Хитрий ти, Матвію. Всі мужики хитрі.

— А ти не хитрий?

— Чого ти зарядив: «а ти», «а ти»?.. Дятел. Я тебе питаю!

— Ти теж хитрий, Степане. Може, так і треба.

— Де це я хитрий?

— Та з царем з тим же... Не жалуєш і ти його, а як треба людей із собою підбити, кажеш: я за царя! Хух!.. За царя. За волю, Степане, — прямо, не кривити б душею. Ну, знову ж — не знаю. Тобі видніше. Погано тільки. Якось усе... наче й добре діло люди зібралися робити, а без обману — аніяк! Що за чорт за житуха така. У нас, чи що, в самих так, у росіян? Ти ось татар знаєш, калмиків — у них теж так?

— Де там я їх знаю!.. — задумливо, не зразу озвався Степан.

Степанові неохота було говорити про це: велика це штука — людей підняти на тяжке діло довгої війни. За волю, за волю, за царя — теж за волю, але хай буде за царя, тільки б сміливіше йшли, тільки б не порозбігалися після першого прочухана. А там уже... там уже не їхній клопіт. За волю ж бо не дуже-то швидко піднімаються мужики: на бояр, та за царя... Так уже не терпиться їм — перед царем плазувати. І нема такої голови, яка б розтовкмачила: навіщо це людям треба?

— Така сама людина — жінка народила, — став міркувати вголос Степан. — Чого ж так повелося? Посадили одного і давай перед ним рачкувати. О!.. Подуріли, чи що? Для чого це? Цар. Що цар? Ну й що?

— Диявол його знає! Боятися. А тому — наче так і треба, наче вже він — не він і до вітру не під себе ходить. Так і повелось... А коли оперезати добряче поліном, то й ноги витягне, як я, приміром...

Степан дивився вперед — наче не слухав. Матвій замовк.

— Ну? — спитав Степан.

— Що?

— Оперезати, кажеш?

— Приклад це я тобі!.. Така сама людина, мовляв, теж туди дорога — до хробаків, а от, бач, що робиється...

— Мгм... Та ще коли приклад той вибрати важкенький — осиковий. Га?

Засміялися.

— А що Никон? — спитав раптом Степан із широю й давньою цікавістю. — Подобається мені той піп! Вистачило ж духу з царем посваритись... Га? Як думаєш про нього?

— Ну й що?

— Як що?.. Молодець! А до нас не схилився, хрін старий. Теж, видать, хитрий.

— Навіщо йому? Він своє метикує... Їм, як двом ведмедям, тісно стало в барлозі. Це з жиру, Степане: один другому ненароком на мозоль наступив. Ти б іще царя додумався з собою підмовляти...

— Ні, я таких стариків люблю. Візьму ось та й оголошу: Никон зі мною йде. Га?

— Навіщо це? — здивувався Матвій.

— Так... Народ повалить, мужики. Патріарх... найвищий піп, як Стир казав. Мужики сміліше підуть.

Матвій мовчав.

— Чого мовчиш?

— Роби як знаєш...

— А ти як думаєш?

— Знов за ножа схопишся?

— Та ні!.. Хіба я шкуродер, чи що?

— Дурість це — з Никоном. «Народ повалить». Ех, звідки знаєш ти народ! Так прямо й кинулись до тебе мужики — дізналися: Никон іде. Тьху! Піднявся волю з народом добувати, а народові ж і не віриш. Мало мужиків, що ти йому волю пообіцяв, дай йому ще й попа високого. Ну й дурень... Ходімо волю добувати, тільки я тебе попом заманю. Ні, Степане, ні царем, ні попом не треба обманювати. Дурість це.

— Цить! Заговорив!..— Степан уп'явся в Матвія суворим поглядом.— Багато! Ворох зразу вивалив... Розумака.

Матвій, не довго думаючи, підстьобнув коника й поксакав уперед, зник у лавах кіннотників.

Степан обігнав усіх, звернув убік з дороги, зупинився. Почекав, поки над'їдуть осавули.

— Діду! — окликнув він діда Любима. Коли Любим під'їхав, спитав: — Є в тебе хлопець проворний?

— У мене всі проворні.— Дід Любим підвівся в стременах, став когось видивлятися серед кінних.— Для чого тобі? Можу всіх погукати: сам вибирай — усі молодці славні.

До них підвернули осавули, скупчилися.

— Мені всіх не треба. А одного знайди — в Астрахань поїде, до Івашка Красуліна.

— Гумагу? — здогадався Любим.

— Ніяких гумаг. Узяти все втямки, і до пори до часу нехай усе вмре.

Мимо йшла та йшла кіннота. Із Степаном здоровкалися; він кивав головою, залюблено вдивлявся в своїх козаків.

— Здоров, батьку!

— По чарчині б, Степане Тимофійовичу!.. Горлянки — теє, дере... Куряву б сполоснути!

Степан задумливо мружив очі. Раптом він угледів когось.

— Макся Федоров!

Молодий козак (отой картяр) притримав коня.

— Я?

— Ти. Ідь сюди.

Макся під'їхав. Степан усміхнувся на хлопцеву розгубленість.

— Чого ж не здоровкаєшся! Не впізнав, чи що? Я ось тебе впізнав.

— Здоров, батьку!

— Здоров, синку. Як, у карти старих обігруєш?

— Ні! — випалив Макся. І зашарівся.

Степан і осавули засміялися.

— Чого ж ти відпиратися кинувся? Старого обіграти — це треба вміти. Вони хитрі.— Степан зіскочив з коня.— Ходи-но сюди.

Макся теж спішився і відійшов з отаманом убік. Той довго йому щось утлумачував. Макся кивав головою. Потім Степан обійняв хлопця, поцілував і одпустив.

Макся, щасливий і гордий, нікого не бачачи довкола, скочив на коня і з місця взяв у мах.

Кіннота все йшла та йшла.

Степан теж сів на коня, пустив його тихою ступою. Осавули — за ним.

Степан раптом обернувся, покликав:

— Іване, знайди Матвія Іванова. Пришли до мене.

Осавули перезирнулися... Не подобався їм цей Матвій Іванов — баба якась, та ще й балакун. Іван послав козака знайти Матвія, а сам під'їхав до Степана, трохи потіснив його коня вбік.

— Степане... козаки наказали виговорити тобі...

— Ну. Слухаю.

— Цей Матвій... він, видно, гарний чоловік, але ти прямо милуєшся з ним на очах у війська. Ображаються козаки...

— А ти ні?

— Га?

— Тобі, кажу, теж прикро, що я гомоню з мужиком?!
Що ви сьогодні, поглухли, чи що, всі?

— Та гомони на здоров'я! Заведи в намет, там і гомонить... Тільки гляди, аби не став він з толку збивати...

— З якого?

— Ну... мало що в них на думці. Хто їх знає, тих мужиків. А він он який балакун!

— Ти прямо, як за дівкою, за мною пильнуєш.— Степан усміхнувся.— Смішний ти, Іване... Не бійся, він мене з толку не зіб'є.

— Та я не боюсь...

— І не ображайтесь. Ума-розуму отаман набереться — кому від цього гірше? Усім краще буде.

— Од нього — ума-розуму? — здивувався Іван.— Господи...

— Од нього. Не дивись, що непоказний,— усе кметить. Ти, Ваню, таких не відтручуй од себе. У нього он у чому душа держиться — а вона болить за всіх, розумна душа. Не ображайте його.

— Ніхто його не ображає.

— Мені батько розказував про діда, батька свого... здоровий був, пошуміти любив, Стир знав його. Кому завгодно боки намне, а каліку якого-небудь додому приведе, нагодує, напоїть, ще й з собою спати покладе. Мені всіх убогих та бездомних теж жалко... Та ще коли б'ють їх...

— Хто його б'є?

— Я не про Матвія. Та й про нього! Б'ють таких, Іване! Не чуємо ми — стогін стоїть по селах та по містах. І такі ж, росіяни... курви: ні стида, ні жалощів — б'ють. Як трохи сильніший та цареві угодний, так і норовить, гадина така, мужикові на шию. Ми здуру в Персію поперлися — а воно он кому треба кров пускати, своїм! Я двічі

проїхав — подивився... Та там не... Тьху! Не буду! Не буду!.. Тьху! Кажі мені що-небудь... про військо. Висипляються козаки?

— Міняємось, аякже.

— Ходу не збавляй, але відіспатися давай. Годуй теж добре. Треба в Астрахань свіжими прийти. Пити, гляди, не давай.

— Гляджу.

— В Астрахані, дасть бог, розговіємось. Ну, залиш одного. Хай Матвій сміливіше під'їде... гримнув я тут на нього. Хай не боїться. Та й ви не дивіться скося — приревнували, дурні. Більше б нам таких у військо — з головою та з душею,— мудріше б діло пішло. Ану поклич.

— Гаразд.

Матвій знайшов отамана, коли сонечко вже сіло. На широкий степ за Волгою лягла тінь. Ясно поблискувала широка смуга річки. Мир і спокій відчувалися на землі. Не кликати б нікого, не турбувати на цій землі. А що робити? Кохати треба на цій землі... Зорі в небі лічити. Чому ж на душі весь час тривожно, боляче навіть?

— Кликав, Тимофійовичу?

— Кликав,— Степан сидів на кручі, обхопивши руками коліна. Позаду стояв кінь, здивовано форкав і легенько тягнув повід.— Хотів договорити недавно, та перехотів. Ти кажеш: кинувся був бога любити... А я любив, Матвію.

— Та невже? — щиро здивувався Матвій.

— Любив. Молився... Тільки молився, а сам думав: не повірить він мені. Я ніякий не сиротина, не золотушний... Подумає: просить, а сам, мабуть, про молодиць думає або — як погуляти... він же все там знає.

— А чого ж просив? Молився за що?

— Щоб батько живий з походу прийшов, щоб козаки перемогли... Багато — совісно згадувати. Маленьким був,

молився, щоб мати не хворіла,— жалко було. Та хіба мало що!..

— Не любив ти його, Степане. Так не люблять: моляться і тут же думає: не повірить бог. Сам ти йому не вірив.

— Як же! Плакав навіть! Великим уже був, і то плакав...

— Це... душа в тебе така — жаліслива. Коли вірять, то вже вірять, а ти з ним, як з кумом: у думки його потаємні поліз. Наче про бога можна знати, що він там думає? Ні, коли вірити, то лежи крижем і обмирай. Вони так, ті, хто вірить.

— Ну, не знаю... Я вірив.

— Чого ж перестав?

— Я, може, й не перестав зовсім... Попів дуже не люблю. За те не люблю, оглашених, що одне в них на думці: аби лиш нажертися!.. Ну ти подумай — і все! Краще вже ти вбивай на великій дорозі, ніж обдурювати. А то — і богу бреше, й людям. Не жаль таких аніскілечки... Гріх убивати! Гріх. Але шматки збирати — за обман, за лукавство — та це ще більший гріх! Чим же вони не жебраки? А глянь, пиха яка!.. Щось він знає. А що знає, кабан? Як черево напхати — оце й усе знаття. Про бога він знає?

— Гайна багато... Справді. А татари кажуть про свого бога: зрозумієш себе, зрозумієш бога. Може, ми себе не розуміємо? А кинулись он кого розуміти...

— То чого ж він терпить там! Усі сили небесні в кулаці держить, а на землі — безладдя несосвітенне. Ці лоботряси — з молитвами, а тут — хто кого впіймав, той того і... Куди ж він дивиться? Ні вже, тут і розуміти нічого: не те щось... Не так. А хто людям допоможе? Цар?

— Ну, це не його діло! Себе тільки ублажає, сидить там. Іноді думаю: та хоч пожалій ти людців своїх!.. Ні, аніяк, аніяк! Не бачить, чи що?.. А чи не знає...

— Ось...— Степан довго дивився в заволзьку далину. Мовив голосно: — Бач, як гарно. Живеш — не помічаєш. А гарно.

— Гарно,— погодився Матвій.— Багаттячко б оце зараз над річкою... Лежати б — лічити зорі.

Степан засміявся:

— Ти прямо мою думку підслухав... Повалятися б? Ех, повалятися б!.. Матвію, хочу спитати тебе, та ніяково: що це ти з горбатою надумав? Чи справді дур найшов, чи, може, на багатство повабився, а тепер зізнатися совісно? Га?

— Не треба про це,— не зразу відповів Матвій.— Не треба, Степане.— І засмутився.

Щось дуже тут щеміло в чоловіка, а не казав. Мовив тільки:

— Я розказував тобі... Ти не віриш.

12

Макся попався в Астрахані. Його впізнали на вулиці. Точніше, він упізнав. Пропажу свою впізнав. Коли восени були в Астрахані, пропав у Максі ніж-красень з позолоченим руків'ям. Рідкісний ніж, митецької роботи. Макся журився тоді за ножем, наче за людиною. А тут — ішов він вулицею, зирк, назустріч йому — його ніж: виблискує на пузі в якогось купця, сєє, мов кричить.

— Де ножа взяв? — зразу спитав Макся купця.

— А тобі який клопіт? Де б не взяв...

У Максі — ні пістоля, ні шаблі при собі, він у драгній одежині... Але прикинув хлопець астраханця на око — можна подужати. Не дати тільки йому отямитися... А поки він отак прикидав та глянув туди-сюди по вулиці, астраханець, зачувши лихе, зарепетував.

Макся — навтіки, та підбігли люди, схопили його. І отоді якась молодичка — без злого умислу навіть, просто так — вихопилася:

— Ой, та від Стеньки він! Я його бачила, як Стенька був... Із Стенькою він був. Я ще подумала тоді: які очі в хлопця...

У Максі й справді очі дівочі: карі, лагідні... Вони якраз і врзалися в пам'ять дурній молодиці.

Повели Максю в катівню. Підвісили на дибі... Макся затався, запечатав скривавлені уста. Як не билися над ним, як не мордували — мовчав. Міняли канчуки, поливали пошматовану до кісток спину розсолом — мовчав. Корчився на соломі, горлав, потім стогнав тільки, але жодного слова не промовив. Навіть не брехав заради порятунку. Мовчав. Так наказав отаман — на випадок лиха: мовчати, хоч би що робили, хоч би як катували.

Потомилися кати, і писака, і піддячий, майстер і любитель допитів. Увійшли старший Прозоровський з Іваном Красуліним.

— Ну як? — спитав воєвода.

— Мовчить, дияволя. Із сил вибилися...

— Невже? Дивись ти...

— Мов язика проковтнув.

— Ну, не оджував же він його, справді.

— Може, оджував! У цих лиходіїв усе може бути.

Воєвода зайшов з обличчя Максі.

— Ух, як вони тебе-е!.. Однак перестаралися? Даремно, не треба вже так. Ану, зніміть його, ми поговоримо. Ач, дорвалися, чорти! — Голос у воєводи отецький, а очі червоні — від безсоння останніх ночей, від досади й слабості. Цієї ночі пиячив із стрілецькими начальними людьми, багато похвалявся, погрожував Стеньці Разіну. Тепер — соромно й гидко.

Максю зняли з диби. Рук і ніг не розв'язали, поклали на лаву. Воєвода підсів до нього. Прокашлявся.

— До кого ж послали? Хто?

Макся мовчав.

— Ну?.. До кого йшов? — Воеводі душно було в підвалі. І чомусь — страшно. Підвал темний, низький, круглий — рятунку нема, життя загинається тут кінцями в просте, моторошне коло: ні догукатися звідси, ні сховати голову в куток, звідусюди видно тебе самому собі, і ясно — кінець.

— Ну?.. Що веліли сказати? Кому?

Макся повів очима на воеводу, на Красуліна на своїх катів... Одвернувся.

Воевода подумав. І так само по-батьківськи лагідно попросив:

— Ану, погрійте його залізцем — надісь, зговірливий стане. А то вже прямо такі вперті всі, спасу нема. Такі всі вірні та віддані... Покомизишся, голубчику... соромітнику сопливий. Погуляєш у мене з отаманами...

Кат розпик на вогні залізного прута і став водити ним жертві по спині.

— То до кого послали? — допитувався воевода. — Навіщо? Мм?

Макся корчився на лаві. Кат одвів прута, поклав на вогонь ще розпекти, а гірку рудого вугілля піддув міхом, вона засяяла і поїнялася зверху бігучим синеньким вогником. У підвалі смерділо смалятиною і псиною.

— Хто ж послав? Стенька? Ось як він жаліє вас, батечко ваш. Сам там п'є-гуляє, а вас посилає на муки. А ви терпите! До кого ж послали? Мм?!

Макся мовчав. Воевода моргнув катові. Той узяв прута й знову підійшов до лежачого Максі.

— Востанне питаю! — втрачав терпіння воевода: його тягло якнайшвидше вийти на повітря, на волю; ну-дило. — До кого йшов? Мм?

Макся мовчав. Навряд чи й чув він, про що питали. Непотрібне йому все це було, байдуже — світ перевер-

тався назад, у криваве блювотиння. Ще тільки біль діставав його з того світу — гостро вганявся в живе серце.

Кат повів прутом по спині. Прут улипав у м'ясо...
Макся знову закричав.

Воевода встав, ще раз надсадно прокашлявся від кіптяви й смороду.

— Нарікай на себе, хлопче. Я тобі допомогти хотів.

— Що ж робити? — спитав піддячий.

— Повісити гаденя!.. На видноті! На страх усім.

Двадцять п'ятого травня, на трійцю, з молебнями, з дзвонами, з напутніми побажаннями удачі і щастя проводжали астраханський флот під началом князя Львова назустріч Разінові.

Посадський торговий і робітний люд величезним натовпом стояв на березі, дивився на проводи. Радощів не було. Тут же, на березі, була приготована шибениця.

Ударили гармати зі стін.

До шибениці піднесли Максю, накинули петлю на шию і повісили ледь живого.

Макся був такий понівечений тортурами, що дивитися на нього без жалю ніхто не міг. У натовпі астраханців зринув осудливий гул. Стрільці на стругах і в човнах поодверталися від жахливого видовища.

Воевода із запізненням зрозумів свою помилку, звелів зняти труп. Махнув князеві, щоб одпливали, — щоб хоч прощальним гамом і напутньою стріляниною з гармат збити й сплутати зловісний настрій натовпу.

Флот відчалив від берега, розтягся по річці. Стрільці гармати зі стін Білого міста.

Воевода з військовими іноземцями, котрі залишалися в місті, рушили до Кремля.

Гул і ремство в натовпі не стихли й тоді, коли наблизився воевода з прибічниками, а навпаки, стали виразно погрозовими. Почулися окремі вигуки:

— Негоже вчинив воєвода: на святу трійцю людину стратили!

— А їм що? — вторили інші. — Собаки!

Молодший Прозоровський зупинився був, щоб довідатися, хто це посмів голос підняти, але старший брат сіпнув його за рукав, показав очима — іти вперед і помовчувати.

— А шибеницю для кого залишили?! — посмілішали в натовпі.

— Бач, Стеньку ждуть! Діждетесь... Близько!

— Він прийде, наведе суд! Він вам наведе суд і розправу!

— Наволоч! — голосно сказав Михайло Прозоровський. — Як заговорили!

— Іди, наче й не чуєш, — звелів воєвода. — Дасть бог, упораємося з лиходіями, тоді всіх крикунів позначимо.

— Підбгали хвости! — горлали. — Він прийде, Стенька, прийде! Він вам порозпорює черева! Він вам переполює кишки!

— Куси їх!

— Наволоч, — гірко обурювався Михайло Прозоровський.

Так було в місті Астрахані.

13

А так було на Волзі, трохи нижче Чорного Яру, через три дні.

Разінці зі стругів помітили двох вершників на луговій стороні (лівий берег). Вершники махали руками, явно привертаючи до себе увагу.

Стали гадати:

— Схоже, татари: коні татарські.

— Вони... Татари!

— Чогось махають. Сказати, видно, хочуть. Батьку, накажи сплавати!

Степан вдивлявся зі струга в далекий берег.

— Ану, хто-небудь попливіть,— звелів.

Найлегший стружок відчалив од флотилії, замаха-ли веслами до лівого берега. Вся флотилія притиснулась до правого, кидали якорі, гукнули своїм кінним, щоб теж спинилися.

Степан зійшов на берег, гукнув угору, на крутояр, де видніли кінські й людські голови:

— Федько!

Через якийсь час нагорі показалаась голова Федька Шолудяка.

— Батьку, кликав? — гукнув він.

— Будь наготові! — сказав йому Іван Чорноярець (Степан у цей час перевзувався, — промочив ноги, коли сходив зі струга). — Татари неспроста прискакали. Нікого там не видно? На твоїй стороні?

— Ні.

— Щоб гав не ловили, — підказав Степан. — Їм видніше там...

— Чуєш, Федько!

— Га?!

— Не ловить гав!

— Дивимось! А хто там? Татар гості плюхає?

Козаки засміялися: Шолудяк іноді смішно калічив слова.

Стружок тим часом махав од лівого берега. А ті двоє верхівців невдовзі поскакали в степ.

Разінці притихли... Чекали. Здогадувалися: неспроста приїздили татари, неспроста. Отаман постійно спілкується з ними, але й він збентежений.

— Ідуть, думаєш? — спитав Чорноярець. — Прозоровський іде? Га? Тимофійовичу?

— Іване...— трохи роздратовано сказав Степан,— я стільки ж знаю, скільки й ти. Підождемо.

Стружок наближався повільно, дуже повільно. Чи так здавалося. Здавалося, він ніколи не підгребе до цього берега, застряв.

Степана й інших охопило нетерпіння.

— Ну?! — гукнув Іван.— Повмирали, чи що?!

На стружку мовчали. Гребли, старалися скоріше. Здогадалися: везуть важливу звістку, тому пишаються й зберігають мовчання до пори: не вискакують з виправданням, що — стараються.

Нарешті, як стало мілко, із стружка зіскочив козак і побрів до отамана, високо піднявши в руці якийсь папірець.

— Татари!.. Кажуть: тисяч з п'ять стрільців і астраханців версти за три звідси. Це мурза надіслав! — Козак вийшов на берег, подав Степанові аркуш.— Тисяч із п'ять, самі бачили, кажуть: стругами, добре озброєні!

Степан передав аркуш Мишкові Ярославову (татарську писанину знав лише він один), сам узявся розпитувати козака:

— Водю тільки? Кінних вони, може, не загляділи? Яром їдуть де-небудь...

— Кінних нема, кажуть. Водю. Тримаються ближче до високого берега.

— Того... великого одоробла нема з ними? — запитав Степан, нетерпляче позираючи на Мишка.

— Якого одоробла?

— Корабля, вони називають... «Орел».

— Не знаю, не казали. Сказали б, якби був.

— Мурза пише,— почав Мишко, дивлячись в аркуш,— були в нього від Івана Красуліна... Три тисячі з лишком назустріч нам іде. З князем Львовим. Іван велів передати, щоб ти не журився: стрільці між собою змовилися перекинутись. Начальних людей іноземних,

і своїх теж, — переб'ють, як тебе побачать... Щоб ти тільки не кинувся на них здуру... Вони для того на передньому струзі якого-небудь свого незгідливого або іноземця на щоглі догори ногами повісять. То щоб знав: стрільці служать тобі. Сам він, Іван, лишається в Астрахані, і це, мовляв, на краще: хоч би як там було, а місто брати треба. А в місті ще zostалися, мовляв, — приготувалися сидіти. Пише... якогось молодого козака на тройцю замордували й повісили. Чи не Максю?

— Це він пише «чи не Максю»?

— Та ні, це я кажу... Макся, мабуть, попався.

— А там усе?

— Усе. Далі — поклони всім...

Степан постояв у задумі... Піднявся вище, на каміння, голосно сказав усім, хто міг чути:

— Козаки!.. Там, — показав рукою вниз по Волзі, — стрільці! Їх три з лишком тисячі. Та вони люди розумні, вони голів своїх даремно не підставлятимуть. Так вони велять передати. А коли виявиться, що обдурюють, то щоб і нам у дурні не пошитись: як я почну, то й ви починайте. А раніше за мене не треба. Я буду попереду. Федько!..

— Слухаю, батьку! Я все слухаю.

— Як побачиш струги, заходь берегом їм у спину. Ми теж цього берега триматимемось. Без мене не стріляй!.. Зараз до тебе Іван прийде. — Степан повернувся до Чорноярця: — Іване, іди до них, а то вони там не розберуться... Сам знай: може, з воєводиної сторони й смальнуть раз-другий, ти все одно терпи. А коли вже побачиш — бій, тоді шквар. Ми їх приловчимось як-небудь до берега притиснути. З богом! — Степан показав рукою — вниз. — Там стрільці! Не бійтеся, хлоп'ята: вони самі нас бояться!

Ще раз доля зводила отамана з князем Львовим. Дивно, як розумно, обережно тримався Львов: усе висилають і висилають його першим стрічати Разіна і все ніяк не

второпають, що невдачі цих висилань — коли не цілком, то значною мірою — продумана, зла помста ганебно-битого князя Львова Олексієві Романову, цареві. А бито було князя за наказом царя перед приказом тверським — за непомірні побори (нажиток), за несправедливість і лиходійство... Був битий і приречений у другі воеводи в окраїнні міста, за що й помщався. В державі налагоджувалося життя складне: уміли не тільки штовхатися ліктями, пробиваючись до двірцевої кормушки, а й уміли в стовпищі укусити хазяїна — за штурхан і образу. І при цьому вміли віддано дивитись у вічі хазяїські й віддано виляти хвостом. Цим умінням опановував багато хто. Опановували взагалі багато чим. «Найтихіший» багато будував, збирав, запроваджував, усмиряв... Прийде енергійний син, і стане — імперія; одначе все чи майже все — багато — було готове до того. Адже те, що є суттю і душею імперії, — рівняння мільйонів на постать явно посередню, понуру, яка не тільки не є особистістю, але й не хоче бути нею з почуття самозбереження, — з одного боку, і неймовірна, майже неояснима поява — в тому самому суспільному кліматі — особистості чи навіть цілого сузір'я особистостей яскравих, неповторних — з другого боку, адже все це певним чином було вже на Русі за Олексія Михайловича, але тільки ще мільйони не зовсім підрівнялися, а сам Олексій Михайлович явно не дотяг до велетня. Проте бородату, розіпрілу в лазні лісову Русь похитнув усе-таки Олексій Михайлович, а повалили її, здається, Степан Разін і потім, остаточно — Петро Великий.

Князь Семен вдивлявся з-під руки вперед.

— А чого це, — невдоволено звернувся він до начальних помічників своїх, — іноземні молодці відстали? — Князь усе дивився вверх по річці. — Га?

— Он вони. Куди їм квапитися?

— А давайте їх наперед,— звелів князь.— А то вони в місті покричати люблять, а тут їх не дошукатись. Давайте. Скоро і Степан Тимофійович завітає. Всипле він нам сьогодні, батечко. Всипле. Ну, остудити нас трішки треба, а то вельми вже гарячі — вискочили. Стіни є, гармати є, ні, дай уперед вискочити, дай... А ось і він. Ось вони!..— раптом вигукнув він похололим голосом. Він показував рукою вперед.

З-за острова швидко вивернулися головні струги Разіна і з ходу врізались в астраханські ряди. За першими напливали інші й зарулювали з боків, а деякі, проворні, легкі, встигли запливти ззаду. З астраханських стругів побачили, що й на березі — кінні — забігли їм у спину. І все діловито, швидко, спокійно — наче в гості ввалилися, та прямисінько в світлицю, на покуть.

— Отак воювати треба,— тихо сказав князь Львов, блідий.— Пропали. Отепер уже пропали.

— Здрастуйте, брати! — зазвучав Степанів голос; він стояв на носі свого струга і звертався до стрільців.— Помщайтесь тепер над вашими лиходіями! Вони гірші від татар і турків!.. Я прийшов дати вам волю!

— Здрастуй, батечку Степане Тимофійовичу! — загорлали стрільці й астраханці.— Раді бачити тебе живим-здоровим!

Бою не було. Стрільці й веслярі астраханські кинулися в'язати своїх начальників. Сотники й дворяни, які вчинили хоч найменший опір, полетіли у воду.

— Ви мої діти й брати! — підхльостував розправу Разін.— Ви будете багатими, як ми. Мені потрібна ваша вірність і хоробрість. Усе інше добудемо разом! Не бійтеся розплати! Ми самі йдемо з розплатою. Пора покарати бояр! Не все ж вам спини гнути!.. Ви тепер — вольні козаки!

«Вольні козаки» в'язали дворянських, купецьких синів, котрі відмовилися від опору, а також усіх іноземців —

вели на суд до отамана. Суд був короткий — у воду. Тільки князя Львова не велів убивати Степан. Спитав, правда, козаків, але так спитав, що зрозуміли: не хоче отаман смерті князя Львова. Князя переправили в легкому човнику на отаманів струг.

— Здоров, князецьку! Дав бог, побачились. Чого такий невеселий? — запитав Степан.

— Чому?.. Он як весело! — Князь Семен гірко посміхнувся. — Занадто навіть... Бенкет на всю губу!

— Чого Прозоровський сам не пішов? Знову тебе вислав...

— За стінами надійніше.

— Не знаю. Я так не думаю. Чи багато за стінами сталося?

— Є...

— Будуть зі мною битися? Як гадаєш?

Князь помовчав.

— Мені те невідомо, отамане. Тобі краще знати. Є в тебе свої дбайливці там... Вони знають. Багато з тобою в Царицині билися?

— Є, — згодився Степан. — Є, князю. Куди мені без них? Я без них як без рук. Максю закатували? Астрахань мені заплатить... Заплатить! Прозоровського за ноги повішу. Не віриш?

— Як не вірю?! Вірю. Он вони... теж вірять, бідолахи. — Князь подивився на дворян і купецьких синів, котрим зв'язували за спиною руки, набивали їм за пазухи каміння й зіштовхували у воду. Дворяни, купці й іноземні начальники опиралися, не хотіли у воду, кричали, плакали хто молодший... Князь одвернувся. — Як не вірити, не хочеш, та повіриш.

— Що, князю? — спитав Степан. — Страшно?

— Чого ж мені страшно?.. Тобі за все відповідати, не мені. Мені їх жалко... Як ти зважився на таке? — Князь відкрито подивився на Степана. — Адже це бунт,

Стенько. Та ще й який бунт — небачений. Як же можна так? Невже ти не думаєш?

— Жалко тобі їх? — перепитав суворо Степан, кивнувши на астраханські струги, з яких летіли у воду начальні люди.

Князь Семен помовчав і раптом сам запитав сердито:

— Як мені відповісти тобі: «Ні, не жалко»?

— Ось,— кивнув Степан.— Тобі своїх жалко, мені — своїх. Скільки тут — крапля в морі. Хіба ви стільки за-напалили, без притулку лишили, пустили з торбами... А ти кажеш, як зважився. Ви ж зважилися?

— Хто це ми?

— Ви. Ви гірші за Мамаю... гірші за турка! Ви плачете, а мені здається, вовки виють.

Князь Семен подивився на отамана... і нічого не сказав. Але, помовчавши, все-таки зважився ще заперечити:

— Хіба вам, козакам, на долю нарікати? Кому-кому, а вам... гріх. Чого ж вам не вистачало?

— Зі мною не самі козаки, що, не бачиш? У мене тут усяких...

— Ви ж затіяли.

— Затіяли ви, князю. Не тікали б вони до нас та не розказували, як ви їх там... Собаки! — зірвався Степан на крик.— Стоїть тут рота роззявляє: «ви», «ви-и»... А ви?! Он де ваше місце! — Степан показав.— На дні! Теж туди захотів? Жалість свою випинає стоїть... У вас її зроду не було.

Тепер князь замовк, не хотів більше ні заперечувати, ні запитувати.

Коли розправилися з ненависними, зійшли всі на берег... Кінні теж позлазили з коней. Стали табором і раділи раду. І круг ухвалив: «Брати приступом Астрахань».

Рано-вранці, коли ще митрополит служив утреню, прибігли в храм поперелякувані вартові стрільці.

— Чого ви?

— Лихо, святий отче! Стояли ми на варті біля Пречистенських воріт, і перед досвітком було нам чудо: отверзлося небо і на місто посипалися іскри, мов з печі. Багато!..

— Сіє видіння сповіщає, що проллється на нас фіял гніву божого,— сказав митрополит. І заквапився до воєводи. У вирішальні й небезпечні хвилини життя тверезий старик вірив більше сильному й мудрому — тут, на землі. Біда тільки, що Прозоровський — і не сильний, і не мудрий — сириця, митрополит розумів це, але більше йти нікуди.

— Лихо,— зітхнув воєвода, вислухавши розповідь митрополита про чудо.— Господи, на тебе одного надія. Укріпи місто.

Увійшов піддячий Алексеев.

— Чував про чудо? — спитав його воєвода.

Алексеев глянув на Прозоровського й скривився:

— Це чудо — не чудо. Он чудо, в дворі. Ото чудо!

— Що там? Хто? — підхопився воєвода.

— Стрільці.

— Грошей просять?

— Хіба просять?! Так не просять. За горло беруть!

— Святий отче, я зберу скільки зможу, решту доклади ти. Бо не минути нам лиха.— Воєвода розгублено і з досадою дивився на митрополита.— Рятуймося.

— Скільки ж треба? — спитав той.

— Скільки є, стільки й треба. Звели і Троїцькому монастиреві не поскупитися — заради їхнього життя.

— Шістсот карбованців знайду,— сказав митрополит — Зо дві тисячі монастир дасть. Ти наперед хочеш дати? Треба дати.

— Треба, отче, нічого більше не вигадаєш. Як не крути, а все одно — треба. А то самі візьмуть. Чим зупинимо? Львова, як на гріх, немає. Де ж вони поділися? Чи не лихо з ними яке? Царице небесна, матінко!.. Тугу смертну чую. Казав тоді: не пускати Стеньку оружного! Ні, пустили...

— Та хто ж пустив? — озлився Алексеев. — Усі разом і пустили. Узялися тепер один на одного звалювати...

— Платити, платити стрільцям, — розпачливо й гірко сказав Прозоровський. — Скільки є, все віддати. Все! Не жадувати. Один раз пожадували...

— Тільки ж ти перед стрільцями не показуй такого поспіху — з платнею, — порадив митрополит. — Статечнішим будь, не метушись.

— Статечнішим... З голим задом будеш статечнішим.

...Стрільці великим натовпом стояли на майдані перед приказною палатою. Вигукували:

— Де воевода?! Хай до нас виходить!

— Чого ми служитимемо без грошей?

— Служити — ще нічого! На забій іти не вигідно.

— У нас ні грошей, ні запасів немає, пропадати, чи що?!

— Хай дає платню!

Вийшов воевода, поздоровкався із стрільцями. Стрільці промовчали на привітання.

— До цього часу, діти мої, — заговорив воевода, — казни великого государя до мене не прислано...

— Пропадати, чи що?!

— Але я дам вам свого скільки можу! Дамо вам із скарбниці митрополита; Троїцький монастир теж допоможе. Тільки ж ви не дайте взяти нас боговідступникові й зрадливцеві. Не піддавайтесь, брати й діти, на його зрадницьку принаду, постійте доблесно й мужньо проти його лиходійської сили, не шкодуючи життя свого за святу соборну й апостольську церкву, — і буде вам милість великого государя, яка вам і на думку не спаде!

Похмурі, непроглядно чужі обличчя стрільців. Ні, це не опора в біді смертельній, ні. Нічого і втішати себе марно.

Воевода, митрополит, іноземці-офіцери розуміли це.

— Пан... Іван Семеновічш,— заговорив Бутлер від імені найближчих своїх, що стояли тут же на ганку.— Мі просить пофернуть наш сфобода, котрий нам дан, колі мі прийшоф на цей берег. Мі пофинні фіконувать інший накас царська феличність... Мі будем їхать Персія.

— Іди ти к дияволу,— неголосно сказав воевода.— Втікати зібрався? — І повернувся до Бутлера: — Зачекати треба, капітане! Служба цареві тепер тут буде. Тут! Устигнете в Персію.

— Чшому? Мі пофинні Персія...

— Отут буде і Персія, і Туреччина, і... чорт з рогами. Не можна нас кидати. Не можна! Недобре так! Не побожому!

— Бути лихові,— сам собі сказав митрополит.— Щури побігли. Ну, держись, Астрахань! Це вам не Заруцький, це сам сатана йде. Пресвята Мати Божа, укріпи хоч цих людей, дай сили, царице небесна, матінко. Треба стояти!

Скликавши духовенство, митрополит улаштував хресний хід навколо всього Білогорода. Вийшло урочисто й печально; всі розуміли: лихо неминуче, старалися від душі.

Попереду несли ікону Божої Матері; прекрасний лик Матері, яка пригорнула до себе немовля, вселяв у душі людей святий жах далекої страти на горі.

Обходили довкола стіну.

Щоразу, як процесія доходила до воріт, служився молебень.

Прозоровський з військовими оглядали міські укріплення. Обійшли також стіни, оглянули гармати, порозводили по бійницях і по стрільницях стрільців з рушницями, з бердишами, з рогатинами, порозставляли гармашів,

затинників біля затинних пищалей; біля всіх воріт поставили ворітників. Щоб припинити всякий зв'язок міста із зовнішнім світом, звеліли позавалювати всі ворота цеглою.

На стінах товклися не тільки стрільці, гармаші й затинники, а й посадські — хто з пищаллю, хто з самопалом, хто з сокирою або списом, а інші з камінням. Понаносили купи дров, наливали у великі казани воду — щоб потім, під час штурму, кип'ятити її й прямо з казанів лити зверху на обложників.

Однак великого пожвавлення не помітно; з тривогою і з неабиякою цікавістю поглядають із стіни вдалину.

— Тільки не бійтеся, хлоп'ята! — підбадьорював воєвода. — Нічого вони з нами не зроблять. Посидимо щонайбільше з тиждень. А там військо надійне: гінці наші зараз до Москви під'їжджають...

— А де ж це князь Семен? — запитували воєводу. — Які вісті від нього?

— Князь Семен... Він прийде! Гінців на Москву ми надійних послали, бистрих — скоро добіжать. Постійте, діточки, за царя і церкву святу, не дайте лиходієві учинити розбій — цар і господь не зоставлять вас.

Військо Разіна стало на урочищі Жарені Бугри — уночі приготувалися штурмувати Астрахань.

А вже й скрадалася ніч, сутеніло.

Степан був спокійний, навіть веселий, дивний... Вогнищ не велів розкладати, ходив потемки з осавулами серед козаків і стрільців, неголосно говорив:

— Ну, ну... Страшнуvато, хлопці. Кому ще страшно?

З п'ятьми озивалися — теж весело, неголосно:

— Годі тобі, батьку!.. Чого?

— А стіни? Чого... Подушками, чи що, звідти кидатимуться? Це ви... не храбруйте поки що: можна гриб з'їсти, та треба за ним полізти.

— Бог дасть, батьку!..

— Бог дасть, хлоп'ята, бог дасть... Воно й обмирати загодя — негоже, справді. Звичайно, стіни високі, та ми лазити вміємо. Еге?

Чи розумів Степан, що треба йому отак походити серед своїх, поговорити, чи й зовсім не думав про це, а хотілося самому подати голос, та й тільки, послухати, як озиватимуться,— та саме вчасно він затіяв цей обхід, дуже це вийшло добре, доречно. Голос у Степана грубий, сильний, а коли він не горлає, не злиться, голос його — рідний, розумний, милий навіть... Він наче все підсміюється, та відчувається, що — люблячи, відверто, без потайного образливого умислу. Красивий голос, уся душа його в ньому — велика, сильна. У кого душа з перевивом, там голос непростий, плетений, там теж буває красиво, але завжди підозріло. Тільки нелукава душа вчувається в голосі виразно і просто.

— Ну, все готове? — спитав Степан осавулів, коли зовсім стемніло. Вони стояли купкою на краю лобастого пагорба; знизу, з мокрої долини, тягло сирістю; мирно кумкали жаби.

— Готове.

— Нічка ж підгодила...— Степан помовчав, подихав вільно вологим повітрям болітця. І став розказувати свій задум.

Говорили всі тихо, спокійно.

— Ми з тобою, Іване, підемо Болдинською протокою, Федір з Василем прямо полізуть. З протоки ми звернемо в Черепаху...

— Угледіти б її, ту Черепаху...— сказав Іван.

— Пошли вперед, хто знає... він нам мигне вогником.

— Ну?

— З Черепахи ми з Іваном запливемо в Кривушу, там не промажемо, там я знаю, і ми опинимося з південного боку городка: нас там не ждуть. А ви, Василю, Федоре, як підступите до стіни, то мовчіть поки що.

А коли почуєте наш «нечай», валіть із шумом. Де-небудь та перемахнемо... Раніше за нас тільки не лізьте: треба з усіх боків оглушити. З богом, хлопці! Візьмемо городок, ось побачите.

15

Тягучу тишу ночі розірвали дзвони. Задзвонили всі дзвіниці астраханські: козаки пішли на приступ.

— Дерзайте, браття й діти, дерзайте мужньо! — голосно говорив воєвода, оточений стрілецькими головами, дворянами, дітьми боярськими, піддячими й приказними. — Дерзайте! — повторював воєвода, одягаючись у панцир. — Нині настав слушний час за великого государя постраждати, доблесно, навіть до смерті, сподіваючись на безсмертя й великі нагороди за мале терпіння. Коли тепер не постоїмо за великого государя, то всіх нас спіткає дочасна смерть. Але хто хоче, в надії на бога, одержати блага й утіхи зі всіма святими, той постраждає з нами в цю ніч і в цей час, не схиляючись на принади боговідступника Стеньки Разіна...

Це скидалося у воєводи на довгу молитву. Його погано слухали; озброювались хто як, хто чим. Воєводі підвели коня, критого попоною. Він не сів, пішов пішки до стіни. Коня навіщо повели слідом.

— Дерзайте, діти! — повторював воєвода.

— Раді служити великому государю вірою і правдою, не шкодуючи живота, навіть і до смерті, — якимось дуже вже спокійно озвався голова стрілецький Іван Красулін.

— Куди він ударив, розбійник? — спитав його воєвода.

— На Вознесенські ворота.

— Туди, діточки! Дерзайте!

Сурмили сурми до бою, бевкали дзвони; там і тут чулася стрілянина, і наростав зловісний шум розпочатого штурму.

— І ніч же вибрали розбійницьку. Нічогісінько не видно... Палить хоч смоляки, чи що! — звелів воевода.

— Смоляків! — підхопили в п'їтьмі різні голоси.

Біля Вознесенських воріт — стрілянина з обох боків, але не надто густа. Козаки за стіною більше горлали, ніж лізли на стіну, хоч і розкарячувалися з драбинами; драбини відштовхували зі стіни рогатинами.

— Та чи сюди він ударив?! — крикнув Михайло Прозоровський братові.— Обдурили ж нас! Та розтудит твою!..— Молодший Прозоровський мало не плакав.— Обдурили! Обдурили нас!..

— А куди ж? Куди вдарив? — розгубився старший Прозоровський.

— А там що за шум?!

— Де?! — теж закричав злісно перший воевода.

— Да отамо, отамо!.. Ех!.. Як дітей малих!..

Доля міста вирішувалась там, куди показував молодший Прозоровський,— у південній частині. Там астраханці подавали руки козакам і пересажували через стіни. Там подекуди йшло братання.

Один затятий гармаш — чи то не розібравшись, що до чого, чи то з тупої відданості — гримів і гримів із своєї гармати нижнього бою в натовп під стіною. Туди до нього подалося кілька стрільців, і гармата замовкла: гармаша прикінчили біля гармати.

— У місто, братці! — гукали весело.— Вали!

— Любо отак городки брати! Х-хех!..

— А де ж батько? В місті?

— На місці батько! Вали!..

Та біля Вознесенських воріт тривала стрілянина, тепер уже безперервна, запекла. Козаки вперто лізли на стіну, на них лили окріп, закидали камінням, посипали кулями, а вони все лізли. Драбини не встигали відпихати.

Раптом у самому місті п'ять разів підряд вистрілила вістова гармата (її «голос» знали всі), і зі всіх боків почулося шалене:

— Ясак! Ясак! — То був крик про пощаду, кричали астраханці.

Місто здавалося.

— Обдурили! — заплакав молодший Прозоровський. — Там уже пустили їх! А тут очі одводять. Ех!..

— Здаю місто! — голосно закричав стрілецький голова Красулін. — Давай, як казали..

Це був не крик розпачу, а — так усі й зрозуміли — сигнал до винищення начальних людей. Тільки воевода, пойнятий запалом сутички й озлоблений зрадою, не зрозумів, що коїться поряд з ним.

— Стійте, хлоп'ята! — гукав воевода. — Стійте на смерть! Бийтеся мужньо із зрадниками: за це одержите милість од великого государя тут, у земному житті, а полеглих у брані ждуть вічні блага разом з Христовими мучениками!..

У цей час іззаду підбігли перші козаки. І почалося винищення, жорстоке, при вогнях.

Молодший Прозоровський рвонувся з шаблею назустріч козакам, але відразу був убитий наповал пострілом із пищалі в обличчя.

Дворяни й приказні одні кинулися навітки, інші скупчилися навколо воеводи, відбивалися. Однак діло їхнє було безнадійне: насідали і козаки, й стрільці. Та стали ще стрибати зверху, зі стіни, козаки Уса: вони збили перепону на стіні й шугали вниз, де кипіла рукопашна й рубалися шаблями.

— У Кремль! — звелів воевода. — У Кремль пробивайтеся!

Та його ударом списа в бік звалив Іван Красулін, голова стрілецький, що пробився до нього з кількома стрільцями.

На Красуліна кинулись були дворяни, та козаки швидко взяли його в свої лави і сильно потіснили приказних, дворян і небагатьох вірних стрільців. Козаків прибувало все більше й більше.

У метушні не помітили, як вірний холоп підняв воєводу й виніс із стовпища ледь живого. Був ще один порятунок — Кремль, туди й відступали, відбиваючись, найбільш відважні діти боярські, дворяни і військові іноземці: у Кремлі можна було замкнутися.

Та вже небагато лишалось і їх, найбільш відважних і відданих, коли з'явився Степан. Він весь був у гарячці бою — спітнілий, скуйовджений, завзятий. Накульгував: прострелили на південній стіні ногу, м'якуш.

— У Кремль! — теж велів він. — Швидше, поки там не замкнулися! Іване, зостанься — добий оцих. У Кремль! До ранку треба весь городок узяти. Не остигайте!

І повів більшу частину козаків до Кремля.

Стріляли по всьому місту. В багатьох місцях горіло, гасити пожежі ніхто й не думав. Опір чинили поодинокі загони стрільців, одрізані один від одного, не знаючи становища в місті, чуючи тільки стрілянину. Бій точився цілу ніч, то затухаючи, то спалахуючи де-небудь з новою силою, особливо біля кам'яниць і церков.

... Воєводу поклали на килим у соборній церкві в Кремлі. Він стогнав.

Фрол Дура, п'ятидесятник кінних стрільців, став на дверях храму з готовністю загинути, але не пустити козаків.

Прибіг митрополит. Схилився над воєводою, заплакав...

— Причаститися б, — через силу мовив воєвода. — Усе, святий отче. Здолав розбійник... Кара. Причисти... помираю. Скажи государеві: стояв... Причисти, Христа ради!..

— Причащу, причащу, батечку ти мій, — плакав митрополит. — Не розбійник здолав, зрадливці здолали. За гріхи наші карає нас бог. За прогрішення наші...

Почали збігатися в храм приказні, стрілецькі начальники, купці, дворяни, матері з дітьми, дівці боярські, що тремтіли за свою честь... Скупчилися усі біля ікони Пресвятої Богородиці, молилися. Стогін, голосіння, сльози заповнили весь храм під склепіння, в пустій лункій темряві — високо й моторошно — скрикували, бубоніли голоси.

Дверний проріз храму, крім дубових дверей, закривався ще залізними ґратами. Хоробрий Фрол стояв при вході з ножем, істерично всіх заспокоював і, надихаючи себе, лаяв козаків та Стеньку Разіна.

Ще прибігло кілька дворян — останні. Зачинилися, нависли на гаки важкі ґрати... Тих, що вбігли останніми, запитували:

— Увійшли?

— Де вони?

— Увійшли... Через Житній і Пречистенські ворота. Пречистенські вирубали. Всі посадські до лиходія перекинулися, стрільці зрадили... Місто горить! Кінець світу!..

У двері (дерев'яні) затарабанили знадвору. Потім почали гатити чимось важким, певно, колодою. Двері затріщали й повалилися. Тепер стримували тільки ґрати. Крізь ґрати знадвору гукали, щоб відчинили, і почали стріляти. Гостро запахло порохом гаром.

Жах смертельний охопив обложених. Молилися. Голосили. Крик рвався з церкви, як вогонь. У церкву несамовито ломилися, гатили колодою в ковані ґрати, відскакували від зустрічних пострілів; троє козаків упало.

ґрати під ударами зірвалися з гаків, з грюкотом упали всередину храму на кам'яну підлогу.

Фрола Дуру порубали на місці.

Воеводу підняли, винесли надвір і поклали на землю під дзвіницею. Дворян, купців, стрільців — усіх, крім дітей, стариків і жінок, в'язали, виводили з храму й садовили рядком теж під дзвіницею.

— Тут подождіть поки що,— казали їм. Нікого не били, надто навіть і не злостилися.

— А що з нами робитимуть? — спитали, хто хоробріший, із сумного ряду під дзвіницею. Але й ті, хто спитав, і ті, хто мовчав, з ненавистю й тугою дивлячись на переможців, знали, здогадувалися, що з ними зроблять.

— Ждіть,— знову сказали їм.

— А що ж зроблять? — причепився один купець з темними виряченими очима.

— Ждіть! Прилип як шевська смола... Млинцями годуватимуть.

Ждали Степана.

Світало. Бій затихав. Тільки де-не-де чулися ще стрілянина й крики.

Зі сходом сонця в Кремлі з'явився Степан. Кульгаючи, швидко пройшов до дзвіниці, зупинився над лежачим воєводою... Степан був брудний, без шапки, каптан у кількох місцях пропалений, замазаний вапном та кров'ю. Злий, збуджений; очі льодисто блищать, дивляться пильно, з великою цікавістю.

Суд не обіцяв пощади.

— Здоров, боярине! — сказав Степан, сказав не зловтішаючись,— так, наче йому було однаково, хто перед ним... Або — дуже вже ніколи отаманові — чекають важливі справи, не до воєводи; запам'ятав Степан, як паплюжив і лаяв його воєвода тут же, на цьому дворі, минулої осені.

Прозоровський глянув на нього знизу, зціпив зуби від болю, гніву та безсилля й відвернувся.

— Тобі переказували, що я прийду? — спитав Степан.— Я прийшов. Як поживає моя шуба?

Із храму вийшов митрополит... Побачивши отамана, ступив до нього.

— Отамане, зжалься над пораненим...

— Забрати! — звелів Степан, зиркнувши на митрополита.

Митрополита взяли під руки й повели знову в храм.

— Розбійники! — зарепетував митрополит. — Як смієте торкатися мене?! Анчихристи! Геть руки!..

— Іди, отче, не дурій. Не до тебе.

— Геть руки! — горлав крутий старик і хотів навіть відштовхнути від себе молодих і здорових, та не зміг. У дверях йому легенько дали по потилиці й заштовхали в храм. Біля входу стали двоє козаків.

— Принесіть бояринові шубу, — звелів Степан. — Йому холодно. Морозить боярина. Нашу шубу — даровану од війська, не переплутайте.

Доброзичливці з приказних побігли по шубу.

Великий натовп астраханців, затамувавши подих, стежив за отаманом. Ось він, моторошний, жаданий час відплати. Ось він, суд нещадний. Ось він — воєвода все-сильний, повержений, не страшний більше... Хай пролеться кров! Хай захлинеться він нею, собака, і хай повилазять йому очі — від жаху, що прийшла така смерть: на виду у всіх.

І Разін не був би Разіним, якби зараз хоч на мить задумався: як вирішити долю ненависного воєводи, за те ненависного, що їв на цім світі ласо, спав м'яко, панував і не журився.

Принесли шубу. Ту саму, яку виканючив воєвода у Степана. Степан і хотів ту саму. Спектакль із шубою треба було дограти теж при всіх — остання вистава, і кінець.

— Устань, боярине... — Степан допоміг Прозоровському підвестися. — Отак... Ось які ми гарні, слухняні. Болить? Болить черево в нашого боярина. Хто ж це ширнув нашого боярина в черево? Ай-яй!.. Ану, надівай, боярине, шубу. — Степан з допомогою козаків силою нацупив на Прозоровського шубу. — Он які ми ошатні стали. От славно!.. Ану, ходімо зі мною, боярине. Підемо ми з тобою високо-високо! Ану, ніжною — раз!.. Пішли! Пішли ми з боярином, пішли, пішли... Високо підемо!

Степан повів Прозоровського на дзвіницю. Дивно: отаман ніколи не вигадував смерті ворогам, а тут затіяв непросте щось, виставу якусь.

Величезний натовп у тиші стежив — повільно зводили очі вище, вище, вище...

Степан і воєвода опинилися нагорі, де дзвони. Постояли трохи, дивлячись униз, на народ. І знизу теж дивилися на них...

Степан сказав щось на вухо воєводі, мабуть, спитав щось. Кволий, безглуздо нарядний воєвода заперечливо — гидливо, здалося знизу — хитнув головою. Степан різко нахилився й штовхнув плечем воєводу вниз.

Воєвода гепнувся на брук майдану і не тіпнувся. В шубі. Тільки з кишені шуби випав срібний гріш і, підскакуючи на камінні, з легеньким дзеньком покотився... Прокотився, підскаочив востаннє, дзвякнув і заспокоївся — ліг і став дивитися світлим круглим оком у сине небо.

Степан пішов униз.

Почався короткий суд над «кращими» людьми міста — дворянами, купцями, стрілецькими начальниками, приказними кляузниками... Тут — ніяких мудрувань. Степан ішов уздовж ряду сидячих, запитував:

— Хто?

— Тарасов Лука, піддячий приказу...

Степан робив жест рукою — рубати. Ретельні козаки, що йшли за ним, одразу ж рубали.

— Хто?

— Сукманов Іван Семенов, гостем во граді... З Москви...

Жест рукою. Ззаду сильний удар з придином:

— Кхек!

— Хто?

— Не скажу, розбійнику, душоубцю, лих...

— И-ик! Молодий, а жиру!.. Кабан:

— Хто?

— Підневільний, батечку. Селянин, із Самари, з приказу, з гумагами посланий...

Люди довкола жадібно слухали, як відповідають із ряду під дзвіницею, не пропускали жодного слова.

— Бреше! — гукнули з натовпу, коли заговорив самарець.— Із Самари, тільки не селянин, а з приказу, і сюди в приказ присланий... Лиходій!

— Кхек!.. — махнув козак, голова самарського приказного із стуком, з моторошним коротким стуком, наче впустили дерев'яну посудину з квасом, упала до ніг самарцеві.

Декого Степан упізнавав.

— А-а, піддячий! А звати як, забув...

— Олексій Алексеев, батечку...

— За ребро, на гак.

— Батечку!.. Отамане, довічно бога молитиму, і за дітей твоїх... Зжалься, батечку! Може, й тебе колись за нас помилують...

Піддячого потягли до стіни.

— Де ховати, батьку? — запитали Степана.

— У монастирі. Усіх в одну братську.

— І воеводу?

— Усіх. По-божому — з панахидою. Дружини й діти... нехай поховають і відспівають у церкві. Жінок у місті не чіпати.— Степан суворо поглянув на козаків, ще раз сказав: — Силувати жінок не велю! Тільки — полюбовно.

На майдан перед приказною палатою зносили всякі «справи»: списки, виписи, грамоти... Це один суд — над бумагами. Цей суд отаман творив натхненно, нестримно.

— Вали!.. В гробину їх!.. — Степан устиг хильнути «зеленого вина»; він не перевдягся з ночі, ні хвилини ще не мав спокою, жодного разу не присів, проте сила, здавалося, тільки тепер почала підкидати його, піднімати,

розкручувати навсібіч. Він не міг зладнати з нею.—
Все?

— Все, батьку.

— Запалюй!

Багаття святково запалахкотіло; і привиджувалося в цьому веселому вогні — кінець усякому безсовісному життю, всякій нарузі й чванству і — початок життя іншого, праведного й доброго. Чого ждуть, те й вигадують.

— Дзвони! — загорлав Степан.— В усі дзвони!.. Весело, щоб танцювати можна. Біг-ом! Усі танцювати будемо!

Задзвонили з однієї дзвіниці, з другої, з третьої... Незабаром усі дзвіниці Кремля й Білого города відзвонювали щось нечувано веселе, шалене, громіздке. Застрашливі удари «музики», зриваючись з височини, лунко стикалися, валилися на людей, викликаючи дивний свербіж у душі: охота була утнути безглузде, зухвале — охота стрибати, горлати... й битися.

Степан зірвав шапку, хляпнув об землю й перший пішов навколо багаття. То був танець і не танець — щось зухвалодике, оголене: так виломлюються з кола й чхають на все.

— Ходи! — загорлав він.— Тю!.. «Ох, плясала да пристала, сяла на скамеечку. Ненароком придавила свою канареечку!» Не збавляй!.. Гати!

До отамана підлаштовувалися ззаду козаки й теж танцювали: притупували, присідали, свистали, ухали по-жіночому... Утворилось превеселе прадавнє коло. Підбігали з натовпу астраханці, хто сміливіший теж танцювали, теж свербіло.

Чорними переляканими птахами кружляли в повітрі обгорілі клапті бумаг; калатали щосили дзвони; танцювали козаки й астраханці, розпалюючись усе більше й більше.

— Ходи! — гукав Степан. Сам він «ходив» серйозно, гатячи ногою... Дивна урочистість була на його облич-

чі — якась хвороблива, наче він після нестерпного довгого ув'язнення дивився на сонце.— Розпікай!.. Гати,— тут бояри ходили... Тут і потанцюємо!

Танцювали: Ус, Мишко Ярослав, Федір Сукнін, Лазар Тимофєєв, дід Любим, Сьомко Різаний, татарчук, Шолудяк, Фрол Разін, Кіндрат — усі. Свистали, горлали.

Видно, жила в крові цих людей, горіла язичеська іскорка — то було, звичайно, свято: спалення огидного, ненависного, злого ідола — бумаг. Люди раділи.

Степан побачив у натовпі Матвія Іванова, поманив рукою до себе. Матвій підійшов. Степан підштовхнув його в коло:

— Ходи!.. Покажи хватку, Рязань. Мішком сонечко ловили, млинцями в'язницю конюпатили... Ходи, Рязань!

Матвій із задоволенням пішов, смішно перебираючи ногами, і підстрибуючи, і змахуючи руками. Огризнувся зі сміхом:

— Дивись, батьку, а то я про донців... теж знаю! Багаття догорало.

Здогадливий Іван Красулін котив на круг бочку з горілкою.

— Еге!.. Добре,— похвалив Степан.— Вип'ємо, козаченьки!

Бісівське коло, що улюлюкало й свистало, розпалось.

Вибили в бочці дно; підходили, черпали чим попало — пили.

Астраханці заздрісно всміхалися.

— Усім горілки! — звелів Степан.— Чого ж стоїте? Ану — в пивниці! Все забирайте! У воеводи, в митрополита — в усіх! Діліть порівну, не зобиджайте одне одного! Кого зобидять, мені кажіть! Жінок не займати!

— Дай дорогу, чорти болотяні! — залунав раптом чийсь дзвінкий, веселий голос. Народ розступився, але все ще нікого не видно.— Розступись, багно, пливе

лайно! — дзвенів той самий голос, а нікого нема. І раптом побачили: вузьким проходом, що утворився в натовпі, стрибає, опираючись руками об землю, чоловік. Веселий молодий парубок; міцний, вродливий, з ясними очима. Ноги є, але всохлі, маленькі, а стрибає зграбно, податливо, швидше за пішого. Астраханці знали галасливого каліку, поштиво й зі сміхом розступалися. Він підстрибав до Разіна, сміливо подивився знизу і сміливо заговорив:

— Отамане!.. Розсуди мене, батечку, з митрополитом.

— Ти хто? — спитав Степан.

— Альошка Сокіл. Богомаз. З митрополитом у нас незгода...

— Так. Що ж митрополит?

— Іконок моїх не бере! — Альошка став виймати з-за пазухи іконки з долоню завбільшки, вийняв кілька...

Степан узяв одну, подивився.

— Ну?..

— Не велить купувати в мене! — вигукнув Альошка.

— Чому?

— А спитай його! Хто там? — Альошка показав знизу на іконку, яку Степан тримав у руках.

— Де? — не зрозумів Степан.

— А на іконці.

— Тут?.. Не знаю.

— Ісус! Ось. Дак він каже: негарний Ісус!

— Чим же він негарний? Ісус як Ісус... Схожий, я бачив таких.

— О! Він, каже, недобрий у тебе, злий. Та де ж він злий! Звели йому, батечку, купувати в мене. Мені їсти нічого.

Матвій узяв у Альошки іконку, теж став розглядати. Усміхнувся.

— Чого ти? — спитав його Степан.

— Нічого... — Матвій хитнув головою, знову всміх-

нувся і сказав незрозуміло: — Ох і митрополит! Злий, каже?

— Як тобі Ісус? — спитав Степан, невдоволений, що Матвій не каже прямо.

— Гарний Ісус. Він такий і є. Я б теж такого намазав, якби вмів,— сказав Матвій, повертаючи богомазові іконку.— Суворий Ісус. Вередує митрополит...

Степанові здалося, що це велика й гірка образа, яку заподіяли каліці. Знову від мстивого почуття поспухали й понатягалися всі його жили.

— Де митрополит? — спитав він.

— У храмі.

— Ходімо, Альошко, до нього. Зараз він нам скаже, чим йому твій Ісус не подобається.

Вони пішли. Степан швидко пішов своєю важкою кульгаючою ногою, мало не побіг, та схаменувся й при-тишив. Альошка стрибав поряд... Квапився. Розсипав іконки, зупинився, став нашвидкуруч збирати їх і совати за пазуху. І все щось розказував отаманові — дзвенів його чистий юнацький голос. Степан ждав і нетерпляче поглядав на храм.

До них підійшов Матвій; він теж намірився піти з отаманом.

— Ти, мов, зобиджений, того й мажеш його таким! — розказував Альошка.— А я кажу: та ти що? Не тямииш, чи що, себе? Чого це я на нього зобиджений? Він хіба ноги мені одібрав?

— Степане Тимофійовичу, візьми мене з собою,— попросив Матвій.— Мені хочеться послухати, що митрополит казатиме.

— Ходімо,— дозволив Степан.

Альошка зібрав іконки. Пішли втрьох. Увійшли в храм. Митрополит молився перед іконою Божої Матері. Навколішках. Побачивши грізного отамана, раптом підвівся з колін, здійняв руку, як для прокляття...

— Анчихристе!.. Душогубе! Земля не прийме тебе, врага господнього! Смерті не пошле...— Митрополит, довгий, сивий і суворий, сам вселяв трепет і пошану.

— Мовчи, козел! Чому Альошині іконки не велиш купувати? — спитав Степан, міряючись зі старцем гнівним поглядом.

— Які іконки? — Митрополит подивився на Альошку.

— Альошині іконки! — підвищив голос Степан.

— Мої іконки! — теж сміливо загорлав Альошка.

— Ах, ябеда ти нікчемна! — вигукнув вражений митрополит.— До кого пішов жалітися? До анчихриста! Він сам його розтоптав, бога... А ти до нього ж і жалітися! Ти придивися: анчихрист! Придивися! — Старий прямо показав на Разіна.— Придивися: вогонь в очах... спалах в очах — зелений! — Митрополит усе показував на Степана й говорив голосно, майже кричав.— Роззуй його — там копита!..

— Відповідай! — Степан підступив до митрополита.— Чим поганий Ісус? Скажи нам, чим поганий?! — Степан теж закричав, мимоволі захищаючись, збиваючи старця з висоти, якої той набрав раптом з цим «анчихристом» і рукою своєю страхаючою.

— Безсоромнику! На кого голос підвищуєш! — сказав Йосиф.— Чи є хрест на тобі? Чи є хрест?

Степан болісно скривився, різко крутнувся й пішов од митрополита. Сів на табуретку й дивився звідти пильно, невідступно. Він розгубився.

— Чим поганий Ісус, святий отче? — спитав Матвій.— Ти не гнівайся, а скажи до пуття.

Митрополит знову підвищив урочисто голос:

— Господь бог милосердний віддав сина свого на смерть і муки... Злий він у тебе! — раптом якимось навіть з вереском, різко сказав він Альошці.— І не ходи, і не жалійся. Не дам бога гудити! Ісус учив добру й вірі. А цей кому вірить? — Митрополит вихопив у Альошки іконку

і ткнув нею йому в обличчя.— Цьому можна тільки ножа в руки та розбій чинити на Волгу. З ним ось,— Йосиф показав на Степана.— Умий змовляться...

Степан підхопився й пішов із храму.

— Ну, даремно ти так, святий отче,— сказав Матвій.— Смерті, чи що, хочеш собі?

— Рука не підніметься в лиходія...

— У тебе язик піднімається, підніметься й рука...

Чого розходився так?

— Та ось же... до гріха призив! — Митрополит сперсердя вдарив Альошку іконкою по голові й повернувся до Богородиці: — Господи, прости мене, раба грішного, прости мене, матінко Богородице... Заступися, Пресвята Діво, напоум розбійників!

Альошка почухав голову, він теж знітився й злякався.

— Злий... А сам хіба не злий?

— Виведете з терпіння!..

Раптом у храм швидко ввійшов Степан... Вів із собою Сьомка Різаного.

— Кого тут добру вчили? — запально спитав він, знову підступаючи до митрополита.— Хто тут милосердний? Ти? Ану, глянь сюди! — Згріб митрополита за барки й підтягнув до Сьомка. — Роззяв рота, Сьомко. Дивись!.. Дивись, сучий сину! Де так роблять?! Може, в тебе в палатах? Ну, милосердний козел?! — Степан щосили трусонув Йосифа.— Всю Русь на карачки поставили з вашими молитвами, в гробину вас, у три господа бога мать!.. Мужик слова сказати не смій — ви тут як тут, ряси смердючі! Молись Альошиному Ісусові! — Степан вихопив із-за пояса пістоль.— Молись! Альошко, підстав йому свого Ісуса.

Альошка підстрибав до митрополита, притулив перед ним іконку до стіни.

— Молись, уб'ю! — Степан підняв пістоль.

Митрополит плюнув на іконку.

— Убивай, лиходію, мучителю!.. Карай, пес смердючий! Будь ти проклятий!

Степана пересмикнуло від цих слів. Він зціпив зуби... Пополотнів.

Матвій упав перед ним на коліна.

— Батьку, не стріляй! Не спокусись... Він — хитрий, він навмисне хоче, щоб народ відлякати од нас. Він — старий, йому вже й так помирати скоро... він хоче муки прийняти! Не вбивай, Степане, не вбивай! Не вбивай!

— Сука продажна,— втомленим, трохи захриплим голосом сказав Степан, засовуючи пістоль за пояс.— Іуда. Правду тобі сказав Никон: Іуда ти! Чоботи цареві лижеш... Не богові ти раб, цареві! — Степана знов охопила лють, він не знав, що робити, куди подітися з нею.

Йосиф ревно клав перед Богородицею земні поклони, шепотів молитву, на отамана не дивився.

Степан тужливо оглядівся довкола... Подивився на митрополита, ще оглядівся... Раптом підбіг до іконостаса, вибив ікону Божої Матері й закричав на митрополита, як у бою:

— Не бреши, собако! Не брешить!.. Якби знав бога, хіба б ти зобидив каліку?

— Батьку, не треба так...— ахнув Альошка.

— Бий, ріж, рубай усе,— смиренно сказав Йосиф.— Дурень ти, дурень заблудлий... Що ти робиш? Не її ти вдарив.— Він показав на ікону.— Свою матір ударив, пес.

Степан вирвав шаблю, підбіг до іконостаса, кілька разів рубонув з плеча виті позолочені стовпчики, та сам, видно, жажнувся... постояв, важко дихаючи, глянув сторопіло на шаблю, наче не знав, куди подіти її...

— Господи, прости його! — голосно молився митрополит.— Господи, прости!.. Не відає він, що коїть. Прости, господи.

— Ух, хитрий старик! — вихопилось у Матвія.

— Батьку, не треба! — Альошқа заплакав, дивлячись на отамана. — Страшно, батьку...

— Прости йому, господи, що підняв руку, — не відає він... — Митрополит дивився вгору, на розп'яття, і хрестився безперестану.

Степан кинув шаблю в піхви, вийшов з храму.

— Хто породив його, цього недолюдка?! — тужно крикнув митрополит, дивлячись услід отаманові. — Не могла вона його приспати грудного в постелі...

— Цить! — закричав раптом Матвій. — Ворона... Туди ж — із прокляттям! Поверни його на себе, прокляття своє, безстыднику. Посіпако... Руки короткі — проклинати! На себе оглянься... Никона ви як?.. А, мабуть, язики не повідсихали, — живі-здорові, жебраки.

Похмурий ішов Степан крізь гульбище, яке розмахнулося вшир. Козаки й астраханці на всю губу гуляли. Побачивши отамана, загорлали з усіх боків.

— Будь здоров, батечку наш, Степане Тимофійовичу!

— Дай тобі, боже, багато літ бути живим і здоровим, заступнику наш!

— Слава батечкові Степанові!

— Слава вольному Донові!

— З нами чарку, батьку?

— Гуляйте, — сказав Степан. І ввійшов у приказну палату.

Там на столі, застеленому дорогим килимом, лежав мертвий Іван Чорноярець. Івана вбили в нічному бою.

Нікого в палаті не було.

Степан важко опустився на табуретку в головах у Івана.

— Ось, Ваню... — сказав. І задумався, дивлячись у вікно. І сюди, в кам'яні покої, допліскувалось гучне свято.

Довго сидів так отаман — немов прислухався до свята, і нічого не чув.

Рипнули двері... Увійшов Сьомко Різаний.

— Що, Сьомко? — спитав Степан.— Не гуляється? Сьомко промугикав щось.

— Мені теж не гуляється,— сказав Степан.— Навіть пити не можу. Місто узяли, а радощів... немає, не можу анітрохи в душі нашкребти. Ось як буває.

І знову довго мовчав. Потім спитав:

— Ти в бога віриш, Сьомко?

Сьомко ствердно кивнув головою.

— А віриш, що ми затіяли добре діло? Бач, піп галасує... бога топчемо. Хіба ми бога ображаємо? У мене на бога злості немає. Бога топчемо.. Та чому ж? Як це? Як це ми бога топчемо? Ти не думаєш так?

Сьомко похитав головою, що — ні, не думає так. Але його непокоїло щось інше — те, з чим він прийшов. Він став мугикати, показувати: показував хрест, робив страшне обличчя, став навіть на коліна... Степан не розумів. Сьомко підвівся й дивився на нього безпорадно.

— Не второпаю.. Ану, ще,— попросив Степан.

Сьомко показав бороду, митру на голові — і на храм, звідки він прийшов, де й довідався про щось важливе, жахливе.

— Митрополит?

Сьомко закивав, замугикав ствердно. І все пояснював: митрополит щось зробить.

— Каже? Ну... Що ж митрополит? Що він, козел? Лається там, мабуть? Нехай...

Сьомко показав на Степана.

— Про мене? Еге? Лається? Ну й чорт з ним!

Сьомко впав на коліна, заніс над головою хрест.

— Хрестом уб'є мене?

— Мме... е-е...— Сьомко заперечливо затряс головою. І ще пояснив: щось страшне зробить із Степаном — митрополит зробить.

— А-а!.. Прокленуть? У церквах прокленуть?

Сьомко закивав ствердно. І запитливо, з тривогою вп'явся очима в Степана.

— Зрозумів, Сьомко: прокленуть на Русі. Ну й... нехай проклинають. Не біда... А Івана тобі жаль?

Сьомко показав, що — жаль. Дуже... Подивився на Івана.

— Сиджу ось, не можу повірити: невже Івана теж немає зі мною? Він мені братом був. Він був хороший... Жаль.— Степан помовчав.— Винищимо всіх бояр, Сьомко, тоді легко нам буде, легко. Цар заноровиться — царя під зад, свого знайдемо. Люди хоч відпочинуть. Скрізь на Русі козацтво заведемо. Отак... Це по-божому буде. Ти женитися не хочеш?

Сьомко здивувався й показав: ні.

— А то б оженили... Першу-ліпшу красуню боярську обвінчаю з тобою. Наглянеш, скажи мені — весілля справимо. Піди поклич Федора Сукніна.

Сьомко пішов.

Степан підвівся, почав ходити по палаті. Зупинився над небіжчиком. Довго вдивлявся в нерухоме обличчя друга. Поторкав навіщось його лоб... Поправив на грудах руку, сказав тихо, як останнє заповітне напучення:

— Спи спокійно, Ваню. Вони за це кров'ю заплатять.

Прийшов Сукнін.

— Піди до митрополита в палати, візьми старшого сина Прозоровського, Бориса, і приведи до мене. Вони там з матір'ю.

Сукнін пішов був виконувати.

— Стій,— ще сказав Степан.— Візьми й другого сина, меншого, і обох повісь за ноги на стіні.

— Другий же зовсім малий... Не треба, може.

— Я кому сказав! — гаркнув Степан. Та подивився на Федора — в очах не злоба, а благання й сльози стоять. І сказав тихо й непохитно: — Треба.

Сукнін пішов.

Увійшов Фрол Разін.

— Там Васько розходився... Про тебе в шинку горлає що попало.

— Що горлає?

— Він, мовляв, Астрахань узяв, а не ти. І Царицин він узяв.

Степан гірко скривився, як від полину; накульгуючи, швидко підійшов до вікна, подивився, вернувся... помовчав.

— Дурень,— сказав він.— Здорово п'яний?

— Ледве на ногах...

— Хто з ним? — Степан сів у дерев'яне крісло.

— Всі його... чуприндири, танбовці. Трохи Івана Красуліна не зарубав. Той хотів його приструнчити...

Степан підхопився, швидко пішов з палати.

— Ходімо. Зараз він у мене Могилів візьме.

Але в палату назустріч йому теж рішуче й швидко ввійшов Ларко Тимофеев, уштовхнув Степана назад у покої... Люто вп'явся отаманові в очі.

— Якщо ти думаєш,— заговорив Ларко, роздуваючи ніздрі,— що ти один тільки відповідаєш за нас, то ми так не думаємо. Настругав іконок?!

Степан розгублено, не встигнувши ще заслонитися гнівом як щитом, дивився на осавула.

— Ти що, здурів, Ларко? — спитав він.

— Я не здурів! Це ти здурів!.. Ікони кинувся рубати. А митрополит їх усім показує. Кличе в церкву й показує... Замість свята... горе вийшло: злякалися всі, дай боже ноги — з церкви. На нас дивитись бояться...

До Степана тільки тепер дійшло, як несподівано й точно вдарив митрополит: адже він зараз нажене на людей страху, відверне їх, багатьох... О, проклятий, мудрий старик! Оце дав так дав.

Степан сів знову в крісло. Подивився на Ларка, на брата Фрола... Хитнув головою.

— Що робити, хлопці? Не подумав я... Що робити, кажіть? — заквапив він.

— Замкнути церкву,— підказав Фрол.

— Як замкнути? — не зрозумів Ларко.

— Зовсім замкнути... не пускати туди нікого.

— Га? — скинувся з надією Степан.

— Ні... бачили вже,— заперечив Ларко.— Так гірше.

— А як? — трохи не в один голос запитали Степан і Фрол.— Як же? — ще спитав Степан.— Порозбігаються ж, справді.

— Сам не знаю. Вийди на ганок, скажи: «Згарячу, мов, я...»

— Ну,— несхвально сказав Степан.— Це що ж... Звісно, що згарячу, але ж — ікони! А там мужики: послухати послухають, а вночі все одно потай потягнуться. Де Матвій? Ану, Фроле, знайди Матвія.

— Е-е! — вигукнув Ларко.— Давай так: я миттю знайду ченця якого-небудь, навчу його, він вийде і всім скаже: «Там, мовляв, митрополит ікони понищені показує: мовляв, Стенька порубав їх — не вірте: митрополит сам примусив порубати їх, а звернути на Стеньку». Га?

Брати Разіни, здивовані швидким вивертом безсоромного Ларка, мовчки дивились на нього. Осаул міркував, ніби в ненависний дім скрадався: знав, де ступити нечутно, як пристукнути господаря і де вискочити у разі біди,— все знав.

— Де ти такого ченця знайдеш? — спитав Степан перше, що спало на думку; Ларко часто його дивував.

— Господи!.. Знайду. Що, ченці жити хіба не хочуть? Усі жити хочуть.

— Іди,— сказав Степан.— Іди зупини митрополита вредного.— Дав я з ним маху.

— А ти потім вийдеш і присоромиш митрополита привселюдно. Скажи: «Ай-яй, старий чоловік, а такий наклеп на мене...»

— Ні,— заперечив Степан,— я не піду. Сам присором його гарненько. А батько, скажи всім, п'яний лежить. Ні, не п'яний, а... кудись пішов з козаками. Знайди, знайди скоріше ченця, надавай йому всякої всячини — хай розголосить усім, що ікони рубав. Гарна в тебе голова, Ларко. Не п'єш, ото вона й думає добре. Молодець. Ой, як я сплохував!

Тверезий Ларко і з ним Фрол пішли залагоджувати діло. Ларко замолоду трохи не на смерть отруївся «сивухою» і з того часу не міг пити. Мучився через це — сором діяв, але ніяка сила не могла змусити його випити хоч ковток вина: пробував — одразу все вилітало назад, опісля був скрегіт зубовний і страждання. Так і жив — мерином серед жеребців донських. Може, через те й злостився зайвий раз.

— Ми з Федьком Шолудяком соромитимемо митрополита,— сказав спритний осавул Фролові,— а поки що ченця пошукаємо... Ні, давай-но так зробимо,— зупинився Ларко,— ви з Федьком Сукніним народу сюди накликайте якомога більше — вісті, мовляв, важливі, а я ченця приведу. Тоді вже митрополита витягнемо...

— Матвія теж візьміть із собою,— порадив Фрол,— нехай і він присоромить його. Мужичькими словами... він уміє.

— Та пішов він... ваш Матвій — без нього вправилося.

...Уса Степан не знайшов у шинках: Усові товариші по чарці, зачувши, що його шукає гнівний отаман, завчасно відвели кудись зовсім п'яного Василя.

На березі Волги козаки й стрільці, що пристали до козаків, ділили добро астраханських бояр. Степан пішов туди, упевнився, що ділять справедливо, назбирав астраханської голоти й повів селити в будинки перебитих начальних людей і купців. Скоро за отаманом ув'язався

майже весь посад астраханський... Багато хто наготовив ніс із собою дрібні пожитки — щоб не гаючись вселятися в хороми.

Спершу ходили по домівках убитих біля Чорного Яру, потім пішли в будинки вбитих цієї ночі і вранці, та народу за отаманом усе прибувало... Степан вийшов на головну вулицю — від Волги до Білого міста — і пішов підряд по всіх великих будинках: поселяв бідноту й голодранців.

Майже в кожному домі ні господаря, ні дорослих синів не було — поховалися. Всіх інших домочадців і слуг виганяли надвір... Скрізь були сльози, голосіння. Нікого не займали — отаман не велів. Давали забирати пожитки... І в кожному домі справляли новосілля з новими господарями. І в кожному домі — поминки по Іванові Чорноярцю.

Під кінець дня Степан захмелів добряче. Згадав про Уса, спохватився, пішов знову шукати його. На той час з ним були тверезі тільки Матвій Іванов, Федір Сукнін і брат Фрол. Степан то лютував і грозився втопити Васька, то плакав і кликав Івана Чорноярця. Уперше, коли Матвій побачив, як плаче Степан, у нього волосся стало дибки. Це було страшно... Бачив він Степана в моторшні хвилини, але якось знав — по очах — це ще не межа, не безумство. Тепер — настав край. Горе породило безумство. В отаманових очах, які нічого не бачили, криком кричав самий тільки біль.

Опинилися біля Кремля, Степан пішов у приказну палату, де лежав Іван. Упав у ноги покійного друга й заридав... І заголосив по-жіночому:

— Ваню, та чим же я тебе зобидив так, друже ти мій любий?! Навіщо ти туди?! О-ох!.. Боляче, Ваню, туга-а! Не можу! Не можу-у!..

Степан надовго замовк, тільки стиха, крізь зціплені зуби стогнав і хитав головою, уткнувшись обличчям

у долоні. Потім рвучко встав і почав піднімати Івана із смертного ложа.

— Вставай, Ваню! Ну їх к... Ходімо гуляти.

Іван з розбитою головою повиснув у Степана на руках... А Степан усе хотів посадити його на столі, щоб він сидів, як Стир сидів у царицинському приказі.

— Гуляти будемо! Тоскно мені без тебе...— повторював він.

— Степане, рідний,—заблагав Матвій.— Степанку!.. Мрець він, Іван, куди ти його? Поклади. Не треба. Убитий він, схаменись ти, ради Христа істинного, навіщо ж ти його торсаєш: убили його.

Отут зробилося страшно Матвієві. Степан глянув на нього... І Матвій оторопів — на нього глянули безумні очі, знайомі, дорогі до сліз, але — безумні.

— Хто вбив? — спитав тихо Степан. Він усе ще тримав тіло в руках.

— У бою вбили...— Матвій позадкував до дверей.— Уночі...

— Хто? Він зі мною був увесь час.

— Опам'ятайся, Степане,— сказав Федір.— Ну, вбили... Хіба визнаєш тепер? Біля воріт кремлівських... стрельнули. Іван, царство небесне, завсігди поперед інших лоба підставляв. Зі стіни стрельнули. І не з тобою він був, а з дідом он Любимом, спитай Любима, він бачив... Ми вже в місті були, а біля воріт відбивалися ще.

Степан довго стояв з тілом у руках, щось через силу, болісно осягаючи розумом. Гірко осягнув, притис до грудей закривавлену голову друга, поцілував у вічі.

— Убили,— сказав він.— Одспівувати треба. А не обмили ще...

— Та поклади ти його...— знову заговорив був Матвій, але Федір люто глянув на нього, дав знак: хай одспіває! Нехай, мовляв, краще возиться з небіжчиком, аніж інше щось. Уся Астрахань тепер — порохова бочка, не виста-

чає, щоб Степан кинув у неї головешку: злетить к бісовій матері усе місто — на помин душі Івана Чорноярця. Досить тільки з'явитися Разіну на вулиці й сказати слово.

— Одспівувати треба, — поспішив виправити свою хибу Матвій. — Аякже! Треба одспівувати — він християнин.

— Треба, — сказав і Фрол Разін.

Степан поніс тіло в храм.

— Кличте митрополита, — звелів він.

Митрополита шукали, але не знайшли. Соромили-таки його, привселюдно соромили — Ларко й Шолудяк — за «підлог». У митрополита очі полізли на лоба... Особливо його вразило те, що знайшовся ченець, який викрив його брехню. Після того він кудись зник — напевно, сховався.

Одспівував Івашко Піп, розстрига.

Потім поминали всіх убієнних...

16

Рано-вранці Степана розбудив Матвій.

— Степане, чуєш, Степане!.. — торсав він отамана. — Ану, вставай.

— Га? — Степан розклепив повіки: незнайоме якесь житло, сутінно, ще тільки світало. — Чого?

— Вставати час.

— Хто тут?

— Вставай. Це я, Матвій.

Степан підвів важку хмільну голову, оглядівся довкола. З ним поруч лежала жінка, блаженно мружила сонні очі. Молода, гладка й нахабна.

— Ти хто така? — спитав її Степан.

— Жінка твоя. — Молодиця засміялась.

— Тю!.. — Степан одвернувся.

— Ану йди звідси! — сердито сказав Матвій молодіці. — Розляглася... дурепа сита. Зраділа.

— Степане, застрель його, — сказала молодиця.

— Іди, — звелів Степан, не дивлячись на «жінку».

Молодиця випростала з-під ковдри міцне, нагуляне тіло, солодко, зі стогоном потяглася... І знову весело засміялася.

— Ох, ніченька!.. Як тільки й витримала.

— Іди, сказано тобі! — гримнув Матвій. — Безсоромна... Урвала нічку — тим і будь рада.

— На, поцілуй мою ногу. — Молодиця простягла Матвієві ногу.

— Тьху!.. — Матвій вилаявся, він рідко лаявся.

Степан штовхнув молодицю з ліжка.

Молодиця удавано зойкнула, взяла одяг і пішла кудись через склепінчастий проріз у кам'яній стіні.

Степан опустил ноги з ліжка, поторкав голову.

— Пам'ятаєш що-небудь? — спитав Матвій.

— Знайди вина чару. — Степан тоскно повів очима по нарядній, з високими вузькими вікнами білій палаті. — Де ми?

Матвій дістав з кишені темну пласку пляшку, подав.

— У воєводиних палатах.

Степан пожадливо надпив, зітхнув з полегкістю.

— Хух!.. — Посидів, звисивши голову.

— Степане, так не можна... — Матвій приготувався говорити довго й поважно. — Так ми не тільки до Москви, а кудись ще далі підемо — в гробину, як ти кажеш. Коли..

— Де Васько? — спитав Степан.

— Де Васько?.. Хто ж його знає? Сидить де-небудь отак само — похмеляється. Ти хоч пам'ятаєш, що було?

Степан скривився:

— Не гугняв, Матвію. Нудно.

— Буде нудно! З Васьком вам розійтися треба, поки до лиха не дійшло. Разом вам його не минути. Залиш

його тут отаманом — поки все добре! І — йти треба, Степане. Йти, йти. Ти людина військова — невже ти не розумієш? Поспиваються ж усі з кола!.. Нічого нам тут більше робити! Тепер чоловіка з сокирою — нема. За спиною...

— Розумієш, розумієш... А не дати погуляти — це теж образа. От і не знаю, яке лихо більше: дати погуляти чи не дати погуляти. Стільки, як ти, і я розумію, Матвію, а далі... ніяк не примудрю: як краще?

— Трішки можна. Та сам менше пий. Дурієш ти — жалко ж. І страшно робиться, Степане. Страшно, їй-богу.

— Знову вчити прийшов? — невдоволено сказав Степан.

Матвій цього разу чомусь не злякався.

— Трішки треба. Царем, бач, мужицьким збираєшся стати — то й слухай: я мужик, буду тобі підказувати — коли що не так. — Матвій усміхнувся. — Мені, виходить, і підказати можна, коли не так робиш: не боярам же тоді підказувати...

— Яким царем? — здивувався Степан. — Ти що?

— Учора кричав. П'яний. — Матвій знову всміхнувся. — А знаєш, який мужикові цар потрібен?

— Який? — не одразу спитав Степан.

— Ніякий.

— Так не буває.

— А коли не буває, тоді вже такий, який не заважав би мужикам. І щоб не обдирав догола. Отакого треба. В цьому вся воля мужицька: не заважайте йому землю орати. Та дітлахів ростити. А все інше він сам зробить: свої пісні складе, свої казки, свою совість, укази свої... Скажи отак мужикові, то піде він за тобою до самого кінця. І не покине. Далі твоїх козаків піде. І не треба його патріархом зманювати — що він, мовляв, іде з тобою...

Степан зацікавився.

— Он як!.. А отут у тебе промашка, хоч ти й розумний: він, мужик твій...

— Та чому ж він мій?

— А чий же?

— Твій теж. Чого ти від нього відрікаєшся?

— Хрін з ним, чий він є! Він свого поміщика знищить і подумає: досить, тепер я вільний. А невтямки дурневі: завтра іншого пришлють. А коли він знатиме, що з ним патріарх піднявся й царевич...

— Який царевич? — здивувався Матвій.

— Олексій Олексійович.

— Та він же помер!

— Хто тобі сказав? — Степан допитливо дивився на рязанця, наче перевіряючи на ньому цю нечувану звістку.

— Та помер він! — захвилювався був Матвій.

— Брешуть. Він живий... Цар з боярами допекли йому, він і пішов од них. Він живий.

Матвій уважно подивився на Степана. Зрозумів.

— О-он ти куди. Пішов?

— Пішов.

— І до тебе прийшов?

— І до мене прийшов. А до кого ж іще?

— Звісно, більше нікуди. Про Гришку Отреп'єва чув?

— Про Гришку? — Степан раптом замислився, наче його вразила якась сильна, несподівана думка.— Чув про Гришку, чув... Як же молодицю звати?

— Яку?

— А жінку мою...

Матвій засміявся:

— Ориною.

— Орісю! — покликав Степан.

Орина ввійшла, вдягнена в дорогу одіж.

— Що, зальотнику мій? Що, любчику...

— Тьху! — озлився Степан.— Перестань! Піди скажи

козакам: хай знайдуть Мишка Ярославова. Щоб бігом до мене!

Орина скорчила Матвієві міну й пішла.

Степан надів штани, панчохи. Заходив по палаті.

— А бог який мужикові потрібен? — спитав крізь свої думки.

— Бог?.. — Тепер і Матвій замислився, хотів сказати серйозно, а серйозно, по-справжньому ніколи про це не думав — який мужикові бог потрібен.

— Ну? — не зразу перепитав Степан; з усіх розмов з мудрим мужиком він не збагнув: вірить той у бога чи ні.

— Та оце думаю. Якийсь, знаєш... щоб мені перед ним рачки не лазити. Наський. Щоб я з ним — по-сусідськи, як ти ото розказував. Був у мене в селі сусіда... Старик. Отакого б. То живий, кажеш, царевич?

— Що ж старик? — Степан не хотів більше про царевича.

— Старик мудрий... Він казав: я сам собі бог.

— Ти диви!

— Славний старик. Помер, царство йому небесне. Такого б я не боявся. А ще — аби хоч розумів я його. Отого,— Матвій подивився на божницю,— не розумію. Все життя мене ним лякають, а за віщо — не збагну. Ти он страшний, та я хоч розумію: так уже чоловік себе любить, що наперекір не скажи — вб'є.

Степан зупинився перед Матвієм, але той випередив його несподіваним запитанням.

— А мене справді любиш? — спитав.

— Як це? — сторопів Степан.

— Учора казав, що жити без мене не можеш.— Матвій щиро засміявся.— Ох, Степане, Степане... смішний ти. Не завжди, правда, смішний. То як же царевич уцілів, га?

— Я йому про бога, а він мені про царевича. З царевичем діло просте: поведемо на Москву, спитаємо батька й бояр: що там у них?.. Ти в бога віруєш?

— Про бога, Тимофійовичу... не треба — боюсь. Дума-ти навіть боюсь. Бач, як воно: залізеш у душу навсправж-ки, а там і казати нічого — чорнісінько. Зовсім страх візьме.

Увійшов Мишко Ярославов.

— Як спалося, батьку? — Сам Мишко не ясніший за отамана зранку; тільки що, видно, розбудили, за-пухлий.

— Здоров. Сідай пиши.— Степан невдоволено поди-вився на осавула.— Теж гарний... Не просвистіти б нам, осавуле, з цією сивухою останнього розуму.

— Що писати? — Мишко не дивився на отамана, а на Матвія крадькома зло зиркнув: вівця рязанська, встиг набрехати.— Зранку писати...

— Що казатиму, те й пиши. Хоч зумієш?

Мишко знайшов у воєводиних палатах папір, чорнило, перо... Сів до столу, схилив набік пудову голову... Ще раз зневажливо глянув на Матвія.

— Давай.

— Брате! — почав говорити Степан, походжаючи по світлиці.— Ти сам розумієш... Ні, зачекай, не так...

— Кому це ти? — спитав Матвій.

— Шахові перському. Брате! Бог, котрий, як ти сам відаєш, управляє государями не так, як цілим сві-том, цієї ночі порадив мені добре діло. Я тебе вельми подюбив. Треба нам з тобою об'єднатися проти гноби-телів...

— Зачекай трішки,— попросив Мишко.— Загнав. Гнобителів... Далі?

Матвій зачудовано й шанобливо дивився на отамана й слухав.

— Я прикинув: хто більше мені в дружки годиться? Ніхто. Тільки ти. Я посилаю до тебе моїх послів і кажу: учинімо дружбу. Я гадаю, в тебе вистачить розуму, і ти не відмовишся од такої вигідної моєї пропозиції. Напе-

ред знаю, що ти з великою охотою погодишся зі мною, я називаю тебе другом, на якого покладаюсь. У мене численне військо і стільки ж багатства всякого, але є потреба в бойових припасах. А також в інших припасах, харчувати військо. У тебе всіляких припасів багато...

— Зачекай, батьку. Багато... Так?

— У тебе припасів багато, навіть лишок є, мені відомо. Виділи частку своєму другові, я заплачу тобі. Я не думаю, що тобі відрадять прислати це мені. Та коли так вийде, то знай: скоро побачиш мене з військом у своїй землі, я прийду і силою візьму, коли ти через дурість не захочеш дати добровільно. А війська в мене — двісті тисяч.— Степан підморгнув Матвієві.

— Так,— сказав Мишко.— Думаєш, кліне?

— Отож вибирай: або ти мені друг, або я прийду й повішу тебе. Печать є у нас?

— Своєї нема. А воєводину прихопив тут... Про всяк випадок: добряча печать.

— Притисни воєводину. Пора свою мати.

— Матимемо, зачекай.— Мишко ляпнув воєводиною печаттю в аркуш, помилувався на свою писанину і на красуню печать.

— Збери сьогодні всіх писак астраханських: писати листи в городки й села,— звелів Степан, подаючи осавулові пласку темну пляшку.— Багато треба! Порозсилаємо в усі сторони.

— Порозсилаємо,— сказав Мишко, беручи з отаманових рук пляшку. А йому показав аркуш.— Чисто указ государів!

— Добре діло,— похвалив Матвій отаманову думку — ці листи: він давно торочив про них.

— Шахові сьогодні послати. Скажи Федорові: нехай підбере трьох козаків...— Степан узяв у Мишка пляшку з сивухою, ковтнув.

— Коли ж уверх підемо? — спитав Матвій.

— Підемо, Матвію. Погуляємо й підемо. Наберися терпіння. Дай трохи ділу зав'язатися... Нехай про нас ширше визнають, увесь люд,— нехай ждуть дорогою, щоб нам не ждати. Нехай і листи походять по світу... Треба було раніше з цим додуматися: ще з зими. Коли треба, то жодного диявола з порадою немає! — Степан відпив ще з пляшки.— Цікаво, кажеш, як уцілів царевич? — спитав він легко й весело.

— Страшенно цікаво. Як же це він, сердешний...

— О, то ціла казка, Матвію. Всякого з ним прилучалось... Я тобі якось розкажу.

ЧАСТИНА
III

СТРАТА

А в Москву писали й писали...

Думний дяк читав цареві та його найближчому оточенню широке донесення, складене за відомостями, одержаними з району повстання:

— «...Великого государя зрадили, того лиходія Стеньку в місто пустили. І лиходій Стенька Разін боярина і воєводу князя Івана Семеновича Прозоровського кинув з розкату¹. А котрі татарове були під твоєю, великого государя, високою рукою, і ті татарове тебе, великого государя, зрадили й одкочували до нього, лиходія, до Стеньки. А двох синів боярських він, Стенька, на міській стіні повісив за ноги, і висіли вони на стіні добу. І одного боярського старшого сина, знявши зі стіни, зв'язав, кинув з розкату ж таки, а другого боярського меншого сина, на прохання матері його, знявши зі стіни і поклавши на лубок, одвезли до матері в монастир. А інших астраханських начальних людей, і дворян, і дітей боярських, і тезеків усіх, і котрі з ним, Стенькою, в облозі воювали, побив. І в церквах божих образи окладні порубав, і великого государя грошову казну всю побрав, і всякі бумаги в приказах попалив з бісівськими танцями, і добро боярських і всяких чинів начальних людей у тому городі Кремлі все пограбував. І аманатів із Астрахані одпустив по кочовищах їхніх, і тюрми порозпускав. А боярська дружина і всяких начальних людей дружини всі живі, і нікого тих дружин він, Стенька, не бив.

¹ Розкатою у XVII столітті називали, напевно, всяку споруду, яка практично слугувала ще й цілям оглядової висоти; вежі кріпосних мурів, лобні місця, дзвіниці.— *Приміт. автора.*

А був він, Стенька, в Астрахані тижнів зо два і пішов на Царицин Волгою. І після себе zostавив він, Стенька, в Астрахані товаришів своїх, лиходійних козаків, з десятка по два чоловіка; а з ними, лиходійними козаками, zostавив в Астрахані начальним чоловіком товариша свого Ваську Уса.

А стольник і воєвода князь Семен Львов нині в Астрахані живий. А коли йому, лиходієві Стеньці, астраханська висилка на Волзі здалась, і він, лиходій Стенька, учинив круг, і на кругу говорив: чи любо вам, отамани молодці, простити воєводу князя Семена Львова? І вони, лиходійні козаки, на кругу кричали, що простити його їм любо.

А з Астрахані він, лиходій Стенька, до Царицина йшов Волгою два тижні.

І прийшов він, лиходій Стенька, на Царицин, послав од себе на Дон лиходійних козаків з братом своїм Фролком — усіх чоловік 500 з грішми і з усяким грабованим добром, та з ними вісім гармат. І в нього, у лиходія Стеньки, на Царицині були круги многі.

А з Царицина він, лиходій Стенька, пішов під Саратов. А кінних людей у нього, Стеньки, немає жодного чоловіка, тому що котрі кінні люди у нього, Стеньки, були, і в них коні у всіх попадали.

А стружки у нього, Стеньки, невеликі, чоловіка по десяти, і в більшому чоловіка по двадцяти в стружку, а в інших човнах чоловіка по п'яти. А котрих невольних людей з посадів і стругів неволею до себе він, Стенька, брав, і в тих усіх людей оружжя немає.

А богу він, лиходій Стенька, не молиться і п'є неподобно, і блуд чинить, і всяких людей рубає без милості своїми руками. І виговорює, і лає московських стрільців, і називає їх м'ясниками: ви, мовляв, м'ясники, слухаєтесь бояр, а я, мовляв, чим вам не боярин? Од нього, Стеньки, усім лиходійним козакам учинено заказ кріпкий,

щоб утікачів од них на Русь не було. А де котрого від нього, Стеньки, втікача доженуть, і вони б тих утікачів, піймавши на воді, кидали у воду, а на сухому березі рубали, щоб ніхто про нього, Стеньку, на Русь вісті не подав.

А із Саратова до нього прибігають саратовці чоловіка по два й по три часто і кажуть йому, щоб він ішов до них під Саратов не барившись, а саратовці міські люди місто Саратов йому, Стеньці, здадуть, тільки, мовляв, у Саратові кріпиться саратовський воевода».

Дяк закінчив вичитувати. Однак було у нього в руках щось іше...

— Що? — спитав цар.

— Лист лиходійський... Він, поганець який: і щоб чутка про нього не йшла, і тут же людей скликає.

— Ну? — звелів цар.

Дяк почав читати:

— «Грамота од Степана Тимофійовича од Разіна.

Пише вам Степан Тимофійович усій черні. Хто хоче богу й государеві послужити, та великому війську, та й Степану Тимофійовичу, і я вислав козаків, і вам би заодно зрадників винищити і мирських кровопивців винищити. І мої козаки яко промисел стануть чинити, і вам би йти до них на раду, і кабальні, і опальні щоб ішли у полк до моїх козаків».

Довго мовчали царедворці.

Біда.

Цар теж писав.

Другий дяк басовитим голосом вичитував на Постільному ганку московським служилим людям Указ царя:

— «І ми, великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, велів вам сказати, що Московська держава в жеребі і в обороні Пресвятої владичиці нашої Богородиці і завжди над усіляким неприятелем побіду

прийме по господу богу молитвами її. А нині ми, великий государ, і вся наша Московська держава у тій же надії, **їйого** господу богу безсумнівну надію маємо на орудницю нашу Пресвяту Богородицю. І наказали бути на нашій государевій службі боярину нашому і воеводам князю Юрію Олексійовичу Долгорукову і стольнику князю Костянтину Щербатову.

А за ті ваші служби наша государева милість і жалування буде вам більше дотеперішнього. А коли, забувши господа бога і православну християнську віру і наше, великого государя, хресне цілування, проти того врага божого й одступника од віри православної і губителя неповинних православних християн Стеньки Разіна на нашу, великого государя, службу негайно не поїдуть і стануть в домах своїх, і по нашому, великого государя, Указу в тих людей помістя їхні і вотчини укажемо ми, великий государ, відбирати безповоротно і віддавати чолобитникам, котрі будуть на службі. А коли котрі всяких чинів служилі люди з нашої, великого государя, служби втечуть, і тим бути скараним на смерть без усякої пощади. І вам би одноконечно їхати з усією службою, не гаючись, і нам, великому государеві, служити, і за свої служби нашу, великого государя, милість одержати. Все!»

Ні, недаремно Степан Тимофійович так люто ненавидів бумаги: ось «заговорили» вони, і загроза зрима вже нависла над ним. Там, на Волзі, треба горлати, стинати голови, брати міста, проливати кров... Тут, у Москві, треба вміло і вчасно поквипитись з бумагами,— і підніметься сила, котра вийде і зігне силу тих, на Волзі... Держава на той час уже втягла людину в своє тяжке, повільне, безвихідне коло; бумага, наче змія, набула паралізуючої сили. Укази. Грамоти. Реєстри... О, які страхітливі вони! Коли уявити, що ті бумаги, які палив Разін на майдані в Астрахані, волали на всі голоси, стогнали, бурмотіли прокляття, благали пощади собі, то

ці, московські, повстали жорстоко мстити, але «говорили» спокійно, зі знанням справи. Ніщо не було таким страшним на Русі, як пані Бумага. Одних вона робила сильними, інших — слабкими, безпомічними.

Спалюючи папери в Астрахані, Степан вигукнув у безтурботному захваті:

— Отак я спалю всі бумаги наверху, в государя!

Хай поможе тобі господь, Степане! Хай поможе тобі доля, майстерність твоя воїнська. Приведи ти шаблею своєю гострою знедолених, забитих, багатостраждальних — до щастя, до долі. Дай їм волю!

2

Саратов здався без бою. Степан звелів утопити тамтешнього воеводу Кузьму Лутохіна. Умертвили також усіх дворян і приказних. Маєтки їхні поділили. У місті був запроваджений козацький устрій; отаманом поставлено сотника Гришка Савельєва.

Довго не затримуючись у Саратові, Степан рушив далі — на Самару.

Останнім часом, коли повстання почало набувати — несподівано, можливо, для нього самого — небувалого розмаху, в Степанових діях почала виявлятися одержимість. Якесь страшне нетерпіння охопило його, і все, що свідомо чи несвідомо заважало йому скеровувати події на свій лад, викликало в нього лють. Крута, спрямована до далекої мети, незламна воля його, як ураган, підхопила і його самого, і тягла, і заносила в сторони, і знову поривала вперед.

Прибували нові й нові тисячі селян. Піднялася мордва, чуваші... Тепер уже тридцять тисяч ішло під прапором Степана Разіна. Палахкотіла вся середня Волга. Горіли поміщицькі й боярські маєтки. Їхнє майно, казна міст,

купецькі товари — все роздавалося бідним, і все нові тисячі піднімалися і йшли під могутню руку заступника свого.

...Зупинилися на короткий привал — зварити чогось гарячого й перепочити. Йшли останнім часом швидко; без коней стомлювалися; великі струги з гарматами сиділи у воді глибоко, а гребти — проти течії.

— Загнав батько.

— І куди він квапиться? — перемовлялися веслярі. — Чи до снігу на Москву хоче встигнути?

— Воно не завадило б...

— Як на мене — і в Саратові можна б зазимувати. Я там молодичку знайшов... мх! — солодка. Шкода, мало там постояли.

Отаманові нап'яли на березі два намети. В один він покликав Федора Сукніна, Ларка Тимофєєва, Мишка Ярославова, Матвія Іванова, діда Любима, татарського ватажка Асана Карачуріна й Акая Болаєва — від мордви.

З Мишком Ярославовим прийшов молодий боярський син Васько — вони розклалися були писати «принадні» листи, які вони десятками, мало не сотнями, писали тепер і розсилали у всі кінці Русі. Дивно, але й ці ненависники бумаг, на чолі з Разіним, дуже увірували в свої листи. А вже що збирало до них людей — листи їхні чи інше щось, — люди йшли, і це радувало.

Степан зачекав, коли прийдуть усі, встав, пройшовся по намету... Знову він не пив, був зібраний, бистрий на рішення. Схуд за останні бурхливі дні.

— Що ви там розклалися? — спитав Мишка й Васька.

— Листи — на матінку Русь...

— Опісля писатимете. Васько, вийди, — звелів він боярському синові, якому не вірив, але тримав коло себе — за вміння швидко й гарно писати.

Васько вийшов, анітрохи не образившись.

— Ось... Оголошую, — заявив Степан як своє остаточне рішення. Мова йшла про те: оголошувати війську

й народів, що з разінцями йдуть «патріарх» і «царевич Олексій», чи ще зачекати.

— Степане... — заговорив був Матвій, котрий з усіх сил противився обманові, — дай слово мовити: якщо ти...

— Мовчи! — підвищив голос Степан. — Я твою думку знаю, Матвію. Що скажеш, Федоре? — Він став напроти Федора.

— Даремно не даєш йому говорити, — сказав Федір з докором. — Він...

— Я тебе питаю! Тобі велю: кажи, як сам думаєш.

— Якого біса кличеш тоді! — розсердився Федір. — Як не по-твоєму, то рота не даєш нікому відкрити. Не клич тоді.

— Не ховайся за інших. А то наловчились: як трохи що, так зразу язика в... Кажи!

— Що це, курці голову одрубати?... «Кажи». З молодцею в постелі я ще, може, побалакав би. І то — недовго. Не вмю, не вродився таким. А думаю я з Матвієм однаково: на якого біса вони нам здались? Собаці п'ята нога. У нас і так уже он скільки — тридцять тисяч. Кого дурити? І те ще затям: від Никона справді відсахнулось багато народу... Гірше наробимо зі своїми хитрощами.

— Говорити не вміє! А наговорив три міхи. Тридцять тисяч — це мало. Треба тридцять по тридцять. Там підуть міста — не рівня Царицинові чи Саратову. — Степан не хотів цього показати, але Федорові слова заронили в душу сумнів; він думав і хотів, щоб йому як-небудь допомогли в його думках, але зовсім не просив про це. Сам на сам вирішив, що — хай і обман, аби допомогло ділу. Вся заковика тільки з цим «патріархом»: Никона на Русі, кажуть, зреклося багато, не наробити б собі гірше, справді.

— Вони ж ідуть! Вони ж не... це... не те що — стало їх тридцять, і все, і більше нема. Два тижні тому в нас і п'ятнадцяти не було, — стояв на своєму Федір.

— Як ти, Ларко? — спитав Степан Ларка, теж зупинившись перед ним.

Ларко подумав.

— Та мене теж верне від них. На якого?.. — сказав він широко.

— Нічогісінько не розуміють! — гірко вигукнув Степан. — Спробуй повоюй з такими. Сам голову сушиш тут — ні поради розумної, анічого... посідали на шию й ніжки позвішували.

— Чого не розуміємо? — здивувався Федір. — О!.. Не розуміють його.

Степан напористо — уже вкотре — став усім пояснювати:

— Так думатимуть, що сам я хочу царем на Москві сісти. А коли ці з'являться, — значить, не сам я, а наслідного веду на престол. Є різниця?..

— Ти менше кричи скрізь, що не хочеш царем бути, тоді й не думатимуть так, — порадив Матвій.

— Як не думатимуть? — не зрозумів Степан.

— Що царем хочеш сісти. А то — кричиш, а всі навпаки думають: царем сісти надумав. Це вже так людина заквашена: їй одне, вона — друге.

— Іди ти!.. — одмахнувся Степан.

— Я піду, а ось ти з тими своїми чи далеко підеш? Мало ще народ обдурювали! Ні!.. Ще й цьому дай обдурити. А як обман розкриється?

— Для його ж вигоди обман, дурню! Не мені цього треба.

— А все інше як? Усе — для його вигоди. А чого ж так страхаєшся, якщо й подумують, що царем? Ну — царем.

— Який я цар? — Степан, і це свята правда, навіть потайки не думав: бути йому царем на Русі чи ні. Може, отаманом якимсь Великим...

— Ще й який цар! Тільки свавільний надто... Ну — зате слухатимуться. Був би з народом добрий — будеш

і царем хорошим. Тут великого розуму не треба: сиди високо та плай далеко.— Завжди, коли мова заходила про царя, Матвій дивився на Степана допитливо й весело.

— Он як! — вигукнув Степан.— Легко в тебе вийшло. Аж справді посидіти охота. Плювати навчуся, далі від інших насобачусь...

— Тут важливо ще — влучно,— докинув Ларко.

Засміялися. Та Матвій не відставав від Степана.

— Але ж думка є, Степане, нас хоч не обдурюй. Скажи, притримати її хочеш до пори до часу, ту думку. То й не кажи поки що. Яке нам діло — ким ти там станеш?

— Вам нема діла, іншим є.— Тепер уже й Степан серйозно втягнувся в суперечку з допитливим мужиком.

— Кому ж? — допитувався Матвій.

— Є...

— Кому?

— Стрільцям, з якими нам ще доведеться зіткнутися. Їм є діло: чи то самозванець іде, чи то ведуть корінного царевича на престол. Як знатимуть, така в них і охота битися буде. Нам треба, щоб та охота зовсім пропала.

— Та нехай знають! — вигукнув Ларко.— Ми що, з лиця спадемо? Оголошуй.— Отаман переконував його більше, ніж занудливий Матвій.

— Не в тім річ, що знатимуть,— упирився Матвій.— Царевич же помер — от і вийде, що брешемо ми. Ніби бояри не зможуть стрільцям правду розказати! Ова!.. Зможуть, а ми в дурні пошиємося з цим царевичем. З якими очима на Москву з'явимося?

— Треба спершу з'явитися туди,— резонно зауважив Степан.— На Москву вже з'явився, швидкий який.

— Ну... а ти дай мені так подумати: ось — з'явились. А там і старе й мале, всі знають: царевич давно в землі. А ми — ось вони: пих, з царевичем. Хто ж ми такі будемо?

Степанові не хотілося так далеко думати.

— До Москви ще дійти треба,— повторив він.— А там буде видно. Буде день — буде хліб. Скликайте козаків, котрі поблизу. Оголошую. Як гадаєш, Асане? — напоследок ще весело спитав він татарина.

— Як знаєш, батьку,— відповів татарський мурза.— Оголошуй: наша пика не стане худою.— Асан засміявся.

— Матвію?! — Степан все ж хотів проїняти мужика, хотів, щоб той схилився перед його правдою.

— Оголошуй... що я можу зробити? Знаю тільки, що дурість.— Матвій погодився, але — болісно й безнадійно, не в силах він нічого нікому тут довести.

Козаки — рядові, десятники, які трапились поблизу, — заповнили отаманів намет. Ніхто не знав, навіщо їх покликали. Степана в наметі не було (він вийшов, коли стали надходити козаки).

Раптом запона, що прикривала вхід до намету, розкрилася... Увійшов Степан, а з ним... царевич Олексій Олексійович і патріарх Никон. Особливо поважний вигляд мав Никон — здоровенний, з важкими ручищами, з густою пістрявою бородою.

Царевич і патріарх уклінулися козакам. Ті розгублено дивилися на них. Навіть і ті, хто знав про маскарад, поглядали на «царевича» й «патріарха» з великою цікавістю.

— Ось, молодці, сподобив нас бог — гостей наслав,— заговорив Степан.— Цієї ночі прибули до нас царевич Олексій Олексійович і патріарх Никон. Ходили чутки, ніби царевич помер,— це боярська вигадка, він живий, ось він. Не під силу йому стало в царя, утік від батькової суворості та від боярського лиходійства. Тепер настав час заступитися за нього. Треба вивести бояр на чисту воду... А разом і поміщиків, і вотчинників, і воєвод, і приказних. Вони життя нікому не дають, навіть їм ось... Он кому навіть!..— Степанові не вдавалося говорити легко й просто, він ні на кого не дивився, особливо уникав здиво-

ваних поглядів козаків, сердився і хотів скоріше договорити що треба.— Все. Оце я хотів вам сказати. Тепер ідіть. Царевич і патріарх з нами будуть. Тепер... Ще хотів сказати...— Степан подивився на козаків, які стовпилися біля входу в намет, подолав ніяковість свою усмішкою, трохи силуваною,— тепер діло наше надійне, хлопці, самі знайте і всім кажіть: ведемо на престол наслідного. Нехай тепер в усіх язики повідсихають, хто називає нас лиходіяями й розбійниками. З богом.

Козаки, здивовані незвичайною звісткою, стали розходитись, оглядаючись на «царевича» й «патріарха». Деякі, зіркіші, помітили, що убрання «патріарха» щось дуже нагадує рясу митрополита астраханського, але промовчали.

Коли вийшли всі, Степан сів, звелів сідати «патріархові» й «царевичу».

— Сідай, патріарше. І ти, царевичу... Сідайте. Вип'ємо тепер... за почин доброго діла. За удачу нашу.

Осаули потіснилися за столом, посадили з собою старого і смаглявого юнака — «царевича» — ближче до отамана.

— Налий, Мишко,— звелів Степан, сам теж не без цікавості приглядаючись до «високих гостей».

Мишко Ярославов поналивав у чарки, подав першим «патріархові» й «царевичу». Всміхнувся.

— Ти хіба п'єш? — спитав він юнака.

— Давай,— мовив той. І зашарівся. Подивився запитливо на отамана. Той зробив вигляд, що не помітив розгубленості «царевича».

«Патріарх» вихилив чарку й крякнув. Оглядів усіх, святий і задоволений.

— Кхух!.. Наче ангел по душі пройшов босоніж. Ласкаве питво,— похвалив він.

Козаки розсміялися. Невідомо, як «царевич», а «патріарх» явно був свій чоловік.

— Доводилось, коли владикою був? Мабуть, заморське попивав? — поцікавився весело Ларко Тимофєєв.

— Дак хіба можна?.. Патріархові? — спитав Матвій не самого лише «патріарха», а й усіх.

Козаки за столом подивилися скося на «патріарха».

Старий примружив розумні очі; Матвієві слова пустив мимо вух, а Ларкові сказав:

— Попивав... Ану, голубе, піднеси ще одну — за церкву православну. — Випив і знову крякнув. — Отак її! Кхух!.. Ну, Степане Тимофійовичу, що далі? Розміщай нас...

Степан з усмішкою спостерігав за всіма; він був задоволений. Сказав:

— На струги підемо. Тобі, владико, чорний струг, тобі, царевичу, — червоний. Ото й будете там. Почувайтесь, як удома, ні про що не турбуйтеся.

У намет зазирнули цікаві, зайти не наважились, але з великим інтересом оглянули двох знатних отаманових гостей.

— Пішло вже, — сказав Степан. — Можна йти. Ходімо, Никоне, давай першим іди. Ти найповажніший тут...

Вийшли з намету втрьох — Степан, «царевич» і «патріарх», попрямували до берега, де були приготовлені два стружки з наметами — один покритий чорним оксамитом, другий — червоним. Біля обох стружків — варта ошатна.

Степан, на виду в усього війська, щось розказував своїм гостям, показуючи на військо... Ішов збоку «патріарха» — наперед заходити не смів. Здоровило «патріарх» ступав поважно, кивав головою.

З усіх боків на них дивилися козаки, мужики, посадські, стрільці. Всі тут були: росіяни, українці, запорожці, мордва, татари, чуваші. Дивились, чудувалися.

Нікому не доводилось бачити патріарха й царевича, та ще обох зразу.

Степан провів гостей до стружків, уклонився. Гості зійшли на стружки і зникли в наметах.

Степан махнув війську рукою — на струги.

3

А до царя йшли, їхали, пливли — бумаги. Розказували.

«...Стоїть, мовляв, він під Самарою, а самаряни зрадили, Самару йому, лиходієві, здали. І хоче він, лиходій Стенька Разін, бути конче під Синбірськом на Семенів день (1 вересня) і того часу хоче приступати до Синбірська всіма силами, щоб йому, лиходієві, Синбірськ узяти до приходу в Синбірськ кравчого і воєводи князя Петра Семеновича Урусова з ратними людьми.

І тільки, государю, загаються твої, великого государя, полки, ждати від нього, лиходія, над Синбірськом великого лиха, бо в Синбірську, государю, в рубленому місті, один колодязь, та й у тому води не буде на один день, за добу не прибуває і чверті аршина. А кравчий і воєвода князь Петро Семенович Урусов із Казані і окольничий князь Юрій Микитович Борятинський із Саранська з ратними людьми в Синбірськ до 27 числа серпня не прийшли. А від синбір'ян, государю, з приходом лиходія ждали рятунку великого, дивлячись на низові міста, що низові міста йому, лиходієві, здаються...»

Цар встав і в сильному роздратуванні гупнув палицею об підлогу.

— Я надіюсь, нагулявся вже Стенька?! — гнівно вигукнув він. — Пора й зупинити молодця. Що ж це таке діється!

Стенька ще не нагулявся.

Ще «обмивали» місто — Самару.

...Свято розгорілося надвечір. На березі. Трохи вище Самари. Гуляв увесь величезний табір. Смажилися на вогнищах цілі барани й молоді телята-однолітки. Сивуху з молодого жита, мед і пиво пили, як воду; сиділи прямо біля бочок... Попереду, далі, важко буде — Степан знав, тому й дав погуляти. Хотіли небагато, а розгулялися на весь окіл, знову розколихали тепле повітря, загули.

Степан, добре вже п'яний, сидів біля свого намету, поблизу води, розхристаний, важкий, небезпечний, співав неголосно. Ліворуч від нього — «царевич», праворуч — «патріарх». «Патріарх» теж уже гарний, але випити, видно, він може багато.

Степан співав знову свою дорогу, улюблену діда Стиря:

Ой, матушка, не могу,
Родимая, не могу!..

Ті, хто сидів поряд, урізнобій підтягли:

Не могу, не могу, не могу,
могу, могу!
Ох, не могу, не могу, не могу,
могу, могу!
Сял комарик на ногу,
Сял комарик на ногу!

Знову недружно, нескладно забубоніли: «у-у, у-у!»...

На ногу, на ногу, на ногу,
ногу, ногу!
Ох, на ногу, на ногу, на ногу,
ногу, ногу!

Степан раптом розізлився на цю сумовиту недоладність, встав і загорлав, і показав, щоб і всі теж горлали:

Ой, ноженьку отдавил,
Ой, ноженьку отдавил!

І всі повставали й загорлали:

Отдавил, отдавил, отдавил,
давил, давил!

Ох, отдавил, отдавил, отдавил,
давил, давил!

Горлання розпрямило людей; заблищали очі, понабухали жили на шиях... Пісня набирала сили; тепер уже вона сама хапала людей, штовхала, поривала, озлоблювала. Її підхоплювали далі на березі, біля бочок, — весь берег грізно зарикав у присмеркову синяву.

«Патріарх» вискочив раптом у коло й пішов пританцювувати, силкуючись потрапити ногою в такт пісні.

Подай, мати, косаря,
Подай, мати, косаря.

Ще з десяток біля намету не втерпіли, ринули зі свистом «одривати від хвоста грудинку». Зелений чад, буйство й сила — зрушили душі, зім'яли.

Косаря, косаря, косаря,
саря, саря!

Ох, косаря, косаря, косаря,
саря, саря!

«Патріарх» пішов одчебувати навприсядки, легко підкидав здоровенне тіло своє вгору-вниз, вгору-вниз... Важко було повірити, що — дід майже.

Ніхто її не помітив, баби-причинної. Звідки вона взялася? Почули спершу — заголосила чуткіше від отаманового заспіву:

— Ох, та рідни-ий ти наш, соколе ясни-ий!.. Та як же тобі весело гуляється!.. Та на вольній во-оленьці. Та чи свято в тебе яке, чи поминаннячко-о?..

Бабине тужіння — дике, замогильне — підкосило пісню. Поторопіли. Дивились на бабу. Вона йшла до Сте-

пана, дивилась на нього некліпаючими ясними очима, моторошна в ранньому присмерку, йшла й голосила:

— Ох, та не знаєш ти біди своєї лютої, не відаєш. Та не чує її серденько твоє добрее! О-ох... Ох, чого ж ти, Степаночку!.. Та чого ж ти, рідний наш!.. Та ти чого ж так спорядився? Та не подивишся й не оглянешся!.. Ох, та не звіщує тобі серденько твоє ласкавее! І не підкаже ж тобі господь-батечко — таж надів ти та все чорнее!..

Степан не в боязких, але й він сторопів, аж позаду кував.

— Ти хто? Звідки?..

— Причинна! Причинна самарська! — впізнали бабу.— Ми її знаємо — швендяє по дворах, голосить: не вся, трохи...

— Тьху, мать твою!

— Ох, та рідний ти наш...— знову заголосила була баба й простягла до отамана висклі руки.

— Та заберіть ви її! — загорлав Степан.

Бабу підхопили й повели.

— Ой, та ненаглядне ти наше сонечко!— ще пробувала голосити баба. Їй заткнули рота шапкою.

Степан сів, задумався... Потім струснув головою, сказав голосно, розлючено:

— Брешеш, бабо, мій ворон іще не кружляв! — Подивився на козаків.— Не хили голів, хлопці! Наливай. Одспівувати — умільці знайдуться, спершу нехай уgroблять.

Налили. Випили.

Потроху свято почало знову налагоджуватись... І отут принесло ще одного неурочного. Це вже мовби знак якийсь небесний, доля.

Загомоніли од берега.

— Купріяне! Кипрюшко!.. Тю!..

— Як ти?!

— Диви — живий! А ми не сподівалися...

— Хто там? — спитав Степан.

— Кипрюшко Сонцев, до шаха з листом їздив. А чому один, Купріяне? Де ж Ілько, Федько?

— Які вісті? — термосили Купріяна.

Купріян Сонцев, козак під тридцять, веселий, захмелій од радощів, пробрався до отамана.

— Здоров, батьку!

— Ну?.. — спитав Степан.

— Сам я... Сам-один. Господи, не віриться, що бачу вас... Наче сон.

— Чого так? — знову неголосно спитав Степан. Його чомусь коробила шумлива Купріянова радість. — А товариші твої?..

— Порубав моїх товаришів шах. Собакам кинув...

Степан зціпив зуби.

— А ти ж як?

— А відпустив. Велів сказати тобі...

— Не квапся!.. — зло обірвав Степан. — Захлинається прямо! — Степана кольнуло в серце передчуття, що Купріян вивалить отут зараз такі новини, від яких тоскно стане. — Що велів? Хто?

— Велів сказати шах...

— Через Астрахань їхав? — знову збив його отаман.

— Через Астрахань, аякже. — Купріян ніяк не міг уторопати, чого отаман такий непривітний. І ніхто поряд не розумів, що таке з отаманом.

А отаман страшився недобрих вістей — і від шаха, і про астраханські справи. І страшився, і хотів їх знати.

— Що там? В Астрахані?..

— Ус заслаб — хворість якась накинута: гние. З Федьком Шолудяком лаються... Федько князя Львова погубив, Васько злоститься на нього через це...

— Як же це він?! — вразився Степан. — Як?

— Повісили.

— Я не велів! — закричав Степан. — Круг вирішував!.. Він потрібний був! Навіщо вони сваволять?.. Та що ж мені з вами?!

— Не знаю. А шах велів сказати: прийде з військом і згодує тебе свин...

Коротко й несподівано бахнув постріл. Купріян схопився за серце і повалився козакам на руки.

— Ох, батьку, не... — і змовк Купріян.

Степан сунув пістоль за пояс. Одвернувся. Тихо стало.

— Бреше шах! Ми до нього ще навідаємось... — Степан ледве пересиливав себе. В очах — дикий біль. — Наливай! — звелів він.

Важко було тепер налагодитися святові. Ні, тепер уже йому не налагодитися зовсім: від цього пострілу всі наче поглухли. Купріян, безневинний козак, ще теплий лежить, а тут — наливай! Наливай сам та пий, коли в пельку полізе.

— Наливай! — Степан хотів крикнути, а вийшло, що він скривився й попросив. Та й на прохання це ніяк не відгукнулися. Ні, є щось вище за всяку владу людську і вище за отаманове прохання.

Степан раптом ударив кулаком по коліну:

— Ні, в гробину їх!.. Ні! Гуляй, браття! — Та руки в нього уже смикалися. Він шукав очима місця, як вийти...

Федір Сукнін підхопив його і повів убік. До намету. Степан слухняно йшов з ним. Ларко Тимофеев налив чару, запропонував усім:

— Наливайте! А то... гірше так. Веселись! Що вже тепер?

— Ну, Лазарю!.. Танцювати ще поклич.

— Ну, а що тепер? Ну — на помин душі Купріянвої... — Ларко випив, кинув чару: навіть і йому було не добре, тоскно. Він тільки сказав: — Ніхто не винен... Пристав отаман, закрутився... Хіба ж хотів він?

Від того місця, де щойно зіслизнула з життя людина, потихеньку, мовчки стали розходитися. Зосталося троє чи четверо, неголосно розмовляли, де поховати тіло.

Із-за берегової кручі виглянув краєчком місяць; на річці й на обох берегах унизу все потонуло в мороці й задумі.

Степан лежав долілиць біля намету. Сукнін сидів осторонь на сідлі.

Підійшов Ларко, став.

— Господи, господи, господи-и! — стогнав Степан. І шкріб землю, й озирався.— Здолав мене диявол, Ларко. Здолав, гад: рукою моєю водить. За віщо козака погубив?! За віщо-о?!

Ларко стояв над отаманом, жорстоко мовчав. Ларкові до смерті жаль було козака Купріяна Сонцева. І йому хотілося, щоб отаман мучився тепер, йому хотілося, щоб вимучився вкрай, до нестерпного болю.

— А ви?! — підхопився раптом Степан на коліна.— Поряд були — не могли спинити! Чого щоразу ждете? Чого ждете? Добрі тільки потім дорікати!..

Ларко мовчав. І Сукнін мовчав.

— Чого мовчите?! — загорлав Степан.— Чого не спинили?!

— Спини! — вигукнув Сукнін.— Ніхто й оком не встиг змигнути.

— Якби моя воля,— неголосно й теж зло заговорив Ларко,— та щоб не взнав ніхто: одрубав би я тобі голову зараз... за Купріяна. І рука б не здригнулася.

Сукнін оторопів... Навіть встав із сідла, на якому сидів.

Степан скочив на ноги... Чи то він раптом — у цю коротку мить — зважився на щось, чи то — ось-ось — на щось страхітливе з радістю готовий зважитись. Не гнів, а здогад якийсь осяяв отамана. Він ступив до осавула. Ларко позадкував од нього... Федір про всяк випадок зайшов збоку. Та отаман зовсім не загрожував.

— Ларко,— наче в маренні, з благанням щирим, квапливо заговорив Степан,— рубони. Любий!.. Ходімо? — Він схопив осавула за руку, поволік за собою.— Ходімо, Федоре, ходімо теж.— Він і Федора схопив міцно за руку. Він тягнув їх до води.— Братці, одрубайте — і в воду к бісовій матері. Ніхто не визнає. Не можу більше: гріх замучить. Змії ссатимуть — не помру. Одрубайте! Одрубайте! Богом благаю, одрубайте!.. Любі мої... допоможіть. Не можу більше. Тяжко.

Степан коло води впав на коліна, опустил голову.

— Далі відштовхнете потім,— порадив.— А то приб'є хвилию...— Вірив він, чи як, що друзі його вірні, улюблені його товариші зітнуть йому голову? Хотів вірити? Чи хотів показати, що вірить? Він сам не розумів... Душа боліла. Дуже боліла душа. Він справді хотів смерті. Ось і не пив останнім часом... Ні, не вино, не вино роз'ятрило душу. Що вино сильному чоловікові! Він бачив, він здогадувався: діло, яке він звів на крові, часто безневинний, тільки-но відвернешся — розвалюється. Розлітається прахом. Нічого тривкого за спиною. Астраханські діла, про які згарячу — при всіх! — доніс бідолашний Купріян,— це мала краплина, що переповнила велику гірку чашу. В Царицині теж не краще: Прон Шумливий сваволить гірше за боярина. На Дону, коли хто приходить звідти, кажуть: ненадійно. Погано. Причаїлись... Такої війни, яку розкачав Степан, там не хотіли навіть ті, хто напочатку мовчки благословляв на неї. Там злякалися. Так — на бенкеті вселенському, в громі сурм — чутливе отаманове серце чуло перебій і сум'яття. Це тяжко. О, це тяжко відчувати. Він приховував біль від інших, але від себе його не приховаєш.

— Вгамуйся, Степане,— миролюбно сказав Ларко.— Що вже тепер?

Федір торкнув Ларка за руку, показав: мовчи.

Степан плакав, стоячи на колінах, повернувшись обличчям до Волги.

— Дайте сам побуду,— попросив він стиха.

Осавули пішли до намету. Але очей з отамана не спустили. Він усе сидить, сперся ліктями на коліна, ледь похитується назад-уперед.

— Баба... вибила з колії,— мовив Сукнін.

— Не баба... Наш недогляд, Федоре: треба було перестріти Купріяна, навчити, як казати. А то й зовсім не пускати, завтра б розказав.

— Купріян, звичайно... Але баба! У мене допіру в самого волосся на голові заворушилося, коли вона заголосила. Звідки вона вивернулась, навіжена?

— Васько, що ж, помирає?

— Видно... От іще гадюку на грудях пригріли,— Шолудяк, дармоїд косоокий,— суворо сказав Сукнін.— Він там воду каламутить. Васько заслаб, він узяв гору.

— Навіщо вони Львова порішили?

— Спитай! Шолудяк усе.

Стиха розмовляли між собою біля намету осавули. І поглядали на берег: там усе сидів отаман і все ледь похитувався, похитувався, наче молився богові своєму — могутньому, древньому — Волзі. Іноді він бурмотів щось і стиха, болісно стогнав.

Місяць піднявся вище над крутояром; середина річки щедро блискотіла; біля берега, в чорноті, хлюпались у вимивини повільні хвилі, шипіли, відповзаючи, кипіли... І хтось великий, невидимий обережно зітхав.

Згодом Степан ступив у невеликий човен тут же неподалік, приліг на суху очеретяну підстилку й задрімав, заколисаний прибережною хвилею. І приснився йому виразний червоний сон.

Наче стоїть він на високій-високій горі, на маківці, а знизу до нього хоче йти юна перська князівна, та ніяк не може видертися, посковзається й падає. І плаче. Степанові чутно. Йому жаль князівни, так жаль, що лишається тільки самому заплакати. А потім князівна —

ні з того ні з сього — стала танцювати під музику. Та так легко, нестямно... мов метелик у квітах, затріпотіла, аж в очах замиготіло. «Чого вона? — здивувався Степан. — Так і запалитися можна». Хотів крикнути, щоб угамувалася, а — не може крикнути. І не може зрушити з місця... І ось побачив він, що до князівни збоку підкрадається Фрол Минаєв, хитрий, сторожкий Фрол, — хоче зарубати князівну. А князівна зайшла у танці, нічого не бачить і не чує — танцює. У Степана від болю й від жалю стишлося серце. «Фроле!» — закричав він. Та крик не вийшов із горла — вийшов стогін. Степана охопив відчай... «Зарубає, зарубає він її. Фро-о-оле-е!..» Фрол махнув шаблею, і тріпотіння припинилось. Князівна зникла. І земля в тому місці спітніла кров'ю. Степан затулив обличчя й тихо закричав з горя, заплакав... І прокинувся.

Над ним стояв Ларко Тимофеев, тряс його.

— Степане!.. Батьку!.. Чого ти?

— Ну? — обізвався Степан. — Що?

— Чого стогнеш?

Степан сів. Горе стояло клубком у горлі... Аж боляче.

Степан опустил руку за борт, зачерпнув води, доніс, скільки зміг, сполоснув обличчя. Зітхнув.

— Приснилося щось, чи як? — спитав Ларко.

— Приснилося...

Якось на диво ясно було навкруги. Степан підвів голову... Прямо над ним висів — витріщився в очі — великий червоний місяць. Недобре, нездорове тепле світло його стікало на воду; подекуди, де у воді віддзеркалювались хмари, здавалося, понатікали цілі ливи червоного.

— Душно, Ларко!.. Тобі нічого?

— Та ні, я спав, поки ти не застогнав...

— Застогнав?

— Ну. Що за сон такий?

— Не знаю... дурний сон. Не пам'ятаю. Випив зайвого. Ти чого тут?

— Спав тут...

Степан пригадав учорашнє... козака Купріяна... Опустив голову й коротко простогнав.

— Випити, може?..— порадив Ларко.

— Ні, Ларко... тобі не страшно? — спитав Степан.

— О! — здивувався Ларко.

— Ні, не те кажу: не тяжко? Душно яюсь... Га?

— Та ні... Чого? — не розумів Ларко.

— Гаразд... Таж я — хильнув учора зайвого, справді.

— Похмелись!

— Іди спати, Ларко... Дай побути самому.

Ларко, заспокоєний мирним тоном отамана, пішов до сипляти в намет.

Усі спали; величезна, ясна, червона ніч нечутно текла і збігала кудись у світ чужий, неосяжний — геть із землі.

Рано-вранці, ледь благословилося на світ, Степан був на ногах.

Табір ще спав міцним сном. Весь берег був суціль усіяний сплячими. Тільки подекуди стовбичили вартові. Та біля самісінької води, віддалік від табору, спиною до нього нерухомо сидів самотній чоловік; можна було подумати, що він спить отак — сидячи. І хоч було це неблизько, Степан упізнав того чоловіка і через увесь табір попрямував до нього.

Це був Матвій Іванов. Він не спав. Забачивши Степана, він зітхнув, повів очима на табір і сказав так, наче він сидів і щойно про це думав:

— Ось вони, вояки твої... Набіжи півсотні стрільців — до обіду всіх вирубають. З перепочинком. Не добудитися ніяким вартовим...

Степан зупинився й подивився на воду.

— Угамуйся, Степане,— заговорив Матвій майже вимогливо, але з непідробною гіркотою в голосі.— Угамуйся, Христа ради, з пиятикою! Що ти робиш? Ти ось

зібрав їх — тридцять тисяч — та всіх їх одного дня й порішиш. Гріх-бо який!.. І чого це ти знову зірвався? Чи тобі не шкода їх, Степанку? — У Матвія на очах з'явилися сльози. — Надіє ти наша, заступнику наш, батечку, — пропадемо ж ми. Приведи під Синбірськ отаку похмільну ораву — що ж буде? Переб'ють, як баранів! Чому ти такий став? Навіщо козака вбив учора? — Матвій витер кулаком сльози. — Радів, сердешний, — від шаха втік. Прийшов!.. Степанку!.. Ти що ж, вірити перестав, чи як? Що з тобою таке?

— Мовчи! — глухо сказав Степан, не обертаючись.

— Не мовчатиму я! Рубай ти мене тут, катуї — не мовчатиму, Не твоє тільки самого це діло. Русь-матінка, вона всім дорога. А люди!.. Вони хатини покидали, діточок голодних позалишали, голови свої ладні покласти — наобіцяв ти їм...

— Мовчи, Матвію!

— Наобіцяв ти їм — порятуєш од бояр та дворян, волю даси — даремно! Візьмися за діло, Степане. Там — Синбірськ! Це тобі не Саратов, не Самара. Там Милославський міцно сидить. І, кажуть, Борятинський та Урусов на підході. А нам би Синбірськ до Борятинського взяти. Чи ж до бенкетів тут? Чи є коли? Адже не на Дону ти! І не в Персії. Це — Русь... Тут і в'язи скрутити можуть. Жени від себе п'янюг різних!.. Або дай мені волю — я їх оцими своїми руками душистиму, оглашених, хоч і не злий я чоловік. Погубителі!.. Одна в них думка — напитися. А що ми кривцею своєю впитися можемо — їм до того байдуже. Візьмися, Степане, за гужі, візьмися. Я знаю — тяжко, ти не кінь. Та як же тепер?.. Зробив добро — не кайся, це давня приказка, Степане, вона не даремно живе, не даремно її пам'ятають... Тільки добро й пам'ятають на землі, більше нічого. Не хитайся, Степане, не слабни... Люба, дорога людино... Як іще просити тебе? Хочеш, на коліна перед тобою стану!..

Степан повернувся й пішов до табору. Відійшов далеко, став і так свиснув, що чайки з води знялися.

— Господи, дай йому розуму й спокою,— з несподіваною вірою сказав Матвій, дивлячись на улюбленого отамана.

Табір став прокидатися. Заворушився.

Степан пішов був до намету, але раптом зупинився й подивився в бік Матвія... Постояв, подивився й швидко пішов до нього.

Матвій ждав.

— Ось тобі й каюк прийшов, Матвію,— сказав він сам собі неголосно.

— Ти ось не боїшся вчити мене,— здаля ще заговорив Степан,— не побійся сказати і всю правду. Збрешеш — будеш у Волзі.— Став перед Матвієм, якийсь час дивився в очі йому.— Я повів їх! — Показав рукою назад, на табір.— Я! Але ж воля усім потрібна!.. Усім?!

— Усім.

— А коли скоїться гріх який під Синбірськом чи де — поб'ють: кому ці сльози віділлються? Степанові?! Степан — лиходій, розбійник, погубитель — до заколоту схилив!

— Ти питаєш тільки чи вже суд чиниш?

— Не крути хвостом!

— Усім віділлються, Степане. А тобі в першу голову. Тільки не лякайся ти цього — горе буде, а не докір.

— На чю душу провина ляже?

— На твою. Тільки провини знову немає — горе буде. А горе та недоля нам не вперше. Таке горе — не горе, Степане, собачим життям вік свій прожити — оце горе. І це ще не горе — прожив би, та помер — діти наші теж на собаче життя приречені. А в дітей свої діти будуть — і вони теж. Оце горе!.. Яка ж тут твоя провина? Це щастя наше, що знайшовся ти такий — повів. І веди, і не думай про лихе. Тільки сам не хитайся. Немає ж у нас

нікого більше — ти нам і цар, і бог. І начало. І ватаг. Може, дасть бог, витримаємо, і нам сонечко засвітить. Не все ж, мабуть, ніч?

— Ну, й не бідкайтеся тоді. А то дорікань потім не оберешся. Знаю: всі тоді кинуться винуватого шукати.

— Та ніхто й не бідкається! Я кажу, воеводи з усіх боків ідуть... І яка ж тут провина твоя, коли псів спустили? Та й цар... Та ні, яка ж провина?! Тут кілки в руки — та поможи, господи, пробитись. Тільки з розумом пробиватись, уміючи, ось я про що. А ти — умієш, ось і просимо тебе: не бійся сам, сам попереду не хитайся, а ми вже — за тобою. Ми за тобою теж хоробрі.

— Не пропадемо! — різко сказав Степан, наче осадив потайні свої, тривожні думки.

— Неохота, батьку. Ох, неохота.

— Ось... Зробимо так: сьогодні не підемо. Зберемося з духом. Підождемо Мишка Осипова з людьми. — Степан помовчав. — З гульбою перечаємо, справді. Зберемося з духом, зміцніємо.

Матвій, щоб не сполохати отаманового настрою, серйозного, доброго, мовчав.

— Зберемося з духом, — ще раз сказав Степан. Подивився на Матвія, усміхнувся: — Чого ти лаєш мене?

— Я молюся на тебе! Молю бога, щоб він дав тобі ума-розуму, укріпив тебе... Ти глянь, скільки ти за собою ведеш!..

— Ну, загугнявив...

— Гаразд, мовчатиму.

...Того ранку прибув з Дону Фрол Разін. Степан дуже йому зрадів. Послав він його на Дон з великим ділом: розпустити перед козаками такий райський хвіст, щоб вони руки заломили від захвату й подиву, і всі — ну, не всі, більшість — пішли до Степана, під його драни вольні прапори. Послав він з братом гармати, багато

казни государевої — приказів: астраханського, чорноярського, царицинського, камишинського, саратовського, самарського. Звелів розпалити донців золотом і гукнути охочих.

— Ну, розкажи, розкажи. Як там?

— Мишко Самаренін у Москву поїхав із станицею...

Степан ураз спохмурнів, розуміюче кивнув головою:

— Доносити. Ех, козаки, козаки...— Сплюнув, довго сидів, дивився під ноги. Вражала його ця страхітлива здатність людей — бігати до когось скаржитися, доносити, широко, гірко вражала.— Куди ж ми отак пританцюємо? Га? — Степан подивився на брата, на Ларка, на Матвія.— Козаки?

Відповів Матвій:

— Туди й пританцюємо, куди вже пританцювали: посадили супостатів на шию та й носимось з ними, як з писаною торбою. Вони через те й дивляться скося на вас: ви в них, як більмо на оці: тягнуться до вас, тікають... Вони мужика прив'язують, а ви одв'язуєте — їм і не подобається.

— Мужики — дарма: вони споконвіку в неволі, а навіщо ж козаки самі в ярмо лізуть? Оцього вже — кілком убивай мені в голову — не можу второпати.

— Корній каже...— почав був Фрол.

— Стривай,— сказав Степан.— Ну їх усіх... Корнія, мурнія... гадів повзучих. Злитися почну. У нас сьогодні — свято. Без питва! Сьогодні хай відпочине душа. Там буде... нелегко.— Степан показав очима вверх по Волзі.— Мийтеся, періть, їжте досхочу, вилежуйтеся на траві... А я в лазню поїду. В село. Хто зі мною?

Виявили бажання теж помитися в лазні Ларко, Матвій, Фрол, дід Любим, Федір Сукнін. Узяли ще з собою «царевича» та «патріарха».

«Патріарх» нездужав з похмілля, тому-то за лазню мало не бухнувся був привселюдно в ноги отаманові.

— Батечку, як у воду дивився!.. Треба! Благослови тебе, боже! Лазня — друга мати наша. А я вже зажурився був. От напоумив тебе господь з лазнею, от напоумив!..— «Патріарх» радів, як дитина. Збирався.— Яка ясна голівонька в тебе, батьку-отамане. Ех, улаштуємо лазеньку!..

Згодом, коли пливли вниз по Волзі, до села, Степан бесідував з «патріархом».

— Скільки ж ти, отче, всадити можеш за раз? Відро?

— Пива чи горілки?

— Ну, пива.

— Відро можу.

— Оце так утроба! Патріарша.

— Сам я з мужиків родом. Поки патріархом не зробився, погорював. По ярмарках ходив — добрих людей дивував. Ти спитай, чим дивував!

— Чим же?

— Було в мене заведено так: випивав якраз відро меду, маслаком заїдав...

— Як маслаком?

— А зубами його... тільки хрумтить. На дрібки його — і ковтав. Нічого. Потім об голову — от-так — ламав голоблю і мовби в зубах колупався нею...

— Голоблюю?!

— Та так — зумисне, для сміху. Звісно, в рота вона не влізе.

— А чи був жонатий коли?

— Пробував — не витримували. Тікали. Я не серджуся — важко, звичайно.

— А родом ти звідки?

— А ось — майже мої рідні місця. Он там у Волгу, праворуч, Сура впадає, а в Суру — невелика річечка Шукша... Там і село моє було, теж Шукша. Воно розбіглося, село. Ми, бач, коноплі вирощували та поміщиківі

звозили. А потім ми ж мочили їх, сушили, тіпали, мички микали... Ну, віршовки сукали, канати. Тим і жили. І поміщик тим самим жив. Він їх у Москву відвозив, віршовки, там продавав. А тут, на Покрову, сталося — погоріли ми. Та так погоріли, що жодної хати цілої не лишилося. І поміщик наш згорів. Ну, поміщик зібрав, що залишилося, та й виїхав. Більше, мовляв, з кочоплями морочитись у вас не буду. А нам — чого ждати? Голодної смерті? Розбрелися по світу куди очі бачать. Мені-то що? — підперезався та й пішов. А з сім'ями — ото горе. Аж у Сибір подався дехто... Там, видно, й пропали, сердешні... У мене брат пішов... двоє діточок, ні слуху ні духу.

— Ну, і пішов ти по ярмарках? — цікаво було Степанові.

— І пішов... По Волзі шастав — люблю Волгу.

— А потім?.. — цікавився далі Степан, але згадав і осікся: йому годилося знати, як склалася доля «патріарха» — висока доля. — Твоїх земляків немає у війську? Не стрічав? — спитав він.

— Ні, не стрічав.

— Стрінеш, одверни пику — не знаєш. Так краще буде.

— Вони, видно, далеко розбрелися. До Сибіру багато збиралося. Прочули: землі там вільні...

Степан перестав розпитувати, замислився.

Сибір для Разіна — це Єрмак, його спасенний шлях, туди він утік від петлі. Часом і в нього виникала думка про Сибір, але додумати до кінця цієї думки він жодного разу не додумав: далеко він десь, Сибір той. Єрмака взяли за горло, він через те й рушив до Сибіру, Степан сам поки що тримав за горло...

...Лазня стояла прямо на березі Волги. «Патріарх» захотів сам натопити її. Звеселився, піднісся духом... Навіть обличчя засяяло у незламного волгаря.

— Я на похмілля завсігди сам топив — умію. Юшку зварити та лазеньку натопити — це, голубе, вміти треба. Жінки не вміють.

— Валяй, — благодушно мовив Степан. І сам пішов на берег, до води. Хотілося побути самому... Вклинилися в думки — Єрмак, Сибір... і захотілося додумати про все це і про себе.

Деньок видався сіренький, теплий, задумливий. З річки потягувало вільгістю... Гнилизною повівало і рибою.

Степан підняв рівненську палицю і пішов уздовж берега. Ішов і спихав гниляки у воду. І думав. Рідкісні дні випадали Степанові отакі — безлюдні, спокійні, біля води. Він дуже любив річку. Міг довго сидіти чи ходити... Іноді, коли ніхто не бачив, майстрував маленькі стружки й пускав на воду. Для цього обстругував ножом дощечки, врзував у них щоглочки, на щоглочки — вітрила з березової кори — і виряджав у дорогу. І стежив, як вони плывуть.

Степан думав того журного, любого дня так.

Чому не вийшло в Івана Болотникова? Адже близько був... Васько Ус — славний козак, шкода, що хворість якась накинулася, але Васько — пень: він турбується, тією чи не тією дорогою йти. Не тут собака заритий. Ось розказали: якийсь дід на Москві привселюдно заявив, що бачив у Стеньки царевича Олексія Олексійовича, що Стенька веде його на Москву — посадити на престол замість батька, який зовсім поникнув перед боярами. Старому — канчуків: якого царевича бачив? «Живого, справдешнього царевича». — «І що ж ти, коли прийде Стенька до Москви?» — «Вийду стрічати хлібом-сіллю». Старого повісили. От якби всі отак! Усіх не перевішаєш. Коли б усі так, усією громадою — стали на смерть... Тільки як їх усіх підняти? Не піднімеш. Ідуть... Одні йдуть, інші дивляться, що з цього вийде. І оці тисячі, — сьогодні з тобою, а завтра по домівках

розбрелися. В Івана тому й не вийшло, що не піднялися всі. Як по піску йшов: ішов, ішов, а слідів немає. І в мене так: із Астрахані пішов, а хоч знову туди повертай — не опора вже вона, негодяще місто. І Царицин, і Самара... Поки йдеш, усі з тобою, все добре, пройшов — наче вік тебе там не було. Отак правувати без кінця можна. Треба Москву брати. Треба брати Москву. Слабого царя вниз головою на стіні повісити — щоб усі бачили. Тоді задкувати нікуди буде. А до Москви треба пробиватись, як вулицею, — з козаками. Ці мужицькі тисячі — це для шуму, для грози. Вся Русь не підніметься, а тисячі ці нехай насувають — хоч шуму багато, і то добре. Фрол привів із собою козаків, Степан думав, що він приведе більше, але на Дону — розкаряка, злякалися: настрахав, як це не дивно, як не безглуздо, розмах війни. Треба буде після Синбірська знову на Дон послати... Як надихнути дурнів?

Отак думаючи, далеко зайшов Степан берегом. Версти зо дві. І село минув, і йшов потихеньку далі, поки його не наздогнав «патріарх». Гукнув здалеку:

— Батьку!.. Гей! Ми вже спохватилися за тобою! Ходімо перший жарок зловимо. Чудова вийшла лазенька!

— Швидко ти впорався, — сказав Степан, повернувшись і підходячи до «патріарха». — Ну, ходімо, ходімо.

— Я скрізь швидкий! І втоми зроду не знав, їй-богу. За трьох коней тяг, — похвалився «патріарх».

— Ну?

— Не брешу! Ось тобі хрест. — Здоровило «патріарх» поклав на собі святий знак. — Одного разу побився об заклад з нашим поміщиком: витримаю за трьох коней чи ні.

— Як це?

— А, бач, конополі, перед тим як їх у терниці пускати, спершу по колу кіньми топчуть: ще зовсім свіжі, міцні — кострицю виламують. Розкладуть колом — отак

заввишки, — «патріарх» показав рукою від землі, — злигають троє коней, стоїть ото посередині хлопча́к і поганяє їх. Вони ходять по колу, мнуть копитами, ламають кострицю... Так одну закладку до полудня, а то й довше топчуть. Перевертають акуратно, щоб не позаплутувати, і топчуть далі. Я кажу поміщикові: «Давай я тобі теж до обіду всю закладку обімну. А ти мені за це — піввідра сивухи і полотна на штани та сорочку». — «Давай, — каже. — Витримаєш?» — «Це, — кажу, — не твій клопіт. Ти краще готуй сивуху і полотно на одержу». Але був у мене, правда, ще один уговор з поміщиком! довкола стоятимуть молодички і в долоні припліскуватимуть мені, підспівуватимуть. Ще й дід із сопілкою. «Гаразд», — каже.

Вистругав я собі дерев'яні колодки на ноги, взув їх на онучки... Дід Кудряш, — ми його за лисину так прозвали, — заграв мені до танцю, а дівки й молодичці підспівувати почали та в долоні припліскувати. І пустивсь я — в колодках отих — по коноплях витанцьовувати. Ех!.. Та з присвистом, з пісеньками всякими... Дівки вуха затуляють, а самим послухати кортить, наче я їх не знаю. І поміщик тут-таки стоїть, регоче. Сонечко вже високо підбилося, а я все витинаю. «Може, — каже, — сивухи трохи?» — це поміщик. «Ні, — кажу, — такого уговору не було». А мені сивухи шкода: вип'єш, а вона враз уся потом вийде. Думаю, я її краще вечірком у холодочку вглушу. Танцюю. З мене піт градом... Сорочку скинув, танцюю. Передихнув, поки коноплі перевертали, і знову. Отак до обіду всі їх і перем'яв. Навіть трохи раніше.

Степан задумливо слухав «патріарха». Наприкінці розповіді невла́д мовив:

— Ну... Може, й так... Га?

«Патріарх», збагнувши, що отаманові не до його розповідей, бо якісь журні думки обсіли, важко лягнув його по спині:

— Не сумуй, отамане. Ось як усе добре! А ти носа похнюпив. Чого?

— Так, отче... Нічого.— Степан помовчав... Подивився на «патріарха», усміхнувся: — Смішно ти годувався... по ярмарках. Треба ж додуматися!

Лазню «патріарх» розжарив так, що дихати було боляче — обпікало рота.

— Ти з глузду з'їхав! — вигукнув Степан, задкуючи з лазні. В передбанник.— Ми тут дуба дамо к бісу. Як вона ще не спалахнула?

— Ну, перечасуй трохи,— порадив старий богатир.— Нехай жар одм'якне, а то й справді горло дере. Зараз одм'якне! — Він надів шапку, рукавиці й поліз рачки на приполок.— О-о!.. Як дере! Ач, гне, ач, гне!..

Степан сів поки що на поріжку передбанника.

— Доберися до кам'янки, там збоку діжка з водою, зачерпни ківш — лини на кам'янку! — гукнув «патріарх».

Степан намацав діжку, ківш біля неї, зачерпнув повен ківш і хлюпнув на кам'янку. Кам'янка люто — з шипінням, з тріском — вивергнула смертоносний жар. Степан знову вискочив з лазні.

— Залиш двері відчинені! — загорлав зовсім невидимий тепер за парю «патріарх». І заходився там шмагати себе віником. Кректав, мукав, охав, ухав блаженно.— Уся скверна вийде! Весь новим стану, якщо шкіра не полопається!.. От-так! От-так! О-о!..

— Помреш! — гукнув Степан.— Серце лусне.

«Патріарх» зліз із приполка, ліг на підлозі — головою на поріг.

— От-так, батечку-отамане, і виганяють із себе всю нечисту силу. Це мене двоперсники навчили, старці. Бував я в них у Керженці... Подобаються вони мені, тільки не п'ють.

— А сам ти до якої більше схиляєшся: до старої чи до нової? — спитав Степан.— Що ж старці кажуть? Дуже клянуть Никона?

— Клянуть...— непевно якось мовив старий.— Вони багато не балакають про це. А самі додержуються звичаю. О-о, тут вони...

— А до якої сам ближче? Теж до старої?

— Не можу до старої — змія люблю зеленого. До нової... Я, правду кажучи, не дуже розбираюся: через віщо в них там розкол вийшов? Христос — один — для тих і для цих. А чого тоді? В Христа я сам вірую.

— А хрестишся як?

— А ніяк. Подумки, «Осподи, баслови» — і все. Христос так і вчив: більше не треба. Не схибиш. І тобі так раджу.

Помовчали.

— Отче, ану, скажи мені, — почав Степан, — от сів я на Москві царем. Ану... піднатужся, прикинь — так вийшло. Сів. А тебе зробив справдешнім патріархом...

«Патріарх» дивився знизу здивованими очима.

— Ну, і що ж ми з тобою робитимемо? — спитав він.

— Це я питаю: що робитимемо?

«Патріарх» задумався. Усміхнувся... Похитав головою.

— Хоч би як я там дувся, а патріархом... Ти що, батьку? Я скоріше... Та ні, хоч би як я пнувся, а такої думки не осилити.

— Та ну, — озлився Степан, — не зовсім же ти в сук виріс! Ну, подумай жартома: стали ми — я царем, а ти патріархом. Що робитимемо?

— Гм... Управлятимемо.

— Як?

— По совісті.

— Таж і всі неначе — по совісті. І бояри он — теж по совісті, кажуть.

— Вони кажуть, а ми б — робили. Я вже не знаю, який би з мене патріарх вийшов, мабуть, ніякий, але з тебе, батьку, цар вийде. Це я тобі можу наперед сказати.

— Ти звідки знаєш?

— Знаю... Я мужика знаю, сам мужик, знаю, який нам цар потрібен...

— Який же?

— А мужицький.

— Ну, завів: мужицький, мужицький... Сам добре знаю, що не боярський. А який він, отой мужицький?

— Та тут усе й сказано: мужицький. Що тут гадати?

— Не відповів. Знаю, що погуляти ми з тобою зуміємо, тільки там і для іншого діла голова потрібна.

— А ти хіба дурень, чи що? У тебе теж голова на плечах, та ще й яка! Ти бідних радо приймаєш — уже півцаря є. По правді судиш — ось і весь цар. А будеш не такий навіжений, тобі й ціни не скласти! Уся Русь тобі у ніжки вклониться. На руках носитимемо. Народ тебе й так любить... Ні, в тебе вийде. А патріарха ти собі знайдеш, не жартуй зі мною... Куди! — «Патріарх» усміхнувся. — Не треба, батьку...

— Чого це? — усміхнувся Степан.

— Не треба, — затявся «патріарх».

— Ну, отче, й колода ж ти: ліг поперек дороги — ні туди, ні сюди, Чого, я питаю?

— Та який же я патріарх — випити полюблюю. Ти мене краще тоді головним яким-небудь над питним ділом постав, оце по мені. Усіх шинкарів у кулаці затисну!.. Дуже люд обдурюють, чорти! Я б їх теж понищив усіх — разом з боярами. Полізеш паритися? Тепер уже не так гне. А то вихолоне — яке тоді...

— Підожду трохи. Не видержу. Лізь, парся.

«Патріарх» знову поліз на приполок.

— Лини, батьку!

Степан іще надав пари, вийшов у передбанник... І тут прибігли сказати:

— Батьку, там з-під Синбірська люди прибігли...

— Ну? Що там? — сполошився Степан.

— Борятинський іде від Казані. В городку, кажуть, не схиляються до здачі... Веліли тебе покликати.

— Хто послав?

— Мишко Ярославов.

— А Мишко Осипов не прийшов?

— Немає.

— Не галасуй багато — про Борятинського. Мовчи. Приведи коня...— Степан поспіхом одягався. Крикнув услід козакові: — Осавулам скажи, щоб за мною гнали! Може, коней тут знайдуть... Не баріться!

Козак підвів коня, Степан скочив на нього й поскакав. Усі інші — мало хто знайшов коней, знову на човнах — теж рушили до табору. В лазні не встигли помитися. «Патріарх» вельми засмутився, що отаман так і не попарився. Лазенька була чудова, «царська».

5

Князь Борятинський прийшов до Симбірська раніше за Степана. Степан спізнився. Але він не зміг би встигнути до Борятинського, навіть якби й не робив цієї перешки своєму військові.

Підійшовши до міста, він вивів своїх на берег, вишикував у бойовий порядок і зразу повів у наступ на цареве військо. День хилився до вечора — гаятися не можна: до ранку, якщо переждати ніч, Борятинському може наспіти підмога.

Борятинський звелів підпустити разінців ближче і тільки тоді вдарив. Він стояв зручніше — на пагорку. Ще він сподівався, що козаки й мужики потомилися, махаючи на стружках проти течії вгору.

Бій був запеклий.

Люди перемішалися, не могли часом відрізнити своїх від чужих.

Військо Борятинського було навчене зберігати порядок і, звичайно, краще озброєне. Разінців було більше, і діяли вони напористіше, сміливіше.

Степан вів донців. З мордвою, чувашами й татарами були Федір Сукнін і Ларко Тимофеев. Татари, мордва воювали своїм улюбленим способом — наскоком. Ударившись у стрункі лави стрільців, підминали передніх, але, бачачи, що далі — міцно, не подається, вони розсипалися й відкочувались назад. Ларко, Федір та інші осавули й сотники знову збирали їх, налагоджували хоч якийсь стрій і вели в бій знову. Степан добре знав бойові якості своїх чужорідних союзників, тому послав до них кращих осавулів. Осавули лаялися до хрипоті, збираючи плинне військо, горлали, йшли при зближенні з ворогом у перших лавах... У цьому бою поліг Федір Сукнін.

Донці стояли на смерть. Вони не поступалися ворогові нічим, більше того: були завзятіші й вправніші в цьому ділі. Та вони й свіжіші були, ніж мужики: Разін, передбачаючи події, не велів їм веслувати, коли поспішали сюди, до Симбірська.

Борятинський повільно відступав.

Степан був у гущі битви. Він відволікався тільки для того, щоб подивитися, що там робиться з боків — у мужиків. З мужиками теж були козацькі сотники й вірні стрільці астраханські, царинські та з інших міст.

Мужики військове мистецтво надолужували нахрапом і відвагою, але зазнали великих втрат.

Степан узяв із собою з десяток козаків, пробився до них, став з козаками у перші лави й почав тіснити царських стрільців. Діло й тут налагодилося.

Стрілянина, бряжчання заліза й хряскіт заглушили людські голоси... Стіною стояв глухий суцільний гул, проривалися тільки окремі звучні крики: матюки або когось голосно гукали. Порохом смерділо й горілим ганчір'ям.

— Не валіть навмання, — кричав Степан до Матвія. — Чуєш?!

— Ой, батьку! Чую!

— Підбери міцніших із жердинами — став у голову! А з-за них — хто з сокирою та з вилами — нехай із-за них вискакують. Рубонули — і за жердини! А жердинами нехай весь час махають. Мінняй, коли пристануть! Добрав?

— Добрав, батьку!.. Не слухаються тільки вони мене.

— Оперіш одного-другого — слухатимуться!

— Батьку! — загукали від козаків. — Давай до нас! У нас веселіше!..

Дід Любим був з молодими.

— Минько!.. Минько, паршивцю! — гукав він. — Не забувайся! Озирнися — хто ззаду?! Ей!..

— Чую, діду!

— Ванько!.. Одійди, замотай руку!

— Зараз!.. Трохи натішусь.

— Не забувайтеся, чортяки! Диви онде на батька!..
Серце радіє.

Так учив дід Любим своїх вихованців. І показував на отамана. А сталося так, що забувся сам отаман. Захопився й опинився сам у стрілецькому ворожому натовпі. Оглянувся... Стрільці, які оточували його, зрозуміли, хто це. Почали відтісняти далі від разінців, щоб узяти живого. Отаман крутився з шаблею, пробиваючись назад, до своїх.

— Ларко! — гукнув Степан. — Діду!..

З десяток стрільців кинулися до нього. Ударили тупим кінцем списа в руку. Один плигнув іззаду, збив Степана з ніг і став гнути під собою, намагаючись заломити руки за спину.

Ларко почув отаманів крик, пробився з півсотнею до нього. І встиг. Застрелив стрільця над ним. Півсотня потіснила стрільців далі.

Степан підвівся — злий, пом'ятий, підібрав шаблю.
— Чого ви там?! — загорлав.— Отаманові ноги на шії зав'язують, а вони чухаються!..

— Стережися трохи! — теж сердито гукнув Ларко.— Добре — почув... Не лізь у купу. Куди лізеш?

— Як там мордва твоя? — спитав Степан.

— Ключемо! Наскочимо — і знову збираю... Течуть, як вода з долоні. Веселимось... а толку немає. Та хоч наших обійти не даємо, і то добре. Обійти ж хотіли!..

— Ммх!.. Військо. Не зварити нам з ними каші, Ларко. Побудь з козаками, сам піду туди.

Мордва й частина мужиків з дрюччям знову шумно відбігали від самої гущі загальної бійки — щоб знову скупчитись і налетіти. Тікали, між іншим, весело, не понуро. Стрільці, щоб не порушити свого строю, не переслідували їх.

Степан і з ним десятків зо два козаків зупинили мужиків.

— В гробину вас!.. У душу!..— горлав Степан.— Куди?! — Двох чи трьох охрестив кулаком по голові.— Стій! Стій, а то сам битиму!..

Інородці й мужики зупинились.

Степан вишикував їх так, щоб можна було атакувати, почав пояснювати:

— Зараз наскочимо — передні хай молотять щодуху. Пристали — розсипайся, дай іншим. А самі тим часом підкріпись, у кого є чим, передихни. Ті пристали — розсипайся, дай цим. Щоб попереду завжди свіжі були. І не бігать у мене! Козаків ззаду поставлю, звелю рубати! Кого боїтеся? М'ясників? Вони тільки в рядах мастаки — сокирами туші розчиняти! А тут вони самі бояться вас. Ану!.. Не відставай!.. На м'ясників!.. З жердинами, з жердинами — вперед, виставляй їх! Щільніше, щільніше!..

Бігли щільним натовпом, і виходило, що й на бій теж бігли шумно й весело.

— Ану, забіжи вперед хто-небудь! — гукнув Степан.— Скажіть нашим, щоб розсипались!.. А ми довбо-немо з розгону!

Наскочили. Заварилась каша... Молотили голоблями, жердинами, рубалися шаблями, кололися списами, стрі-ляли...

А вже вечоріло. І зовсім уже важко було розрізнити, де свої, де чужі.

— Трощи! — горлав Степан.— Уперед не лізь — рівніше! А то від своїх перепаде.

— Рівніше, хлоп'ята! — покрикував дід Любим.— Рівніше, любенькі! Тут як з молодичею: не кокошись, тоді толк буде!

Степанові прострелили ногу. Він, лаючись, вибрався із стовпища, зійшов, накульгуючи, на пагорок. Йому допомогли стягти чобіт.

Підійшов спітнілий і закривавлений Ларко.

— Куди?.. У ногу? — спитав він.

— У ногу знов. А ти чого в крові?

— Дуже?

— Ні...—Степан поворушив ногою.— Кістка ціла. А ти чого? Зачепили.

— Федора вбили. Сукніна.— Ларко сплюнув сукровицею, поторкав розбиті губи.— Я цілий... Зуби тільки... Та й вони цілі.

— Ох, матінко ти моя!.. Зовсім осавулів не лишається,— з гірким болем сказав Степан.— Винесли хоч?

— Винесли.

— Бережіться хоч самі! — підвищив голос Степан.— Куди вас нечистий несе! З ким зостануся? — всі поляжете...

— Годі, чи що? Не видно вже...

Ларко вдивлявся в темну ворухливу громаду людей, що билися.

— Зажди. Нехай він відійде далі... З пагорба нехай злізе. Нехай пагорб за нами буде.

— Відходить уже. А то — поночі — своїх почнемо глушити. Стрільці густіше тримаються, а ми своїх почнемо... Пагорб і так наш.

— Ну, вели вгамуватись. Годі. Козаків багато полягло?

— Та ні, думаю... Зачепило багатьох. Ні, три зуби все-таки вибили! — Ларко сплюнув. — Добрячі зуби були.

— Матвій живий? — спитав Степан.

— Бачив, живий був. Він нічого не боїться. Горлає, правда, більше, ніж руками орудує... Проте допомагає збирати.

— Хоч так, — невесело мовив Степан. — Іди вгамовуй потихеньку.

Ларко пішов.

Битва довго ще кружляла, гула, кричала, прискала у ніч вогнями пострілів. Та поступово затихла.

На раду до отамана зібралися осавули.

— Борятинський відходить до Тетюшів.

— Добре. Городок треба брати, — заговорив Степан. — Поки підійдуть Урусов з Долгоруким, нам треба в городку бути. Брати треба. Інакше хана тут нам з мужиками... Взяти городок усіма правдами й неправдами. Борятинський більше не полізе.

— Зачекати б, батьку. А що, як хитрує Борятинський? — засумнівався Матвій Іванов, якого Степан теж покликав на раду.

— Не хитрує. Знає тепер: самому йому нас не здолати. А інших нам у чистому полі ждати негоже: пропадемо з мужиками твоїми, Матвію. Нещастя моє, а не вояки. Відходьте потихеньку до острожка. Був там хто-небудь? Розвідали?

— Були! — відгукнулися з гурту осавулів. — Здадуть острожок. А рублений город треба приступом брати. Його не здадуть.

— Будемо брати. Готуйте прикмети. Сіно, солому, дранку — підпалимо. Драбини зв'яжутьте... Не давайте людям розхолоджуватись. Там віддихаємося. Взяти треба городок! Візьмемо — сядемо там. Мишко Осипов прийде, пошлемо в Астрахань — Федько Шолудяк приведе своїх, на Дону ще раз гукнемо... Тоді й вилізти можна. Але городок треба взяти!

6

Настала ніч.

У темряві Степан з військом підійшов до посадської стіни, де був острог, і повів на приступ. Зі стіни і з валу по них вистрілили холостими зарядами; разінці оволоділи першою оборонною лінією. Про це знали заздалегідь: посад здадуть без бою. Діло за головним городком, де міцно замкнулися.

Частині війська Степан звелів укріпити посадську стіну і порозставляти на ній гармати (на випадок, якщо Борятинський здумає вернутись і перешкодити штурмові), решту кинув на стіни городка, які, хоч теж були дерев'яні, але міцніші й вищі за посадські.

Почався штурм.

Стіни й сам городок пробували підпалити. По них стріляли запаленими полінами, розжареними ядрами... Кілька разів у городку спалахували пожежі. Симбірці гасили їх. Раз у раз у різних місцях бралася вогнем і стіна. Обложені звішували з неї мокрі вітрила й гасили полум'я. А в цей час козаки підставляли драбини, і бій закипав на стінах. Завзяття тих і тих було люте, страшне. Нові й нові сотні козаків затято лізли по хистких драбинах... У них стріляли, лили смолу, окріп. Зловісні вогняні заграви то тут, то там вихоплювали юрми штурмуючих.

Разін сам двічі лазив на стіну. Обидва рази його збивали звідти. Він поліз утретє... Ступив уже на стіну, зітнувся з двома стрільцями на шаблях. Один зловчився й молоснув його шаблею по голові. Шапка послабила удар, проте удар усе-таки дістався сильний, отаман мовби спіткнувся об щось, ослабла на мить його непогамовна воля, ослаб порив... Тоскно стало, млосно, нічого не потрібно.

Ларко й цього разу вихопив його з біди.

Рану нашвидкуруч перев'язали. Степан очухався. Невдовзі він знову був на ногах і знову несамовито кидав на стіни нових і нових бійців.

Втрат разінці зазнавали величезних.

— Городок треба взяти! — твердив знегямлено Степан.

Безперервно гриміли гармати; розжарені ядра, описуючи криві дуги, падали в городок. Так само летіли туди палаючі поліна й тури (віхті соломи з сухою драницею всередині). Зі стіни теж без угаву гриміли гармати, рушниці... Гул не уривався і не слабшав.

Під стіни городка підвозили гарби сіна, запалювали. Зі стін лили воду, вогонь згасав, гіркий сморід оповивав людей.

— Ларко, бережи козаків! — гукав Разін.— Посилай уперед мужиків на стіну.

— Усіх збивають! — озвався Ларко.— Очманіли, гади. Не взяти нам його...

— Треба взяти!

До Степана привели перебіжчика з городка.

— Ну? — спитав Степан.— Що?

— Хочуть струги ваші відбити... Щоб ви без стругів zostалися...— Перебіжчик показав на городок: — Там умовляються...

— Га?! — перепитав Степан: чи то не дочув, чи то не повірив.

— Хочуть струги відбити! — повторив перебіжчик. — Вилазкою!.. З того боку, з річки!

Степан оширив зціплені зуби, роззирнувся:

— Ларко! Мишко! Хто є?!

— Мишка вбили! — озвався сотник, підбігши. — Що, батьку?

— До стружків! — звелів йому Степан. — Бери сотню і до стружків! Бігом! Одпливіть на середину... Не віддавай стружків! Не оддавай! Ради бога, стружки!..

У цей час із-за спини разінців, од Свіяги-річки, почувся гучний гамір і стрілянина. І зразу з усіх боків загукали козаки, котрі більше знали про воєнні пастки і більше остерігалися, мужики, ті цілковито були заклопотані стіною.

— Обійшли, батьку! Долгорукий з Урусовим ідуть!.. А ці з городка зараз вийдуть! Оточать!.. Біда, батьку!..

— Ларко! — закричав Степан.

— Тут, батьку! — Ларко миттю опинився поряд.

— Збери козаків... Не горлай тільки. До Волги — в стружки. Без гаму! Зупини сотню — я послав одігнати стружки: не одганяйте, сідайте в них. Виходьте не всі зразу... І тихо. Тихо!

— Чую, батьку, — сказав метикуватий Ларко.

— Знайдіть Матвія, — звелів Степан.

Матвія швидко знайшли. Той наче з пожежі прибіг: у сажі, місцями обпалений...

— Стійте тут, Матвію, — сказав Степан. — Я піду з козаками стріну прийшлих... Чуєш, Урусов з Долгоруковим підійшли. Ждали коли їх, а вони — ось вони, собаки.

— Як же, Степане?! Ти що? — сторопів Матвій. — Який там тобі Урусов — вони вночі не полізуть... Це Мишко Осипов прийшов.

— Стій тут! — Степан був блідий і ледь тримався на ногах. Але говорив твердо. І невідступно дивився на Матвія.

Матвій зрозумів, що їх залишають самих.

— Степане... Батьку!.. Це Мишко Осипов!..

— Мовчи! — Степан штовхнув Матвія.— Звідки в Мишка гармати й рушниці?.. Ти чуєш?!

— Мужики!! — несамовито загорланів Матвій і кинувся був до стіни, до мужиків, та Ларко наздогнав його, збив з ніг, хотів зарубати. Степан зупинив. Матвієві засунули кляп у рота й понесли до берега.

На стіну все лізли й лізли... Але звідти затято били й били. Під стіною кишма кишіло народу, рев і гуркіт не слабшали.

Незабаром козаків нікого майже біля стіни не було.

Штурм тривав. Він не припинявся цілу ніч. Городок вистояв. Шум з тилу штурмуючих був удаваний. Борятинський, не ризикуючи піти на разінців у лоб, але щоб хоч якось перешкодити їм і збити з пантелику, завів од Свяги один полк і звелів відкрити стрілянину. Він досяг мети. Коли розвиднілося, обложені й стрільці побачили, що перед ними — тільки мужики з голоблями та з теплими гарматами, з яких нічим було стріляти.

7

Матвій отямився в струзі.

Світало.

Сотні чотири козаків мовчки, з усієї сили гребли вниз по Волзі. Разін був з ними. Він сидів у тому ж стружку, що й Матвій, сидів, схиливши голову і заплющивши очі; голова його ледь хиталася назад і вперед від гребків.

Матвій оглядівся... І все пригадав. І все збагнув. І заплакав. Тихо, схлипуючи...

— Не скигли,— сказав Степан неголосно, не розплющуючи очей і не підводячи голови.

— Висади мене,— попросив Матвій.

— Я висаджу тебе!.. На дно он.— Степан подивився тьмяним поглядом на Матвія.

— Висади, Степане,— плакав той і просив.

— Мовчи,— стомлено мовив Степан.

Матвій замовк.

І всі теж мовчали.

— Прийдемо в Самару — станемо на ноги,— сказав Степан, підвівши голову, але ні до кого не звертаючись.— Через два тижні нас знову багато тисяч стане... Не роз'ятруйте собі душу.— Степанові було тяжко й совісно говорити, він говорив крізь великий біль і муку.

— Скільки їх там полягло-о! — якось з піддиванням мовив Матвій.— Скільки їх полягло, сердешних!.. Господи, господи-и... Як жити тепер?.. Я-ак?

— Їхня кров оділлється,— сказав Степан.

— Кому?! — закричав йому в обличчя Матвій.

— Скоро оділлється... Не катуй себе — так вийшло.

— Та кому?! Кому вона оділлється?! Пролилася вона, а не оділлється! Рікою пролилася... у Волгу! — Матвій плакав.— Понадіялись на молодців-отаманів... Повірили! Ех!.. Заступники...

— Мовчи!

— Не буду я мовчати! Не буду!.. Будьте ви прокляті! Ларко вихопив шаблю й замахнувся на Матвія:

— Мовчи, собако!

Степан оглянувся на всіх, пильно подивився на Матвія... Ковтнув слину.

— Хто винуватий, Матвію? — запитав стиха.

— Ти, Степане. Ти винуватий, ти.

Степан зблід іще більше, через силу підвівся, пішов до Матвія.

— Хто винуватий?

— Ти!

Степан підійшов упритул до змученого горем Матвія.

— Ти казав: я не буду винуватий...

— Навіщо ми тікаємо?! Їх там ріжуть, колють зараз, як баранів!.. Навіщо кинув їх! Васькові докоряв, що він мужиків покинув... Сам покинув! Покинув!.. Воїни, мать вашу!..

Степан ударив його. Матвій упав на дно стружка, підвівся, витер кров з обличчя. Сів на лавку. Степан сів поруч з ним.

— Вони поки що здолали нас, Матвію,— благально заговорив отаман.— Дай із силами зібратися... Хто сказав тобі, що кінець? Що ти! Зараз прибіжимо в Самару, зберемо... Ні, це не кінець. Що ти! Вір мені...

— Усе зневірилось у мені, вся кров із серця витекла. Скільки їх там!.. Любі...

— Більше буде. Астраханці прийдуть... Васько з Федьком, самарці, царицинці... На Дон пошлемо. Альошку Протокіна знайдемо. До Івана Сірка напишемо...— Степан розмовляв наче сам із собою. Наче він хотів і себе переконати. Він дуже стомився — багато втратив крові, рана боліла.

— Не підуть вони тепер за тобою, твої Альошки та Федьки. Вони везучих отаманів люблять. А тебе збили... Не підуть тепер.

— Брешеш!

— Не підуть, Степане, не тиш себе. Під нещасною зіркою ти народився.— Матвій витер розбите обличчя, обполоснув руку за бортом, знову приклав мокру долоню до обличчя.— Кинулися ми на тебе, як метелики на вогонь... І обпеклися. Та й сам ти — зірвався тепер, а згоріти — це скоро. Самий слід тільки й зостанеться... яскравий.

— Умийся,— звелів Степан.— І не каркай.

— Спробуй. Прийди в Самару — там зрозумієш. Хто сам перестав вірити, тому теж не вірять. Не могли ми тепер загинути по-доброму — разом з усіма. Хто ж нам

тепер віритиме! Не я каркаю, Степане, над нами над усіми каркають... Підведи голову, оглянись: вони вже світ заступили — каркають.

8

Стали вище Самари.

Степан послав Ларка з козаками в місто — розвідати. Сам пішов далі від стругів, сів на березі.

Це було те саме місце, де ще зовсім недавно востаннє бенкетувало його військо. Ще скрізь виднілися сліди стоянки табору, ще попіл вогнищ не потемнів, не розвіяв його вітер степовий.

Похмуро й пильно дивився Степан на могутню річку.

Вдалині на воді з'явилися якісь дивні високі предмети. Вони наближались. Коли вони підпливли ближче, Степан здогадався, що це... І страх огорнув його мужню душу.

То були плоти з шибеницями. На кожному плоту сторчма укріплено колоду з великою хрестовиною зверху. І на цих хрестовинах кетягами — по двадцять-тридцять — висіли трупи. Плотів було багато. І пливли вони повільно й урочисто.

Степан не відриваючись дивився на них.

Підійшов Матвій, теж сів. І теж став дивитися на плоти. Обличчя в обох були бліді, в очах — біль. Довго дивилися.

— Лічи,— стиха мовив Степан.— За кожного тут — п'ятох вішатиму. Клянусь. Тепер — клянусь, удруге клянусь. Господи, почуй мене, дай піднятися, дай ще раз піднятися.

Матвій тужно, мовби згоджуючись, кивнув головою.

— Коли ти, бабусю, ворожити стала? Коли хліба не стало.

— Ні вже... тепер я не так буду.

— Будеш, будеш.

— Ти знай лічи! Я щодо торгів акуратний.— Степанів голос, що затремтів був, знову зміцнів.

— Кого ж лічити? — стиха й гірко вигукнув Матвій.— Уся Русь тут.— Він помовчав і повернувся до отамана: — Тільки не на Дону наш порятунок, Степане. Ні, не на Дону.

— Де ж?

— Там,— Матвій показав на плоти.— Там, звідки вони пливуть. Можливо, там наш порятунок, більш ніде.

Підскакав на коні Ларко.

— Не пускає Самара,— скочивши з коня, сказав він.

— Що?! — Степан підхопився.— Що? Ти що?

— Замкнулись.

— Взяти!! Розтягти по колоді, спалити дотла!.. Навіщо ти поїхав звідти? На попіл усю Самару!.. Їдьмо туди. Зараз нав'яжу отаких самих плотів, і попереду цих по воді пустимо.— Степан кинувся був до човна.

Матвій мовчав. Дивився на плоти. Ларко теж не рушив з місця.

— Поїдемо Самару брати! — гукнув Степан. І зупинився.

— З ким візьмеш? — спитав Ларко.— Взяти. Перевернулось там усе... Побили наших...

Степан розгублено оглядівся навкруги... На воду. І опустил голову. Сказав стиха:

— Самара... А-а!.. Поки що обійдемо. Потім вернемося.

Уже тільки сотні дві козаків скакали верхи привольним степом. Скакали мовчки. Попереду Разін, Ларко Тимофеев, дід Любим, кілька сотників. Півтори сотні козаків на прудких татарських конях Степан послав

у Астрахань — піднімати в похід усіх, хто там лишився. Якщо треба буде — коли там спилися з кругу й забули війну,— жорстоко карати й гнати силою. А півсотні кінних стрільців пішли вночі зі стоянки — втекли. Наздоганяти не стали — не доженеш.

Усі відчували біду... Біда стояла в очах у всіх. Нічого попереду не чекали, але ще тулилися одне до одного... Та не всі й тулилися: стрільці втікали ночами. А хто залишався, з отаманом на чолі, скакали й скакали, наче була ще одна надія — втекти від біди, від'їхати.

...Іще одне місто на шляху — Саратов.

Степан знову послав Ларка. І знову чекав...

Повернувся Ларко, сказав:

— Не відчинили.

— У Царицин,— звелів Степан.— Там Пронько. Саратов потім спалимо. І Самару!.. І Синбірськ! Усе повипалюємо! — Він крутнувся на місці, хапав ротом повітря.— Всіх на карачки поставлю, кров цідитиму!.. Не мене!..— Він зірвав шапку, з силою кинув її під ноги.— Не мене змії смоктатиме! Сам змієм буду — сто літ кров литиму!.. Клянусь!.. Ось — клятву даю! — Степан упав на коліна, тремтячими пальцями хотів ухопити жменю землі.

Ларко і Матвій підвели його за руки. Він опустив голову на груди, довго стояв отак. Зітхнув глибоко, подивився на своїх товаришів — на очах сльози. Він не соромився їх. Мовив стиха:

— В Царицин.

— Слабий ти, батьку... Відпочити б,— із жалістю сказав Матвій.

— Там відпочинемо. Там немає зрадників.

— Є, Степане. Там буде так само. Не тиш себе...

— Як вони дізнаються про нашу біду? — майже з жахом запитав Степан.— Адже їдемо швидко...

— Е-е... Ворони каркають — смерть чують.

Тепер уже півтори сотні скакало осіннім сухим степом. Степанові справді дуже погано, ослаб дуже.

На перегоні, вечірньої години, у нього запаморочилась голова, непритомніючи, він упав з коня.

І в ту мить, коли він летів з коня, в ушах пролунав знайомий дзвін... І, втративши зовсім свідомість, побачив Степан на якусь мить: Москва... Ясного-ясного блакитного дня — престольна, святкова. Яке ж це свято таке?

Дзвони й гудіння... Сотні дзвонів гудуть. Усі московські дзвіниці, сорок сороків шлють небесам могутню, вдячну пісню за добрі й славні діла, послані на землю праведною вселенською силою.

Народ радіє. Та що ж за свято?

Москва зустрічає отамана Степана Разіна.

Іде Степан на білому коні, в оточенні улюблених отаманів та осавулів. А позаду — все його військо.

Із Степаном: Сергій Кривий, Іван Чорноярць, Стир, дід Любим, Ларко Тимофеев, Мишко Ярославов, брат Фрол, Федір Сукнін, Федір Шолудяк, Василь Ус, маленький синок Афонько, Прон Шумливий — всі, всі. Усі ошатні й веселі.

Народ московський вітає батька-отамана, кланяється. Степан теж кланяється з коня, усміхається. Настраждалися люди...

Так добре бачив Степан: проїхали кривими московськими вуличками... І вулички ж бо знайомі! Виїхали на Красну площу. Поминули лобне місце, прямуючи до Спаських воріт. Степан спішився і ввійшов у Кремль. Ось тобі й Кремль — Кремль як Кремль... А ось і палати царські.

У царських палатах — цар і бояри.

Степан увійшов, як він увійшов колись у домашню церковку митрополита астраханського: з ватагою, хазяйською ходою.

— Навкарачки! — звелів боярам.— Усі! Разом!

Бояри разом, слухняно стали навкарачки; на душі в отамана відлягло. Він, не зупиняючись, пройшов до трону і довго тягав царя по кам'яних білих плитах, примовляючи:

— Оце тобі, великий! Ось як ми його, великого! Ось він у нас який, великий!.. Де ж він великий? Затички робити з таких великих, бочки затикати. Дурість наша велика сидить отут... розсілася.— Степан штурхонував на останок царя, випростався, подивився на нього зверху.— Оце він і весь... великий... Тьху!

Потім він примірівся сісти на трон... Посидів трохи — не сподобалось,— робити нічого.

— Стирю! — покликав він улюбленого старого.

— Тут, батьку!

— Іди сідай. У царя часто грав — сідай: за всіх найвище тепер будеш.

— А що я там робитиму?.. Негоже соколу на вороняче місце.

— Іди, не упирайся, старий!

— Та що я там?! Лайно — царем. Я й не хотів зроду... Я так — зубоскалив. Неохота мені там... Та й що робити?

— Сидіти! Не лякайся, тут — м'яко, добре.

Стир підійшов, теж штурхнув лежачого царя, виліз на трон.

— Кварту сивухи! — звелів він.— А що з боярами робитимемо, батьку?

— Всіх повісити і — вниз по Волзі! Усіх! — закричав Степан.

9

Отямився Степан у незнайомому курені. Лежить він на широкій лежанці з перев'язаною головою. Нікого немає поряд, хотів оглядітися — голову повернути боляче. Хотів покликати кого-небудь... і застогнав.

До нього підійшов Матвій Іванов.

— Ну, слава тобі, господи! З того світу...

— Де ми? — спитав Степан.

— На Дону на твоєму рідному. — Матвій сів на лежанку. — Ну, сили в тебе!.. На троє коней. Боже, боже... вернув чоловіка... Слава тобі, господи!

— Ну? — спитав Степан, вимогливо дивлячись на Матвія. — Довго я отак?..

— Е-е!.. Я посивів, мабуть. Довго. — Матвій оглянувся на двері й заговорив, понизивши голос, так наче він таївся від когось: — А Волга, Степанку, палає. Палає, рідненька! Там уже, кажуть, не тридцять, а триста тисяч піднялося. Он як! А отаманочко тут — без війська! А вони там, любі, — без отамана. Я знову бога любити став: молив його, щоб вернув тебе. Ось — послухав. Ах, як добре, Степанку!.. Славно! А то вони понаставляли там своїх отаманів: багато і без толку. Широко розлилось, та мілко.

— А ти чого так — мовби крадешся від когось?

— На Дон тебе кликатимуть... — Матвій знову оглянувся на двері. — Жінка тут твоя, та Любим, та брат з Ларком наїздять...

— Де вони?

— У Кагальнику сидять. Хотіли тебе туди такого, ми з дідом не дали. Відстав від тебе Дон — і начхай на нього. Ще викажуть. На Волгу, батьку!.. Збери всіх там до купи — захитається Москва. Бач, казав я тобі: там порятунок. Не вірив ти все мужикові, а він он як піднявся!.. Е-е, тепер його нелегко збороти. Тепер він довго не вгамується... раз уже кілка виламав.

— А на Дону що?

— Корній твій узяв гору. Кагальник хотіли боєм забрати — не далися. Бери тепер усіх звідтіля — і...

— Багато в Кагальнику? — допитувався Степан.

— Сотні з три.

— А в Астрахані?

— Васько помер, царство небесне. Митрополита вбили, знаєш. Даремно. І ти з церквою даремно сварився — прокленуть вони тебе: погрожують. Це промашка твоя. Дон же весь... розшипірився — я так і знав. Але мужик, він... Послухай, Степане, поки тобі іншого не набалакали: мужик тепер у силі. Не дивися, що його лупцюють, — він сам розлютився.

Увійшов дід Любим.

— Мати пресвята!..

— Прийшов провідати нас із того світу, — сказав щасливий Матвій. — Отак буває — не думали, не гадали.

— Що на Дону, діду? — спитав і в Любима Степан.

— Погано, отамане. Корній та Мишко Самаренін гору взяли. Хто й хотів повернутися — принишки. А вони взяли та ще й чутку пустили, Корній: зарубали, мовляв, тебе...

— Степанку, — не вгамовувався зі своєю радістю Матвій, — отепер скажу тобі... Ще коли від Синбірська утікали, думав, на тебе дивлячись, та слабій ти був — не сказав. Ти про Ісуса знаєш?

— Ну? Як це? Знаю...

— Як він загинув, знаєш? Розказував, мабуть, піп?.. Добре знав: йому ж там — погибель, у Єрусалимі, а йшов туди. Я й досі не можу зрозуміти: навіщо ж іти було туди, коли наперед усе знаєш? Невже так можна? А дивився на тебе й думав: можна. Ви що, у смерть не вірите, чи як? Ну, той — син божий, він знав, що воскресне... А ти? Чи ви думаєте: люблять вас усі — значить, ніякого кінця не буде. Так, чи що? Добре бачить: загине — ні, йде. Чи вже й жити не хочеться — настає пора. Пре на свою погибель, удержу немає. Мені хочеться це збагнути. А сам не можу. Обміркуй тепер усе, добре обміркуй... Я тобі недаремно це розповів, про Христа.

Степан хотів удуматися в Матвієві слова, але — складно це, важко, не тепер. Ще слабкість велика в тілі... Ще кулака не стиснеш туго — така слабкість. Він заплющив очі й довго лежав, намагаючись пригадати, як усе сталося з ним... Чи й справді в сутичці якісь рубонули? Чи — як?

— А козаки що? — знову спитав він Любима.

— А що козаки?! Я ж кажу: немає тебе — вони врізнобіч. Корній владарює...

— І начхати на них! — із силою сказав Матвій.

Дід Любим подивився на нього з усмішкою, поскаржився Степанові:

— Загриз мене тут зовсім. Я вже не радий, що й козак.

Степан підвівся був з лежака, але його хитнуло вбік. Він сів знову, поторкав голову.

— Лежи вже!.. Куди ти? — сказав Матвій.

Та Степан звикав до нового стану. Сили поволі поверталися до нього.

— Коли Ларко з Фролом прийдуть? — запитав.

— Сьогодні завітають, — відповів Любим.

— Олена з ними?

— Олена тут. Зараз покличу. — Матвій вийшов з куреня.

— Справді, на Волзі?.. — спитав Степан старого. — Чи прибріхує?

Дід Любим подумав.

— Не знаю, як тобі сказати. Піднялося багато. З Осиповим, з Васьком Федоровим, Харитонов — ці наче військом тримаються, решта — хто в ліс, хто куди... Розлилося широко, та мілко, це він правду каже. Туди кличе?

Степан знову схвильовано підвівся. І встояв.

— Глибоко буде. Корнія з Мишком треба вбити. Це мій промах: я їх жити залишив. Завтра... Де ми?

— У Качалинському.

— Завтра в Кагальник поїдемо. Ось вам і кінець! — вигукнув Степан, невідомо до кого звертаючись. — Початок тільки, а ви — кінець.

У душу Степанові вливалася сила, а разом із силою — віра. Якщо він піднявся, то який же це кінець. Запаморочення у голові й слабкість — пройдуть, жива радість загула в крові, він уже почав усього себе добре чути і відчувати.

— Зміцній спершу. Не поспішай, — порадив Любим.

— Зміцню.

— Звичайно, коли ти з'явишся тепер на Волзі...

— Треба з козаками з'явитися.

— Козаки-бо...

Убігла Олена:

— Рідний ти мій!.. Степаночку!.. — Повисла на шиї в чоловіка. — Та царице ти небесна, матінко-о!..

— Ну, ну, тільки не голосити, — попередив Степан.

Дід Любим підвівся, сказав сам собі:

— Піду прийму сивухи. Во здоровіє. Може, принести квартиру?

— Не треба, — відмовився Степан.

Любим вийшов. Пішов шукати Матвія, щоб з ним випити. Знав, що Матвій пити не буде — не п'є, а про Ісуса докаже. За час довгої хвороби отамана, доглядаючи його, старий козак здружився з розумним Матвієм, полюбив його оповіді.

Про все встигли побалакати Степан із жінкою. Залишалось головне: що робити далі? Олена знала, що робити, — їй підказав Корній Яковлев. Вона таємно зустрічалася з ним.

— Степаночку, рідненький, згодься. Чому ти його ворогом називаєш? Він он як за тобою печалиться...

— Дурка! — Степан устав з ліжка, заходив по куреню. Олена лишилася сидіти. — Ох, дурка!.. Приголубили її. Він — лис, я його знаю. Що він каже?

— Поїдемо, каже, з ним разом, він повиниться цареві — цар помилує. Було так — винилися...

— Навіщо ж він з війною на Кагальник приходив?

— Вони тебе знову збивати почнуть, баламути... Він хотів їх похапати, твоїх...

— Тьху!..— Степан довго ходив туди-сюди, незвичайно роздратований.— І ти мені кажеш отаке!

— Хто ж тобі скаже? Баламути твої? Вони ждуть не діждуться, коли ти на ноги станеш. Їм знову не терпиться, руки сверблять — скоріше воювати треба, щоб їх чорти побрали. Згодься, Степаночку!.. Поїдь до царя, схили голову, годі вже тобі. Слава богу, живий zostався. Молебень цариці небесній одслужимо та й житимемо, як усі добрі люди. Чого тобі ще треба. Усієї голоти не пригрієш — її на Русі багато.

— Сам він до царя їздив? Після Мишка...

— Іван Аверкієв з козаками. Дванадцятєро всіх. А цар, кажуть, заслав їх у Холмогори — не вірить. Одного разу, мовляв, прислали, а толку...

— Собака,— сердито сказав Степан, думаючи про своє.— Збаламутив Дон. Я його живим спалю!.. І всю старшину, всіх домовитих!.. Не кажи мені більше таких слів, не зли — я ще слабкий. До Корнія я прийду в гості. Я до них прийду! Нехай загодя до Москви тікають.

Олена заплакала:

— Не обдурює він тебе, Степаночку!.. Повір ти. Не з однією мною говорив, з Мотрею теж, із Фролом...

— Він знає, з ким говорити.

— Він казав: Єрмака милував цар, тебе теж помилує. Розкажеш йому на Москві, які кривди тебе на гріх такий штовхнули... Він сам із тобою поїде. Не ворог він тобі, не чужий...

— Годі. Витри сльози. Афонько як?

— Нічого. З бабусею Мотрею там... Вона занедужала. Повинися, Степаночку, рідний мій...

— Тут коні є? — спитав Степан.

— Є.

— Поклич діда з Матвієм. Сама теж збирайся.

— Кволий ти ще. Куди?

— Іди поклич. Не сердься на мене, але... з такими розмовами більше не лізь.

— Господи, господи!.. — гірко вигукнула Олена. — Не бачити мені, видно, щастя, на роду, видно, проклята... — Вона заплакала.

— Чого ж ти голосиш, Олено! Радіти треба — піднявся, а ти голосиш.

— Я раділа б, якби ти вгамувався тепер. А то наперед серце завмирає. Угамуйся, Степане... Корній не ворог тобі.

— Угамуюсь. Як жодного боярина на Русі не стане, тоді вгамуюсь. Потерпи трохи. Іди поклич діда. Та не реви.

Прийшли дід з Матвієм. У діда почервонів ніс.

— Степане, ти послухай-но про Ісуса... — почав був Любим, та Степан не дав йому.

— Завтра в Кагальник поїдемо, — сказав він. — Збирайтеся.

Але в Кагальник вони приїхали тільки через тиждень: п'ять днів ще Степан відлежувався.

10

У Кагальник прибули, коли вже день згасав. Козаки — триста найвідчайдушніших — зустріли отамана з радістю великою, неудаваною.

— Батьку! З одужанням тебе!.. — горлали.

— Піднявся! Ми Зосимові молилися тут...

— Здоровий був, батечку!

Висипали із землянок, обступили отамана, здоровкалися. Степан теж усміхався, оглядав усіх... Схоже,

можна починати все спочатку. Ніякого тут лиха нема, воно тут не ночувало.

«Матвію, Матвію... не знаєш ти козаків,— думав він.— Мужик, він, може, й озлився, і махає голоблею там, на Волзі, але де ти таких соколів самовідданих знайдеш, таких ловкачів вертких, де ще є такі голівоньки буйні?..»

Степан подавав усім руку, а кого й обіймав.

— Здорові були, братці! Як ви тут?

— Заждалися тебе!

— Ну, добре. Радий і я вас усіх бачити... Слава богу! Все добре буде.

Вийшли назустріч отаманові Ларко, сотники, брат Фрол...

— Чув? Корній з Мишком війною на нас приходили! — ще здалеку весело сповістив Ларко.

— Чого ж ти радієш? — спитав Степан, віддаючи коня в чийсь руки.— Горювати треба... Чи — як? — Подоровкався з осавулом, із сотниками, з братом.

— Клади ми на них — горювати,— озвався Ларко.

Степан стомився за дорогу. Зайшли в землянку. Мотря, слаба й щаслива, трохи підвелася на лежанці.

— Прилетів, соколе... Долетіли мої молитви.

Степан невміло приголубив стареньку.

— Чого це ти? Залягла?

— Оце — залягла, дурепа стара...

Афонько давно вже чекав, коли його помітить вітчим.

— Афонько!.. Ух, який великий став! Здоров! — Підняв хлопчика, потискав.— Ось тільки гостинців, брате, у мене цього разу немає — не осуди. Самого, бач, пригостили... насилу прочумався.

Не терпілося Степанові почати розмову ділову — головну.

— Ларко, розкажуй: як справи? Як Корнія прийняли?

— Нічого... Добре. Більше зарікся, видать,— немає.

— Багато з ним приходило?

— Чотири сотні. До царя вони послали Івана Аверкієва...

— Ось тут йому й кінець, старому. Я його милував здуру... А він додумався — бояр на Дон кликати. Що тут без мене робили?

— В Астрахань послали, до Сірка писали, до ногаїв...

— Козаки як?

— На розкаряку. Корній круги скликає, слинить, що провинилися перед царем...

— Через три дні підемо в Черкаськ. Перепочину ось...

— Братці мої, люди добрі, — заговорив Матвій, молитовно склавши на грудях руки, — знову ж ви не те міркуєте. Знову Дон вас затягнув. Війна ж іде! Волга горить... Там же наш ворог — на Волзі! А ви знову про Корнія свого: послав він до царя, не послав він до царя... Навіщо в Черкаськ їхати?

— Завів! — з неприхованою злістю сказав Ларко. — Чого ти сунешся в чужі справи?

— Які ж вони мені чужі?! Мужики на плотах — хіба вони мені чужі?

Тяжкий то був спогад — мужики на плотах. Не по собі стало козакам: і тяжко, і боляче.

— Помовч, Матвію! — з досадою сказав Степан. — Не забув я тих мужиків. Тільки думати треба, як краще діло зробити. Чого ми з'явимося з трьома сотнями? Ні собі, ні людям...

— Чому так?

— Дон підняти треба. Думаєш, справді охолонули козаки? Розпалити нікому... От і розпалимо. Тоді вже й на Волгу з'явимося. Але не з трьома сотнями!

— Знову за свій Дон!.. Там же триста тисяч піднялося!.. — Матвій щиро не міг зрозуміти отамана й козаків: яка сила тримає їх тут, коли на Волзі війна йде? Не міг він цього збагнути, страждав. — Триста тисяч, Степане!..

Горе Матвієве було справжнє, козаки це бачили.

— Знаю я їх, оті триста тисяч! Сьогодні триста, завтра — жодного, — якомога м'якше, але й намагаючись, щоб правда теж дійшла до Матвія, мовив Степан. — І як воюють твої мужики, теж бачили...

— Знову за своє! — вигукнув Матвій. — От глухарі!.. Та ви он які мастаки, а все-таки втекли ви, а не...

— Вийди з куреня! — наказав Ларко, люто дивлячись на Матвія.

— Сам вийди! — несподівано підвищив голос і Матвій. — Отаман знайшовся. Степане... Хіба ти не розумієш, куди тобі зараз треба? Що ж виходить: ти без війська, а військо без тебе. Та заявивсь ти туди — що буде! Усі Долгорукі та Борятинські накипають п'ятами. Одумайся, Степане...

— Мені нічого одумуватися! — теж зовсім сердито відрізав Степан. — Що ти мене, як малу дитину, вмовляєш. Немає війська без козаків! Іди сам воюй з мужиками з самими.

— Е-ех!.. — тільки й сказав Матвій.

— Усі кінні? — повернувся Степан до перерваної розмови.

— Майже всі.

— Три дні на лаштунки. Підемо в гості до Корнія. Матвію... як би тобі розтлумачити... Щоб до мужиків з'явитись, треба... радість їм привезти. Одне діло — я сам, інше — я з козаками. Все їхнє військо без козаків — не військо. Сам подумай! А мені треба ще тут одну зловредну голову зітнути з пліч — певніше за свою буде. Мій промах, я й виправлю.

Уночі в землянку до Матвія прийшов Ларко.

— Спиш? — запитав він стиха.

— Ні, — озвався Матвій і сів на лежанці. — Який тут сон... Тут уся душа скоро кров'ю зійде. Горе, Лазарю,

яке горе... не розумієте ви, ніяк не зрозумієте, де вам тепер бути треба. Нехай напоумить вас господь!.. Ви ж із малолітства на війнах — як же ви не зрозумієте? Га?

— Збирайся, ходімо: батько кличе,— сказав Ларко.

Матвій здивувався й занепокоївся:

— Знову погано йому?

— Ні, побалакати хоче... Ходімо.

— Чого це?.. Уночі?

— Не знаю,— Ларко нервував, і Матвій уловив це. Він роздув за допомогою кресала невеличкий вогник і уважно подивився на осавула... І страшний здогад вразив його. Та ще не вірилося, ще опиралися розум і серце.

— Ти що, Ларко?..

— Що? — Ларко злився і ще більше нервував.— Ходімо, кажуть!

— Навіщо я йому потрібен уночі?

— Не знаю.— Ларко вперто дивився на крихітний вогник, а не на Матвія.

— Не треба, Лазарю... Гріх же який береш на душу. Я краще так піду...

— Вдягайся! — крикнув Ларко.

— Не галасуй. Приготуюся по-людськи... Ехх...

Матвій устав з лежанки, пройшов із свічкою в куток, мовчки нахилився до скриньки, яку скрізь возив із собою. Дістав із неї чисту полотняну сорочку, надів... Знову нахилився до скриньки. Там — сяке-таке манаття: пара чистої полотняної білизни, іконка, фуганок, стамеска, молоток — він був теслюю. Це все, що він залишав на землі. Він перебирав руками своє майно... Не міг підвестися з колін.

— Ну! — гукнув Ларко.

Матвій ніби не чув окрику, все перебирав інструмент. Плечі його тремтіли. Він плакав.

— Ходімо.— Матвій витер сльози, встав з колін.— Прости вас, господи! — сказав він, хвилюючись.— Обдурили людей... Може, і не хотіли того. Але бага-ато на вас невинної крові...— Він повернувся був до Ларка, але той сильно штовхнув його до виходу.

— Іди!

Уранці Ларко сказав Степанові:

— Цієї ночі... Матвій утік.

— Як? — дивом здивувався Степан.— Куди втік?

— Утік. Кинулися — ніде немає. До мужиків, видно, до своїх — на Волгу. Куди кликав, туди й накивав п'ятами.

Степан пильно подивився на вірного осавула... І все збагнув. І так боляче стало, так нестерпно боляче, як буває боляче від безповоротної дорогої втрати.

— Гад ти потайний,— сказав він, помовчавши, негослоно.— Ох, який же ти гад... Заважав він тобі?

— Заважав,— твердо сказав Ларко.— Розумний занадто!.. Що не зробиш, усе не так, усе не по його...

— А ми з тобою? — закричав Степан, бліднучи.— Ми завжди з тобою розумні?!

— Ну й... так теж... к такій матері все, всі діла, все на світі! — Ларко прямо й люто дивився на отамана.— Поріши й мене тоді, раз він тобі любіший за нас. Мені з ним теж не ходити. Мене всього трясця трясти починає, як тільки він подивиться — знову не так робимо. Живи й оглядайся на нього!..

— Трясця його трясе...— Степан довго, похмуро мовчав, дивлячись у долівку. І сказав сумно: — Нема в мене осавулів... Один зостався, і той шкуродер. А виходу... теж немає. Поганцю! Іди геть з-перед очей!

Ларко пішов.

Через два дні три з лишком сотні козаків на чолі з Разіним скакали правим берегом Дону — вниз, до Черкаська. В «гості» до Корнія.

Знову — рух, коні, козаки, зброя... Різкуватий, запашний дух вільного степу. І не паморочиться голова від слабості. І рука міцна. І близько ворог — свій, «рідний», знаний. І близько вже час, коли ворог цей подивиться в благанні й злobie передсмертній...

Ну, що ж це, як не початок?

А може, це після хвороби зосталася тривога на душі? Ніяк не збагнеш: через що вона? Адже все добре. Все добре. Та якось на душі незатишно, щось тривожить і тривожить весь час. Оглянеться Степан на козаків — і ворухнеться у грудях тривога, просто як страх. І ніяк від цієї тривоги не позбавишся — не обженеш її на коні, не залишиш позаду. Що за тривога така?

Черкаськ замкнувся.

Затанцювали на конях під стінами.

— В три господа бога мать! — лаявся Степан. Та зробити вже нічого не зробиш — надто малі сили, щоб спробувати взяти добре укріплений тепер городок приступом.

Тричі посилав Степан розмовляти з козаками в городку.

— Скажи, Ларко, ми нічого поганого не зробимо. Треба ж нам побачитися! Що вони, збожеволіли? Своїх не пускають...

Ларко під'їздив близько до стіни, перемовлявся. І привозив відповідь:

— Ні.

— Скажи, — розпалювався Степан, — якщо вони опиратимуться, ми весь городок зітремо на порох! Усіх у Дон посаджаю! А Корнія на гак ребром повішу. Живим

закопаю! Хай вони там не слухають його, він перший зрадник козакам, він запродує їх боярам. Хіба вони вже зовсім подуріли, що не розуміють!

Ларко під'їздив знову до стіни і знову розмовляв з козаками, котрі були на стіні. І привозив відповідь:

— Ні. Ще обіцяють стрілянину почати. Узяв гору Корній.

— Скажи,— звелів востаннє Степан,— ми ще прийдемо. Ми прийдемо! Погано їм буде! Кров'ю плакатимуть за лукаві Корнієві слова. Скажи: вони всі вже там запродані з бебехами! І якщо хоч одна курва в штанях назве там себе козаком, то нехай у того очі на лоба повилазять. Хай над ними діти малі сміються.— Степан стомився.— І діти їхні запродані. Скажи: всі вони там, з Корнієм на чолі — прокляті нами. Якщо їх душити всіх прийдуть, ми не заступимося. Ми їм тепер не заступники.

Їхали назад. Не тішив степ вільний, не тривожив серця рідний, знайомий з дитинства любий простір.

Ні, це, здається, кінець. Це смертельна туга, а не тривога.

12

Астрахань не прислала гінців. Сірко мовчав. Альошка Протокін загубився десь у степах Малого Ногая.

Степан кинувся у верхні станиці піднімати козаків, заметався, мов поранений вовк в обляві. Стрімкості знову набрали нелюдської, міняли запалених коней.

Станиця за станицею, хутір за хутором...

За звичаєм, Степан велів скликати козаків на майдан і сказав коротко:

— Отамани-молодці! Вольний Дон, де батьки наші кров проливали і в оцій самій землі лежать, його тепер

наша старшина з Корнієм Яковлевим і Мишком Самареніним запродують: накликають сюди бояр. Так що позбавляють нас вольностей, які у нас за батьків і дідів наших були! Нам би тепер не стерпіти такої ганьби і всім стати заодно!.. Нам би тепер своєї козацької слави й хоробрості не втратити і допомогти нашим російським та іншим братам, яких б'ють на Волзі. А хто відступиться, нехай скаже тут прямо і нехай потім на себе нарікає!

Таких не було, котрі заявили б «прямо» про своє небажання підтримати разінців і допомогти «російським та іншим братам» на Волзі, але до ранку багатьох козаків не виявлялося в станиці. Степан звірів.

— Де інші?! — горлав він тим десятком-п'ятнадцятком, котрі з'являлися вранці на майдан.— Де коні ваші?! Чому неоружні?!

Понуре мовчання було відповіддю.

Одводили очі вбік...

— Ну, козаки!.. Наплачетесь. Ох, наплачетесь! — недобре проказував Разін.

...В іншому місці Степан відверто спокушав:

— Отамани-молодці! Охотники вольні!.. Хто хоче погуляти з нами по чистому полю, красно походити, солодко попити, на добрих конях поїздити,— ходімо зі мною! Сили зі мною — видимо-невидимо: вона на Волзі, там ждуть нас! Ну, молодці!.. Не забули ж ви, як вольні козаки живуть. Стрепеніться!

Уранці — те саме: десятеро-дванадцятро молодих козаків, двоє-троє дідів, котрі чули про отамана «багато доброго». І все. А ніколи не говорив отаман так багато, кучеряво — аж самого коробило. Та він більше не знав, як сколихнути мертву воду; гладінь її, непорушність її — жахала.

Туга оволоділа Степаном. Він не вмів її приховувати. Одного разу в них з Ларком вийшла така розмова.

Вони були самі в курені. Степан випив горілки, сплюнув, казав прямо й просто:

— Не п'ється, Ларко. Каламутно на душі. Кінець це.

— Який кінець? Ти що? — здивувався Ларко; може, прикинувся, що здивувався,— навіть і це огидно знати: всі брешуть тепер чи ні?

— Кінець... Смерть відчуваю.

— Кинь! Ходімо в Астрахань... Припинимо там усобицю їхню. Може, в Персію знову гайнемо...— Ларко наче говорив щиро.

— Ні, туди тепер шлях заказаний. Там одразу два псарі обложать: цар із шахом. Вони тепер порозумілися.

— Ну, на Волгу ходімо! — Ні, Ларко ще відданий душею. Але це не радує, а тільки пригнічує: де ж інші, де вони з відданими душами?

— З ким? Скільки нас!..

— Скільки є... Мужиками обростемо: вошкаються ж вони там...

— Мужики — це камінь на шию. Коли-небудь, та потягне на дно. Вся надія на Дон була... Ось він — Дон! — Степан надовго замислився. Потім із силою пристукнув кулаком по стільниці.— Навіщо я Корнія живим лишив?! Де голова була?.. Хіба ж не знав я його? Знав — не стане він тут дармувати: всіх путами спутав, а кінці... Москва тримає. Не сьогодні-завтра сюди бояри з військом прийдуть.

Ларко випив. Помовчав і сказав:

— Не вийшло, видно, в Івана. Пропав десь.

— Про кого ти? — не зрозумів Степан.

— Ванько Томилін... Посилав я його в Черкаськ Корнія знищити. Пропав, видно, козак. Може, перекинувся...

— Коли ж?

— До того ще, як ми до Черкаська ходили. Ні слуху ні духу... У мене зіллячко було, мордвин один

дав: з нігтика насипати в чарку... А може, мордвин обдурив.

— Пропав. Корнія хто обведе, той сам дня не проживе.

— Пропав... Може, не зумів. Але там... що там зуміти!

— Може, зрадив. За кого тепер можна ручитися? Треба було нам раніше думати, Ларко. Як же я? Де голова була?

— Ні. Я його знаю, Ванька... Щось, видно, не вийшло.

— Ну, пропав.

— Пропав. Жалко, козак добрий,— зітхнув Ларко. Степан надовго замовк.

В одній станиці, у курені заможного козака, зайшла з хазяїном суперечка.

— Пропало твоє діло, Степане Тимофійовичу,— заявив хазяїн напрямки.— Не підуть більше за тобою.

— Чому? — спитав Степан.

— Пропало... Не підуть більше.

— Звідки ти взяв?! — хотів серйозно збагнути Степан.— Як це: я вам кажу — не пропало, а ви — пропало. Я краще знаю чи ви?

— Бачимо... не сліпі. За тобою хто йшов? Голота наша та москалі, котрих голод сюди зігнав. Повів ти їх, слава богу, розсіяв по містах, занастив декотрих — тепер усе, не ображайся. Не підуть більше за тобою. І не мани, і не обіцяй гори золоті... Смішно навіть слухати. Не клич нікого і сам угамуйся. Годі.

— А ти, приміром, чому послужити не хочеш?

— Кому? — Козак примружив очі в усмішці.— У розбійниках не ходив, не привів господь бог... З царем мені ділити нічого — ми з ним однієї віри. Він мене поїть-годує, вдягає...

— А мужиків...— Степан уже пильно дивився на козака.— Братів таких самих, росіян, однієї з тобою віри — б'ють їх... у тебе хіба душа не болить?

— Ні. Самі вони біду на себе накликали. І ти, Степане, не жилець на світі. Од тебе смертю тхне.

Степан і Ларко втупили очі в козака.

— Смертю тхне,— пояснив той.— Неначе ото — прилим сіном. Я чую, коли від людини так тхне. Значить: не жилець.

— А од тебе не тхне? — спитав Степан.

— Од себе не почувеш. А ось у нас у станиці — хто б не помирав — я наперед знаю. Підйдеш — аж жудить, так смердить. Скажеш чоловікові — не вірить, мине час, дивишся — оддав богові душу. Або на війні зарубають, або своєю смертю помре. Я — такий. Мене навіть бояться. А від тебе зараз — дуже тхне. Зарубають тебе, Степане, в бою. Воно б і краще — збаламутив ти всіх... Царя лаєш, а цар-бо турбується про нас. А зараз ось — через тебе — без хлібця сидимо. Вийшло так, що ми за тебе відповідаємо. А на біса ти нам? Ми з царем однієї віри, ще раз тобі кажу.

Степан уп'явся немилотливим поглядом у козака, наділеного таким дивним даром: відчувати чужу смерть.

Ларко встав і вийшов з куреня, щоб нічого більше не бачити. Чув, як Степан сказав козакові:

— Спалити.

— Не треба б — у себе ж... — невпевнено сказав Ларко. — Так зовсім нікого не піднімемо.

— Спалити! — крикнув Степан. Хльоснув коня і помчав геть.

Лазар наздогнав отамана при виїзді із станиці, підривняв свого коня до скоку разінського жеребця, трохи позаду.

— Спалили? — спитав Степан, не оглянувшись.

— Ні,— коротко відказав Ларко.

Степан оглянувся... Не те що здивувався такому непослухові, а — цікаво: це бунт, чий що?

— Я ж велів...

— Зозла велів. Потім сам пожалкуєш.

Якщо це не бунт, то й не ватажний чад, коли отаманове слово, як іскру живу, рве і носить великий вітер, і куди вона впаде, іскорка, там горить. Ні, це не гульбишна пожежа, це похмілля похмурого ранку, гірке, огидне й пусте.

«Це — кінець. Кінець. Кінець». Степан розумів.

Він мовчки скавав... І захотілося раптом збагнути ще й таке: ну, є страх? Злість? Біль? Жаль?.. Ні, одне якесь пекуче нетерпіння: коли б швидше, швидше якийсь кінець. Який завгодно! Набридло. Тоскно. Він і сам не вірив тепер, що можна підняти Дон. Ні, правий був Матвій Іванов, царство йому небесне: на кульгавому коні далеко не заїдеш. «Битий я — ось розгадка всьому. Хто ж піде за мною, який дурень! Я й сам перший не пішов би...»

Ларко немов підслухав його думки. Гукнув:

— Степане!

— Ну? — Отаман не обернувся.

— Притримай!.. Побалакаємо.

Степан перевів жеребця з рисі на ступу, але й тепер не обернувся.

— Не підніметься Дон, Степане... — заговорив Ларко, оглянувшись на козаків, хоч вони були далеко. — Знаєш, що ми робимо, мотаючись по станицях? Слабкість свою усім у вічі тицяємо. Коли вовка поранять, він, дурень, замість того щоб перебрести струмочок та відлежатися десь у закутку, зализати рану, замість цього він силкується зайти якомога далі — кров втрачає і слід за собою тягне. Так і ми...

— Ми ж не тікаємо, — Степанові цікаво стало, якої думки осавул про все це діло.

— Ми гірше: на очах мотаємося.

— Усі так само думають чи один ти... такий розумака?

— Усі. Не показують тільки. Тут і дурневі все ясно, не треба й розумакою бути. У тебе голова, а в нас що, баняки замість голів?

Степан оглянувся на осавула.

— Що ж ти радиш? — Іще притишив хід жеребця.— Ні, так: скажи, чому Дон більше не підніметься?

— Стьопо, ми ж козаки з тобою. Що гріха таїти — і ти знаєш, і я знаю: за щасливим отаманом — це ми з радістю великою, хоч на край світу... ходили. І за тобою йшли. А тепер ти... спіткнувся. Тут уже — вибач, батечку-отамане,— перечасую. Відсиджуся поки що вдома. Ненавиджу цю паскудну жилку, але сам такий... Нікуди не подінешся. Оце тобі моя відповідь. Погана відповідь, та... яка вже є.

— Я не відповіді питаю, а — поради.

— Поради?.. Тут я поки що... дай подумати.— Ларко замовк.

І Степан мовчав.

— Ну, раз питаєш,— договорив Ларко,— то я скажу... Ходімо в Запороги? Нас там з радістю приймуть. Оце моя порада добра. Нікуди більше не треба — ні в Астрахань, ні... Там гірше, ніж у нас. І на Волзі нічого робити: у них там тепер свої отамани... Там тепер — їхня війна пішла.

— Биті прийдемо в Запороги?..

— А вони що, зроду биті не бували? Їм теж перепадало.

— Ларко!..— із сумом і подивом вигукнув отаман.— Послухав би ти зараз себе збоку: безстиднику! Братів наших, товаришів вірних у землю поклали, а самі навітки? Ех, осавуле... Плаче по тобі моя куля за таку пораду, але... не суддя я вам більше. Скажу тільки, як нам тепер бути: розділимо з братами нашими їхню гірку долю. А коли в тебе ота твоя паскудна жилка передчасно затріпотала,— іди собі геть.

Тепер мовчав Ларко.

— Чого мовчиш?

— Нічого сказати, от і мовчу. Це як же ти мені радиш піти геть — уночі? Тайкома?

— Ти бачиш, як ідуть. Тайкома.

— До такого я поки що не дійшов.

— А не дійшов, не радь усяких дурниць.

Якийсь час їхали мовчки.

Коні, перепочивши, самі перейшли на рись. Козаки попустили їх. День був нежаркий. Степ, ще не спалений вогненним сонцем, ніжився, зелений, у лагідному промінні; коні вволю розпинали його дужими ногами.

— Знаєш, чого хочу? — спитав Степан після тривалої мовчанки.

Ларко, ображений і присоромлений, хотів уникнути розмови. Буркнув:

— Знаю.

— Ні, не знаєш. Хочу спокою. Упасти б у траву... й дивитися в небо. Все життя, як дурень, хочу полежати в траві, цілісінький день, без усякої турботи... Приховував тільки... Але жодного разу так і не поляжав.

Ларко здивовано подивився на Степана. Не думав він, що невгамовний отаман, здатний доводити в походах себе й інших до нестями... найбільше за все на світі хотів би лежати на травичці й дивитися в небо. Він не повірив Степанові. Він переінакшив цей жаданий спокій на свій лад:

— Скоро буде нам спокій. Тільки побоююся, що голови наші... лежатимуть осторонь від нас. Самі тільки голівоньки й дивитимуться в небо. Га? — Ларко невесело засміявся.

Степан усміхнувся теж.

— Вороння... — сказав він незрозуміло.

— Га?

— Вороння, мовляв... очі виклює — не дивитимешся. Нічим дивитися буде.

На цьому перегоні їх наздогнав вершник.

— За вами не вженешся. То там, кажуть, бачили, то тут...

— Кажи діло! — нетерпляче звелів Степан.

Козак ненароком зиркнув на отаманове військо, до смішного мале... Різні ходили чутки: то казали, що із Степаном багато, то — мало. Тепер видно: погані отаманові справи, гірше нікуди. І козак не зумів приховати свого подиву: на його вусатому обличчі промайнуло щось схоже на посмішку.

— Ти що? — спитав Ларко, занепокоєний запинкою козака і його допитливим поглядом. **Не проглядив** і козакової посмішки.

— Корній у Кагальник нагрянув.— Козак спокійно подивився **Степанові в очі**.

Степан, **Ларко**, сотники мовчки чекали, що іще скаже гонець. **Козака** цього ніхто не знав.

— Ну? — не витримав Степан.— **З** військом?

— **З** військом.

— Скільки? Та роди вже ти!..— залаявся Степан.— Тягти з тебе, чи що?

— Сотень сім, мо', вісім... **Каже**, грамоту тобі од царя привіз.

— Яку грамоту?

— А більше мовчить. **Звелів** тільки сказати: милостива грамота.

Степан довго не думав:

— У Кагальник!

— Степане... я не поїду,— заявив Ларко.

— Як так? — Степан крутнувся в сідлі, втупився очима в осавула — в його обличчя, в перенісся.— Як ти сказав?

— Пастка це. Яка милостива грамота?! Ти що?

Степан хитнув здивовано головою:

— Хіба я для того їду, що в грамоту оту вірю?

Ларко... що ти, бог з тобою! Ти вже зовсім мене за недоумка маєш. Грамота, видно, є, тільки не милостива. З якого ж це біса вона милостивою буде? Ми йому Сибір не одвоювали...

Тепер Ларко здивувався:

— То чого ж? Не доберу, чого ж до них іти?

— Прийдемо — все ураз вирішимо. Раз вони самі вилізли — нам гріх ухилитись. Не можу більше... Ти бачиш — даремно мотаємося. Сам же докоряв: без толку мотаємось... Ідьмо — хрест поставимо і не будемо мотатися.

— З трьомастами козаків на сімсот! Ні, Степане... ти вояка добрячий, але там теж... не турки, а такі ж козаки. Нічого нам не вдіяти. Який хрест?

— Помремо по-людському...

— Мені ще рано.— Ларко рішуче приготувався в душі; страх він поборов, але все ж заговорив голосніше, щоб інші чули.

— Он я-ак? — протягом мовив Степан, такого він не сподівався.

— А як?.. З тобою на видиму погибель? — спитав Ларко.— Навіщо?

— Востаннє кажу: їдеш? — Степан не погрожував, але ніхто і не поручився б, що він зараз не всадить Ларкові кулю в лоба. Було тихо.

— Ні. Навіщо? Я не розумію: навіщо? — Ларко оглянувся на козаків... І знову до Степана: — Навіщо, батьку?

Степан довго дивився у вічі вірному осавулові. Ларко витримав отаманів погляд.

Степан відвернувся, якийсь час іще мовчав. Потім звернувся до всіх:

— Козаки! Ви чули: в Кагальник прийшов з військом Корній Яковлев. Їх більше. Їх багато. Хто хоче йти зі мною — ходімо, хто хоче з Ларком зостатися — я не

неволю. Образи теж не таю. Ви були вірні мої друзі, за те вам уклін мій.— Степан поклонився.— Розділіться і попрощайтесь. Дасть бог — побачимось, а ні — не споминайте лихим словом.— Степан під'їхав до Ларка, обійняв його — поцілувалися.

— Не сердься, батьку,— сказав Ларко, тамуючи сльози.— Не знаю... у тебе своя думка... Я не знаю.

— Не тужи. Погуляй за мене. Видно, правду мені козак говорив... близько мій кінець.

Ларко не переборов сліз, заплакав, болісно скривився й долонею серdito шаркнув по очах.

— Прости батьку... не осуди.

— Добре... Ви простіть теж.

Степан розвернув коня і, не оглядаючись, поскакав у степ. Він чув тупіт за собою, але не оглядався кріпився. Згодом оглянувся... Не більше півсотні скакало за ним. Степан підстьобнув коня і більше вже не обертаяся. І не давав коневі передихнути — квапився. Півсотня ледве встигала за ним — не в усіх були добрі коні. Один раз позаду гукнули Степанові, щоб трохи притишив. Степан не оглянувся і не збавив бігу.

13

Важко збагнути, які почуття оволоділи Степаном, коли він дізнався, що в Кагальнику сидить Корній Яковлев. Він справді напрямки пішов до загибелі. Він не міг не знати цього. Але йшов. Пригадалися Матвієві слова про Ісуса... Але вдумуватися в них Степан не став. Та й не зрозумів він тоді, чому — Ісус? А тепер і зовсім не до того — розбиратися в почуттях, у передчуттях, у плутаних думках... З кожним скоком коня все ближче, ближче, ближче ті, кого отаман давно хотів бачити. Тепер — скоро вже — все з'ясується, скоро буде

легко. Скоро, скоро вже стане легко. Степан хвилювався, м'яв у пальцях тонкий ремінець повода... Господи, як хочеться швидше заглянути в ненависні, в глибокі, розумні очі Корнія, Фрола Минаєва, Мишка Самареніна... Вихльостати б їх зовсім, геть — канчуком з лоба, щоб повитікали брудним гноєм. Але навіщо? Треба було Степанові — ще раз побачити ті очі. Навіщо? Не розумів теж... Для того, може, що охота побачити — яке в них буде торжество. Чи буде в них торжество? Як вони дивитимуться?

Надвечір під'їхали до Кагальника.

Залишивши півсотню на березі Дону (такою була умова тих, хто сидів тепер у Кагальнику), він з трьома сотниками переплив, стоячи на конях, на острів. І пішов до своєї землянки, де були тепер Корній і старшина — виродки, погань донська. Степан нічого навкруг не бачив, не чув. Він квапився, хоч з усіх сил не показував цього, та прямо-таки мало не біг.

Біля входу в землянку його і сотників хотіли роззброїти. Степан витяг шаблю — немов хотів віддати її — і раптом із силою замахнувся на вартових. Ті відскочили.

І Степан увійшов — поривчастий, гордий, насмішкуватий. Ось вона, жадана мить жаданого спокою. Вороги в зборі — чекають. Тепер — його слово. Ах, солодка ти, солодка, дорога мить розплати. Буде слово. Буде слово і діло. Стомлена душа отаманова шугнула вгору — нічого не хотіла прийняти: ні тривоги, ні остороги.

Корній і старшина сиділи за столом. Усього їх було дванадцятєро — п'ятнадцятєро. Вони чули якийсь шумок біля входу, і багато хто тримав руки з пістолями під столом. Вибігти на цей шум не зважились — посоромилися своїх, та й знали, що із Стенькою тут усього троє і що Стенька не затіє сварки надворі — увійде сюди.

У землянці була Олена. Мотрі, брата Фрола й Афонька не було. Про Олену Степан не знав, що вона тут.

— Здоров, хрещений! — привітався Степан до Корнія.

— Здоров, синку! — мирно, добрим голосом мовив Корній.

— Чого за порожнім столом сидите? Олено!.. Хіба подати нічого? — Степан навіть руками розвів — так здивувався.

— Є, Степаночку, як же так нічого! — стрепенулася Олена, до сліз зраділа миру в землянці.

— То давай! — Степан відстебнув шаблю, кинув її на лежанку. Пістоль залишив при собі. Сотники його шабель не відстебнули. На них покосились із-за столу, але змовчали.

Степан пройшов на хазяйське місце — на покуть. Сів. Оглянув усіх, наче хотів ще раз перевірити й заспокоїтись, що — всі на місці.

Ніхто не розумів, що діється. Навіть Корній був спантелечений, хоч теж знаку не подавав.

— Чого такі невеселі? — спитав Степан. — Га? Сидять як сичі... Фроле, чого надувся?

— А ти чого розвеселився? — подав голос Омелян Аверкієв, батько Івана Аверкієва, того, котрий і тепер ще був десь у Москві — нашіптував цареві й боярам на Стеньку.

— А що мені? Діла веселі, от і веселюсь.

— Воно й видно, що веселі...

— Чи не рано, Степане? Веселитися?

— Ну, а де ж твоє військо, хрещенику? — спитав Корній.

— На березі стоїть. — Степан аніскільки не збавляв пустотливого, веселого тону. Все поглядав на старшину — ніби втішався. Він і втішався — бачив тепер очі всіх:

Фрола Минаєва, Корнієві, Мишка Самареніна, всіх. І — ні торжества в їхніх очах, анічого — самий переляк, навіть смішно.

— Там півсотні тільки. Усі, чи що? А я чув, у тебе багато тисяч. Брешуть? — Розумний Корній здогадався — підхопив безтурботну гру. — От люди — медом не годуй, дай прибрехати. І всі ж добра отаманові бажають, не по злобі. А невтямки, дурням, що такими чутками тільки ще гірше душу роз'яत्रюють отаманові. І так не солодко, а тут...

— А в тебе скільки? — нетерпляче перебив його Степан. — Сімсот, я чув? Ось — сімсот твоїх та півсотні моїх — це вже сімсот з півсотнею. Оце і є поки що наше військо. Поки що стільки... Скоро буде багато тисяч. Кажуть, а даремно не скажуть, хрещений, — не відмахуйся. Про вас то й зовсім он що кажуть: зовсім уже, мовляв, боярам запродались, утікачів оддають... усі вольності оддають, навіть і бояр з військом кличуть, мовляв... Я теж не дуже цьому вірю, але спитати охота: чи так, чи ні? Га? — Степан розсміявся. — Теж брешуть, надісь?

Корній старанно розгладив лівою долонею вуса, промовчав на це.

Олена поставила на стіл вино. З усіх тут, у землянці, можливо, тільки Олена й не розуміла, не здогадувалася, чим закінчиться цей бенкет.

— Наливай, дядьку Омеляне! — Степан ляснув по плечу літнього, огрядного Омеляна Аверкієва, що сидів поруч. — Вийми руку з-під столу, що ти там? Чи забув на старості, як хреститись треба? Лоба треба хрестити, лоба, а ти... Гріх же! Тьху!

Дядько Омелян смикнувся був з рукою... і зніяковів. Сказав з посмішечкою:

— Дак ти ж, Стенько... ложкою годуєш, а бадиліною в око норовиш.

— Та що ти, Христос із тобою! — вигукнув Степан.— Я грамотку царську приїхав послухати, грамотку. А ви навіщо кликали? Мені сказали — грамотка у вас од царя...

Виручив усіх Корній. Узяв глек, поналивав чари. Та знову вийшла замінка — треба було брати чари. Лівою рукою — поганою рукою, не по-християнському. Знову не знали, що робити, сиділи, хто посміхався в безглуздому становищі, хто хмурився... Упустити Степана з очей — хоч на короткий час зайняти руки — небезпечно: невідомо, кому першому влетить поміж очей Степанова куля, а ззаду — ще троє із шаблями та пістолями.

Степан узяв свою чару, підняв...

— За зустріч, козаки!

Старшина сиділа в нерішучості.

Степан поклав свій пістоль на стіл.

— Кладу — ось. Викладайте й ви, не бійтеся. Чи ви вже зовсім одсиріли, в Черкаську сидячи? Таж нас тільки четверо!

Козаки поклали пістолі на стіл, поряд із собою, взяли чари.

— Я радий, що ви одумались і прийшли до мене, — сказав Степан.— Давно так треба було. Що в Черкаськ мене не пустили, за те вам відпускаю вашу провину. Це дурість ваша, нерозумність. Вип'ємо тепер за вольний Дон — щоб стояв він і не хитався! Щоб ніколи він не знав зрадників паскудних!

Перезирнулись...

Стали пити...

Коли пили, Корній непомітно моргнув одному козакові. Той встав і пішов був із землянки. Один із сотників Разіна зупинив його:

— Посидь.

— Ти з чим приїхав, Степане? — прямо спитав Корній.

— Карати зрадників! — Степан ногою двинув стіл. Троє його сотників уже рубали старшину. Залунали постріли... У землянку вбігли. Степан застрелив одного й кинувся до шаблі, пробиваючись через стовписько кулаком, в якому був затиснутий пістоль.

— Степане!..— закричала Олена.— Вони ж по-доброму приїхали!.. Степаночку!..— Вона повисла в нього на шії. Цим скористалися, вдарили чимось важким по голові. Удар, видно, прийшовся по недавній рані. Степан упав.

І знову дзвін ошелешив голову. І ніч зімкнулася непроглядна, безмежна, і Степан полетів у неї. Не відчував він, не чув, як били, штурхали, топтали розпростерте тіло його.

— Не на смерть, хлоп'ята!..— навіжено кричав Корній.— Не на смерть! Нам його живого треба!

...І знову, коли свідомість помутилася, побачив Степан:

Степ... Тишу й теплінь світу прошили зверху, з неба, сріблясті ниточки трелей. Спокій. І він, Степан, безбородий ще, юний козак, їде в Соловецький монастир помолитися святому Зосимові.

— Чи далеко, козаче? — спитав у нього зустрічний літній селянин.

— У Соловки. Помолитися святому Зосимові, батьку.

— Добре діло, синку. А на постав і за мене свічку.— Селянин дістав з-за очкура ганчірочку, розмотав її, взяв монетку, подав козакові.

— У мене є, батьку. Поставлю.

— Не можна, синку. То — ти поставиш, а це — од мене. Візьми. Ти — Зосимові, а од мене — Миколі Угоднику постав, це наш.

Степан узяв монетку.

— Що ж тобі попросити?

— Що собі, те й мені. Вони знають, що нам треба.

— Вони знають, та я не знаю,— засміявся Степан. Селянин теж засміявся:

— Знаєш! Як не знати. І ми знаємо, і вони знають.

Пропа́в старий, усе переми́шалось і боляче скрутилося в голові. Залишилось одне нестерпне бажання: швидше доїхати до якої-небудь річки і досхочу напитися води... Але й це бажання — уже нема його, знову тільки — боляче. Господи, боляче!.. Душа тужить.

І знову — крізь біль — пригадалося, чи що, або ввижається все це: прийшов Степан у Соловецький монастир. І ввійшов у храм.

— Де тут Зосим? — спитав у ченця.

— А он!.. Що ж ти, ідеш молитись — і не знаєш кому. З козаків?

— З козаків.

— Оце Зосим.

Степан опу́стився на коліна перед іконою святого. Перехрестився... І ра́птом святий загорлав на нього зі стіни:

— Лиходій, зрадливець, хрестовідступник, душогубець! Забув ти святу соборну церкву і православну християнську віру!..

Боляче! Серце розривається — противиться страхітливому судові, не хоче прийняти його. Жах наводить він, цей суд, жах і оніміння. Краще смерть, краще — не бути, і все.

Але смерті ще немає. Смерть щадить слабого — приходять зразу; сильний на цьому світі зазнає всього: ганьби, і мук, і суду над собою, і радості ворогів.

Оце вже не марення й видіння, — а так і було: прокляли Степана на Русі. Усе зле, мстиве, мізерне піднялось і відхрестилося від Стеньки Разіна, розбійника, зрадливця, душогубця.

«Великого государя зрадив, і многиі капості і кровопролиття і вбивства в граді Астрахані і в інших низових градах учинив, і всіх купно православних, которі до його підступу не пристали, перебив, з однодумцями своїми хай буде проклят!..» — так читали. Ось вона — бумага!..

Господи, господи!.. Кого кленуть іменем твоїм тут, на землі! Грянь ти звідти силою праведною, силою страшною — покарай олживих. Приборкай їх, гріх і підлість творять. Сморід вивергають на прекрасній землі твоїй. І голосу тут не подай, і рук не підними за слабих і знедолених: з прокляттями полізуть!.. З бумагами... З іменем твоїм... А старання всі, клятвотворців, віра вся: їсти-пити солодко.

«Страх господа бога вседержителя упослідивши, і годину смертну і день забувши, і покару прийдешню злоторцям за ніщо маючи, церкву святу обуривши і облаявши...»

Слухали люди... Так — з віку в вік — слухають, слухають, слухають.

«І великому государю цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всея Великої і Малої і Білої Росії самодержцю, хресне цілування і клятву переступивши, ярмо роботи знехтувавши...»

Як, одначе!.. Як величаво брешуть і як поспішно душать кожен живий порух душі, а все — щоб напхати черево. Тьху!.. І цього вистачає на все життя. Воно б і — хрюкай на здоров'я, але ж хочуть іще, щоб і п'яти чухали — улещували. Оце несила витримати, господи! Оце з душі верне, оце огидно.

«Новий лиходій і зрадець донський козак Стенька Разін, зловмисник, ворог і хрестовідступник, розбійник, душогубець, людиновбивець, кровопивець...»

Ну, що вже тут... Нічого тут не вдієш.

— Брешете! — сильний, нестямний голос жінки. Якби його теж могли чути всі.

Це кричала Олена-стариця з огнища. Її спалювали. Це — там, де ще горів бунт, де вогонь його слабшав, смертно чадів і згасав у крові.

— Брешете, нелюди! Мучителі!.. Це вас, — кричала Олена, охоплена полум'ям, в обличчя царевим людям (стрільцям і воеводам, що обступили огнище з усіх боків), — не ви, ми вас проклинаємо! Я, Олена-стариця, за всю Русь, за всіх людей російських — проклинаю вас! Будьте ви тричі прокляті!!! — Вона задихнулася, димом... І стало тихо.

15

Яка буває на землі тиша! Незбагненна.

Пологий берег Дону. Низовину ще з весни затопило водою, і вона так і лишилась там, утворивши нешироку сагу.

Ясну, мов блакить піднебесна, гладінь саги не побрижить низовий теплий вітерець, не ворухне впалий з дерева легкий листок; верби стоять по коліна у воді й видивляються в неї світло й чисто.

Станиця в дві сотні козаків розташувалася на березі саги погодувати коней. Везуть у Москву Степана Разіна з братом. Вони ще в своєму багатому вбранні; Степан скутий по руках і ногах важеним ланцюгом, Фрол брязкотить ланцюгом меншим, не таким важким.

— Догрався — ще нікого з козаків не проклинали, — гріко сказав Корній хрещеникові. — Легко хіба?

— Ну, то я тебе проклинаю, — мовив Степан спокійно.

— За віщо ж? Я на церкву руки не піднімав, задарма не занапащав людей, — намагаючись теж говорити спокійно, сказав Корній. — Цареві служу, я на те хреста цілував. І батько мій служив... І твій теж.

— Ех, Корнію, хрещений,— зітхнув Степан.— Ось закуто мені руки й ноги, і не на бенкет ти мене везеш,— а жалко тебе.

— Он як! — щиро здивувався Корній.

— Жалко. Слимаком прожив. Помиратимеш, спом'янеш мене. Спом'янеш... Я ще раніше до тебе не раз прийду — мертвий.

Вони сиділи трохи осторонь від інших, ближче до води; Степан прихилився спиною до нетовстої кривулястої молоді верби, руки тримав поміж ніг, щоб зайвий раз не дзвякати ланцюгом,— цей дзвяк гнітив його.

— Гаразд,— згодився Корній,— я — слимаком, ти — погуляв...

— Не в гульбі діло,— обірвав Степан розмірковування військового.— А то я не знайшов би де погуляти!

— Чого ж ти хотів домогтися? — спитав тоді Корній.

— Не зрозумієш.

— Де вже нам! Де нам за тобою угнатися. Ми люди малі...

— Змій ти повзучий, ще й паскудний до того ж,— сказав Степан неголосно.— Подумай: хіба ти людина? Та хіба ж людина буде так, щоб тільки їй самій добре було! Ти ось гендлюєш Доном... Вольностями нашими. Після тебе прийдуть — теж охота урвати ситіший шматок,— теж до царя поплазують... А більше чим візьмете? — Степан говорив без злоби, спокійно.— І отакі лизоблюди... все віддадуть. От біда. Чому я тебе не пристукнув!.. Може, іншим би не унадно було... Гади ви! Бог тобі розуму дав, а ти замусолив його — по кутках розтикав, усе життя, як собака, у вічі хазяїнові своєму зазиравав. А коли б добравсь я до того хазяїна — він сам завив би, як собака.

— Бути б негоді, та дощ перебив. Дивись, щоб ти сам не завив. Там уміють... сік чавити.

— Не завию. Не порадую царя — не діждете.

— Стенько... Скажи наостанок: чому військовим не захотів стати? Я ж тоді не обманював тебе, правду казав. Пам'ятаєш? У церкві...

— Пам'ятаю.

— Чому ж?

— У людини душа є, і хіба важливо їй — військовий я чи не військовий. Вона, либонь, і не знає про ці слова. Був би я товаришем вірним, та була б... Та був би я — вільний. Оце і все, я й спокійний.

— Ну, і спокійний? Стільки людей погубив...

— Не за себе погубляв, за покривджених.

— Тьху ти, який заступник знайшовся!

— А хто ж за них заступиться? Ти? Тобі аби тільки доповзти до годівниці... Ех, треба було мені тебе розчавити! Пожалів. Мій промах, хрещений батьку. Каюсь.

— Корнію Яковичу! Можна і в путь-дорогу! — гукнули від козаків, де їх зібрався цілий гурт; декотрі вже й коней сіддали, попруги підтягували.

— З богом! — Корній підвівся й пішов до свого коня.

За розмовою цією спостерігав збоку Фрол Минаєв. Поки Степана тримали в Черкаську і потім везли полоненого, Фрол Минаєв тримався віддалік, спостерігав, але не підходив. А Степанові було не до нього. Степан, як опритомнів, весь час був спокійний і задумливий. Іноді тільки підбадьорював брата, котрий занепав духом, усміхався й жартував з ним. На всіх інших дивився з глибоким презирством.

Тепер, коли козаки ловили та сіддали коней, Фрол Минаєв підійшов до Степана, присів поруч. Як тоді, в степу, коли гнався отаман за другом-ворогом, не наздогнав, упав з коня, — так само сиділи тепер, тільки Степан був у заліззі. Обидва, видно, згадали про те своє сидіння, глянули один на одного, помовчали. Поблизу нікого не було; Фрол заговорив:

— Степане...

— Ну? — Степан прищурился на Фрола. Довго дивився пильно.— Чого ж ні разу не підійшов поговорити?

— А що говорити? — удаючи безтурботність, але й нахмурившись трохи, озвався Фрол.— Без розмов усе зрозуміло. Що говорити? Хотів я тільки спитати...

— Тобі — є що. Ти застерігав мене — твоя взяла. Ось і скажи, а не питай. Посмійся хоч наді мною. Корній он виговорив...

— Я не радію, Степане, — щиро сказав Фрол.— Ні. Мені жалко тебе.

— Ну? — здивувався Степан.— А хто це почастивав мене ззаду? У землянці?.. Не ти?

— Ні.

— Хто ж?

— Не однаково тобі, хто?

— Ну, все ж таки.

— Мишко Самаренін.

— А-а. Я, грішним ділом, на тебе подумав. Схоже на тебе...

— Степане... — задумливо, з глибокою, серйозною зацікавленістю повторив Фрол, — дурне діло — тепер питати: навіщо ти все це затіяв?..

— Дурне, — згодився Степан.— Набридло. Я ж тобі казав.

— Гаразд, не буду. Скажи тільки: чому так легко попався? Сам поліз... Знав же: кінець там тобі, навіщо ліз?

— Е, не так усе легко, Фроле, як на словах у тебе. «Кінець»... Перебий ми вас тоді, в землянці... Не знаю. Не знаю, хто з нас які слова говорив би зараз.

— Четверо ж — на дванадцятьох?! Ти що?

— Не знаю, не знаю. Одне знаю: вчасно мене Мишко почастивав по потилиці. Хто зна, куди хитнулися б оці

ваші сімсот козаків. Вийди я тоді з землянки цілим, неущкодженим — піднялась би в кого рука на мене? Га?

— Не знаю,— признався Фрол.— Якось... не думав про таке.

— А я знаю. І ти знаєш: не піднялась би. Знову хитруєш. Усе хитруєш, Фроле... Ти все знаєш: вони з вами, поки ви над ними. Ану прибери зараз звідси всю головку старшинську... Га? — Степан засміявся.— Встав би я та гукнув, як бувало: братці!..— Степан і справді наліг на голос, крикнув.

Козаки, всі як один, ураз оглянулися. Хто встиг поставити ногу в стремено, оглянувся, стоячи на одній нозі, хто сідлав коня, оглянувся з сідлом у руках... Корній Яковлев ішов до коня, від вигуку Степанового, несподіваного, аж спіткнувся. Рвучко оглянувся... Не по-старечому швидко пішов, побіг майже до Степана, мимоволі поліз правою рукою до пояса. І ніхто нічого не сказав, усі мовчали. Дивилися на Степана.

— А-а,— мовив Степан.— А ти кажеш.

Фрол Минаєв махнув рукою Корнієві, щоб не спішив до полоненого, що полонений — пустує. Корній, не повертаючи голови, зиркнув туди-сюди навсібіч — чи не бачив хто, як він мало не бігом кинувся до скутого по руках і ногах чоловіка і навіть за пістоля схопився? — перевірів — і, повернувшись, пішов знову до коня, повільно.

— Змій навіжений,— сказав неголосно, собі під ніс.— Аж ноги підкосилися.

Степана по-справжньому розвеселив цей сполох козаків.

— Отак, Фроле... кажуть: не виливай помиї, заготуй спершу чистої води. Справді. Всяке буває... І таке буває: їхали бенкетувати, а не довелося б бідувати.

— Та ні, тобі тепер уже не бенкетувати,— тихо сказав Фрол.

— Як знати... — теж тихо, дивлячись на сагу, мовив Степан.

— Знаю. Це вже знаю.

— Ну, а що ж ти ще хотів дізнатися, Фролку? — спитав Степан лагідно. — Що тобі сказати, друже мій любий? — Він повернувся до Фрола.

— Навіщо в Кагальник прийшов? Невже піти нікуди було? Я прямо вухам своїм не повірив, коли сказали, що — їдеш.

Степан відповів не зразу. І відповів неясно:

— Спотичка була у мене в житті... Гірка одна спотичка. — Він глянув у далеку далечінь, і біль видимий проглянув з його очей так, що навіть він зажмурився. І знову довго мовчав. Розплющив очі, глянув на свої руки й ноги, хитнув гірко головою. — От за те й дістав... оці дари. — Тряхнув заліззям, воно покірно дзвякнуло.

— Яка спотичка? — Фролові й справді було цікаво. — У тебе багато спотичок було. Яка ж... найгірша?

— Цього я тобі не скажу. Другові сказав би... Та в мене їх не лишилось. Ось на тім світі побачуся з ними — покаюсь. Повинюсь.

— Жалкуєш, що не вбив мене? В степу? — ще спитав Фрол.

— Ні, — чесно сказав Степан. — Ні. Гнався — хотів убити, потім — ні. Не знаю... якимось розхотів. Я тебе ще раз міг убити... теплого, в постелі. Був я одного разу в Черкаську. Вночі. Ти навіть не знаєш...

— Знаю. Корній казав.

— А-а. Ну ось: міг зайти, приткнути до лежачка... Не схотів.

— Ну, а що ж ти хотів, Степане? Прости мене... не думав питати, а охота. — Фрол жалісно дивився на закутого давнього друга. — Я й тоді запитував, тільки не зрозумів...

— Хотів дати людям волю, Фроле. Я не приховую, всім казав. І тобі казав, тільки ти не схотів зрозуміти. Міг зрозуміти — не схотів.

— А що з цього вийшло? — Оце головне і хотів — не спитати — сказати хотів Фрол.

— А що вийшло? Я дав волю,— упевнено сказав Степан.

— Як це?

— Дав волю... Беріть!

— Ти сам у ланцюгах! Волю він дав...

— Дав. Знову не розумієш?

— Не розумію,— Фрол усе дивився на поверженого отамана з жалем і допитливістю.

— Фроле...— Степан раптом рвучко повернувся до нього, якусь мить дивився — придивлявся, від хвилювання навіть поворухнувся і ковтнув.— Друже... Збий залізя. Поки підбіжать — устигнеш...— Степан квапився говорити, говорив неголосно й невідступно дивився на Фрола.— Згадай дружбу, Фроле... Ми їх подужаємо, вони самі не полізуть... Фроле... любий... вас же обманом кличуть на Москву: вас теж покарають там. Відкинуть вас, як обгорілі колодки,— ви теж біля вогню лежали. На біса ви їм тепер? Збий, Фроле: полетимо, тільки нас і бачили. Га? Вони, оці, не сунуться, Фроле!.. Ослобони тільки руки — спробуй тоді візьми мене! Та вони й не сунуться. Фроле, друже...— Степан усе дивився на Фрола... і плакав. Чорт знає, яка слабка мить здолала, але — плакав. Світлі краплі падали з повік на щоки, на вуса, а з вусів, потремтівши, зривалися.— Вік не забуду. Невже тобі бояри московські дорожчі? Ми поїдемо... Куди покличеш, туди й поїдемо. З нами знову сила велика буде!..

— Знову він про силу!..— Фрол явно розгубився від таких несподіваних, напористих Степанових слів, що йшли від самого серця.— На біса вона тобі?

— Ну, так поїдемо, — на все згоджувався Степан. — Візьмемо сотні зо дві охочих — і в Сибір. Яка ж радість тобі, коли мені зітнуть голову? І вам ганьба, і Донові всьому... на віки вічні. Невже ти спокійно помреш після цього?! Та й не випустять вас тепер з Москви — ви теж небезпечні, раз зі мною зналися. А ти... в дружках ходив. Подумай-но, ти ж не дурень. Чого ми... самі діземо туди? Фроле! Збий — скочимо на коней — ми їх одразу ж розвіємо, вони й не рипнуться. Хіба не так, Фроле?

Може, якусь мить Фрол вагався... Чи так здалося Степанові. Але він ще раз благально мовив:

— Фроле, друже... врятуї: доживемо вільними людьми. Не страх мене вбиває, а — совісно так життя віддавати. Повіриш чи ні — загодя од сорому душа завмирає. Це ж — перед усім народом... Сам тепер жалкую, що поїхав тоді в Кагальник — дур найшов якийсь. Ми ще стрепенемось, Фроле!

— Несповна розуму, чи що, б'єшся? — сказав Фрол, не дивлячись на Степана. Встав і пішов геть важким кроком.

Степан відвернувся... Рвучко труснув головою, скидаючи з повік сльози. Сплюнув.

Козаки були уже всі верхи. Під'їхали садовити на коней Степана і Фрола, вони самі не могли сісти через ланцюги.

— Удруге в козаків вихрещують нас, брате, — сказав Степан братові. — Уперше — коли батько малих... Про себе я не пам'ятаю, а з тобою — пам'ятаю: навколо церкви батько возив: теж підсаджував та тримав. Тепер теж — підсаджують і тримають, чим не хрестини! Отак. А ти зажурився. Козакові, коли його навіть один раз на козака вихрещували, і то пропасти нелегко, а нас — по другому разу. Не тужи, брате, не падемо.

Фрол Минаєв через день дороги прикинувся хворим і повернувся в Черкаськ. Багато хто зрозумів: не хоче бачити страти Степана в Москві. Не хоче навіть близько бути біля того місця, де пролеться кров отамана, його колишнього друга.

Зрозумів це й Степан. Довго після того стеріг хвилину, коли брат Фрол опиниться близько і їх не почують; підстеріг, став наказувати братові тихо, благально:

— Фроле... потерпи, як катувати почнуть, пожалій мене... Не кричи, не кайся.

Брат Фрол мовчав.

— Потерпи, Фроле,— благав Степан, намагаючись знайти слова добрі, лагідні.— Що тепер зробиш? Разок перетерпимо, зате жодного собаки не потішимо. Хоч пам'ять... хоч лихим словом ніхто не спом'яне.

— Тобі добре — ти погуляв уволу,— сказав Фрол.

— Ну!..— Степан не знав, що на це сказати.— Фролку, любий ти мій, потерпи: закричиш, усе діло змажеш. Ради Христа, прошу... Сам Христос он які муки витерпів, ти ж знаєш. Потерпи, Фроле. Ану подумай, скільки народу прийде дивитись на нас!.. А ми наче обдуристо їх. У нас батько гарно помер, брат Іван теж... Ти ось не бачив, як Івана повісили, а я бачив — гарно помер, нам з тобою не соромно за них було. Не треба й нам тішити лиходіїв, не треба, Фроле, пожалій мене. Я любив тебе, даремно, може, затагнув із собою, але... тепер що ж про це — пізно. Тепер приймемо все сповна... бог з ним, із життям. Гаразд, Фроле?

Фрол пригнічено мовчав. Що він міг сказати? Він не знав, як там буде, чи зможе він витерпіти все.

— Фрол Минаєв, дивись,— забрався геть,— підвів до кінця Степан своє прохання.— Знаєш чому? Не хоче на наші муки дивитися — совісно. Бач, чекають, що зламаємось. Не треба, брате. Думай весь час про їхні посмішки паскудні — легше терпіти буде. Дивись на

мене: як я, так і ти. Будемо один на одного дивитися — не так буде... самотньо. Це добре, що нас разом: вони нам, дурні, сили додають.

Років через десять по тому юний Афонько Разін, Степанів пасинок, випив зайвого, став різко й небезпечно говорити — у присутності військового отамана, — що, мовляв, він ще «пустить декому кривцю» за вітчима — помститься... Усі так і ахнули. Подумали: пропав Афонько, малоліток, дурник. Але військовий тільки глянув на козачка... І, помовчавши, сумно промовив: — Хай спершу молоко материне на губах обсохне. Помститель. Не таких... — І не доказав військовий.

Змовк.

Військовим тоді був Фрол Минаєв.

16

І загули знову всі сорок сороків московських.

Разіна ввозили в Москву.

Триста піших стрільців з розгорнутими знаменами ішли попереду.

Потім їхав Степан на великому возі з шибеницею. Під цією шибеницею, з поперечини якої звисав зашморг, був розіп'ятий грізний отаман — руки, ноги і шия були прикуті ланцюгами до стовпів і поперечини шибениці. Вдягнений він був у лахміття, без чобіт, у білих панчохах. За возом, прикутий до нього за шию теж ланцюгом, ішов Фрол Разін.

Воза везли троє одномасних (вороних) коней.

За возом, трохи віддалік, їхали верхи донські козаки на чолі з Корнієм і Михайлом Самареніним.

Завершували небувалу процесію теж стрільці з рушницями, дулами донизу.

Степан не дивився навкруги. Він немовби думав одну якусь велику думу, і вона так поглинала його, що не було ні бажання, ні часу бачити, що діється довкола.

Так завезли їх у Кремль і провели в Земський приказ.

І зразу почали допитувати. Цар не велів гаятися.

— Ну? — похмуро й урочисто мовив думний дяк. — Розкажуй... Лиходію, душогубцю. Як усе затівав?.. З ким змовлявся?

— Пиши, — сказав Степан. — Візьми великий аркуш і пиши.

— Що писати? — приготувався дяк.

— Три букви. Великі. І неси їх скоріше великому князю всея-всєя.

— Не гнівай їх, братку! — став благати Фрол. — Навіщо ти?

— Що ти! — удавано здивувався Степан. — Ми ж у царя!.. А з царями треба розмовляти коротко. А то вони гніваються. Я знаю.

Братів одвели в підвал.

За першого взялися за Степана.

Підняли на дибу: зв'язали за спиною руки і вільним кінцем ременя підтягли до стелі. Ноги теж зв'язали, поміж ніг просунули колоду, один кінець якої закріпили. На другий, вільний, трохи піднятий над підлогою, сів один з катів — тіло витяглося, руки повивертались із суглобів, м'язи на спині напружились, здулись.

Канчуковий майстер узяв своє знаряддя, відійшов назад, замахнув канчука обома руками над головою за себе, підбіг, скрикнув і різко, з вивертом опустив просмоленого канчука на спину. Удар ліг уздовж спини бурим рубцем, який став набухати й сочитися кров'ю. Судорога пробігла по Степановому тілу. Кат знову відійшов трохи назад, знову підскочив і скрикнув — і дру-

гий удар розсік шкіру поряд з першим. Виходило, наче вирізували ремінь із спини. Майстер знав своє діло. Третій, четвертий, п'ятий удар... Степан мовчав. Уже кров струмочками лилась із спини. Сирицевий кінець ременя розм'як від крові, перестав розсікати шкіру. Кат змінив канчука.

— Говоритимеш? — питав дяк після кожного удару. Степан мовчав.

Шостий, сьомий, восьмий, дев'ятий — свистючі, влипаючі, страшні удари. Степанова затятість роздрочила ката. Умілець він був знаний, і ось озлобився. Він змінив і другий канчук.

Фрол був у тому ж підвалі, в кутку. Він не дивився на брата. Чув удари канчука, щоразу здригався і хрестився. Але він не почув, щоб Степан видав хоч один звук...

Двадцять ударів налічив підручний ката, що сидів на колоді.

— Двадцять. Бойова година, — сказав він. — Далі... Марно: заб'ємо, і все.

Степан був у забутті, зронив голову на груди. На спині не було живого місця. Його зняли, облили водою. Він глибоко зітхнув.

Підвели Фрола.

Після трьох-чотирьох ударів Фрол голосно застогнав.

— Терпи, брате, — серйозно, з тривогою сказав Степан. — Ми славно погуляли — треба потерпіти. Канчук не архангел, душі не вийме. Думай, що — не боляче. Болить, а ти думай: «А мені не боляче». Що це — мов блоха вкусила, їй-богу! Вони ж бити не вміють.

Після дванадцяти ударів Фрол знепритомнів. Його зняли, кинули на солому, облили теж водою.

Почали напалювати на жаровнях жару. Напалили, зв'язали Степанові руки тепер спереду, просунули крізь ноги й руки колоду, висипали жар на залізний лист і поклали на нього Степана спиною.

— О-о!..— вигукнув він.— Оце припікає! Ану, ану, присядь на колоду — щоб до кісток дійшло... Так! Давненько в лазні не був — кістки прогріти. О-о... так! Ах, сучі діти,— уміють, справді...

— Де золото закопав? З ким списувався? — запитував дяк.— Де листи? Звідки писали?..

— Підожди, дяче, дай погріюся доскочу! Ах, у гробину вас!.. У три господа бога мать, не знав я до цього такої лазні — погрів би декого... Славна лазня!

Нічого не дали й ці тортури.

Два кати і сам дяк заходилися бити лежачого Степана по руках і по ногах залізним пруттям.

— Говоритимеш?! — загорлав дяк.

— Іуди,— сказав Степан.— Бийте вже до кінця...— Він і сам хотів уже, щоб його забили на смерть тут, у підвалі,— аби тільки не виводили на народ такого... слабого.

— Де добро закопав?

На це Степан мовчав.

— Заговорив? — спитав цар.

— Заговорить, государю! — упевнено сказав думний дяк, не той, що був при катуванні, а другий, котрий часто навідував Разіних у підвалі: він щиро вірував у канчук і вогонь.— Поки що упирається.

— Спитайте, окрім іншого: про князя Івана Прозоровського і про дяків. За віщо повбивав і яка шуба?

Писар швидко записував цареві запитання.

— Як пішов на море, з якого приводу в Астрахань ясир прислав? Кому? З яким умислом, як провинна смертна віддана, хотів їх понищити й говорив? За віщо вселенських хотів понищити, що вони по правді скинули Никона, і що він їм наказував? І чи приїздив старець Сергій від Никона минулої зими? Перед тим, як іти на Синбірськ, чи жінку бачив?

Степана прив'язали спиною до стовпа, зацуркували голову, виголили тім'я і стали капати на голе місце холодну воду по краплі. Цієї муки ніхто не міг витримати.

Коли стали виголювати тім'я, Степан слабим уже голо-
сом сказав:

— Про все думав... А що в попи пострижуть — не думав. Я грабував, а ви мене — в попи...

Почалося катування водою.

— З кримчаками списувався? — питає дяк.

Степан мовчав.

Капають, капають, капають краплі... Голова стягнута залізними обручами — ні поворухнути нею, ні ухилитися від муки. Обличчя Степанове скам'яніло. Він заплющив очі. А на голові кують і кують червону підкову; горить усе усередині, очі горять, серце горить і розбухає... Нехай би вже й спинилось воно, лопнуло! Господи, німо молив Степан, та пошли ти смерть!.. Ну, скільки ж?.. Навіщо так?

— Де подів награвоване? Кого підсилав до Никона?

Хвилями з темряви хлюпає червоний жар; голова розколюється від оглушливих ударів. Степан став непритомніти.

— Що велів сказати Никон? — ще почув він останнє.

... Увійшов Степан у хату; сидить у хаті баба, колише немовля. Співає. Степан став слухати, притулившись до одвірка. Бабуся співала:

Бай, бай, да побай,
Хоть сьогодні помирай.
Помирай поскорей —
Хоронить веселей.
Тятка с работки
Гробок принесе,
Бабушка у свечки рубашку сошьє,
Матка у печки
Блинов напеке.

Бай, бай...

С села понесем.

До святих запоєм.

Захороним, погребем

Да с могили прочь поїдем.

Будем исть-поєдять

Да и Ваню поминать.

Ба-ай...

— Навіщо ж ти йому такої... сумної співаєш? — спитав Степан.

— Чого сумної? — здивувалась баба.— Йому краще буде. Добре буде. Ти не дослухав, ану дослухай:

Спи, Ванюшка, спи, родной,

Вечный тебе упокой:

Твоим ноженькам тепло,

И головушке...

— Годі! — гримнув Степан з колишньою силою.

...Він майже прошепотів оцей свій громовий скрик. Мучителі не розчули, заметушилися.

— Що ти? Га? — нахилився дяк.

— Хто? — спитав Степан, виловлюючи поглядом у палаючій пільмі дякове обличчя.

— Кого хотів сказати? — ще спитав той.

— Вам? — Степан повільно повів очима, подивився на катів.— Ну-у... повпиналися... Ви ладні всю Русь продати... Іуди. Змії слизькі. Не боюся вас...

Його вдарили якоюсь залізякою по голові. Знову все похитнулося і стало валитися.

Степан заплющив очі. І раптом чітко сказав:

— Тяжко... Допоможи, братку, дай сили!

...І ураз, привиділось йому, кати з жахом відсахнулись, позадкували... У підземеллі залунав гучний голос:

— Хто сміє мучити братів моїх?!

Униз зі сходів зійшов Іван Разін, схилювся над Степаном.

— Братку!..— Степан розплющив очі — кати на місці, дивляться запитально.

— За брата страченого помститися хотів? — спитав дяк.— Еге?

Степан заплющив очі. Більше він не проронив жодного слова. Жодного стогону чи зітхання не вирвалось більше з його вуст. «Господи,— благав і благав він, поки був при пам'яті,— та пошли ти мені смерті. Ну, чого ж так?.. Так уже і я не можу».

Цареві доповіли:

— Нічого більше не можна зробити. Все пробували...

— Мовчить?

— Мовчить.

Цар гнівно затупав ногами, закричав (Романови всі кричали, це вже потім, коли в їхню кров домішалася кров німецька, вони не кричали):

— Що вмієте?! Що вмієте?! Нічого не вмієте!

— Все пробували, государю... З помсти затявся, лиходій. За те, що спіймали його, помщається. Далі марно — сконає.

— Ну, і... все, годі,— сказав цар.— Не зволікайте.

17

На Красній площі повно-повнісінько. Яблуку ніде впасти.

З'явилися брати Разіни під посиленою охороною. Площа завмерла.

Степан ішов попереду... За ніч він зібрав рештки сил і тепер намагався йти прямо і гордо дивився вперед.

Більше в нього нічого не лишалось в останній, смертній боротьбі з ворогами — стійкість і повне презирство до наступної, останньої, муки і до смерті. Одне й друге він цілковито зневажав. Він був спокійний і хотів, щоб усі це бачили. Його глибоко й боляче турбувало — як він прийме смерть.

Сам, без допомоги катів, зійшов він на високий поміст лобного місця. Фролові допомогли піднятися.

Дяк почав голосно зачитувати присуд:

— «Лиходій і боговідступник і зрадець донський козак Стенька Разін!

Минулого 175-го літа забув ти страх божий і великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича хресне цілування і його государеву милість, його, великого государя, зрадив і зібрався, пішов з Дону для лиходійства на Волгу. І на Волзі многі капості учинив, і патріарші і монастирські насади, і інших многих промислових людей насади і струги на Волзі і під Астраханню погромив і многих людей перебив».

Слухав люд московський, затамувавши подих.

Слухав і не слухав Степан історію славних своїх походів. Він пам'ятав їх без присуду... Спокійне його обличчя і замислене. Він намагався з усіх сил стояти прямо.

— «Ти ж, лиходію, і в шахових володіннях многії лиходійства учинив. А на морі шахових торгових людей повбивав і майно пограбував, і городи шахові побрав і поруйнував, і тим у великого государя з шаховою величністю чвари учинив многі».

Степан подивився на царську вежу на Кремлівській стіні...

Звідти дивився на нього цар Олексій Михайлович.

— «А 177-го року після посилки з Астрахані боярина і воєводи князя Івана Семеновича Прозоровського стольник і воєвода князь Семен Львов і з ним великого госу-

даря ратні люди на узмор'ї вас зустріли і оточили і хотіли перебити. І ти, лиходій Стенька з товаришами, бачачи над собою промисл великого государя ратних людей, прислав до нього, князя Семена, двох чоловік виборних козаків. І ті козаки били чолом великому государеві од усього війська, щоб великий государ зробив ласку, звелів ті ваші провини віддати. А ви за ті свої провини йому, великому государеві, обіцяли служити без усякої зради і між великим государем і шаховою величністю чвар і нападів лиходійських ніяких ніде не чинити і надалі для лиходійства на Волгу і на море не ходити. І ті козаки на тому на всьому за все військо хрест цілували. А до великого государя до Москви про те бити чолом великому государеві прислали козаків Ларка і Мишка з товаришами, звісно, обманом».

Ось коли на всю силюнку заговорила бумага! Ось як вона помшталась тепер.

— «А 178-го року ти ж, лиходій Стенька з товаришами, забувши страх божий, одступившись од святої соборної і апостольської церкви, будучи на Дону, і говорив про спасителя нашого Ісуса Христа всякі огудні слова, і на Дону церков божих ставити і ніяких співів співати не велів, і священників з Дону збив, і велів вінчатися коло верби. Ти ж, лиходію, пішов на Волгу...»

Волга... Не відає вона, що її славний герой, котрого вона гойдала на хвилі своїй, слухає зараз у Москві останні в житті слова про себе.

— «Ти ж, лиходію Стенько, прийшовши під Царицин, говорив царицинським жителям лиходійські лестощі, нібито їх, царицинських жителів, ратні великого государя люди ідуть рубати. А ті ратні люди послані були в Царицин їм же на оборону. І царицинські жителі через твою спокусу до лиходіїв переметнулись і город тобі здали. І ти, лиходію, воєводу Тимофія Тургенева і тих

царицинських жителів, котрі до твого лиходійства не пристали, перебив і посадив у воду».

Слухав народ московський. Мовчав.

— «Ти ж, лиходію, зійшовшись у Астрахані з такими ж лиходіями, боярина і воеводу князя Івана Семеновича Прозоровського узяв із соборної церкви з розкату кинув. І брата його князя Михайла, і дяків, і дворян, і дітей боярських, котрі до твого лиходійства не пристали, і купецьких усяких чинів астраханських жителів, і приїжджих торгових людей повбивав, а інших у воду повкидав по-мучительськи, і майно їхне пограбував».

Степан дивився кудись далеко-далеко.

— «А вчинивши таке кровопролиття, з Астрахані прийшов до Царицина, а з Царицина до Саратова, і саратовські жителі тобі город здали по твоїй лиходійській присилці. А як ти, лиходію, прийшов на Саратов, і ти государеву грошову казну і хліб і золото, що були в Саратові, і дворцевого промислу, все пограбував і воеводу Кузьму Лутохіна і дітей боярських повбивав.

А від Самари ти, лиходію і боговідступнику, з товаришами під Синбірськ прийшов, з государевими ратними людьми бився і до города Синбірська підступав і многі капості учинив. І послав у різні городи й місця свою братію лиходіїв з лиходійськими принадними листами, і писав у лиходійських листах, нібито син великого государя нашого благовірний государ наш царевич і великий князь Олексій Олексійович живий і з тобою іде.

Та ти ж, лиходію і боговідступнику, навів усяким людям принаду, буцім з тобою Никон-монах, і тим принаджував усяких людей. А Никон-монах по указу великого государя по суду святійших вселенських патріархів і всього Освяченого престолу посланий на Білоозеро у Ферапонтів монастир, і нині в тому монастирі.

А нині по обов'язку до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича службою і старанням війська Донського отамана Корнія Яковлева і всього війська і самі ви з братом твоїм з Фролком спіймані і привезені до великого государя до Москви.

І за такі ваші лихі й мерзенні перед господом богом діла і до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича за зраду і до всієї Московської держави за розорення по указу великого государя бояри присудили скарати лютою смертю — четвертувати».

Все так само спокійно, гордо стояв Степан.

Кат узяв його за руку... Степан відштовхнув ката, повернувся до храму Василя Блаженного, перехрестився.

Потім уклонився на три сторони народів (минаючи Кремль з царем), тричі сказав голосно, як міг:

— Прости!

До нього знову підступили... Степан хотів лягти сам, але двоє з тих, що підступили, чомусь вирішили, що його треба звалити; Степан, озлившись, зібрав рештки сил і вчинив опір. Метушня була короткою, покvapною; мовчки сопіли. Степана кинули спиною на два бруси — так, що один брус опинився під головою, другий — під ногами.... У тиші тупо, коротко цюкнула сокира — відпала права рука по лікоть. Степан не застогнав, тільки здивовано покосився на відрубану руку. Кат знову змахнув сокирою; залізне лезо хижо зблиснуло на гарячому сонці білим вогнем; замашний, з хрустом, стук — одпала ліва нога по коліно. І знову ні стогону, ні зітхання голосного... Степан, смертно зіпівши зуби, дивився в небо. Він був блідий, на лобі дрібною росою виступив піт.

Фрол, який стояв за три кроки від брата, раптом ступив до краю помосту і закричав у бік царя:

— Государеве слово і діло!

— Мовчи, собако! — жорстко, кріпко, як у недавні часи, коли треба було зламати чужу волю, сказав Степан. Ковтнув слину і ще сказав — тихо, з благанням, квапливо: — Потерпи, Фроле... рідний... Недовго.

Кат утретє махнув сокирою...

Гучно, на весь зів охнув дзвін. Люд московський здригнувся, скрикнула якась жінка.

Кат рубав ще двічі.

Ще і ще били у великий дзвін. І зик його — густий, тяжкий — низько плив над головами людей...

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I	
ВОЛЬНІ КОЗАКИ	5
ЧАСТИНА II	
ПОМЩАЙТЕСЬ, БРАТИ!	219
ЧАСТИНА III	
СТРАТА	365

Литературно-художественное издание

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Основана в 1988 году

ШУКШИН
Василий Макарович
Я ПРИШЕЛ ДАТЬ
ВАМ ВОЛЮ

Роман

Перевел с русского
Колесник Григорий Николаевич

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Художнє оформлення *О. В. Мазниченко*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *П. Д. Цуркан*
Коректор *В. М. Барташ*

ИБ №4990

Здано до фотоскладання 22.05.90.

Підписано до друку 12.12.90.

Формат $70 \times 108^{1/32}$. Папір друкарський № 2.

Гарнітура академічна. Друк писокий з ФПФ.

Умовн. друк. арк. 20,65. Умовн. фарбовідб. 21. Обл.-вид. арк. 20,943.

Тираж 15 000 пр. Зам. 209. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика

ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Шукшин В. М.

Ш95 Я прийшов дати вам волю: Роман / Пер.
з рос. Г. Колесник.— К.: Дніпро, 1991.— 470 с.
(Б-ка іст. прози).

ISBN 5-308-00956-2

Твір відомого російського радянського письменника, лауреата Ленінської премії (1929—1974) — широке історичне полотно про складні й драматичні перипетії козацько-селянського руху проти самодержавства під проводом Степана Разіна. Письменник створив яскравий, колоритний образ народного ватажка, в якому **втїлив** одвічне людське прагнення до волі, до кращого життя.

Ш $\frac{4702010201-154}{M205(04)-91}$ 154.91

ББК 84Р7

1000.50к.

Я ПРЕЙШОВ
ДАТЬ ВАМ ВОЛЮ

Василь ШУКШИН